

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Роман БЕРЕСТ

*Середньовічні
монастирі
Галичини
Житло та побут*

Львів 2011

УДК 271.2 - 523.6 : 902.2(477.83/.86) "10/15"

Б-48

ББК Э372 – 647.2(4 Укр)

Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол № 16/6 від 29.06. 2010 р.)

Рецензенти:

Войтович Л. В., доктор історичних наук, завідувач кафедри історії середньовіччя та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка, професор (Львів);

Возний І. М., доктор історичних наук, професор кафедри релігієзнавства та теології філософсько-теологічного факультету Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича (Чернівці);

Козак Д. Н., доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології Національної академії наук України, професор (Київ);

Гупало В. Д., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (Львів).

Науковий редактор:

Макарчук С. А., доктор історичних наук, професор кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка

Берест Роман

Б-48 Середньовічні монастирі Галичини: житло та побут. – Львів, 2011. – 332 с.
ISBN 978-617-607-040-5

У монографії на базі комплексного використання різних за походженням джерельних матеріалів простежено складні та маловідомі суспільні процеси зародження та розвитку середньовічного українського чернецтва. Особливе місце відведено дослідженню виникнення та еволюції чернечого житла і побуту. Також відзначено чинники, котрі гальмували еволюційні процеси, виділено основні організаційні форми та типи існування середньовічних чернечих общин на галицьких землях.

ББК Э372 – 647.2(4 Укр)

Обкладинка: Печерний монастир у Розгірчі (літографія М. Стенчинського, 1847).

ISBN 978-617-607-040-5

© Берест Р. Я., 2011

ЗМІСТ

Вступ	7
Розділ I	
Джерела та історіографія.....	16
Історія досліджень.....	41
Розділ II	
Методика та методологія наукових досліджень.....	64
Класифікація печерних пам'яток та проблема наукової інтерпретації.....	76
Розділ III	
Житлові споруди анахоретів та умови їхнього існування.....	79
Розділ IV	
Житла та побут мешканців протомонастирів.....	113
Розділ V	
Житлово-побутові умови ченців печерних монастирів.....	129
Розділ VI	
Заглиблені житлові споруди галицьких монастирів та побут їх мешканців.....	177
Розділ VII	
Наземні житла та побутові умови ченців середньовічних обителів Галичини.....	235
Висновки	269
Список джерел та літератури	273
Summary	305
Показчик імен	308
Топонімо-географічний показчик	318
Термінологічний словник	325
Список скорочень	331

“Вік людський короткий, а смерть приходить завжди тоді, коли її не чекають. І через це кожна мисляча людина натрапляє на певну думку: коли життя таке коротке, а смерть певна й несподівана то пощо ж людині так занадто клопотатися про це важке життя в зрадливому світі? Чи будеш ти жити в розкошах, чи без них однаково ти тільки тимчасова дрібна пилючка на світі, і все рівно зникнеш з світу, як ця ж пилючка....”

Іван Огієнко

Вступ

Важкою та тернистою для українського народу є доба Середньовіччя. Унаслідок багатьох об'єктивних та суб'єктивних чинників український народ був позбавлений змоги розвиватися у власній державі, що гальмувало процес національного розвитку. Постійні військові конфлікти на українських землях та їхній розподіл між іноземними завойовниками ускладнювали розвиток суспільних, політичних, культурних, освітніх, релігійних та інших інституцій. Особливе місце серед них займали середньовічні українські православні монастирі.

Упродовж доби середньовіччя активна релігійна, культурно-освітня та виробнича діяльність монастирів була тісно пов'язана з традиціями, які формувалися в межах Візантійської імперії¹. Крім важливої суспільної духовної місії, своєю діяльністю середньовічне чернецтво вносило у давньоруське суспільство нову писемність, освіту, культуру, християнські традиції, обряди та багато інших важливих елементів суспільного буття.

За найдавнішими писемними відомостями, крім величких монастирських осель у Києві, в княжі часи добре відомими були монастирі в Угровську, Володимирі, Синеvidську, Жидичині, Пліснеську, Спасі, Лаврові, Галичі, Львові, Перемишлі, Холмі тощо.

Як свідчать вітчизняні історичні джерела багато галицьких монастирів у середні віки посідали визначальне місце в системі функціонування державних та суспільних інституцій. Вони також були важливими виробничими та торговельними центрами. Часто монастирі виступали важливою складовою частиною захисної системи давньоруських городищ тощо. Серед чернечих пам'яток Галичини особливе місце належало монастирям княжого Галича².

Унікальну групу оборонних фортець галицьких земель у середні віки становили печерні монастирські комплекси, розміщені поблизу Страдча, Розгірча, Дорогова, Бубнища, Галиці, Лядової, Бакоти, Міжгір'я, Крехова та ін. Однак у більшості випадків відомості про зазначені історичні пам'ятки вдалося зібрати лише за результатами спелеологічних досліджень.

Історія середньовічного чернецтва має періоди яскравого розвитку та глибокого занепаду. Стосовно організаційного становлення та еволюції

¹ *Острогорський Г.* Історія Візантії. – Львів, 2002. – С. 48–61, 213–322.

² *Пастернак Я.* Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – 347 с.

українського чернецтва варто виділити два періоди, які відображають поступ чернечого життя.

Перший з них припадає на княжу добу й окреслюється приблизно від початку XI до 40-х років XIII ст. Характерною рисою періоду є стрімке поширення чернецтва українськими землями, в тім числі на території Галичини, яке супроводжувалося заснуванням та поширенням православних монастирів, а також відзначалося побутуванням різних видів та типів чернечого існування, – передусім зумовлено реальним тогочасним становищем Русі.

З появою чернецтва на давньоруських землях значний вплив на нього чинила княжа влада, яка шляхом світського опікунства прагнула до встановлення контролю над монастирями. Часто складні міжособні суперечності княжої верхівки позначалися на особливостях, видах, типах і формах чернечого життя та діяльності.

Негативний вплив на реальне становище чернецтва, його історичну місію та суспільну роль мали половецькі набіги і особливо монгольське завоювання давньоруських земель і, зокрема, Галицько-Волинського князівства, що внесло нові корективи та особливості в умови утворення чернечих обителів, монаше життя та практичну діяльність багатьох українських монастирів.

Приблизно з початку 40 років XIII ст. в історії православного чернецтва, поширеного на давньоруських землях, наступає багатівіковий період занепаду, який був зумовлений низкою взаємопов'язаних труднощів організаційного, державного, духовного, світського та іншого характеру³.

Початок наступного періоду еволюції українського чернецтва в Галичині належить до XVI – початку XVII ст. Він триває до останньої чверті XVIII ст. і завершується проведенням австрійською владою у Галичині секуляризаційної реформи. Період відзначається новими умовами розвитку, виникненням нових монастирів, що відбувалося під впливом реалізації рішень Берестейської унії (1596), реформаторських дій та організаційних заходів, які на переломі XVI–XVII ст. проводив галицький митрополит Велямин Рутський. Значним суспільним явищем періоду стало національно-релігійне протистояння українського народу, яке знайшло своє характерне вираження у повстаннях, національно-визвольній війні (1648–1654) та інших подіях.

Важливе значення в організації православних монастирів у Галичині в часи Київської Русі відіграла Галицька єпархія, яка, на думку багатьох

³ Пекар А. Доба занепаду українського чернецтва (від пол. 13-го до кінця 16 століття) // Нарис історії василіанського чину святого Йосафата. – Рим, 1992. – С. 70–91.

авторів та дослідників, була заснована ще в часи князювання Ярослава Осмомисла (1152–1187)⁴.

У 1303 р. в княжому Галичі була створена митрополія. Вища духовна інституція мала внести організаційний елемент, втім числі й у чернече життя на землях Галицько-Волинської держави⁵. Того ж року про визнання Галицької митрополії повідомили візантійський імператор Андронік II Палеолог та константинопольський патріарх Атаназій⁶. Історична традиція свідчить, що першого митрополита грека Ніфонта (1303–1305) призначив галицький князь Юрій I. Незабаром його замінив галицький чернець Петро (1305–1326). Однак з огляду на обставини, що склалися на галицьких землях 1347 р. і зокрема, після смерті Дмитра Детька митрополія припинила існування. У 1370 р. за підтримки польського короля Казимира III Великого лише на короткий час вдалося її діяльність відновити.

Під впливом воєнних, а також суспільно-політичних подій у період польського політичного панування формувалося реальне становище різних суспільних верств, втім числі чернецтва Галичини. Занепадала діяльність Галицької єпархії, що загалом отримало відображення на стані, перспективах, значенні та розвитку чернечого життя.

Загалом, як зазначають дослідники історії християнства, період середньовіччя був важким та несприятливим у житті українського чернецтва. Негативного значення набули соборні приписи, зокрема, рішення Флорентійського собору (1439), за яким на підставі унії духовне та організаційне життя галицького чернецтва мало перейти під опіку Папи Римського⁷.

Становище середньовічного чернецтва регламентувалося положеннями Правил чернечого життя, Типіконів (Статутів) та інших регулятивних документів. Тривалий період чинність мав Студійський Типікон. Однак була спроба введення інших Типіконів.

Втрата національної державності була головною причиною того, що багато монастирів стали ізольованими від життя національної церкви. Як свідчать писемні джерела, більшість середньовічних галицьких монастирів існувала без статутів, а статутні вимоги, норми та положення життя чернечих громад з покоління у покоління передавали в усній формі.

⁴ *Петрушевич А.* О начатках первого епископства в Галицко-руском княжестве // *Зоря Галицкая*. – 1853. – Ч. 7; *Мудрий С.* Нарис історії церкви в Україні. – Рим, 1995. – С. 23.

⁵ *Галицька митрополія* // *Довідник з історії України (А–Я)* / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К., 2001. – С. 142.

⁶ *AGZ*. – Lwów, 1868. – Т. I. – S. 24.

⁷ *Zigler A.* Die Union des Konzils von Florenz in der russischen Kirche. – Würzburg, 1938. – 158 s.

Такий стан сприяв появі та паралельному існуванню в монастирях келіотських, кіновіальних, ідіоритмічних та інших організаційних форм, які часто виникали на традиційних особливостях анахоретства, відшельництва, ісихазму, печерництва, затворництва, іноді тісно перепліталися з місцевими народними традиціями тощо.

Середньовічні монастирі Галичини класифікують на декілька характерних груп. Як показали результати наукових досліджень, до першої групи належать провідні монастирські обителі, які діяли при кафедральних храмах галицьких єпископів (наприклад, Успенський собор в Крилосі, Святоюрський монастир у Львові і т. п.), а також монастирі, які володіли статусом архимандрії (зокрема, Лаврівський монастир святого Онуфрія, Унівський Святоуспенський та ін.). Архівні документи засвідчують, що такі чернечі оселі залишалися важливими суспільними духовними центрами. Вони відігравали провідну роль не тільки у релігійному та культурно-освітньому житті краю, а й виконували значні адміністративні, господарські, виробничі та інші функції.

Другу групу становлять монастирі, які були закладені або опинилися під патронатом (ктиторством) світських осіб. У Галичині правом патронату володіли представники давніх княжих та боярських родів, української, литовської та польської шляхти. Звичайно, світський патронат впливав на специфіку чернечого життя та діяльності того чи іншого монастиря. Часто у Галичині патронами православних монастирів виступали відомі магнати католицького віросповідання⁸.

У фундаційних грамотах на заснування або підтвердження опікунських прав на той чи інший монастир часто ктитори визначали власну волю як засновника або монастирського опікуна, яку доповнювали традиційним побажанням, щоб монахи жили згідно з *“уставом божественного Писання”* чи *“згідно з уставом св. Василя Великого і святих Отців”*⁹.

До третьої групи зачисляють невеликі провінційні монастирі, які у різні періоди історії, а іноді навіть у надзвичайно несприятливих умовах, творилися та існували на українських землях. Здебільшого це були печерні монастирі, а також невеликі чернечі общинні поселення далекої сільської провінції. Найчастіше їхніми засновниками виступало мандрівне та місцеве чернецтво. Тому часто чернечі пам'ятки далекої периферії відзначаються самобутньою специфікою, певними особливостями існування та розвитку.

Окреме місце посіли монастирі, які здобули право Ставропігії, тобто прямого підпорядкування константинопольським патріархам, оминаючи

⁸ ЛННБ ім. В. Стефаника. – Ф. 77, спр. АСП-981/116, арк. 13.

⁹ Порфірій В. Василянський Чин від Берестейського з'єднання 1596 р. до 1743 р. // Записки ЧСВВ. – Рим, 1988. – Т. XIII. – Вип. 1–2. – С. 95.

залежність від місцевих єпископів. Поява цього типу монастирів була відображенням реального релігійного становища, яке у середньовіччі переживала Галичина. Такі монастирські оселі намагалися вийти за межі реалій, у яких перебував край. Характерним прикладом є монастир, створений у Скиті Манявському. Вірогідно, що саме під впливом реформаторської діяльності митрополита Велямина Рутського його засновниками стали ченці-аскети¹⁰.

У XV – початку XVII ст. багато галицьких монастирів опинилося в складному переплетенні боротьби світської та клерикальної влади за право панування над монастирями¹¹. Зокрема, вперта боротьба за зверхництво між ставлеником Львівського католицького архієпископа ігуменом Святоюрського монастиря Іваном Лопаткою-Осталовицьким і Гедеоном Балабаном, якого підтримувала заможна українська шляхта, навіть призвела до єпархіального розколу в рамках Галицької єпархії, що також негативно позначилась на чернечому житті.

Внутрішні суперечності в духовному середовищі значно доповнювали зовнішні чинники, які полягали у періодичних наїздах татарських завойовників на українські землі та супроводжувалися грабежами, руйнуваннями, пожежами тощо. З архівних джерел відомо, що татарські наїзди на українські землі тривали кілька століть. Зокрема, в 1587 р. татари спалили чоловічий монастир у Міжгір'ї¹², в 1594 р. був спалений Галич та навколишні монастирі і т. д.¹³

Незважаючи на складні умови існування та розвитку, багато середньовічних монастирів Галичини стали не тільки народними святинями й відомими центрами духовної культури, скульптурного мистецтва, іконопису, писемності, освіти, книгодрукування, технічних винаходів, виробництв, ремесел тощо. Комплексне використання різних за походженням історичних джерел (писемних та археологічних), відомостей топоніміки та інших дисциплін у процесі дослідження історії середньовічних монастирів дало змогу не тільки відкрити нові невідомі сторінки історичного минулого середньовічного чернецтва, а й суттєво доповнити та збагатити маловідомий період історії українського народу.

Актуальність теми. Середньовічне чернецтво зробило вагомий внесок у справу розвитку культури, освіти, науки українського народу. Особливе значення суспільної місії чернецтва полягає не лише у тому, що воно сприяло утвердженню та поширенню в масах нового релігійного світогляду, а у тому,

¹⁰ ЛННБ. – Ф. 77, спр. АСП 77/56. – 338 арк.

¹¹ Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі. – Львів, 1998. – С. 28–29; Порфірій В. Василянський Чин від Берестейського з'єднання 1596 р. до 1743 р. – С. 95.

¹² ЛННБ. – Ф. 77, спр. АСП 676/ п. 27, оп. 4, арк. 575.

¹³ Там само. – Арк. 529.

що саме ченці доби середньовіччя були носіями писемності, стали першими літописцями, вчителями, митцями, лікарями, винахідниками тощо. Діяльність середньовічних ченців відзначають у багатьох галузях економіки, науки, освіти та культури. Однак ще й досі низка важливих питань історичного минулого чернецтва унаслідок різних причин залишається невідомою. Це насамперед стосується ролі окремих монастирів у духовному житті народу тих чи інших місцевостей. Недослідженим та невідомим в історичній науці є питання житлово-побутових умов існування середньовічного чернецтва. Часто вони були надзвичайно важкими та складними, з огляду на норми аскетичного існування, встановлених вимог, правил та Типіконів, реальних умов. Тому дослідження історії середньовічного чернецтва є важливим та актуальним питанням для науки.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Роботу виконано відповідно до тематики наукових досліджень Науково-дослідної лабораторії (НДЛ-81) історичного факультету та програмою науково-дослідних робіт кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка “Історія та культура населення басейну Верхнього Дністра, Західного Бугу та Стиру від найдавніших часів до епохи середньовіччя” (номер державної реєстрації 0105U4004938).

Об'єктом наукового дослідження є середньовічні українські монастирі на території Галичини. Серед них окремі групи складають печерні монастирські комплекси та чернечі поселення, збудовані на відкритій місцевості.

Предметом роботи є вивчення процесу основних принципів створення, розвитку та існування середньовічних монастирів, виникнення та еволюції різнотипних житлових споруд середньовічного українського чернецтва, які були характерними для різних категорій ченців та чернечих общин; визначення спільних та відмінних рис між чернечими та світськими житловими спорудами середньовіччя; дослідження особливостей побутових умов мешканців галицьких середньовічних монастирів, особливостей та характерних рис формування їхньої матеріальної культури; вплив різних чинників, які знайшли відображення на умовах та принципах чернечого життя.

Важливим у відображенні чернечого буття стало порівняння дисциплінарних положень середньовічного Типікону з результатами археологічних досліджень, писемних відомостей, що дало змогу визначити основні принципи та особливості в організації побуту, а також виділити організаційні форми існування чернечих общин у середні віки в Галичині.

Територіальні межі дослідження з урахуванням поняття “Галичина” для середніх віків мають умовне значення. Адже упродовж доби

середньовіччя галицька земля мала різні адміністративні назви (Галицьке князівство, Королівство Русі, Руське воєводство і т. п.)¹⁴. Враховуючи значну кількість та строкатість середньовічних адміністративних назв, у роботі ми висвітлюємо явище монастирів і чернечого життя на цій території, яка з 1847 р. в межах монархії Габсбургів виступала під назвою адміністративної одиниці “Східна Галичина”

У сучасному розумінні територіальну межу “Галичини” дослідники окреслюють українськими етнічними землями, розташованими на північ від Карпатського хребта в басейнах річок Дністер (верхня та середня течії), Західний Буг, Сян (верхня течія). Адміністративно це Львівська, Івано-Франківська та Тернопільська області (крім північної частини, де зараз розміщені містечка Почаїв, Кременець, котрі відносяться до волинських земель), а також частина воєводств сучасної Польщі (Перемиського, Замойського, Прикарпатського)¹⁵.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від часу появи перших чернечих поселень на галицьких землях, тобто від XI ст. до завершення середніх віків (XVI – поч. XVII ст.), коли відбулися якісні організаційні зміни під впливом рішень Берестейської унії, реформаторська діяльність митрополита Велямина Рутського, національно-визвольні рухи, створення нових організаційних чернечих структур, поява монастирів кінівіального типу та інші причини.

Метою роботи є дослідження проблематики виникнення, еволюції, ролі, місця та значення різнотипних середньовічних чернечих житлових споруд та побутових умов українського чернецтва Галичини, що відбувалося на шляху від примітивних печерних та заглиблених земляних келій до зручних жител великих монастирських комплексів. Для досягнення мети передбачено комплексне використання писемних та археологічних джерел, а також даних топоніміки, нумізматики, геоморфології, металографіки, керамології, склярства та інших дисциплін.

Відповідно до мети роботи в монографічному дослідженні поставлено **такі завдання:**

1. Встановити основні умови та засади створення православних монастирів на землях Галичини.
2. Визначити характерні особливості у виборі місць для закладення монастирських осель.
3. Простежити еволюцію печерних чернечих житлових споруд галицьких середньовічних монастирів.

¹⁴ Мудрий М. Галичина // Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К., 2001. – С. 146–149.

¹⁵ Там само. – С. 146.

4. Дослідити процес розвитку чернечого середньовічного житла та побуту його мешканців упродовж середніх віків.

5. Виділити характерні риси та ознаки внутрішнього устрою чернечих жител.

6. Встановити спільні та відмінні риси мирських та чернечих житлових споруд, побутового інвентарю.

7. Визначити еволюцію чернечого житла на різних етапах розвитку середньовічного чернецтва Галичини.

8. На підставі комплексного використання джерельних матеріалів виділити основні організаційні форми існування середньовічного чернецтва в Галичині.

Методологічна основа монографічного дослідження ґрунтується на використанні традиційних та нових аналітичних та синтезуючих методів. У роботі застосовано принципи історизму та об'єктивності, методи індукції та дедукції. Робота виконана на засадах практичної діяльності кількох наук, зокрема, у поєднанні історичної науки з методами досліджень низки самостійних та спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.

Також у роботі широко застосовано порівняльний метод, елементи джерелознавчого аналізу та синтезу. Використано методіку порівняльного аналізу положень Типікону та археологічних матеріалів, здобутих під час досліджень чернечих пам'яток. Запропоновано новий методичний спосіб оцінки чернечого житла на базі виявлених речових знахідок, методіку встановлення ретроспективної локалізації монастирів та визначення організаційних форм середньовічних монастирів.

Практичне значення отриманих результатів полягає у розширенні наукових знань про українське середньовічне чернецтво, встановленні його значення, ролі, впливів та місця у суспільстві, що також дасть змогу створювати гіпотетичні схеми заселення ченцями українських земель, відтворювати різні моделі середньовічних чернечих житлових споруд, побутові умови та особливості чернечого життя.

Поява цієї книги була б неможливою без допомоги та підтримки ченців Унівської Святоуспенської Лаври. Слова особливої подяки варто висловити її настоятелям о. Венедикту (Алексійчуку) та о. Теодору (Мартинюку).

За надані наукові консультації, допомогу та поради висловлюю щирю подяку науковому редактору, професору кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка Степану Арсентійовичу Макаrchуку; члену-кореспонденту Національної Академії Наук України доктору історичних наук Володимирі Даниловичу Барану (Київ); заступнику директора Інституту Археології НАН України (м. Київ), доктору історичних наук Деонізію Никодимовичу Козаку; завідувачу відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ (м. Львів), доктору історичних

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

наук, професору Олександрю Степановичу Ситнику; завідувачу кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету ім. І. Франка, доктору історичних наук, професору Леонтію Вікторовичу Войтовичу; науковим співробітникам Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ кандидату архітектури Юрію Володимировичу Лукомському, кандидатам історичних наук Вірі Деонізівні Гупало, Наталі Михайлівні Булик; картографу Галині Іванівні Панахид; завідувачу НДЛ-81 історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка Володимиру Васильовичу Касюхничу, а також понад 300 студентам, які під керівництвом автора упродовж 1994–2009 рр. брали участь у історико-археологічному дослідженні чернечих пам'яток Галичини.

Розділ I

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Загальна характеристика джерельної бази

Процес формування наукових історичних знань про появу та діяльність середньовічного чернецтва в Галичині відбувався тривалий період. Праці про це були написані на основі різних видів вітчизняних та зарубіжних писемних джерел (літописів, статутів, привілеїв, грамот, інвентарних описів монастирських комплексів, адміністративних книг і т. п.), археологічних пам'яток, петрогліфічних знахідок, топонімічних матеріалів, деяких мемуарних творів тощо.

Комплексне використання джерел давало змогу відкрити багато нових та невідомих сторінок з історії чернецтва, показати його місце, роль в житті середньовічного українського суспільства.

Давньоруські писемні джерела (літописи)

Важливе значення у групі писемних джерел посідають давньоруські літописні матеріали. Однак відомості, наведені у літописах, здебільшого мають загальний характер і відображають лише основні тенденції становлення, принципи існування монастирів на українських землях. Зазначимо, що автори літописів намагалися головну увагу звертати на стан справ у митрополії, а далека периферія залишалася, здебільшого, поза їхнього увагою.

На жаль, найдавніші літописні джерела містять дуже мало згадок про появу чернецтва та перших монастирів на Русі. Тому і в історіографію питання ввійшло чимало припущень та домислів про перших ченців на українських землях. Найдавніша згадка про українське чернецтво наведена у "Повісті временних літ" лише у 1037 р. У літописній згадці зазначено, що в часи князювання Ярослава Володимировича "*чорноризци почаша множитися и монастирове починаху бити*"¹⁶.

Писемні джерела дають змогу лише у загальних рисах простежити історію середньовічного українського чернецтва. Близькі за реальним змістом

¹⁶ ПСРЛ. III Ипатіевская лѣтопись. – Санктпетербургъ, 1845. – Т. II. – С. 267.

до літописних повідомлень “Повісті ...” писемні відомості про давньоруське чернецтво наведено також на сторінках Воскресенського¹⁷, Новгородського¹⁸, Лаврентіївського, Псковського, Софійського та інших давньоруських літописів. Зокрема, у Воскресенському літописі зазначено: “Того же лѣта (1037) великий князь Ярославъ митрополію установи и двѣ церкви постави, на Златѣхъ вратѣхъ Благовѣщеніе и святого Георгія, и ины многы церкви постави, и монастыри устрои”¹⁹.

Варто підкреслити, що після офіційного прийняття християнства світська княжа верхівка Київської Русі зайняла провідне місце в процесі створення монастирів. Аналіз літописних повідомлень дає змогу висловити припущення, що в багатьох випадках монастирські комплекси засновували як родинні релігійні осередки, що значною мірою сприяло появі світського опікунства над монастирями. “Въ лѣто 6594 (1086). Всеволодъ заложилъ церковь святого Андрѣя и сотвори у нея монастыр въ немъже пострижесе и дми его дѣвою, именемъ Янка; и сувокупи черноризци многы, и пребываше съ ними по монастырскому чину”²⁰.

Проте, в часи Давньої Русі монастирі були не лише центрами духовного життя, культури, мистецтва, шкільництва та освіти, паломництва, покути, самотності, соціальної опіки, “вічного спочинку”, а й, у зв’язку з огляду на слабкий розвиток державної інфраструктури навіть слугували княжими в’язницями “и оковавъ и посла Переяславлю, и всади в порубѣ в монастырь святого Іоана”²¹. Це свідчить про певне спотворення світськими особами основної місії монастирів.

Найчастіше над монастирями опікувалися багаті світські особи держави – князі, бояри. Князі, що ставали засновниками монастирів, надавали їм значну фінансову та матеріальну допомогу, підтримку, пільги та привілеї, що сприяло піднесенню окремих монастирів до рівня багатих господарів феодального характеру та великих землевласників. У Київському літописі зазначено, що в 1159 р. дружина київського князя Гліба Всеславовича подарувала Києво-Печерському монастирю “5 сель и съ челядью”²². Згодом князь Гліб Всеславович зробив ще більший подарунок ченцям Києво-Печерського монастиря, який становив 700 срібних і 100 золотих гривень, що

¹⁷ ПСРЛ. Лѣтопись по Воскресенскому списку. – Санктпетербургъ, 1856. – Т. VII. – С. 330.

¹⁸ ПСРЛ. Новгородскія и Псковскія лѣтописи. – Санктпетербургъ, 1848. – Т. IV–V. – С. 3.

¹⁹ ПСРЛ. Псковскія и Софійскія лѣтописи. – Санктпетербургъ, 1851. – Т. V. – С. 137.

²⁰ ПСРЛ. – 1856. – Т. VII. – С. 4.

²¹ ПСРЛ. – 1845. – Т. II. – С. 24.

²² ПСРЛ. – 1845. – Т. II. – С. 82.

на той час, як зазначає відомий український історик М. Брайчевський, було надзвичайно великою грошовою сумою²³.

Автори давньоруських літописів, по-суті, не висвітлюють чернечого життя. Воно ніби залишається закритим завісою таємничості. В одному з випадків, описуючи життя ченця Феодосія, літописець зауважив, що заради божого благословення до нього *“князи и боляре прихожаахоу кь великоумоу Феодосию ..., приношаахоу емоу нѣчто мало отъ имѣнии своихъ на оутѣшение братии, на състроение манастырю”*²⁴.

Слід зазначити, що організаційна інфраструктура монастирів була доволі строкатою та неоднорідною. Тривалий період чернече життя на землях Русі організаційно залишалось розпорошеним. Багато монастирів самостійно вели своє господарство, будували навколишні захисні укріплення (частокіл, вали та рови), засновували невеликі виробництва, проте були й такі, в яких чернече життя не виходило за рамки статутного існування та богослужбених справ.

У період феодальної роздробленості Київської Русі (XII ст.) українські монастирі часто ставали жертвами світських збройних конфліктів, розбоїв та грабежів. *“И розѣграбиша кіяне съ Изяславом дома дружины Игорovy и Всеволожѣ, и села, и скоты, взяша имѣнья много въ домѣхъ и в монастыряхъ”*²⁵.

Ще більшої шкоди давньоруським монастирям та населенню завдавали періодичні напади половецьких орд, які завдяки міжусобицям та княжим суперечкам отримували добру нагоду для грабежів та безчинств на землях Київської Русі *“...и зажгоша дома около града, и возвратившия на монастыре о пожгоша Стефанъ монастыр, и Деревлѣ, и Германечѣ. И приидоша на монастырь Печерскый...”*²⁶.

В іншому літописному повідомленні зазначено, що *“...безбожныи же сынове Измаилове высѣ кельямъ, высекающе двери, и износяху еже аще обрѣтаху въ келиях; и посем пожгоша домъ святыя Богородица Владычица, и пришедъ ко церкви и зажгоша двери, и влѣзше во притворъ у гроба Феодосиева емлюще иконы зажигаху...”*²⁷.

Як зазначено на сторінках літопису, в часи половецьких нападів *“...князи вси и вои ихъ моляхуся Богу съ слезами, обѣты воздающе ему и пречистѣй его Матери, с вѣщами и просфорами, и милостинею ко убогим монастыремъ”*²⁸.

²³ Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси. – К., 1989. – С. 250.

²⁴ Успенский сборник XII–XIII вв. – М., 1971. – С. 93.

²⁵ ПСРЛ. – 1845. – Т. II. – С. 24–25.

²⁶ ПСРЛ. – 1856. – Т. VII. – С. 9.

²⁷ ПСРЛ. – 1856. – Т. VII. – С. 9–10.

²⁸ ПСРЛ. – 1856. – Т. VII. – С. 19.

Для відображення основної проблематики нашого дослідження важливим є визначення на засадах писемних джерел характерних ознак монастирських будівель, підтвердження їх археологічними матеріалами, порівняння отриманих результатів з вимогами Типікону, виявлення особливих рис та характеристик чернечих пам'яток. Такого роду матеріали дають змогу виділити печерні монастирські оселі²⁹, а також монастирі, збудовані з каменю, цегли³⁰, дерева³¹ та інших будівельних матеріалів.

Важливе значення мають фрагментарні літописні свідчення, які вдалося підтвердити здобутими під час археологічних досліджень умов середньовічного побуту ченців. Зокрема, відомості про функціонування при монастирях культових приміщень, розмежованих між собою житлових споруд, кладових, комор, кухонь, пекарень, невеликих “харчевень”, спільних монастирських трапезних³² та інших приміщень.

Літописні джерела також засвідчують, що багато давньоруських монастирів слугували правителям держави та князям важливими опорними пунктами. Зокрема, з Галицько-Волинського літопису дізнаємося, що у 1241 р. князь Данило Романович, повертаючись з “угрів”, зупинявся на ночівлю в монастирі Пресвятої Богородиці, що у Верхньому Синьовидному, яке розміщене поблизу Сколе³³. Особливої уваги цьому історичному повідомленню надавав відомий український історик М. Грушевський, який вважав, що багато давньоруських монастирів слугували надійною опорою державної влади³⁴.

Вірогідно, що крім добре укріплених світських дворів – важливих опорних пунктів княжої влади, про існування яких наголошує чимало сучасних українських дослідників (В. Грабовецький³⁵, Л. Войтович³⁶, М. Брайчевський³⁷, О. Корчинський³⁸, П. Толочко³⁹, І. Крип'якевич⁴⁰ та ін.) у

²⁹ ПСРЛ. – 1845. – Т. II. – С. 95.

³⁰ ПСРЛ. – 1856. – Т. VII. – С. 9.

³¹ ПСРЛ. – 1856. – Т. VII. – С. 9–10.

³² ПСРЛ. – 1856. – Т. VII. – С. 21, 342, 344.

³³ ПСРЛ. – 1845. – Т. II. – С. 198.

³⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – К., 1992. – Т. II. – С. 470.

³⁵ *Грабовецький В. В.* Галич – столиця Ростиславичів і Романовичів у міжнародних взаєминах XII–XIII ст. // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ–Галич, 1998. – С. 41–46.

³⁶ *Войтович Л.* Князі і культура // [http:// izbornyk.org.ua/dynasty/dyn67.htm](http://izbornyk.org.ua/dynasty/dyn67.htm); *його ж.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996. – 256 с.

³⁷ *Брайчевський М. Ю.* Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів до “Слова о полку Ігоревім”) // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ–Галич, 1998. – С. 24–28.

Галичині існували і добре укріплені монастирі, які при першій потребі ставали надійним місцем захисту та перебування князів і інших представників суспільної еліти⁴¹.

Неопубліковані архівні документи становлять надзвичайно важливу складову частину писемних джерел. Цінні писемні джерельні матеріали про правову, господарську, виробничу та іншу діяльність середньовічних монастирів Галичини виявлено у фондowych збірках ЦДІАУ у Львові. Проте, зазначена група архівних документів належать до порівняно пізнього часу (XV–XVI ст.). Відсутність більш ранніх документів зумовлена втратою історичних джерел унаслідок періодичних набігів монголо-татарських орд, міжусобних конфліктів, пожеж, грабежів, втрати державності і навіть відсутності в Україні у середньовічні часи відповідних державних інституцій, покликаних турбуватися про збереження історичної спадщини, а також інших чинників⁴².

Важливі історичні документи щодо існування монастирських осель у Галичині виявлено у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. У матеріалах літописного характеру з історії василіанських монастирів, зокрема, “*Annales Monasterii Sti Onuphrii Basilii Magni Leopoli*”⁴³, “*Historica notitia de restauratione Metropolitice Haliciei*”⁴⁴ є важливі історичні відомості про перші львівські монастирі, які появились поблизу захисних укріплень міста. Серед них виділяються: монастир св. Івана Богослова, що утворився у залісненому передмісті Тарнавка під Високим замком; монастир св. Івана Хрестителя, який був розташований на передмісті “Сънавчинь” на місці сучасного однойменного костьолу; монастирі св. Миколая, св. Онуфрія та св. Михайла, які діяли на Жовківському передмісті Львова.

Вірогідно, як висловлюють припущення автори документа, що фундатором багатьох львівських монастирів була Констанція – дружина львівського князя Лева⁴⁵.

³⁸ Корчинський О. Пам'ятки давньої історії та культури в околицях сіл Ілів, Борусів, Суходіл та Поляна // МДАПВ. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 402–423.

³⁹ Толочко П. Київська Русь. – К., 1996. – 360 с.

⁴⁰ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – 219 с.

⁴¹ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Ред. кол. П. С. Сохань (голова) та ін.). – К., 1992. – Т. 2. – С. 407–504.

⁴² Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матяш та К. Климової. – К., 2002. – С. 51–78, 145–176.

⁴³ ЛННБ. – Ф. 3, спр. 374. – 13 арк.

⁴⁴ Там само. – Спр. 275. – 111 арк.

⁴⁵ Там само. – Спр. 374, арк. 1.

Багато дослідників до княжих часів зачисляють створення монастиря св. Юрія (Георгія), який був розташований на одному з пагорбів у недалекій південно-західній околиці середньовічного Львова.

Частково відомості, почерпнуті з писемних джерел, вдалося підтвердити результатами археологічних досліджень пам'ятки, які проводив Я. Пастернак у міжвоєнний період та сучасні львівські дослідники наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.⁴⁶

У фондowych збірках Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника також знайдено цінні фактологічні статистичні відомості про загальну кількість мешканців в окремих середньовічних галицьких монастирях, про різне матеріальне, фінансове та економічне становище монастирських осель, про монастирі з правами та без прав, з фондушем та без фондуша і т. п.⁴⁷

Окрема група архівних документів присвячена висвітленню буденного чернечого побуту, суспільній поведінці ченців, правилам вживання їжі, вимогам виготовлення одягу, взуття та їхнього носіння, особливостей ведення у монастирях ремісничих та господарських занять, кодексу проживання у келійних приміщеннях, міжособистим відносинам, етикету та іншим сторонам життя чернецтва⁴⁸.

Помітне місце у групі архівних джерел посідають привілеї та грамоти правителів Польщі, Угорщини та Речі Посполитої, видані галицьким монастирям або окремим світським та духовним особам на право володіння монастирями⁴⁹. Серед джерельних матеріалів цієї групи зазначимо про важливі історичні документи актового характеру, які видані найвищими середньовічними державними канцеляріями. Серед них особливу значення отримали королівські грамоти та привілеї на право опікунства над монастирями, дарчі майнові грамоти на пасовиська, землі, ліси, дозволи на заснування та розбудову монастирських осель⁵⁰, право та узаконення монастирських мастків⁵¹, на будівництво при монастирях водяних млинів⁵² та інших виробничих споруд, на вільний помол зерна у млинах⁵³, вирубування

⁴⁶ Бандрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р. Нові матеріали до історії кафедри св. Юра у Львові // Богословія. – Рим, 1992. – № 56. – С. 160; Діба Ю. Про результати археологічних досліджень 1933 року в соборі св. Юра у Львові // Лавра, 1999. – Вип. V. – С. 31–44.

⁴⁷ ЛННБ ім. В. Стефаника НАНУ. – Ф. 77, спр. АСП–981/116, арк. 1–24.

⁴⁸ Там само. – Спр. АСП–981/101, арк. 1–342.

⁴⁹ Там само. – Ф. 3, спр. 118/1, арк. 1–6.

⁵⁰ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 129, оп. 3, спр. 206, арк. 1.

⁵¹ ЛННБ ім. В. Стефаника НАНУ. – Ф. 3, спр. 116. – 88 арк.

⁵² ЦДІАУ у Львові. – Ф. 575, оп. 1, спр. 247, арк. 36–39.

⁵³ Там само. – Ф. 684, оп. 1, спр. 2636, арк. 12.

лісу для власних потреб⁵⁴, володіння ставами, пасовищами, орними земельними та лісовими угіддями⁵⁵, спорудження оборонних укріплень та мурованих будівель монастирів⁵⁶, монастирське бортництво⁵⁷, на право добування солі⁵⁸, виробництво спирту, броварство та багато інших виробничих занять⁵⁹.

Цінні актові документи виявлено у фондових збірках Центрального державного історичного архіву України у Львові. Серед них знайдено унікальні історичні матеріали, які відображають ставлення влади до українського чернецтва. Вони являють собою різні за походженням і підвидами писемні джерела. Особливе місце посідають так звані копії (Copia Tabularis Vidimata) та виписки з Литовської метрики⁶⁰. На сторінках копійців знайшли відображення різні сторони монастирського життя. Наприклад, про виробничі заняття ченців, зокрема, промислове добування соляної ропи та виробництво солі у монастирі в Старій Солі, яка належала до складу Старосільської жупи.

В архівних книгах львівського гродського суду є цінні відомості та матеріали, які відображають реальне суспільне становище українського чернецтва наприкінці XV – початку XVI ст., а також про існування монастирських осель на різних організаційних принципах (кіновії, келіотства, ідіоритмії і т. п.).⁶¹

Серед документів цієї групи писемних джерел важливе місце посідають чернечі та світські скарги, угоди, донесення, судові позови та рішення, які відображають реальне становище багатьох галицьких монастирів у суспільному житті краю⁶².

Важливу інформацію мають історичні відомості та матеріали стосовно світського та духовного ктиторства над галицькими монастирями, яке виходило з боку суспільної верхівки та духовних осіб⁶³, а також про боротьбу власників монастирів, ктиторів та галицького духовенства за владу над монастирями, про монастирську власність та опікунство над монастирськими оселями⁶⁴.

⁵⁴ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 575, оп. 1, спр. 247, арк. 43–44.

⁵⁵ Там само. – Оп. 1, спр. 247, арк. 27–31; Там само. – Арк. 39–43.

⁵⁶ Там само. – Арк. 45–53.

⁵⁷ Там само. – Арк. 6–7.

⁵⁸ Там само. – Спр. 245, арк. 135–137.

⁵⁹ Там само. – Ф. 684, оп. 1, спр. 1294, арк. 5.

⁶⁰ Там само. – Спр. 1837, арк. 1–107.

⁶¹ Там само. – Ф. 9, оп. 1, спр. 328, арк. 471–472.

⁶² Там само. – Спр. 26, арк. 315, 870, 897.

⁶³ Там само. – Ф. 9, оп. 1, спр. 334, арк. 46, 47, 52, 550, 670, 676.

⁶⁴ Там само. – Спр. 353, арк. 1511–1512.

У процесі вивчення побутових умов та виробничо-економічної діяльності середньовічних галицьких монастирів важливою була діловодська документація, у якій особливе значення мають статистичні дані про кількість ченців у монастирях⁶⁵, фінансові звіти та документи про грошові прибутки та витрати монастирів⁶⁶, інвентарні описи рухомого та нерухомого майна⁶⁷, відомості про чернечі виробництва⁶⁸, торговельну діяльність⁶⁹ тощо.

Багато документів стосуються внутрішнього господарського характеру монастирів, а саме: монастирські звіти та книги про отримання натуральних прибутків та видатків⁷⁰, про проведення сівби, обмолоту та збору врожаю у монастирях, оцінку стану тваринницького стада, підсумки виробничої діяльності⁷¹.

В архівних фондах також виявлено господарські щоденники окремих монастирів, які відображають їхнє щоденно буденне, побутове та господарське життя⁷².

Важливе значення для оцінки становища середньовічних монастирів Галичини мають майнові посмертні заповіти мирян та духовних осіб, які надавали монастирям право набувати власність⁷³, а також дарчі записи на нерухоме та рухоме майно⁷⁴, описи господарського реманенту⁷⁵, побутового інвентарю⁷⁶, договори на оренду монастирських виробництв⁷⁷, документи про ремісничу, торговельну і іншу діяльність ченців⁷⁸ та багато інших сторін чернечого життя.

Автор уважно вивчав **опубліковані архівні джерела**, які містять цінні відомості з історії середньовічного українського чернецтва Галичини. За змістом це матеріали, що відображають принципи створення та діяльності галицьких монастирів, висвітлюють різні сторони їхнього історичного минулого, ставлення державних інституцій до чернецтва тощо. Багато цінних матеріалів виявлено у багатотомній збірці історичних писемних джерел, яку

⁶⁵ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 684, оп. 1, од.зб. 22, арк. 1–11.

⁶⁶ Там само. – Спр. 1377, арк. 1–28.

⁶⁷ Там само. – Спр. 1103, арк. 1–10.

⁶⁸ Там само. – Спр. 1186, арк. 1–73.

⁶⁹ Там само. – Спр. 2051, арк. 1–4.

⁷⁰ Там само. – Спр. 1321, арк. 1–105.

⁷¹ Там само. – Спр. 1207, арк. 1–68.

⁷² Там само. – Спр. 1204, арк. 1–200.

⁷³ Там само. – Спр. 2210, арк. 1–6.

⁷⁴ Там само. – Ф. 9, оп. 1, спр. 968, арк. 1–2.

⁷⁵ Там само. – Ф. 684, оп. 1, спр. 1293. – 37 арк.

⁷⁶ Там само. – Спр. 1186, арк. 1–73.

⁷⁷ Там само. – Спр. 2231, арк. 1–2.

⁷⁸ Там само. – Спр. 2051, арк. 1–4.

ще в другій половині XIX – на початку XX ст. видавав архів бернардинського костюлу у Львові під загальною назвою “Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie”. Деякі документи збірника належать до середини XIV ст. Серед них виявлено групу документів польського короля Казимира III, які підтверджують грамоти галицького князя Лева на заснування окремих галицьких монастирів, а також надання монастирям або їхнім ктиторах певних привілеїв⁷⁹.

Чимало матеріалів до опублікування було взято з фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові⁸⁰. Варто зазначити, однак, що М. Грушевський ще на початку XX ст. висловив сумнів щодо автентичності багатьох опублікованих документів⁸¹, називаючи їх фальсифікатом пізнішого походження.

Цікавим є документ, датований 4 серпня 1439 р., що належав польському королю Владиславу. Він стосується надання галицьким ченцям офіційного дозволу займатися господарськими заняттями та ремеслами⁸². Чимало документів багатотомного збірника переконливо засвідчують значне поширення світського ктиторства та володарювання вищої суспільної еліти над галицькими монастирями. Зокрема, наприкінці 1378 р. Хонка – дружина Васька Дядьковича, за 20 гривень сріблом продала монастир Калеників (“Calienikow Monasterium”) протодияконіві церкви св. Івана Хрестителя в Перемишлі Іванові Губці⁸³.

Серед архівних матеріалів XV–XVI ст. особливу увагу привертають численні судові матеріали про розмежування монастирських, сільських та міських територій⁸⁴, спроби звільнення українського духовенства з-під світської опіки⁸⁵, дозволи монастирям на скуповування великих земельних володінь⁸⁶, сплату монастирських податків та її розміри⁸⁷, також різні заяви, скарги⁸⁸, донесення, угоди⁸⁹ тощо.

Подібні документи з історії галицьких монастирів опубліковані на сторінках збірників документальних видань, присвячених висвітленню

⁷⁹ AGZ. – Lwów, 1868. – Т. I. – S. 6.

⁸⁰ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 856, оп. 1, спр. 423, арк. 1–2.

⁸¹ Грушевський М. Чи маємо автентичні грамоти князя Лева? // Записки НТШ, 1902. – Т. XLV. – С. 1–22.

⁸² AGZ. – Lwów, 1870. – Т. II. – S. 30.

⁸³ Ibidem. – S. 15–17.

⁸⁴ Ibidem. – 1878. – Т. VII. – S. 20–22.

⁸⁵ Ibidem. – S. 117–119.

⁸⁶ Ibidem. – 1883. – Т. IX. – S. 239–241.

⁸⁷ Ibidem. 1884. – Т. X. – S. 42.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Ibidem. – S. 43.

історичного минулого Тернополя⁹⁰, Золочева⁹¹, Дрогобича⁹², Самбора⁹³ та інших галицьких міст.

Окремі відомості з історії чернецтва почерпнуто із сторінок багатотомного видання документів “Архивъ Югозападной Россіи, издаваемый Временною Комиссией для разбора древних актов”, що було започатковане в Києві в 60-х рр. XIX ст.⁹⁴

Серед публікацій архівних матеріалів є багато документів про багатолітні судові спори світських осіб за право володіння монастирями. Зокрема, помітно виділяється судова “тяганина” між Івашком-Ваньком Лагодовським та львівським старостою Яном Тарнавським за право ктиторства над Унівським монастирем. Наголосимо, що судові спори тривали аж три роки (1539–1541) і завершилися перемогою львівського старости⁹⁵. Проте згодом, у 1548 р., ктиторство над монастирем перебрав Марко Балабан, який походив з Стрятина⁹⁶. Звичайно, зазначені матеріали мають порівняно відносно значення для тематики нашого дослідження, але вони дають змогу реальніше та багатогранніше уявити тогочасну епоху та місце у ній українського чернецтва.

До числа найновіших видань архівних документів належать “Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.)”, хоча чернечій проблематиці на сторінках публікації надано невелику увагу. В 1998 р. було започатковано спеціальну серію “Львівські історичні пам’ятки”, під гаслом якої вийшов перший том видання⁹⁷.

Чужоземні автори про середньовічне українське чернецтво

Одним з цікавих зарубіжних авторів, який згадував про існування чернецтва на давньоруських землях Прикарпаття, був чеський хронограф Косьма Празький (XII ст.). У праці Косьми, перевиданій під редакцією

⁹⁰ Przywileje królów i właścicieli miasta Tarnopola, znajdujące się w archiwum miejskiem / Wydał J. Leniek. – Tarnopol, 1892.

⁹¹ Przywileje miasta Złoczowa / Wyd. Z. Uranowicz. – Złoczów, 1895.

⁹² Z archiwum Drohobycza. Zbiór przywilejów, aktów, dekretów granicznych, lustracyi, memuryalów i t. p. / Wyd. F. Gatkiewicz. – Drohobycz, 1903.

⁹³ Materiały do historii miasta Sambora. 1390–1795 / Wyd. A. Dörflerówna. – Lwów, 1936.

⁹⁴ Архивъ Югозападной Россіи, издаваемый Временною Комиссией для разбора древних актов (далі – АЮЗР) / Под ред. А. С. Крыловского – К., 1861. – Т. I. – Ч. I.

⁹⁵ АЮЗР. 1903. – Т. 10. – С. 29.

⁹⁶ Там само. – С. 29–30.

⁹⁷ Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. М. Капраль. – Львів, 1998. – 640 с.

відомого чеського дослідника XIX ст. І. Палацького, зазначено, що ченці на Прикарпатті появилися ще задовго до офіційного прийняття християнства на Русі. На думку автора, поява перших ченців у карпатському регіоні і особливо на землях білих хорватів відбулася у часи проповідницької діяльності в Моравській державі солунських братів Кирила та Мефодія, тобто в другій половині IX ст.⁹⁸ Їхня суспільна місія була спрямована на привнесення у язичницьке слов'янське суспільство нової християнської ідеології, культури, освіти, нових релігійних звичаїв та обрядів.

Подібне твердження висував також П. Шафарик, праця якого була, в основному, присвячена опису діянь на моравських, чеських та інших слов'янських землях відомого просвітителя Мефодія⁹⁹.

Порівняно незначні і водночас доволі дискусійні свідчення про чернечі печерні пам'ятки Подністер'я простежено у праці відомого візантійського автора Константина Багрянородного. Зокрема, у X ст. К. Багрянородний згадував про наявність уздовж побережжя Дністра печерних порожнин, які називає фортецями, у яких *“обнаруживаются некие признаки церквей и кресты, высеченные в песчанике”*. Він не тільки наводив перелік печер, але й подавав їхні назви (Аспрон, Тунгати, Салмакати, Сакакати, Гиеукати та ін.)¹⁰⁰. Варто зазначити, що за тривалий період наукових досліджень творчої спадщини К. Багрянородного його писемні згадки набули численних прихильників та противників.

Нині щодо наведеного твердження Багрянородного появилось чимало нових думок та гіпотез. Зокрема, сучасний чернівецький спелеолог Богдан Рідуш вважає, що у писемній згадці справді йдеться про оборонні печерні монастирі басейну Дністра.

Думку Б. Рідуша підтримує київська дослідниця багатьох печерних пам'яток Подністер'я Ольга Пламеницька, яка стверджує, що зазначене повідомлення може стосуватися залишків стародавніх печерних монастирів басейну Дністра, оскільки печерні порожнини є набагато стійкішими щодо руйнування, порівняно зі штучними наземними спорудами.

Проте, на нашу думку, зазначені у праці Багрянородного географічні назви не зовсім узгоджуються зі слов'янським мовним лексиконом. Тому важко однозначно погодитися з думкою дослідників про слов'янську належність цих печерних пам'яток. Загалом також доволі невизначним є опис печерних монастирів Придністер'я, який наводив автор.

⁹⁸ Fontes rerum Bohemearum “Prameny dějin českých” vydawane z nadani Palackiego / Vydal Josef Kolar. – Praha, 1874. – S. 111.

⁹⁹ Шафарикъ П. І. Жизнеописание св. Мефодія. – Прага, 1851. – 136 с.

¹⁰⁰ Багрянородный Константин. Об управлении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – М., 1989. – С. 157.

Окремі фрагментарні відомості, які стосуються проблематики існування галицького середньовічного чернецтва, поміщено в працях польських хроністів Гала (XII ст.), Вінцентія Кадлубека (XIII ст.) та Яна Длугоша (XV ст.). Вважаємо, що багато відомостей Длугош запозичив у більш ранніх авторів.

Загалом у багатотомній праці Длугоша знаходимо історичні відомості про фундацію окремих галицьких монастирів, надання їм грамот і привілеїв з боку польського короля Владислава¹⁰¹, а також інших правителів і осіб Польської та Польсько-Литовської держави¹⁰². Особливої уваги у матеріалах “Польської хроніки” заслуговує коротеньке повідомлення про закладення в XV ст. у монастирі св. Івана, що в Гнезному невеликої народної чернечої лічниці (лікарні)¹⁰³.

Незначними є повідомлення, зроблені найдавнішими німецькими та угорськими хроністами. Зокрема, німецькою є хроніка Тітмара з Мерзебурга (XI ст.)¹⁰⁴, угорською – Яноша Туроці (XV ст.), а також “*Chronicu Picta*”, чеською – Франтішка з Праги. Порівняно незначні історичні відомості про середньовічне українське чернецтво дають польські писемні джерела, зокрема, Малопольський літопис, а також матеріали Янка з Чарнкова, Траски¹⁰⁵ та ін.

Про існування середньовічних монастирів на давньоруських землях згадує у своєму подорожньому щоденнику відомий фризський мандрівник XVII ст. Ульріх фон Вердум. Неодноразово його увагу привертала печерні пам'ятки, розміщені у печерних порожнинах над Дністром¹⁰⁶. Однак, детального опису означених пам'яток, на жаль, автор не наводив.

Археологічні чернечі пам'ятки становлять надзвичайно цінну, багату, різноманітну та вагому джерельну базу історії чернецтва. Варто зазначити, що у багатьох випадках археологічні відомості та матеріали, отримані в результаті проведення розкопок, залишаються єдиним джерелом та найважливішим аргументом засвідчення існування у певний час пам'ятки.

Завдяки застосуванню в археології найновіших науково-дослідних методів виконують такі пошукові археологічні роботи, що сприяють

¹⁰¹ *Joannis Dlugossii seu longini canonici cracoviensis Historiae Polonicae / Cura et impensis Alexandri Przewdziecki. Libri XII.* – Cracovie, MDCCCLXXIII. – S. 22–23.

¹⁰² *Ibidem.* – S. 93–94, 101, 122, 158, 169, 212, 213, 228–229, 244, 364, 368.

¹⁰³ *Ibidem.* – S. 296.

¹⁰⁴ *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. – С. 270.

¹⁰⁵ *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – С. 16.

¹⁰⁶ *Вердум Ульріх фон.* Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671 та 1672 через Королівство Польське (пер. з нім.) // *Жовтень.* – 1983. – № 10. – С. 89–105.

відкриттю та якісному дослідженню пам'яток та точнішому визначенню їхньої аутентичності, культурної і часової належності. Крім цього, відкриття нових археологічних пам'яток значно доповнює та збагачує культурну скарбницю українського народу.

Археологічні дослідження власне середньовічних галицьких монастирів розпочалися ще на початку XIX ст. і тривають досі. Поступово удосконалювалася методика та методологія науково-дослідних робіт. Це дало змогу не тільки виявити, але й детально археологічно вивчити значну кількість чернечих пам'яток Галичини.

Аналіз результатів археологічних досліджень багатьох галицьких монастирів показав, що чернечі об'єкти значно різняться між собою та виділяються певними ознаками. Тому їх раціонально класифікувати **за функціональним призначенням:**

- житлові;
- культові;
- виробничі;
- оборонні;
- поховальні.

За типологією спорудження:

- печерні;
- заглиблені;
- наземні.

За будівельним матеріалом:

- дерев'яні;
- цегляні;
- кам'яні (штучні);
- кам'яні (природні).

Особливе значення для археологічної науки мають не тільки результати, отримані в процесі наукових досліджень пам'яток, а й перспективи відкриття нових об'єктів середньовічного чернецтва. Отже, археологічна наука не тільки постійно доповнює, а й суттєво розширює історичні знання.

Як приклад можна навести архівні статистичні відомості щодо чисельності монастирів, які у різні часи по-різному і не завжди повно та об'єктивно відображали загальне число монастирів у Галичині. Зокрема, в 1500 р. на галицьких землях, як зазначив С. Мудрий, відомими були лише 44 українські монастирі¹⁰⁷. Ймовірно, що це були відомості лише про монастирі так званих "законників". У той час у Галичі значився лише один

¹⁰⁷ Мудрий С. По василіанських монастирях Галичини // Галицька брама. – № 1–2 (49–50). – 1999. – С. 2.

середньовічний монастир. Наукові пошуки та відкриття сприяли тому, що наприкінці XIX ст. в княжій столиці Галичини та в його недалеких околицях налічували вже три середньовічні монастирі¹⁰⁸. Приблизно через половину століття, за підрахунком відомого дослідника василіанських монастирів Галичини о. М. Ваврика, у княжій столиці Галичини та поблизу її оборонних укріплень (валів та ровів) існувало аж 12 монастирів¹⁰⁹. Більшість чернечих пам'яток у Галичі була відкрита унаслідок проведення археологічних розкопок. Серед них заслуговують на особливу увагу результати досліджень о. Л. Лаврецького, І. Шараневича, О. Чоловського, Л. Чачковського, Й. Пеленського, Я. Пастернака та ін.

Завдяки комплексному використанню писемних відомостей, епіграфічних джерел, топонімічних даних, результатів археологічних і краєзнавчих робіт, наприкінці XIX ст. помітно зросло загальне число відомих середньовічних чернечих пам'яток Галичини. Цьому сприяла діяльність багатьох талановитих краєзнавців та археологів (Я. Головацького, А. Шнайдера, В. Деметрикевича, Г. Оссовського, І. Коперницького, І. Шараневича і ін.), а також низки наукових інституцій (Львівського університету, Крайового археологічного товариства, Ставропігійського інституту, Народного дому, Наукового товариства ім. Шевченка, Просвіти та ін.), які піднімали та актуалізували проблематику історико-археологічних досліджень краю.

Значну увагу галицьких дослідників привертала печерні пам'ятки українського чернецтва, розташовані у Галичині. Зокрема, у 1869 р. делегатом першого археологічного з'їзду у Москві був Яків Головацький, який серед інших важливих питань тогочасної галицької археології підняв проблему фахового дослідження печерних порожнин у Галичині¹¹⁰.

У 1884 р. галичани делегували Г. Оссовського на IV Археологічний з'їзд в Одесу, де він виступив з великою доповіддю про результати досліджень печерних пам'яток на галицьких землях¹¹¹.

Історію та результати досліджень багатьох печерних пам'яток Галичини обговорювали і на археологічному з'їзді у Львові¹¹² та в Будапешті,

¹⁰⁸ Монашество // Энциклопедический словарь / Издатели Ф. Брокгаузъ, И. Ефрон. – С.-Петербургъ, 1896. – Т. XIX. – С. 725.

¹⁰⁹ Ваврик М. По Василіанських монастирях. – Торонто, 1958. – С. 16.

¹¹⁰ Головацький Я. Об исследовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине // Труды первого археологического съезда в Москве в 1869 г. – М., 1871. – С. 219–242.

¹¹¹ Сохацький М. З життя і творчого доробку археолога Готфрида Осовського // МДАПВ. Постаті української археології. – Львів, 1998. – С. 76.

¹¹² Ossowski G. Zjazd archeologiczny we Lwowie // Biblioteka Warszawska. – 1885. – Т. IV. – С. 428.

де галицьку археологію представляв відомий на той час львівський краєзнавець Антоні Шнайдер¹¹³.

Отже, в результаті спільних наукових досліджень істориків, геологів, географів, спелеологів, археологів, краєзнавців, антропологів в Галичині, приблизно на останню чверть XIX ст., було зібрано відомості про 272 середньовічні українські монастирі¹¹⁴.

Дальший розвиток археології та наукових знань сприяв нагромадженню нових відомостей в тім числі про пам'ятки середньовічного чернецтва. У 20-х роках XX ст. історик Іван Крип'якевич зробив спробу каталогізувати зібрані матеріали про галицькі монастирі. Унаслідок великої пошукової та науково-дослідної праці автор зібрав відомості про 346 пам'яток¹¹⁵, але місце знаходження багатьох з них залишається ще й досі невідомим.

Найновіші пошукові роботи показали, що у 364 фондї о. Романа Луканя (ЦДІАУ у Львові) є зібрані ще у міжвоєнний період і досі неопубліковані різні за характером та походженням матеріали майже про 400 галицьких монастирів.

Таблиця 1

Ріст відомостей про загальне число монастирів Галичини

Вплив результатів наукових досліджень на зростання відомостей про загальну чисельність українських монастирів Галичини				
Роки	1500	1867	1926	1958
Загальне число	44	272	346	Понад 400

Як показано у наведеній таблиці відомості про середньовічні монастирі Галичини зростали з часом, тобто з розвитком історичних знань. Нині це є найповніший перелік середньовічних українських чернечих пам'яток

¹¹³ *Schneider A.* Sprawozdanie z odbytego w Buda-Peszcie kongresu Archeologicznego w r. 1876 // Przegląd Archeologiczny. – Lwów, 1877. – Т. I. – З. 4. – С. 117–127.

¹¹⁴ *Мауґевскій М.* Монастири въ архыепархіи митрополичѣй Львѣвскѣй // Шематизмъ провинціи св. спасителя чина св.Василія Великого въ Галиціи, уложеный по капитулѣ отбувшѣйся въ монастырѣ св. Онуфрейскомъ во Львовѣ дня 24–25 липця 1866 и короткій поглядъ на монастыри и монашество руске, отъ заведеня на Руси вѣри христовой ажъ по нынешнее время. – Львов, 1867. – С. 5–79.

¹¹⁵ *Крип'якевич І.* Середневічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу // Лавра. – 1999. – № 5. – С. 45–64.

Галичини, що також становить вагому відправну, перспективну та потужну базу для майбутніх наукових археологічних досліджень¹¹⁶.

Прикро зазначати, але сьогодні лише незначна частина чернечих пам'яток перебуває у державному реєстрі, а отже, перебуває під захистом державного законодавства. Хоча реально держава так і не спромоглася належним чином організувати справу збереження цінної історичної спадщини свого народу.

Специфіка археологічної джерельної бази

На перший погляд видається, що за тривалий період археологічних досліджень середньовічних монастирських осель Галичини, який триває від початку XIX ст. до нині, накопичено значні наукові відомості та фактологічні матеріали.

Однак загалом ступінь дослідження археологічних пам'яток чернецтва регіону є досить слабкий та нерівномірний. У багатьох випадках навіть місце знаходження історичної пам'ятки залишається невідомим. Часто автори, намагаючись висвітлити історію тих чи інших пам'яток, висувають лише різні припущення та повторюють побутуючі наприкінці XIX ст. народні легенди, яскраво прикрашені різними художніми домислами.

За нашими підрахунками, від загального числа відомих середньовічних монастирів Галичини на сьогодні археологічно вдалося обстежити не більше 3 % чернечих пам'яток.

Надзвичайно проблематичним є те, що багатьох середньовічних печерних монастирів Верхнього та Середнього Подністер'я унаслідок цілеспрямованих руйнувань, природних обвалів та зсувів, будівельних робіт та інших чинників не стало вже давно. Про непоправну втрату безцінних історичних пам'яток зазначав київський патріарх Димитрій¹¹⁷.

У занедбаному стані нині перебувають колишні печерні монастирі у Розгірчі, Струсові, Крехові, Бакоті, Галиці, Маліївцях та ін., які уже тривалий час залишаються відкритими для усіх охочих. Як відомо, своєю таємничістю печерні порожнини приваблюють до себе не лише прочан, а й скарбошукачів, пошуковців, любителів, аматорів історії. Це вкрай негативно позначається на збереженні стародавніх петрогліфічних знаків, малюнків і навіть загального стану об'єктів¹¹⁸.

¹¹⁶ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 364, оп. 1, спр. 187. – 59 арк.; там само. – Спр. 191. – 69 арк.; там само. – Спр. 195. – 5 арк.; там само. – Спр. 183. – 116 арк.; там само. – Спр. 67. – 57 арк.

¹¹⁷ Димитрій, патріарх Київський та вся України. Печерні монастирі скити та келії у світі й Україні // Основа 28 (6). – 1995. – С. 118–134.

¹¹⁸ Нечитайло П. Буквені знаки і написи у печерних монастирях Середнього Подністров'я // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С. 230–237.

Інший приклад “модерного” руйнування історичних пам’яток відбувся поблизу с. Страдч Яворівського району Львівської області, де спорудження громадою села у вхідній частині пам’ятки продовгуватої залізобетонної каплиці призвело до втрати її колишнього вигляду¹¹⁹.

Чимало стародавніх печерних пам’яток потрапило у сферу “нового” господарського освоєння та будівництва. В окремих печерних пам’ятках, у яких колись існували християнські святині, місцеве населення навіть влаштувало хліви для утримання домашньої худоби, комори для збереження кормів та інших господарських потреб. При цьому змінюється вхідна частина, внутрішнє планування тощо.

Ще інші печерні пам’ятки, особливо у Придністер’ї, стали недоступними для виконання стаціонарних спелеологічних та археологічних досліджень, оскільки знову зайняті монахами, і сьогодні їхні печерні порожнини активно розбудовують та переплановують. Це призводить до втрати адекватного історичному часу культурного шару, руйнування печерних приміщень, нищення джерельного матеріалу. Унаслідок проведених реконструкцій та перебудов у сучасному модерному вигляді відновили свою діяльність Лядівський, Непоротівський та інші печерні монастирі¹²⁰. Не в кращому становищі опинилося багато середньовічних монастирських пам’яток Галичини, споруджених на відкритій місцевості. Упродовж останнього десятиліття ми поспіль змушені були виконувати рятівні археологічні роботи на чернечих археологічних пам’ятках, що потрапляли у зону планового будівництва комунікацій, ставали об’єктами розорень та руйнувань скарбощукачами в Уневі, Підкамені, Мостищу та інших місцях. Зокрема, на Чернечій горі, що поблизу с. Унів Перемишлянського р-ну Львівської обл., наприкінці 90-х рр. ХХ ст. скарбощукачі розорили значну частину середньовічного чернечого кладовища, пошкодили кілька кам’яних поховальних плит з написами, поруйнували декілька середньовічних напівземляних келій, господарських приміщень, основи стародавнього храму тощо¹²¹.

У подібному становищі зараз перебувають історичні пам’ятки Підгородищенського, двох Плісеських, Шоломийського, Миколаївського,

¹¹⁹ Пелешишин М., Берест Р. З історії вивчення печери в с. Страдч на Львівщині // Сकेлі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С. 72–77.

¹²⁰ Пивоваров С, Чеховський І. На Дністрі на “оукраинѣ галичьскои”. – Чернівці, 2000. – С. 80–83.

¹²¹ Берест Р. Я. Звіт про результати рятівних розвідкових робіт та археологічних досліджень на території давнього Унівського монастиря Перемишлянського р-ну Львівської обл. // Архів ІА НАНУ. 2000/48. – К., 2000. – 49 с.

Добромильського, Смільницького, Струсівського, Коломийського, Терехівського, Рогатинського, Башівського та багатьох інших галицьких монастирів.

Значна проблема також існує у тому, що місце знаходження багатьох населених пунктів Галичини, до яких “прив’язували” той чи інший середньовічний монастир, ще й досі не встановлено. Зокрема, у Золочівському районі на Львівщині невідомою є територіальна локалізація с. Лагодичі та Лагодичького монастиря, які згадані у середньовічних писемних джерелах. У королівському привілеї від Ягайла та інших джерелах XV–XVI ст. деє на межі Стрийського та Городоцького повітів згадано монастир, що існував на березі річки Вовні. У пізніших архівних документах, зокрема, матеріалах люстрації за 1565 р. зазначено, що Анна Пукеницька виступила з “...*przivilieiem swoim, ktory iey antecessorowie mieli na ten Monaster, rzeką Wownia lyeżącza dziedzine, od krola Wladislawa de data na grodzie Grodeczkim...*”¹²².

Наприкінці XIX ст. на підставі архівних писемних згадок були спроби відшукати середньовічні монастирі, які, за писемними джерелами, були розміщені біля Бакочина, Вікторова, Вороблячина, Голоскова, Добрівлян, Дусанова, Жовтанців, Ілинців, Козини, Крупця, Любелі, Мокрян, Нагуєвич, Порохника, Рудна, Терепчі, Утішкова, Фірлеїв, Чернилевої та ін.

Однак незначні писемні відомості не завше вдало сприяють пошуковим роботам. Нині про місце знаходження багатьох монастирів немає жодних відомостей, як і залишається невідомим розташування низки інших чернечих пам’яток. Отже, археологічна наука не може нехтувати таким станом історичних надбань.

Звіти про результати археологічних досліджень та фонди

Значну групу джерельних матеріалів становлять результати археологічних досліджень, які знаходять характерне відображення у наукових звітах дослідників. Наголосимо, що на підставі чинного законодавства проводити археологічні роботи в Україні можна лише на основі “Відкритого листа”, який в Україні має право видавати тільки Інститут Археології НАН України (м. Київ). Тому більшість наукових звітів археологів містяться у фондах архіву Інституту Археології НАН України як факт підтвердження виконання науково-дослідних робіт.

У наукових звітах дослідників є важлива інформація про місце розташування пам’ятки та результати археологічних досліджень з детальним

¹²² Інформація, на яку посилається *Крип’якевич І.* Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу // *Лавра.* – 1999. – Вип. V. – С. 47 почерпнута із “Жерела до історії України-Руси”.

описом виконаних робіт, вимірних характеристик об'єктів, ілюстрацією знахідок із встановленням їхнього датування тощо. У додатках до звітів є ілюстративні матеріали знахідок, зазначено їх загальне число, подано візуальний опис, загальна кількість, місце виявлення та інше.

У плані дослідження основної проблематики нашої роботи, а саме: вивчення особливих та характерних рис середньовічних чернечих келій, встановлення їхніх основних ознак та відмінностей від мирських житлових споруд, а також простеження поступової еволюції жител монастирів, виявлення основних ознак житлових камер, характерних для чернечих общин кіновітів, келіотів, ідіоритмів і інших організаційних форм побуту, типів житла та виробництв чернецтва опрацьовано низку наукових звітів, поміщених в архівних фондах Інституту археології НАН України (Київ), відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, Інституту археології та науково-дослідної лабораторії НДЛ-81 Львівського національного університету ім. І. Франка, Львівського історичного музею та інших наукових установ.

Важливим є науковий звіт відомого львівського археолога І. Свешнікова про результати розвідкових робіт на території давньоруського монастирища XII–XIII ст., яке було відкрито в урочищі Монастир поблизу с. Шоломия Бібрського р-ну (зараз – Пустомитівський р-н) Львівської обл.¹²³. У процесі дослідження тематики значну увагу було відведено науковим звітам львівських дослідників М. Рожка та Ю. Лукомського про підсумки архітектурно-археологічних досліджень монастиря св. Онуфрія, розташованого в с. Лаврів Старосамбірського р-ну Львівської обл.¹²⁴, Ю. Лукомського та В. Ауліха¹²⁵ про результати спільних архітектурно-археологічних досліджень Галицької експедиції, проведених на багатьох середньовічних житлових спорудах монастирів та культових пам'ятках у

¹²³ *Свешников И. К.* Отчет об археологических работах Львовского государственного исторического музея в 1954 г. // Архів ІА НАНУ. 1954/13. – К., 1954. – 35 с.+36 ил.; *его же.* Отчет об археологических работах Львовского государственного исторического музея в с. Звенигород Бобрского р-на Львовской обл. в 1955 г. // Архів ІА НАНУ. 1955/18 б. – К., 1955. – 19 с.

¹²⁴ *Лукомський Ю. В., Рожко М. Ф.* Звіт архітектурно-археологічної експедиції про розвідкові дослідження пам'ятки архітектури XV–XVI ст. – Онуфріївської церкви (с. Лаврів Старосамбірського р-ну Львівської обл.) // Архів ІУ НАН України. – Львів, 1987. – 43 с. + 88 іл.

¹²⁵ *Ауліх В. В., Лукомський Ю. В.* Звіт про роботу Галицької експедиції у 1982 році // Архів ІУ НАН України. – Оп. 2, спр. 943. – Львів, 1982. – 86 арк.; *Ауліх В. В., Лукомський Ю. В.* Звіт про польові дослідження Галицької експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові у 1984 році // Архів ІУ НАН України. – Оп. 2, спр. 943. – Львів, 1984. – 80 арк.

с. Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської обл., а також у недалеких його околицях. Особливе місце серед дослідників чернечих пам'яток Галичини належить львівському археологу Вітольду Вітольдовичу Ауліху¹²⁶, який упродовж багатьох років (майже щорічно від 1969 до 1988 року) проводив

¹²⁶ Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1969 році // Архів ІА НАНУ. – Спр. 1969/77. – К., 1969. – 43 с.; *його ж.* Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1970 році // Архів ІА НАНУ. – Спр. 1970/87. – К., 1970. – 54 с.; *його ж.* Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1971 році // Архів ІА НАНУ. – Спр. 1971/83. – К., 1971. – 48 с.; *його ж.* Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1972 році // Архів ІА НАНУ. – Спр. 1972/108. – К., 1972. – 68 с.; *його ж.* Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1973 році // Архів ІА НАНУ. – Спр. 1973/94. – К., 1973. – 42 с.; *його ж.* Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1974 році // Архів ІА НАНУ. – Спр. 1974/127. – К., 1974. – 59 с.; *його ж.* Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1976 році // Архів ІА НАНУ. – К., 1976. – Спр. 1976/130. – 56 с.; *його ж.* Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1977 році // Архів ІА НАНУ. – Спр. 1977/62. – К., 1977. – 48 с.; *його ж.* Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1978 році // Архів ІА НАНУ. – Спр. 1978/76. – К., 1978 – 46 с.; *його ж.* Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1979 році // Архів ІА НАНУ. – Спр. 1979/177. – К., 1979. – 45 с.; *його ж.* Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1980 році // Архів ІА НАНУ. – Спр. 1980/40. – К., 1980. – 42 с.; *його ж.* Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1981 році // Архів ІА НАНУ. – Спр. 1981/134. – К., 1981. – 55 с.; *його ж.* Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1982 році // Архів ІА НАНУ. – К., 1982 – Спр. 1982/102. – 47с.; *його ж.* Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1983 році // Архів ІА НАНУ. – Спр. 1983/101. – К., 1983.– 68 с.; *його ж.* Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1985 році // Архів ІА НАНУ. – Спр. 1985/96. – К., 1985. – 63 с.

плідні наукові дослідження княжого Галича. Об'єктами його науково-дослідних зацікавлень у різні роки були означені у писемних джерелах галицькі монастирі св. Іллі, св. Стефана, св. Юрія, св. Івана, св. Кирила та багато інших, які розташовані в урочищах Іллінське, Штепанівське, Іванівське, Юріївське, Діброва, Церквиська, Погарище, У Шевчуків, Сад, Качків тощо. Матеріали, які він зібрав у Галичі, відкривають багато нового в історії будівництва та еволюції житлових споруд ченців, їхнього устрою та середньовічного побуту.

Використано також матеріали сучасного археолога з Івано-Франківська Б. Томенчука під час виконання охоронних археологічних досліджень на багатьох середньовічних поховальних некрополях та місцях випадково виявлених захоронень, а також відомості про підсумки проведення рятівних науково-дослідних робіт на низці середньовічних житлових, культових та господарських споруд княжого Галича¹²⁷.

Цікаві відомості і матеріали про результати розвідкових спелеоархеологічних обстежень, які були проведені у багатьох середньовічних чернечих печерних порожнинах на території Лівобережного Придністер'я, виявлено у наукових звітах сучасних київських спелеологів П. Нечитайла та Р. Забашти¹²⁸, а також П. Нечитайла та Б. Рідуша про роботи на окремих печерних оселях чернецтва¹²⁹.

У матеріалах зазначених звітів важливим доповненням до тематики печерних досліджень є відомості про стародавні надписи та букви, християнські знаки тощо, які вдалося виявити під час обстеження печерних порожнин. Крім того, зазначені дослідники за власним досвідом запропонували деякі нові методи та методичні прийоми виконання комплексних наукових досліджень пам'яток¹³⁰.

Окрему групу джерельних матеріалів становлять результати спелеологічних досліджень печерного монастиря в Страдчі, що на Розточчі, а також археологічні дослідження в його недалеких околицях, які упродовж 1994–1996 рр. виконувала археологічна експедиція Львівського державного

¹²⁷ *Томенчук Б. П.* Звіт про археологічні дослідження, проведені у 1989 році // Архів ІА НАНУ. – Спр. 1989/158. – К., 1989. – 37 с.; *його ж.* Звіт про охоронні археологічні дослідження давньоруських могильників, проведених на території давнього Галича в 1991 році // Архів ІА НАНУ. – Спр. 1991/162. – К., 1991. – 45 с.

¹²⁸ *Нечитайло П. О., Забашта Р. В.* Звіт про спелеоархеологічну розвідку на лівобережжі Дністра // Архів ІА НАНУ. – Спр. 176/2002. – К., 2003. – 25 с.

¹²⁹ *Нечитайло П. О., Рідуш Б. Т.* Звіт про спелеоархеологічні роботи на пам'ятках Нагоряни та Оксанівка // Архів ІА НАНУ. – Спр. 136/2004. – К., 2004. – 22 с.

¹³⁰ *Нечитайло П., Забашта Р., Рідуш Б.* Спелеоархеологічні роботи на лівобережжі Дністра // АДУ в 2002–2003 рр. – К., 2003. – С. 237–242.

університету під керівництвом професора кафедри археології Миколи Андрійовича Пелещишина¹³¹.

Значний фактологічний матеріал нам вдалося зібрати в процесі багатолітніх (майже десять років) археологічних досліджень середньовічних Унівських монастирів¹³², де обстежували різні типи житлових, виробничих, господарських, оборонних, культових та інших споруд та зібрано велику колекцію побутових середньовічних знахідок.

Цінні історичні матеріали були здобуті під час виконання розвідкових археологічних робіт, пов'язаних з пошуком та дослідженням чернечих келій давньоруського монастиря у селищі Підкамінь Бродівського р-ну на Львівщині¹³³, на основі проведення розкопок монастирських житлових, культових та господарських напівземляних будівель біля с. Мостище Перемишлянського р-ну Львівської обл.¹³⁴, а також археологічних досліджень на місці колишнього василіанського монастиря, який був розташований на території панської садиби Потоцьких у Новосілках Золочівського р-ну

¹³¹ *Берест Р.* Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічні дослідження комплексу археологічних пам’яток в с. Страдч та його околицях Яворівського р-ну Львівської обл.” // Архів науково-дослідної лабораторії історичного факультету (НДЛ-81) ЛНУ ім. І.Франка. – Львів, 1995. – 46 с.; *його ж.* Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічні дослідження комплексу археологічних пам’яток в с. Страдч та його околицях Яворівського р-ну Львівської обл.” // Архів Науково-дослідної лабораторії історичного факультету (НДЛ-81) ЛНУ ім. І.Франка. – Львів, 1996. – 54 с.

¹³² *Берест Р. Я.* Звіт про результати рятівних розвідкових робіт та археологічних досліджень на території давнього Унівського монастиря Перемишлянського р-ну Львівської обл. // Архів ІА НАНУ. – Спр. 2000/48. – К., 2000. – 36 с.; *його ж.* Звіт про результати археологічних досліджень давнього Унівського монастиря у польовому сезоні 2001 року. // Архів ІА НАНУ. – Спр. 2001/99. – К., 2001. – 44 с.; *його ж.* Звіт. Історико-археологічне дослідження середньовічного Унівського монастиря у польовому сезоні 2003 року // Архів ІА НАНУ. – Спр. 2003/200. – К., 2003. – 52 с.; *його ж.* Звіт. Історико-археологічне дослідження середньовічного Унівського монастиря у 2004 році // Архів ІА НАНУ. – Спр. 2004/188. – К., 2004. – 76 с.; *його ж.* Звіт. Археологічне дослідження середньовічного Унівського городища та розвідкові роботи у монастирі с. Підкамінь Бродівського р-ну Львівської обл. у 2005 р. // Архів ІА НАНУ. – Спр. 2005/185. – К., 2005. – 82 с.

¹³³ *Берест Р. Я.* Звіт. Археологічне дослідження середньовічного Унівського городища та розвідкові роботи у монастирі с. Підкамінь Бродівського р-ну Львівської обл. у 2005 р. // Архів ІА НАНУ. – Спр. 2005/185. – К., 2005. – 82 с.

¹³⁴ *Берест Р. Я.* Звіт. Археологічне дослідження залишків середньовічного монастиря біля с. Мостище Перемишлянського р-ну Львівської обл. у 2007 р. // Архів ІА НАНУ. – Спр. 2007/203. – К., 2007. – 88 с.

Львівської обл.¹³⁵ Відомості та матеріали звітів підтверджують та значно доповнюють і збагачують матеріали фондкових збірок науково-дослідних інституцій. Про місце збереження речових археологічних матеріалів зазначено у наукових звітах.

У процесі виконання досліджень опрацьовано фондові збірки археологічних знахідок Інституту Археології НАН України (м. Київ), національного заповідника “Давній Галич”, Львівського історичного музею, музею археології Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Інституту археології та Археологічного музею Львівського національного університету імені І. Франка, Винниківського історико-краєзнавчого музею.

Топонімічні назви становлять окрему та досить важливу інформативну групу, яка часто є суттєвим доповненням до інших історичних джерел. Територія Галичини є багатою на історичні назви населених пунктів, які упродовж багатьох віків несуть імена своїх засновників, відображають характерні ознаки діяльності мешканців, особливості існування поселень, зберігають відображення героїчних подій, суспільних явищ, давніх історичних пам’яток того чи іншого населеного пункту¹³⁶.

Так само є багато назв, які пов’язують із стародавніми чернечими пам’ятками¹³⁷.

Серед цього виду історичних джерел можна виділити кілька характерних груп:

Назви населених пунктів (міста, містечка, селища, села, хутори, присілки і т.п.). У писемних джерелах XVI–XVII ст. у Дрогобицькому повіті значаться Монастир Дерезицький¹³⁸, Монастир Лішнянський¹³⁹ та ін. Ще й зараз села з назвою Монастирець є в Жидачівському, Пустомитівському, Самбірському, Стрийському та в інших районах Галичини. Загалом у Галичині ми нарахували понад 50 назв населених пунктів, які, на нашу,

¹³⁵ Берест Р. Я. Звіт. Археологічні розвідкові роботи на замку Потоцьких в Новосілках // Архів ІА НАНУ. – Спр. 2006/97. – К., 2006. – 86 с.

¹³⁶ Исаевич Я. О древнейшей топонимии Прикарпатья и Верхнего Побужья // Славянские древности. – К., 1980. – С. 72–80.

¹³⁷ Худащ М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів. – К., 2004. – С. 12–89.

¹³⁸ Коссак М. Шематизмъ провинціи св. спасителя чина св.Василія Великого въ Галиціи, уложеный по капитульъ отбувшійся въ монастырѣ св.Онуфрейскомъ во Львовѣ дня 24–25 липця 1866 и короткій поглядъ на монастыри и монашество руске, отъ заведеня на Руси вѣри христовой ажъ по нынешнее время. – Львов, 1867. – С. 182–183.

¹³⁹ Там само. – С. 185–186.

отримали своє походження від монастирських осель (Монастир, Монастирок, Монастирець, Монастирська, Монастирчани і т. д.)¹⁴⁰

Проте топонімічні назви багатьох населених пунктів ще й досі не отримали свого підтвердження в інших джерелах, зокрема, писемних. Візьмемо для прикладу с. Підмонастир Перемишлянського р-ну Львівської обл. У жодному архівному документі, починаючи від часів першої писемної згадки Підмонастира (XV ст.), не згадано існування монастирської оселі ні у селі, ні поблизу нього. На думку львівського краєзнавця В. Лаби, монастир у Підмонастирі існував ще до появи перших писемних відомостей про село, бо саме він дав назву сучасному населеному пункту¹⁴¹.

Назви урочищ та полів становлять значну та не менш вагому підставу для припущень про існування монастирів. Урочища містять цінні відомості про існування тієї чи іншої чернечої пам'ятки, яка не значиться у писемних джерелах. Привертає увагу урочище “На Монастирських”, розміщене поблизу с. Кимир Перемишлянського р-ну Львівської обл., де за переказами місцевих мешканців, колись існував монастир¹⁴².

Наукові археологічні обстеження на території цього урочища дослідники ніколи не проводили. Варто зауважити і те, що у каталозі галицьких монастирів, який склав І. Крип'якевич ця пам'ятка не зазначена¹⁴³, а, отже, є новою.

Топонімічні назви мають здатність багатівікового існування у народній традиції. Зокрема, сучасне громадське пасовисько, яке називають “Монастирське”, розміщене біля оборонних укріплень Підгородищенського монастиря, що припинив існування ще в 1763 р.¹⁴⁴

Ймовірність існування чернечих пам'яток на таких урочищах є дуже вагомою.

До топонімічного виду джерел належать **назви гір, печерних порожнин, інших місць та місцевостей**. Наприклад, Чернеча Гора, розміщена поблизу села Унів Перемишлянського р-ну, де нині розташований великий середньовічний монастирський комплекс (житлові, культові, виробничі, поховальні та інші пам'ятки), що займає площу кілька гектарів.

¹⁴⁰ Крип'якевич І. Середньовічні монастирі Галичини. Спроба каталогу // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1926. – Вип. 1–2. – С. 70–104.

¹⁴¹ Лаба В. Исторична топоніміка Перемишлянського району Львівської області. – Львів, 2007. – С. 53.

¹⁴² Там само. – С. 90.

¹⁴³ Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу // Записки ЧСВВ, Жовква, 1926. – С. 70–105.

¹⁴⁴ Коссак М. Шиматизм провінції св. Спасителя Чина св. Василя Великого в Галиції і короткий погляд на монастирі і монашество руске. – Львів, 1867. – С. 162.

Так само найвищу гору поблизу с.Шоломия Пустомитівського р-ну Львівської обл. ще й досі називають Монастир, а в ур. Замонастир, як зазначає краєзнавець В. Лаба, колись існував монастир з оборонними укріпленнями¹⁴⁵. У зазначеному урочищі ще наприкінці ХІХ ст. львівський археолог І. Шараневич відкрив чернечу пам'ятку оборонного типу. Згодом, на початку 50-х рр. ХХ ст. І. Свешніков провів пошукові дослідження, унаслідок чого було засвідчено факт існування монастиря св. Іллі, який відноситься до ХІ–ХІІ ст.¹⁴⁶

На загальному тлі топонімічних назв окремої уваги дослідників заслуговує коротенька літописна згадка города Печера Домажира, яка датована 1242 р.¹⁴⁷ Наприкінці ХІХ ст. М. Грушевський вважав, що це літописне повідомлення треба локалізувати із селом Домамориці Тернопільського повіту¹⁴⁸. На думку М. Грушевського, літописець міг мати на увазі і село Домамир. Сумнівним є те, що поблизу Домамира та Домамориців не виявлено печерних порожнин.

Аналіз характерних топонімічних назв багатьох населених пунктів Галичини та тісніша чи слабша їхня прив'язка до реальних пам'яток минулого дали змогу професору М. Пелешишину висловити логічне припущення, що літописець міг мати на увазі велике укріплене городище, у межах якого розміщене сучасне село Домажир Яворівського р-ну Львівської обл. Згодом під час проведення розвідкових археологічних досліджень на окраїні Домажира зафіксовано потужні знівельовані оборонні укріплення – вали та рови давньоруського городища, знайдено фрагменти давньоруського керамічного посуду, невеликі металеві ножі, металеве окуття (можливо від лопати) та інші знахідки. Крім того, поблизу села розташований Страдецький печерний монастир¹⁴⁹.

Отже, топонімічні назви мають здатність упродовж багатьох віків зберігати цінні історичні інформативні відомості про стародавні пам'ятки і стимулювати дослідника до встановлення їх вірогідності, зокрема, археологічними дослідженнями.

¹⁴⁵ Лаба В. Історія села Шоломия. – Львів, 1997. – С. 6.

¹⁴⁶ Свешніков І. К. Довідник з археології України. Львівська область. – К., 1976. – С. 67.

¹⁴⁷ Літопис Руський. За Іпатським списком / Пер. і ком. Л. Махновця. – К., 1989. – С. 400.

¹⁴⁸ Грушевський М. Домажири чи Домамири? // Записки НТШ, Львів, 1895. – Т. V. – Кн. 1. – С. 1–2.

¹⁴⁹ Пелешишин М. А. Стародавня Яворівщина. Нариси з історії та археології. – Львів, 1996. – С. 102–103; Пелешишин М., Берест Р. З історії вивчення печери в с. Страдч на Львівщині // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 74.

Історія досліджень

На тлі загальної наукової еволюції історичної науки історія досліджень чернецтва охоплює низку періодів (Просвітництво, Романтизм, Позитивізм, Неоромантизм, Неопозитивізм і т. д.)¹⁵⁰, які не мають чітко визначених меж, переплітаються між собою та нерідко взаємно доповнюють один одного.

Сучасний загальний аналіз історії вивчення чернецтва України, галицьких земель, зокрема, дає підстави виділити в ньому чотири послідовні етапи.

Перший етап припадає на добу Просвітництва та Романтизму, яку хронологічно можна окреслити кінцем XVIII – сер. XIX ст. Вже наприкінці XVIII ст. у Галичині під впливом європейських просвітницьких ідей значно поширюється суспільний інтерес до колекціонерства, речових знахідок та пам'яток минулого¹⁵¹. У цей час археологію вважали особливим, елітарним заняттям, вона була предметом зацікавлення інтелектуальної еліти суспільства (священиків, юристів, лікарів, фармацевтів, письменників, поетів, художників, артистів та ін.) та багатих аристократів. Історична наука, подібно до інших дисциплін перебувала в стані формування.

Особливе місце на цьому етапі історії, що відображає становлення процесу наукових досліджень, вироблення методики виконання археологічних робіт та нагромадження історичних знань про середньовічне чернецтво посідає доба Романтизму (поч. XIX ст.). Вона тісно пов'язана з якісно новим ставленням до стародавніх речових матеріалів, раціональними пошуковими роботами та першими кроками на шляху розвитку та акумуляції наукових знань про минуле і, зокрема, минуле українського чернецтва. Як зауважив сучасний польський дослідник Я. Лех, пошукові роботи романтичної доби були пов'язані “...з розбудженою вражливістю епохи, зверненою на таємничість, незвичайність, готичність, захоплення рунічним письмом, похованнями та передхристиянськими віруваннями і традиціями, всім, що було пов'язано зі смертю і трансцендентністю. Звідти її зацікавлення розкопками поховань, курганів, місць давнього культу, городищ і печер”¹⁵².

Як уже було зазначено, найдавніші писемні джерела здебільшого подають інформацію про монастирі княжої столиці, а далека периферія

¹⁵⁰ Abramowicz A. Historia archeologii polskiej XIX–XX. – Warszawa–Łódź, 1991. – S. 26–48; Лех Я. З історії українсько-польських зв'язків в археології (кінець XVIII – 1939 р.) // АДЛУ. – Львів, 2006. – Вип. 9. – С. 17–53.

¹⁵¹ Берест Р. Історія становлення західноєвропейської археології первісної епохи. – Львів, 1996. – С. 6–7.

¹⁵² Лех Я. З історії українсько-польських зв'язків в археології (кінець XVIII–1939 р.). – С. 21.

Галичини опинялася поза межами їхньої уваги. Незначну кількість згадок про чернецтво у писемних джерелах давньоруського часу пояснюють також специфікою статутного чернечого життя, яке постійно намагалося відмежуватись та абстрагуватись від навколишнього світу. Тому недостатню писемну джерельну базу багато перших пошуковців давньої історії вже давно прагнуло компенсувати результатами археологічних розкопок.

Серед історичних пам'яток галицького середньовічного чернецтва природно особливий інтерес у перших дослідників викликали печерні порожнини, які були окутані таємничістю походження, існування тощо. Недостатній рівень розвитку археології, яку на першому етапі ще важко назвати наукою, відсутність елементарної методики наукових спелеологічних досліджень та багато інших об'єктивних та суб'єктивних причин під час виконання робіт часто призводили до втрати цінних історичних матеріалів та відомостей. Така ситуація була властивою не тільки для Галичини, а й для інших територій України та за її межами. Такого роду недоліки допускали під час досліджень чернечих комплексів Києва та його околиць¹⁵³, Криму¹⁵⁴, Каппадокії¹⁵⁵, Болгарії¹⁵⁶, Білорусі¹⁵⁷, Молдови¹⁵⁸ та ін.

На переломі XVIII–XIX ст. багато археологічних знахідок опинилося у приватних колекціях, і, у такий спосіб вони були вилучені з наукового обігу. Питання наукової інтерпретації речового матеріалу неодноразово намагався порушити один з перших відомих галицьких істориків – Вавринець Суroveцький. Переосмислюючи результати наукових досягнень багатьох європейських учених у галузі археологічної науки, він намагався критично оцінити праці тих галицьких істориків, які надавали перевагу легендам, міфам та народним переказам. Дослідник наголошував, що основи історичного розвитку необхідно будувати на конкретних фактах та оригінальних археологічних матеріалах.

Для раціонального та планомірного вивчення історичних пам'яток Галичини багато зробило Королівське наукове товариство, яке виникло у Варшаві в 1800 р. У 1802 р. на засіданні наукового товариства галицький

¹⁵³ Бобровський Т. А. Печерні монастирі і печерне чернецтво в історії та культурі середньовічного Києва. Автореф. дис.: канд. іст. наук. – К., 1995. – 18 с.

¹⁵⁴ Могарычев Ю. М. Печерные церкви Таврики. – Симферополь, 1997. – 384 с.

¹⁵⁵ Rodlej L. Cave monasteries of Bizantine Cappadocia. – New York, 1985. – 266 s.

¹⁵⁶ Атанасов Г. Г. Скални монашески обители в Добруджа (IV–XIV в.). Автореферат. – София, 1990. – 18 с.

¹⁵⁷ Дучиц Л. Сведения о пещерах Беларуси // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 36–37.

¹⁵⁸ Егоров І. Печерные храмы трехъ монастырей Кишеневской епархии Жабского, Сахарнянского и Цибаевского // Труды Бессарабскаго Церковнаго Историко-Археологическаго общества. – Кишенёв, 1918. – Вып. 10 – С. 11–20.

дослідник Хуго Коллотай поставив питання про необхідність проведення систематичних археологічних досліджень історичних пам'яток. При цьому він наголошував на важливості проведення досліджень в Галичині¹⁵⁹.

Перші описові свідчення чернечих печерних пам'яток Верхнього Подністер'я з'явилися у праці польського мандрівника кінця XVIII – початку XIX ст. Габрієля Жачикського (Rzaczysky X. Gabryel "Auctuarium Historiae naturalis curiosae Regni Poloniae etc."), яку було видано латинською мовою¹⁶⁰. За свідченням окремих польських авторів, у праці згадано маловідомі середньовічні печерні монастирі Галичини, які були розташовані біля села Сарники Горішні (Рогатинського повіту), в селах Олеїв та Буща (Бережанського пов.), в Залуччі, Черчі, Студениці та ін.

Серед праць перших галицьких шукачів старожитностей на особливу увагу заслуговує пошукова діяльність Адама Чарноцького (1784–1825)¹⁶¹. Ще на початку XIX ст. він робив перші спроби деталізувати опис історичних пам'яток Галичини. Часто свої публікації зазначений автор видавав під псевдонімом Зоріан Доленга-Ходаковський.

Серед інших публікацій привертає увагу його невелика праця, поміщена в одному з варшавських видань під назвою "Про слов'янщину дохристиянську" ("O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem"). У ній зроблено загальний огляд відомої на той час незначної археологічної джерельної бази, яку здебільшого репрезентували випадкові знахідки, а також подано побіжний огляд окремих печерних порожнин, які автор помилково зачислявав до дохристиянського періоду¹⁶².

Зазначена праця З. Доленги-Ходаковського має багато недоліків, особливо щодо методики виконання наукових археологічних досліджень, способу датування об'єктів, їхньої локалізації, визначення специфіки її функціонування в історичній дійсності тощо, її загальне історичне значення залишається доволі помітним¹⁶³.

Згодом високу оцінку плідній пошуковій та аматорській діяльності З. Доленги-Ходаковського наприкінці XIX ст. дав відомий польський

¹⁵⁹ Janusz B. *Kultura przedhistoryczna Podola galicyjskiego*. – Lwów, 1919. – S. 5.

¹⁶⁰ Нам не вдалося знайти дану роботу, хоча згадки про неї є в окремих працях польських дослідників XIX ст. (В. Марчинського, А. Пшедзєцького та ін.)

¹⁶¹ Стеблій Ф. Чарнецький Адам Зоріан // Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К., 2001. – С. 1038–1039.

P.S. Видається, що в зазначеному довідковому виданні прізвище дослідника Адама Чарноцького подано неправильно.

¹⁶² Dolenga-Chodacowski Z. *O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem* // *Świdczenie Naukowe*. – Warszawa, 1818. – Т. II. – № 5. – S. 17–48.

¹⁶³ Булик Н. До питання про формування археологічної науки в Галичині у XIX столітті // МДАПВ. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 375.

дослідник кінця XIX ст. Станіслав Кунасевич, який писав, що З. Доленга-Ходаковський є першим, найяскравішим галицьким шукачем старожитностей, котрий “з кийком в руці і з торбиною на плечах почав обходити села і містечка, ведучи розмови з старцями й, розкопуючи старожитні могили, відшифровуючи запліснявілі документи і рукописи, словом користався зі всіляких можливих способів, аби тільки відкрити загублені часом сліди давньої минувшини”¹⁶⁴.

Згодом інформативні відомості, почерпнуті із публікацій Г. Жакчикського, А. Чарноцького про життя монастирів і побут ченців значно доповнив новими матеріалами, здобутими під час подорожей землями Галичини В. Марчинський. Серед його публікацій на особливу увагу заслуговує опис монастирського печерного комплексу у Лядаві: “Лядава має ряд особливостей, є в ній церква і три келії ченців, що в давнину тут мешкаючи під вершиною гори над самим Дністром, в трьох тільки штуках скали викуті...”¹⁶⁵.

Інший галицький автор – А. Пшездзіцький, на початку XIX ст. впровадив у науковий обіг низку нових чернечих пам’яток, які розміщені поблизу подністерських сіл та містечок – Маліївців, Залуччя, Мукші, Бакоти, Сатанова. Як зазначав дослідник, печерні чернечі пам’ятки в Маліївцях та Залуччі, за переказами місцевих мешканців, колись належали ченцям-василіанам, а щодо чернечих пам’яток, які було виявлено поблизу містечка Сатанів, то він у загальних рисах зазначав: “У навколишніх лісах печери видовбані у скалі...”¹⁶⁶.

Помітною віхою на шляху формування та розвитку історичних знань про галицьке чернецтво стало виникнення регіональних наукових осередків з питань дослідження історії. Одним з перших товариств на галицьких землях стало Краківське Наукове товариство, що було засноване у 1817 р.¹⁶⁷ Його започаткували державні службовці, представники передової галицької інтелігенції, різних громадських, культурно-освітніх та виробничих структур краю.

І хоча метою Наукового товариства, як це засвідчено у положеннях статуту, був пошук та дослідження стародавніх документів, дуже скоро в

¹⁶⁴ *Kunasiewicz S.* Kilka słów o “Rocznikach dla archeologów, numizmatów i bibliografów polskich” – i o wydawcy tychże: D-rze Stanisławie Krzyżanowskim. Odbitka z odcinku “Gazety Narodowej”. – Lwów, 1872. – S. 6–7.

¹⁶⁵ *Marczynski W.* Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z rycinami i mapami. – Wilno, 1820. – T. 1. – S. 196.

¹⁶⁶ *Przedźickij A.* Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasow. – Wilno, 1841. – T. II. – S. 42, 69, 70, 77, 80, 86, 128–129.

¹⁶⁷ *Булик Н.* До питання про формування археологічної науки в Галичині у XIX столітті. – С. 375.

рамках його окремо виділилася археологічна Комісія¹⁶⁸. Новоутворена наукова структура брала курс на пошук, планомірне та зважене археологічне дослідження решток городищ, стародавніх відкритих поселень, оборонних укріплень, середньовічних монастирів, сторожових веж, печерних порожнин, курганних поховань та інших історичних пам'яток Галичини.

Варто, однак, наголосити на негативних явищах, які паралельно ширилися на загальному тлі зростання наукового інтересу до історичного минулого краю. Передусім, це розорення пам'яток скарбощукачами та аматорами історії, що в окремі періоди набувало значного поширення та розмаху на галицьких землях. З цього приводу один з перших галицьких дослідників – Ян Ліппоман, риторично просить людей задуматися над тим, чи варто обкрадати могили, гробниці, нищити стародавні культурні цінності, адже у такий спосіб *“ми обкрадаємо себе і назавжди знищуємо свою історію”*¹⁶⁹.

У руслі поступової еволюції романтичної археології закономірним видається те, що печери, які в народній традиції були овіяні духом таємничості та сакральності, викликали велике зацікавлення у краєзнавців, любителів і пошукувачів старовини. Особливе місце в Галичині посідала печера, яка розташована поблизу села Страдч на Яворівщині. Печерна пам'ятка здавна викликала неабиякий інтерес не тільки у середовищі місцевих дослідників. Про неї ще з давніх часів поширювалися народні легенди та перекази.

Одним з перших Страдецьку печеру описав Богуш-Жигмонт Стенчинський. На сторінках польськомовного періодичного видання *“Приятель народу”* у 1841 р. під псевдо-літерою “К” він вперше подав опис Страдецької печери¹⁷⁰. Дослідник зазначив, що вхідна частина пам'ятки є природного походження, а далі її поступово розширювали людини в південно-східному напрямку, поділяючи на кілька лабіринтів. Обстеживши печерну порожнину, автор навіть робив спроби порівнювати її з печерними порожнинами Києво-Печерської лаври, зазначаючи, що *“людина тут більше, аніж природа зробила”*.

Як стверджував автор, у кам'яних стінах печерних галерей, що постали завдяки людській праці, розміщені невеликі округлі ніші, які колись

¹⁶⁸ Булик Н. До питання про формування археологічної науки в Галичині у XIX столітті. – С. 375.

¹⁶⁹ *Lippoman J. Zastanowienie się nad mogilami, pustemi siedliskami, zamczyskami, okoramy, źmijowemi walami.* – Wilno, 1832. – S. 8–12.

¹⁷⁰ *K. Pieczary pod wsią Stradczem w Galicyi, w cyrkule lwowskim // Przyjaciół Ludu. Czyli Tygodnik potrzebnych i użytecznych wiadomości.* – R. VII. – № 30. – Leszno, 1841. – S. 235–238.

служували місцями для проживання ченців Страдецького печерного монастиря.

Згодом печерний монастир у Страдчі ще неодноразово привертав до себе увагу багатьох галицьких дослідників, краєзнавців та аматорів історії. Невеликі за обсягом відомості, прикрашені художніми імпровізаціями про нього залишили К. Фалькевич, І. Гавришкевич, В. Площанський, Ю. Крашевський, В. Огоновський, С. Шнур-Пепловський та багато інших авторів¹⁷¹.

Досить часто в описах інших пам'яток галицького чернецтва, написаних уже за відомими історичними матеріалами, простежується характерне для доби романтизму художнє забарвлення.

Проте варто наголосити, що у багатьох письмових розповідях вище зазначених та інших авторів першої половини та середини XIX ст. про Страдецький печерний монастир¹⁷² за основу слугував історичний нарис Богуша Стенчинського¹⁷³.

У плані розвитку пошукових археологічних досліджень у Галичині вже в першій половині XIX ст. помітно зростає роль Львівського університету¹⁷⁴, де теоретичне вивчення археологічної науки, яку викладав ксьондз Ян Кухарський, вели за навчальною програмою¹⁷⁵.

Важливого значення набула пошукова діяльність Народного дому¹⁷⁶, Ставропігійського інституту¹⁷⁷ та багатьох приватних наукових закладів Львова, що належали родинам Оссолінських, Дідушицьких,

¹⁷¹ *Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyji Wschodniej.* – Lwów, 1918. – S. 112; *Лаба В.* Історія села Страдч та штрихи до історії села Ємельня від найдавніших часів до 1939 року. – Львів, 1999. – С. 3.

¹⁷² *Kraszewski J. I. Sztuka u Słowian szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej* – Wilno, 1860. – S. 100–102; *Udziela M. Janów pod względem historycznym i jako latowisko przyszłości.* – Lwów, 1896. – S. 60–64.

¹⁷³ *K. Pieczary pod wsią Straczem w Galicyi, w cyrkule lwowskim // Przyjaciół Ludu. Czyli Tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości.* – S. 235–238.

¹⁷⁴ *Ситник О.* Постаті археології Львівського університету // АДЛУ. – Львів, 2005. – Вип. 8. – С. 11–14; *Білас Н.* Археологічна наука в Львівському університеті (XIX – 30-ті роки XX ст.) // АДЛУ. – Львів, 2005. – Вип. 8. – С. 46–114.

¹⁷⁵ *Білас Н.* Археологічна наука в Львівському університеті (XIX – 30-ті роки XX ст.). – С. 47.

¹⁷⁶ *Штурка Г.* “Вістник Народного Дома” як джерело до вивчення культурно-освітньої діяльності Народного дому у Львові // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали третьої наукової краєзнавчої конференції 19 листопада 2004 р. – Львів, 2005. – С. 88–95.

¹⁷⁷ *Szaraniewicz I. Muzeum Instytutu Stauropigijskiego we Lwowie // Teka konserwatorska.* – Lwów, 1892. – S. 55–60.

Любомирських¹⁷⁸. Саме у фондових збірках цих установ формувалася вагома джерельна база, яка охоплювала різні за походженням та призначенням матеріали, випадкові археологічні знахідки, писемні відомості.

Зазначимо, що більшість речових матеріалів у приватних колекціях мала культове призначення. Для прикладу можна навести львівський Оссолінеум, який на початку XIX ст. містив велику кількість старовинних ручних та натільних хрестів, давньоруських енколпіїв, церковних лампадок, кадилиць, особистих речей, велику книгозбірню, сформовану із числа королівських грамот, стародруків, рукописів, а також музей старожитностей, друкарню та фондову збірку випадкових різночасових неозначених знахідок з різних населених пунктів Галичини¹⁷⁹.

Серед публікацій першої половини XIX ст. вагомим є внесок відомого галицького релігійного, громадського, суспільно-політичного, культурно-освітнього діяча, одного із засновників “Руської Трійці” Івана Вагилевича. У його творчій спадщині середньовічній чернечій проблематиці присвячено низку цікавих науково-популярних праць¹⁸⁰.

Особливе наукове значення мають археологічні роботи І. Вагилевича¹⁸¹. Під час подорожей Галичиною дослідник неодноразово з метою пошуку артефактів, старовинних написів та знаків відвідував наскельну фортецю Тустань та печеру Берда в Уричі¹⁸², величні скельні печерні комплекси у Бубнищі та Розгірчі, які, на думку дослідника, посідали провідне місце в ранній історії чернецтва на галицьких землях¹⁸³.

У Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України є окремий фонд І. Вагилевича (Ф. 19), у якому зібрані численні нотатки дослідника щодо окремих чернечих пам'яток Галичини. У рукописному варіанті “Хроніки Південної Русі”¹⁸⁴ автор намагався зібрати

¹⁷⁸ Булик Н. Археологічні колекції у музеях Львова (1823–1914) // МДАПВ. – Львів, 2008. – Вип. 12. – С. 407–428.

¹⁷⁹ Czasopism naukowy księgozbioru publicznego imienia Ossolińskich. – Lwów, 1828. – R. I. – Z. I. – 74 s.

¹⁸⁰ Wagilewicz J. Berda w Uryczu // Biblioteka naukowego zakładu Ossolińskich. – Lwów, 1843. – T. VI. – С. 151–168; Зашкільняк Л. Іван Вагилевич на тлі свого часу та історіографії // Багатокультурне історичне середовище Львова XIX і XX століття / За ред. Леоніда Зашкільняка і Єжи Матерніцького. – Львів–Жешув, 2006. – Т. IV. – С. 146–153.

¹⁸¹ Бандрівський М. Археологічні зацікавлення Івана Вагилевича // Шашкевичіана: Збірник наукових праць. – Львів–Вінніпег, 2000. – Вип. 3–4. – С. 137–140.

¹⁸² Wagilewicz J. Berda w Uryczu // Biblioteka naukowego zakładu Ossolińskich. – S. 151–168.

¹⁸³ Гаврилів Б. Прикарпаття в історико-краєзнавчих дослідженнях Івана Вагилевича. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 31–32.

¹⁸⁴ ЛННБ. – Ф. 19, спр. 17. – 36 арк.

та подати у хронологічному порядку усі історичні події, які відбулися в Галичині від 1300 до 1839 р. Серед них особливе місце належить чернечій проблематиці.

Проте твердження Івана Вагилевича стосовно часу заснування окремих чернечих пам'яток Галичини викликають певні сумніви та непорозуміння. Зокрема, дискусійним ще й досі залишається питання про час заснування Манявського монастиря, адже перші писемні згадки про монастир зачисляють до порівняно пізнього часу (кінець XVI ст.)¹⁸⁵. Проте Іван Вагилевич вважав, що заснування пам'ятки відбулося ще в XIII ст.¹⁸⁶ Висловлену думку він, однак, не підтвердив жодними артефактами, документами чи матеріалами. Тому гіпотеза дослідника викликала критику в багатьох авторів. Згодом львівський історик XIX ст. Юліан Целевич навіть називав її надуманою та неправдоподібною, аргументуючи свої твердження про історію монастиря в Маняві грамотами, листами та іншими важливими архівними документами. Саме писемні джерела зачисляють історію виникнення пам'ятки до кінця XVI ст.¹⁸⁷

По суті й досі не вдалося підтвердити чи спростувати цю гіпотезу автора. На нашу думку, вирішальним буде твердження археологічної науки.

Приблизно наприкінці 30-х – початку 40-х рр. XIX ст. помітно активізується наукова діяльність громадських, культурно-освітніх організацій та товариств Галичини, спрямована на пошуки історичного коріння населення краю. Одним з них став таємний гурток “Товариство прихильників слов'янщини”, яке було засноване студентами Львівського університету (А. Бельовський, Л. Набеляк, Л. Семенський та ін.). За свідченням Л. Набеляка поштовхом створення “Товариства” стали історичні досліді Адама Чарноцького¹⁸⁸, а метою діяльності був не тільки пошук власного історичного коріння, а й широка пропаганда історичного минулого галицьких земель.

Як наголошують сучасні українські та зарубіжні дослідники, на сторінках періодики XIX – початку XX ст. появляються перші відомості про місце та умови знахідок унікальних речових матеріалів, подають характерні для того часу відображення результатів багатьох досліджень, і в тім числі

¹⁸⁵ ЛННБ. – Ф. 77, спр. АСП 918/101, арк. 146.

¹⁸⁶ Вагилевич І. Монастир Скит у Маняві. – Львів, 1848. – С. 41.

¹⁸⁷ Целевич Ю. Історія Скиту Манявського wraz зъ Зборникомъ грамотъ, листовъ и деякихъ судовыхъ документовъ дотычныхъ того монастыря. – Львовъ, 1887. – 135 с.

¹⁸⁸ Булик Н. До питання про формування археологічної науки в Галичині у XIX столітті // МДАПВ. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 375; Стеблій Ф. Товариство прихильників слов'янщини // Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К., 2001. – С. 867.

чернечих пам'яток¹⁸⁹, що підтверджувало великий інтерес суспільної думки до історії.

У 1848 р. у Львові засновано першу українську газету “Зоря Галицька”, яка не тільки згуртувала навколо себе широке коло любителів, а й дослідників та аматорів давньої історії. На шпальтах газети періодично містилися коротенькі повідомлення про випадкові археологічні знахідки та відкриття, що так само засвідчувало значний суспільний інтерес населення до історичних пам'яток. На сторінках “Зорі Галицької” періодично публікували чимало звернень, закликів, застережень, рекомендацій до місцевих мешканців щодо уважного ставлення до старовинних пам'яток та архаїчних речових матеріалів¹⁹⁰.

На нашу думку, хоч такі заклики мали загальний характер, проте для збереження національної культурної спадщини, бережного ставлення населення до старовинних знахідок мали важливе значення.

З числа наукових праць 1840-х років, які завершують перший етап – складний період наукових пошуків та досліджень, помітно виділяється невелика за обсягом праця Ж. Паулі “Старожитності галицькі”, яку було видано польською мовою¹⁹¹. Роботу виконано у вигляді описового каталогу відомих на той час історичних пам'яток. Серед них помітне місце посідають різнотипні чернечі пам'ятки – середньовічні печерні монастирі, скити, гроти Галичини.

Другий етап на шляху вивчення історичного минулого чернецтва Галичини є тісно пов'язаний із застосуванням для опису та дослідження археологічних об'єктів нових, якісніших та досконалих наукових методів і підходів.

Нові наукові методи стали формуватися та розвиватися у другій половині XIX ст., що на загальному тлі еволюції історичної науки та археології, зокрема, відповідало періоду Позитивізму¹⁹².

В основу виконання наукових досліджень покладено цілеспрямоване вивчення тих чи інших історичних об'єктів, писемних документів тощо. Крім того, у той час у Галичині розпочалися активні пошукові роботи з метою виявлення нових пам'яток історії. Значною мірою новим відкриттям сприяло будівництво доріг, залізниць, міст і т. п.

Для проведення планових широкомасштабних археологічних досліджень великого значення на землях Галичини набула діяльність

¹⁸⁹ *Wrońska J.* Archeologia w periodykach warszawskich w drugiej połowie XIX wieku. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1989. – S. 63.

¹⁹⁰ Зоря Галицька. – Львів, 1854. – № 10.

¹⁹¹ *Pauli J.* Starożytności Galicyjskie. – Lwów, 1840. – 49 s.

¹⁹² *Лех Я.* З історії українсько-польських зв'язків в археології (кінець XVIII–1939 р.). – С. 23.

Крайового археологічного товариства¹⁹³. Наукова інституція, що виникла на громадських засадах у Львові (1875), також заснувала власний друкований орган “Археологічний огляд”¹⁹⁴ і зуміла за порівняно короткий відрізок часу, згуртувати навколо себе людей різних професій (юристів, лікарів, священників, вчителів, фармацевтів, поліграфістів, державних та приватних службовців тощо) та національностей (поляків, українців, німців, чехів, словаків, євреїв та ін.), а також набути значної популярності у галицькому суспільстві.

Низку печерних пам’яток Подністров’я наприкінці 50-х – початку 60-х років XIX ст. відвідав та описав український мандрівник Олександр Афанасьєв-Чужбинський. Результати його досліджень вийшли у світ у петербурзькому виданні в двох книгах (“Поездка в Южную Россию” і “Очерки Днестра”)¹⁹⁵.

Чи не найбільшу увагу у підсумку своїх пошукових мандрівок автор приділив великій печері, розміщеній біля с. Студениця (гора Біла). У печерній порожнині, на його думку, могло поміститися близько 15 000 осіб.¹⁹⁶ Як далі зазначав дослідник “із західного боку від гори Білої в ур. “Монастир” зафіксовано сліди стародавнього, давно не існуючого печерного монастиря”. На стінах чернечої пам’ятки ще наприкінці XIX ст. продовжували зберігатися дерев’яні хрести, ікони та інша релігійна символіка.

Першу спробу створити загальний каталог православних монастирів Галичини було зроблено ще на початку 60-х років XIX ст. У статті “О числѣ монастырей въ Галичинѣ”, яка була розміщена в календарі “Львовянинъ” за 1862 р., подано перелік та коротку загальну характеристику кількох десятків чернечих пам’яток. Проте зазначений перелік є далеко неповним стосовно кількості монастирських осель, сумнівним залишається визначення належності печерних пам’яток до числа монастирів, окреслення хронологічних рамок існування тощо.

Вдалою можна вважати спробу Михайла Коссака, який на підставі використання окремих писемних джерельних матеріалів, результатів археологічних досліджень, топонімічних даних, виявлених нових чернечих пам’яток зібрав відомості про 272 середньовічні чоловічі та жіночі монастирі Галичини. Найбільше чоловічих монастирів, як подавав автор, розміщено у Львівській єпархії (130), дещо менше їх було у єпархіяльному

¹⁹³ Булик Н. Археологічні осередки Львова (1875–1914): наукові пошуки та польові здобутки // АДЛУ. – Львів, 2008. – Вип. 11. – С. 210.

¹⁹⁴ Там само. – С. 380.

¹⁹⁵ Афанасьев-Чужбинский А.С. Поездка в Южную Россию. Очерки Днестра. – Санктпетербургъ, 1863. – Ч. I–II. – 438 с.

¹⁹⁶ Там же. – С. 154–155.

підпорядкуванні Перемишля (106). В обох єпархіях налічувалося лише 36 жіночих монастирів¹⁹⁷.

Наприкінці ХІХ ст. на службу археологічній науці прийшла фотозйомка, яка сприяла кращій фіксації речових знахідок, пам'яток та матеріалів, їхній ідентифікації, реальній уяві про них, багатогранному вивченню, датуванню та науковій інтерпретації знахідок.

Тоді ж було започатковано нові методи наукових досліджень, в основу яких поклали детальні обміри печерних камер та опис приміщень, “прорисовку” та фіксацію стародавніх петрогліфічних зображень і знаків, нанесених на стінах, картографування місцевостей, детальний опис та ілюстрацію знахідок, а також аналіз отриманих результатів, датування речового матеріалу тощо.

Першими дослідниками в цьому напрямі були галичани: Яків Головацький, Адам Кіркор, Готфрід Оссовський та київський археолог Володимир Антонович¹⁹⁸.

У доповіді на Першому Археологічному з'їзді в Москві (1869) Я. Головацький не тільки детально описав наскельно-печерні чернечі комплекси Верхнього Подністер'я у Бубнищі та Розгірчі, а й також згадав деякі інші. Дослідник зазначив, що не менш цікаві печерні пам'ятки середньовічного галицького чернецтва розміщені “вздовж середньої течії Дністра. Тут згадаю про печеру святого Онуфрія біля колишнього монастиря у с. Рукомиш, поблизу Бучача Чортківського повіту. В одній з таких печер влаштовані житлові келії та невелика церква”¹⁹⁹.

Багато нових цінних наукових свідчень, відомостей та матеріалів про чернечі печерні пам'ятки Покуття й Галицького Поділля міститься в працях А. Кіркора та Г. Оссовського. Чимало сучасних відомих зарубіжних авторів вважають їх помітними подвижниками в справі розвитку історичних знань на базі археологічної науки. Особливе місце у їхніх наукових працях належало історичним пам'яткам Галичині²⁰⁰.

¹⁹⁷ Коссак М. Н. Шематизмъ провинціи св. Спасителя чина св. Василия Великого в Галиціи і короткій поглядъ на монастири и монашество руске. – Львов, 1867. – С. 17.

¹⁹⁸ Крушельницька Л., Бандрівський М. Археологічні розкопки А. Кіркора і Г. Оссовського на Тернопільщині в 70–90 рр. ХІХ ст. // Постаті української археології. МДАПВ. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 73–75.

¹⁹⁹ Головацький Я. Об исследовании памятников русской старины, сохраняющихся в Галичине и Буковине // Труды 1-го Археологического съезда 1869 года. – М., 1871. – Т. 1. – С. 219–242.

²⁰⁰ Kostrzewski J. Dzieje polskich badań prehistorycznych. – Poznań, 1949. – 220 s.; Nosek S. Zarys historii i badań archeologicznych w Malopolsce. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1967. – S. 49.

Адам Кіркор та Готфрід Оссовський стали першими дослідниками, які професійно захопилися вивченням старожитностей Галицького Поділля²⁰¹. Варто зазначити, що Г. Оссовському належить розроблення, по суті, нової методики археологічних досліджень печерних порожнин та запровадження у науковий обіг нової термінології. В Одесі на Археологічному з'їзді він репрезентував галицьку археологію. Його виступ був присвячений результатам дослідження багатьох галицьких печер. Порівняно за короткий період дослідник особисто зумів обстежити близько 80 печерних порожнин Подністер'я²⁰². Серед наукових досліджень А. Кіркора важливе місце посідає обстеження печерного монастиря та монастирського храму в с. Монастирок Більчанський. А. Кіркор під час досліджень пам'ятки застосував першу вдалу спробу виконання комплексного наукового опису, який згодом було застосовано для вивчення багатьох інших печерних порожнин Українських Карпат та Верхнього Подністер'я²⁰³.

Наприкінці 70-х рр. XIX ст., за наслідками нагромадження археологічних відомостей та матеріалів про печерні порожнини Галичини вийшла у світ узагальнювальна праця польського дослідника А. Грушецького "Про печери на просторах від Карпат до Балтики"²⁰⁴. У книзі подано побіжні відомості про значну кількість печерних порожнин зазначеного регіону. Автор зазначав, що багато пам'яток має природне походження і бере свій початок від найдавніших часів історії людства, коли печери використовували люди для утилітарних потреб. Враховуючи це, А. Грушецький виділяє давньоруські печерні монастирі в Ісакові, Королівці, Олієві та ін.

Помітний внесок у вивчення давньоруських печерних монастирів Лівобережного Подністер'я вніс київський дослідник, професор Володимир Антонович, який за дорученням Розпорядчого комітету VI Археологічного з'їзду у 1883 р. розпочав там археологічне обстеження печер²⁰⁵. За короткий період у Подністер'ї він зібрав відомості про 30 печер, частину з яких вдалося

²⁰¹ Крушельницька Л., Бандрівський М. Археологічні розкопки А. Кіркора і Г. Оссовського на Тернопільщині 70–90 рр. XIX ст. – С. 73–75; Сохацький М. З життя і творчого доробку археолога Готфрида Оссовського // Постаті української археології. МДАПВ. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 75–77.

²⁰² Сохацький М. З життя і творчого доробку археолога Готфрида Оссовського // Постаті української археології. МДАПВ. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 76.

²⁰³ Kirkor A. Wycieczka na Podole Galicyjskie // Kłosy. – Lwów, 1877. – Т. XXIV. – С. 378–396; Kirkor A. Zabytki bałwochwalcze w Galicji // Kłosy. – Lwów, 1879. – Т. XXVIII. – С. 268–312.

²⁰⁴ Gruszeckij A. O jasciniajach na przestreni od Karpat po Baltik // Biblioteka Warszawska, 1878. – Т. IV. – С. 329–352.

²⁰⁵ Антонович В. О скальних пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI Археологического съезда. – Одесса, 1886. – Т. 1. – С. 86–102.

обстежити лише частково. Перепонами для дослідження пам'яток були різні чинники: природні обвали та зсуви породи у гирла печерних порожнин, використання місцевими мешканцями печер для господарських приміщень, важкодоступність та складність печерних входів, розташованих на значній висоті у прямовисних скелях та ін.

Опис середньовічних печерних монастирів біля Студениці, Нігина, Лядової, Буші, Нагорян викликав жвавий інтерес та відгуки у науковому світі. Однак найбільший суспільний резонанс отримали результати археологічних досліджень давньоруського печерного монастиря поблизу Бакоти, які в 1891–1892 роках було проведено під керівництвом В. Антоновича²⁰⁶.

На той час В. Антонович уже мав значний досвід у вивченні печерних порожнин. Загалом, підсумовуючи обстежені печери Середнього Подністер'я, він поділив їх на дві (I, II) групи:

I). Природні печерні порожнини з незначними слідами штучного розширення людиною та ознаками давнього праісторичного використання;

II). Печери, які висічені або розширені в скелях у недалекому минулому у процесі освоєння та пристосування людиною до власних потреб.

Друга група у класифікації печерних порожнин репрезентувала різнотипні чернечі пам'ятки – монастирі, церкви, келії анахоретів, пустинників, самітників тощо.

Короткі за змістом та обсягом повідомлення про Непоротівський, Субоцький, Бакотський, Сатанівський та інші печерні монастирі Подністер'я наприкінці XIX – початку XX ст. знайшли своє місце у “Подольских Епархиальных Ведомостях”. Найчастіше авторами повідомлень про ті чи інші знахідки, печери і їхнє нове використання та інше виступали місцеві священники. Зокрема, парафіяльний священник Й. Сулковський подав фрагментарний опис Субоцького монастиря²⁰⁷.

Згодом у іншому виданні зазначений вище автор помістив відомості про пристосування сільської церкви у печерній порожнині Бакотського монастиря²⁰⁸. Д. Праницький у “Кишенёвских Епархиальных Ведомостях” навів повідомлення про різні за розмірами печерні приміщення Непоротівського монастиря²⁰⁹.

²⁰⁶ Сецинский Е. Раскопки древнего скального монастыря в с. Бакоте Ушицкого уезда // ПЕВ. – 1891. – № 46. – С. 1–9; Его же. Раскопки Бакотского монастыря в 1892 г. // ПЕВ. – 1892. – № 36. – С. 706–708.

²⁰⁷ Сулковский И. С. Субоч (Ушицкого уезда) и его пещеры // ПЕВ. – 1887. – № 26. – С. 615–626.

²⁰⁸ Сулковский И. С. Бакота и освящение пещерной церкви в бывшем здесь скальном монастыре (1 августа 1893 г.) // ПЕВ – 1893. – № 37–38. – С. 634–637.

²⁰⁹ Праницкий Д. Старинный церковный памятник // КЕВ. – 1903. – № 19. – С. 506–508.

Наукові матеріали про історію галицького чернецтва залишив професор Львівського університету Ісидор Шараневич. Обстежуючи околиці княжого Звенигорода, він виявив сліди кількох давно не діючих стародавніх монастирів.

Один з них розміщено поблизу с. Шоломия на найвищій місцевій горі, яка має назву Монастир, а інший – поблизу с. Підгородище. Обидві пам'ятки мали потужні оборонні укріплення²¹⁰.

Із загального числа праць останнього десятиліття ХІХ ст., які стосуються питання середньовічних монастирів Галичини та тих, що знаходяться за її територіальними межами, варто виокремити роботи Є. Сіцінського. Чи не вперше серед українських дослідників йому вдалося зібрати та оприлюднити перед учасниками ХІ Археологічного з'їзду в Москві багату джерельну інформацію про унікальні печерні історичні пам'ятки середньовічного чернецтва Придністер'я, що розташовані поблизу Бакоти, Колубаївців, Лядової, Маліївців, Окниці, Сатанова, Сокільця, Студениці, Субоча, Томашполя, Северинівки, Голодьків, Нагорян, Стіни, Буші та багатьох інших населених пунктів²¹¹.

Плідні наукові розвідки на кількох галицьких печерних пам'ятках на переломі ХІХ–ХХ ст. виконав галицький дослідник Володимир Деметрикевич. Привертають особливу увагу результати його наукових досліджень у печерних гротах біля с. Монастирок Борщівського повіту, недалеко від Порохової Бучацького повіту, у Сільці біля Станіславова, в Межигірцях Рогатинського повіту та ін. Важливо, що більшість пам'яток на підставі виявлених артефактів дослідник пов'язував з українським чернецтвом²¹².

До числа дослідників історії середньовічного чернецтва належить Михайло Грушевський. У другому томі "Історії України-Руси" А. Грушевський наводить цінні матеріали з літописної історії про давньоруське чернецтво та трактує велику суспільну місію середньовічних монастирів. Особливу увагу дослідник звертає на монастирі, розміщені біля княжого Володимира²¹³. На підставі літописних відомостей та результатів археологічних досліджень вчений виділяє низку монастирів княжої доби, які

²¹⁰ Шараневич І. Изследование на темы отечественной географии и истории. – Львов, 1869. – С. 82.

²¹¹ Сецинский Е. Раскопки Бакотского монастыря в 1892 году // ПЕВ. – 1892. – № 39. – С. 706–708; *Его же*. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 197–354.

²¹² Demetrykiewicz W. Groty wykute w skalach Galicji Wschodniej pod względem archeologicznym // МААЕ. – Kraków, 1903. – Т. VI. – С. 51–91.

²¹³ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Ред. кол.: П. Сохань (голова) та ін. – К., 1992. – Т. II. – С. 378–380.

існували в недалеких околицях княжого Галича²¹⁴. Автор також використав літописну згадку про існування в княжі часи Синевидського чоловічого монастиря, який помилково локалізував поблизу Галича²¹⁵.

У невеликому історичному нарисі “Скальні городки та печери”, який поміщений у II томі “Історії України-Руси”, М. Грушевський не тільки наводить низку середньовічних чернечих печерних порожнин Подністер’я, а й наголошує на потужному оборонному характері багатьох чернечих споруд. Важливо, що окремі з них дослідник обстежував особисто. За характерними ознаками та особливими рисами формування фортифікацій учений виділяє печерні монастирські комплекси в Страдчі, Уричу, Бубнищу, Спасі, Розгірчі, Крехові та ін.

З метою багатогранного та різностороннього дослідження історії пам’яток чернецтва М. Грушевський намагався максимально залучити і використати різнотипні джерельні матеріали. Серед них він більше ніж інші дослідники надавав ваги писемним джерелам²¹⁶.

Окремі проблематичні питання історії галицьких монастирів на основі залучення архівних документів, а іноді з доповненням та переплетенням з легендами та переказами, що несли інформацію про галицьке чернецтво піднімали А. Петрушевич²¹⁷, І. Буцманюк²¹⁸, Ю. Процюк та інші автори початку ХХ ст.

Велику увагу печерним порожнинам, які використовували ченці, приділив Богдан Януш (Василь Карпович). У праці “Доісторичні старожитності Східної Галичини”, написаній польською мовою, він подав опис окремих печерних порожнин, доповнив його бібліографічними відомостями. Важливе місце автор відводив опису печерних пам’яток в Бубнищі, Поляниці та в інших місцевостях, називаючи їх давніми скельними монастирками²¹⁹. В. Карповичу теж належить окрема масштабна історична розвідка про печерний монастир у Розгірчу, який він відносив до XIII–XV ст. У зазначеній праці йдеться про 45 печерних пам’яток Галичини, з яких 22 називає печерними монастирями²²⁰.

Результативну спробу узагальнення та пошуку чернечих пам’яток Галичини у міжвоєнний період зробив Іван Крип’якевич. Число відомих до

²¹⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. –Т. II. – С. 468–470.

²¹⁵ Там само. – С. 379–470.

²¹⁶ Там само. – С. 579–580.

²¹⁷ Петрушевич А. Об уничтоженных львовских монастырях // Галицкий исторический сборник. – Львов, 1853. – Вып. 1. – С. 22–28.

²¹⁸ Буцманюк І. Унів і его монастирі. – Жовква, 1904. – 96 с.

²¹⁹ Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1918. – S. 104–105.

²²⁰ Карпович В. Скальний монастир у Розгірчі // Записки ЧСВВ. – Львів, 1930. – Т. 3. – С. 562–573.

нього монастирських осель Галичини він доповнив низкою нових чернечих пам'яток. Публікацію виконав у вигляді каталогу. Наведені нові відомості підтвердив посиланнями на історичні джерела. Однак багато чернечих пам'яток, виявлених у писемних джерелах, автор не зумів локалізувати. Проте, на основі використання різнотипних писемних, археологічних, топонімічних та інших джерельних матеріалів він довів наявність монастирських осель до 346²²¹.

У міжвоєнний період цінні доповнення до історії галицьких монастирів зробив мистецтвознавець Микола Голубець²²².

З числа дослідників історії чернецтва 30-х рр. ХХ ст. треба виокремити працю о. Романа Луканя. На підставі застосування особливої методики, яка передбачала глибоке та різнобічне територіальне вивчення історії монастирів із залученням різних джерел, автор опублікував низку цінних наукових праць²²³. На жаль, багато наукових праць Р. Луканя через початок II Світової війни залишилося неопублікованими.

Рукописні матеріали дослідника поміщено в окремому фонді ЦДІАУ у Львові (Ф. 364), що налічує кілька тисяч цінних історичних документів і відомостей, які стосуються історії галицьких монастирів. Загалом число середньовічних монастирських обителів в Галичині на основі архівних матеріалів зазначеного фонду, за нашим підрахунком, сягало понад 400 одиниць.

Науково-дослідні праці о. Р. Луканя по суті завершують другий етап наукових досліджень пам'яток чернецтва Галичини. Зазначений етап є не тільки довготривалим, а й надзвичайно плідним з огляду на вивчення історії монастирів. Велике значення для отримання вагомих наукових результатів мало удосконалення до того вже відомих та застосування нових методів наукових досліджень.

Третій етап ми визначаємо 1939–1991 рр. Він є складним та важким стосовно подальшого вивчення чернечої проблематики і особливо трагічним для чернецтва, яке перебувало під ударами радянської ідеології та державної каральної машини. Низка державних заходів була скерована на знищення монастирів, церков, каплиць, пам'ятних знаків християнства, тощо. Ченці та священнослужителі оголошувалися чи не найбільшими ворогами радянської

²²¹ Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1926. – С. 70–105.

²²² Голубець М. Матеріали до каталогу Василіанських монастирів у Галичині // Записки чину св. Василя Великого. – Львів, 1928. – № 1–2. – С. 165–170.

²²³ Лукань Р. Початки добромільських Василіан // Альманах Василіанських богословів. – Жовква, 1933; Василіанські монастирі в Станіславівській єпархії // Нова Зоря. – 1935. – С. 3–37; Василіанські монастирі на Покутті // Нова Зоря. – 1938. – № 53.

влади. З приходом більшовиків у Галичину багато ченців було арештовано, інші – підпали під найвищу міру покарання²²⁴.

У світлі радянських комуністичних ідеологічних директив історія українського чернецтва опинилася поза межами наукової проблематики. Історико-археологічне дослідження чернечих пам'яток на зазначеному етапі майже не проводили або виконували під виглядом досліджень інших звичайних об'єктів.

На загальному тлі археологічних робіт з дослідження природних та штучних порожнин Подністер'я, які виконували учасники Українського загону об'єднаної карстово-спелеологічної експедиції Московського та Київського університетів в 1949 р., чернечій проблематиці майже не надавали якогось значення²²⁵.

Лише за кордоном у 50–80 рр. ХХ ст. виходять історичні дослідження у яких автори піднімали окремі питання чернечої історії. Серед них наголосимо на працях о. М. Ваврика, присвячених висвітленню історії василіанських монастирів Галичини. Публікації цього автора виходили у різних видавництвах світу. Найбільше його наукових праць опубліковано в Римі, Канаді, Сполучених Штатах Америки²²⁶.

Окрема невелика книга, присвячена історії відновлення чернецтва Студійського уставу в Україні, в середині 50-х рр. ХХ ст. вийшла друком в Едмонтоні²²⁷.

На особливу увагу заслуговує праця Ярослава Пастернака “Археологія України”, що на початку 60-х рр. ХХ ст. була надрукована в Торонто. Зокрема, автор подав інформацію про значне число історичних підземель України і серед них особливе місце він відвів печерному монастирю у Страдчі, який називав “*другим за значенням, після київських печер, підземним монастирем часів Київської Русі в Україні*”.

Чому саме і на підставі яких фактів Я. Пастернак зачислив Страдецький печерний монастир до княжої доби, невідомо. За описом дослідника, Страдецька печера мала вигляд довгого коридору з кількома відгалуженнями, нішами-келіями в стінках для ченців, невеликою каплицею прямокутної

²²⁴ Комар Л. Процес 59-ти. – Львів, 1997. – 102 с.

²²⁵ Васильев О. Т., Гончаренко М. П., Франчук В. П. Отчёт украинского отряда объединенной карстово-спелеологической экспедиции МГУ и КГУ // Библиотека Украинської спелеологічної асоціації. – К., 1949. – 34 с.

²²⁶ Ваврик М. Лаврівська хроніка (1771–1882) // Записки ЧСВВ. – Рим, 1954. – С. 69–94; його ж. Василіанські монастирі на галицькому Поділлі // Шляхами Золотого Поділля. – Філадельфія, 1960. – С. 243–260; його ж. По василіанських монастирях. – Торонто, 1958. – 286 с.; його ж. Нарис розвитку і стану Василіанського чина XVII–XX ст. // Записки ЧСВВ. – Рим, 1979. – 217 с.

²²⁷ Амман О. А. Ченці Студитського Устава. – Едмонтон, 1955. – 36 с.

форми та досить просторою келією, яка, на думку автора, колись слугувала харчевнею²²⁸.

Поміж інших історичних праць дослідників української діаспори середини 60-х рр. ХХ ст. привертає увагу короткий нарис про історичне минуле Краснобрідського монастиря²²⁹, виконаний на підставі багатьох писемних джерел.

Із праць 70–80-х років ХХ ст. варто виокремити історичне дослідження О. Вінтоняка²³⁰, присвячене історії українських храмів та монастирів кінця ХVІІІ ст., яке опубліковано на сторінках збірника наукових праць Українського Вільного Університету у Мюнхені.

Заслуговує також на увагу стаття о. І. Патрила про історію монахів-василіан в Україні, яка вийшла в Римі в Записках ЧСВВ²³¹.

Четвертий етап ми пов'язуємо із отриманням Україною державної незалежності, що сприяло відновленню діяльності багатьох закритих монастирів в Галичині, а також відродженню процесу дослідження історії чернецтва. В той же час в Україні, також і на Заході, появляється низка фундаментальних наукових досліджень та колективних праць. Особливу увагу заслуговує колективне наукове дослідження, присвячене різним аспектам історії черців-василіан від найдавніших часів чернецтва на українських землях²³².

Так само в Україні у перші роки державного суверенітету опубліковано невеликі за обсягом наукові публікації про середньовічні галицькі монастирі. Варто зазначити, що більшість авторів намагалася висвітлити історію дослідження тих чи інших чернечих пам'яток. Здебільшого інформацію для публікацій автори черпали з праць дослідників австрійського та польського періодів панування над Галичиною. Типовою можна вважати статтю Ю. Зімельса, поміщену у регіональному науково-популярному збірнику про результати досліджень печерних порожнин Борщівщини²³³.

Важливе значення для актуалізації проблематики та розширення тематики наукових досліджень і в тім числі середньовічних чернечих пам'яток, обміну практичним досвідом, поліпшення методики виконання

²²⁸ Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – С. 581.

²²⁹ Заклинський К. Нарис історії Краснобрідського монастиря // Науковий збірник. – Пряшів, 1965. – С. 43–58.

²³⁰ Вінтоняк О. Церкви та монастирі в Україні в ХVІІІ ст. // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен, 1983. – Т. X. – С. 204–216.

²³¹ Патрило І. Нарис історії Галицької Провінції ЧСВВ // Записки ЧСВВ. – Рим, 1982. – Т. ХІ. – С. 43–130.

²³² Нарис історії Василянського чину Святого Йосафата. – Рим, 1992. – 467 с.

²³³ Зімельс Ю. Історія досліджень печер Борщівського району // Літопис Борщівщини. – Борщів, 1993. – Вип. 3. – С. 38–40.

робіт мала міжнародна наукова конференція, що на початку 1995 р. під назвою “Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України” відбулася у Львові²³⁴.

Стосовно актуальності її доповідей наголосимо, що Л. Мацкевий подав загальний огляд та характеристики печерних пам’яток заходу України²³⁵; М. Рожко піднімав проблематику та методику вивчення наскельних споруд²³⁶; М. Бандрівський – актуалізував питання дослідження історії схимницьких келій у Галичині²³⁷; О. Ситник зазначив про головні проблеми та перспективи наукових досліджень печерних пам’яток²³⁸; Р. Сулик подав нові результати, отримані під час архітектурно-археологічних досліджень скельного монастиря в Розгірчі²³⁹; Л. Дучиц навів цікаві відомості, здобуті під час проведення спелеологічних досліджень у печерних монастирях Білорусі²⁴⁰ і т. д.

В другій половині 90-х рр. ХХ ст. у Галичині виходять у світ різні за обсягом наукові та науково-популярні праці про історію окремих монастирів. Серед інших відзначимо монографічні дослідження М. Хавлюка²⁴¹, В. Рожка²⁴², І. Мицька²⁴³, М. Шведа²⁴⁴ та ін.

Цінні історичні матеріали опубліковано у періодичних виданнях. Зокрема, на сторінках “Галицької брами” було поміщено кілька важливих наукових публікацій, що заслуговують на особливу увагу. Серед них стаття

²³⁴ Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – 126 с.

²³⁵ *Мацкевий Л.* Печерні пам’ятки заходу України – джерела матеріальної і духовної культури // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 59–62.

²³⁶ *Рожко М.* Проблема вивчення наскельних споруд та методика їх дослідження // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 82–84.

²³⁷ *Бандрівський М.* Схимницькі печери-келії на Рогатинщині // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 11–13.

²³⁸ *Ситник О.* Деякі проблеми і перспективи дослідження печерних археологічних пам’яток // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 89–92.

²³⁹ *Сулик Р.* Скельний монастир в Розгірчі на Стрийщині // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 108–111.

²⁴⁰ *Дучиц Л.* Сведения о пещерах Беларуси // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 36–37.

²⁴¹ *Хавлюк М.* Угорницький монастир. – Коломия, 1996. – 30 с.

²⁴² *Рожко В.* Православні монастирі Полісся. – Луцьк, 1996. – 210 с.

²⁴³ *Мицько І.* Святоуспенська Лавра в Уневі. – Львів, 1998. – 319 с.

²⁴⁴ *Швед М.* Спаський та Лаврівські монастирі. Осередок духовності і культури. – Львів, 2000. – 46 с.

В. Вуйцика про історичне минуле Струсівського монастиря²⁴⁵. На основі виявлених архівних джерел автор простежив процес трансформації монастирської обителі.

Цікавим є екскурс в історію галицького чернецтва, зроблений у публікації о. С. Мудрого. Спираючись на джерельні матеріали, автор наводить численні порівняння монастирського життя у різні історичні періоди²⁴⁶.

Загальну характеристику українського чернецтва подано у перевиданій на початку XXI ст. в Україні монографічній праці Івана Огієнка, опублікованій під його церковним іменем Митрополит Іларіон²⁴⁷. У дослідженні автор здійснив огляд історії чернецтва від часів його появи на українських землях, проаналізував складні та проблематичні періоди чернечого життя, виділив основні його організаційні форми та окреслив їхнє практичне значення. І. Огієнко стверджував, що початки чернечого руху на праукраїнських землях тісно пов'язані з анахоретством, тобто з так званім відшельництвом²⁴⁸.

Анахоретство та відшельництво були одними з ранніх форм існування чернецтва, яке на землях Давньої Русі бере свій початок з X–XI ст. Варто зазначити, що така форма чернечого існування мала поширення у багатьох релігіях народів світу.

У першому десятилітті XXI ст. в Україні появилася низка наукових досліджень з історії українських середньовічних монастирів, автори яких намагаються підняти окремі аспекти чернечого життя. Простежується тенденція щодо розширення і урізноманітнення тематики з історії чернецтва, різних сторін його діяльності.

Зокрема, сучасні донецькі дослідники М. Шевцов та Т. Зарубіна на підставі результатів виконаних науково-дослідних праць зробили спробу реконструкції келії відшельника²⁴⁹. І. Дорош подав нові спелеологічні відомості про Лядівський монастир²⁵⁰. Висвітленню історії стародавньої архітектури середньовічного Лаврівського монастиря приурочив свою працю

²⁴⁵ Вуйцик В. Святомиколаївський монастир у Струсіві // Галицька брама. – 1999. – № 1–2 (49–50). – С. 20.

²⁴⁶ Мудрий С. По василіанських монастирях Галичини // Галицька брама. – 1999 – № 1–2 (49–50). – С. 2–3.

²⁴⁷ Огієнко І. Українське монашество. – К., 2002. – 394 с.

²⁴⁸ Там само. – С. 89.

²⁴⁹ Шевцов М. Л., Зарубина Т. С. Архитектурная реконструкция кельи отшельника Скита преподобного Антония // Проблемы археологии и архитектуры. В 2-х т. – Донецк–Макеевка, 2001. – Т. 1. – С. 172–173.

²⁵⁰ Дорош І. Лядівський скельний монастир // Могилянські читання. Збірник наукових праць. – К., 2001. – С. 116–125.

М. Рожко²⁵¹. Дослідженню історії гутного виробництва, яке в пізньому середньовіччі було налагоджено в Унівському монастирі присвячена наукова праця С. Мартинюка²⁵². Львівська дослідниця М. Лосик виконала спектральні та хіміко-фізичні аналізи середньовічного скла та вогнетривів Унівської лісової гуті²⁵³. Тернопільський дослідник В. Олійник зібрав цінні історичні матеріали про печерні порожнини, розміщені поблизу містечка Заліщики на Тернопільщині²⁵⁴. Чернівецький спелеолог Б. Рідуш значну увагу надав проблематиці виникнення та еволюції печерних порожнин у басейні Дністра²⁵⁵. Заслужують на особливу увагу результати печерних досліджень чернечих пам'яток київського спелеолога Т. Бобровського²⁵⁶. На вивченні печерних малюнків, написів та знаків наголошував київський дослідник П. Нечитайло, який у багатьох печерних пам'ятках Подністер'я виявив стародавні буквенні знаки та написи²⁵⁷.

Нині з проблематики історії галицького чернецтва опубліковано кілька наукових публікацій Р. Береста, які присвячені результатам виконання пошукових науково-дослідних робіт, історико-археологічному вивченню середньовічних чернечих наземних та заглиблених монастирських житлових споруд²⁵⁸, підсумки археологічних досліджень оборонних укріплень окремих галицьких монастирів²⁵⁹, монастирських господарських занять та

²⁵¹ *Рожко М.* Археологічно-архітектурні дослідження церкви св. Онуфрія Лаврівського монастиря // Українське сакральне мистецтво: традиції, сучасність, перспективи. – Львів, 2001. – С. 84–96.

²⁵² *Мартинюк С.* Скляна гута кінця XVI–XVII століть в околицях лісових угідь Унівської Святоуспенської лаври // АДЛУ. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 344–361.

²⁵³ *Лосик М.* Фізико-хімічні дослідження вогнетривів і скла Унівської Святоуспенської лаври // АДЛУ. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 362–378.

²⁵⁴ *Олійник В.* Дослідження печер на Заліщанщині // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С. 81–91.

²⁵⁵ *Рідуш Б.* Скельно-печерні природно-антропологічні комплекси в ландшафті Дністровського каньйону // Річкові долини: природа-ландшафти-людина. Збірник наукових праць. – Чернівці–Сосновець, 2007. – С. 281–308.

²⁵⁶ *Бобровський Т.* Житлові споруди давньоруських печерних монастирів // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. – Чернігів, 2002. – С. 12–15.

²⁵⁷ *Нечитайло П.* Буквені знаки і написи у печерних монастирях Середнього Подністер'я // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С. 230–237.; *Нечитайло П. О.* Лапідарні написи Жванецької печери // Наукові записки. Спеціальний випуск. – К., 2002. – Т. 20. – Ч. 1. – С. 171–176.

²⁵⁸ *Берест Р. Я.* Житлові споруди середньовічного чернецтва на землях Українського Прикарпаття // МДАПВ. – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 154–161; *його ж.* Еволюція середньовічного чернечого житла (XI–XVII ст.) на землях українського Прикарпаття // АДЛУ. – Львів, 2009. – Вип. 11. – С. 75–94.

²⁵⁹ *Берест Р.* Дослідження оборонних укріплень Унівського городища // МДАПВ. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 281–286.

виробництв²⁶⁰, унікальних речових та культових знахідок²⁶¹. Львівський дослідник П. Шкраб'юк зробив спробу висвітлити роль чернецтва у національному житті України²⁶².

Серед сучасних публікацій, приурочених чернечій проблематиці, на увагу також заслуговують праці В. Захар'єва, О. Пламеницької, О. Чуйка та багатьох інших дослідників.

Отже, доба Середньовіччя в історії українського чернецтва й досі є слабо дослідженою. Проте середньовічні монастирі Галичини мають цікаве історичне минуле, зумовлено історичними особливостями розвитку середньовічної України.

Писемна джерельна база до їхнього вивчення репрезентована порівняно пізніми вітчизняними літописними повідомленнями та архівними матеріалами (XV–XVI ст.), через що стосовно історії ранішого часу найголовніше значення мають археологічні дослідження. Значним доповненням до писемних та археологічних джерел є топоніми, петрогліфічні знаки, середньовічні печерні написи, рисунки тощо.

Таким чином, історія українського середньовічного чернецтва знайшла своє відображення у працях вітчизняних та зарубіжних авторів. Формування джерельної бази відбувалося під впливом неоднакових чинників. У різні періоди історії увагу дослідників привертала до себе окремі сторони життя ченців, значно рідше – форми їхніх об'єднань, місця поселень та умови життя. На першому етапі на підставі наявних пам'яток та окремих писемних матеріалів відбувалося формування загальних історичних знань та відомостей про середньовічне чернецтво. Проте вже тоді під час перших наукових експериментів відбувалися пошуки раціональних методів вивчення проблеми. Другий етап характеризувався поступовим застосуванням нових методичних прийомів досліджень, зокрема, технічних досягнень, діяльністю в Галичині низки науково-дослідних інституцій та зростанням загального інтересу до пам'яток чернецтва. Складним та мало результативним був третій етап в історії вивчення чернецтва України. Негативне ставлення радянської влади до релігії позначилось у ставленні до монастирів та чернечого життя. Лише автори, які репрезентували українську діаспору, намагалися подати

²⁶⁰ Берест Р. Середньовічне гутне виробництво із лісових угідь Унівської Святоуспенської Лаври // Записки НТШ. Праці археологічної комісії. – Львів, 2007. – Т. ССЛІІІ. – С. 548–556; його ж. Середньовічні чернечі промисли, господарські заняття та виробництва у Галичині // МДАПВ. – Львів, 2010. – Вип. 10. – С. 204–217.

²⁶¹ Берест Р. Середньовічний натільний хрестик з Унева // МДАПВ. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 237–239.

²⁶² Шкраб'юк П. Монаший чин отців Василіан у національному житті України. – Львів, 2005. – 334 с.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

читачеві певні нариси чернечого життя та його минулого. Новий історичний етап наукових досліджень асоціюється із становленням та розвитком незалежної України. Для дослідників відкрилися широкі можливості для багатогранного вивчення історії середньовічних монастирів. Проте майже свідоме знищення багатьох культових пам'яток за роки радянської влади призвело до незворотної втрати численних речових джерел, що підірвало можливості історичної науки в дослідженні проблеми. Тому історики змушені шукати нові раціональні методи та підходи, застосовувати комплексні результати досліджень у висвітленні чернечої історії.

Проте незважаючи на значну кількість літератури, присвячену історії українського середньовічного чернецтва, досі немає жодної фундаментальної наукової праці, яка була б присвячена його житловим умовам, буденному побуту, господарським та виробничим заняттям.

Розділ II

МЕТОДИКА ТА МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, КЛАСИФІКАЦІЯ ПЕЧЕРНИХ ПАМ'ЯТОК, ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Галичина є багатою на пам'ятки історії та природи. Серед них особливе місце посідають печерні порожнини²⁶³. Їхнє виникнення зачисляють до різних епох та періодів історії людства, що становить певні особливості в методиці та методології їхнього наукового дослідження²⁶⁴.

Окрему групу історичних пам'яток репрезентують середньовічні печерні монастирі та наскельні монастирські комплекси. Далеко за межами України є добре відомими чернечі пам'ятки, які розміщені поблизу Страдча²⁶⁵, Розгірча²⁶⁶, Крехова²⁶⁷, Лядової²⁶⁸, Непоротова²⁶⁹, Бакоти²⁷⁰,

²⁶³ *Demetrykiewicz W.* Groty wykute w skałach Galicji Wshodniej pod względem archeologicznym // МААЕ. – Kraków, 1903. – Т. VI. – S. 51–91.

²⁶⁴ *Ситник О.* Деякі проблеми і перспективи дослідження печерних археологічних пам'яток // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 89–91.

²⁶⁵ *Пастернак Я.* Археологія України. – Торонто, 1961. – С. 581; *Пелецишин М., Берест Р.* З історії вивчення печери в с. Страдч на Львівщині // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 72–77.

²⁶⁶ *Карпович В.* Скальний монастир в Розгірчі. (Із пляном та 5 ілюстраціями) // Записки ЧСВВ. – Львів, 1930. – С. 563–572; *Goetz I.* Kirchengeschichtliche und Kulturgeschichtliche Denkmäler Altrussland nebst Geschichte des russischen Kirchenrechts. – Stuttgart, 1905. – 403 s.

²⁶⁷ *Ваврик М.* По василіанських монастирях. – Торонто, 1958. – 286 с.; *Димитрій,* патріарх Київський і всія України. Печерні монастирі, скити та келії у світі й Україні. – С. 118–134.

²⁶⁸ *Дорош І.* Лядівський скальний монастир // Могилянські читання. Збірник наукових праць. – К., 2001. – С. 116–125.

²⁶⁹ *Рідуш Б.* Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. – Т. 1. – С. 108–127.

²⁷⁰ *Винокур І.* Скелі і печери в історії Бакоти // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 16–19.

Василева²⁷¹, Субоча²⁷², Підкаменя²⁷³ та інших населених пунктів. Їхнє наукове дослідження на тих чи інших етапах виконували на засадах різних наукових знань, підходів, методик та методичних прийомів.

Більшість сучасних дослідників найчастіше застосовують три головні методи археологічного вивчення середньовічних пам'яток чернецтва:

- типологічний;
- функціональний;
- технологічний.

Типологічний метод можна вважати універсальним під час виконання археологічних науково-дослідних робіт. Він є головним у процесі вивчення різних за призначенням чернечих пам'яток. Наприклад, одноосібних житлових камер анахоретів, печерних приміщень протомонастирів, монастирських житлових, господарських та культових комплексів тощо.

Зазначимо, що в Галичині існує кілька тисяч печерних порожнин, однак, лише незначна частина з них має ознаки чернечого перебування²⁷⁴. Тому на початковому етапі проведення наукових досліджень дуже важливого значення набуває попереднє встановлення функціонального призначення пам'ятки. Його виконують шляхом візуального виявлення характерних ознак та рис, написів, рисунків тощо. Зокрема, у невеликих одноосібних печерних спорудах ченців-анахоретів серед інших ознак важливим свідченням чернечої належності пам'ятки є наявність невеликих культових віттариків, які зроблені у вигляді овальної, округлої, овоїдної, прямокутної, квадратної та інших форм заглибленої ніші, що їх робили в одній з стінок споруди. Традиційно в одноосібних житлових камерах є лише один віттарик. Це не лише підтверджує думку, що кожен мешканець мав своє окреме культове місце, а й дає підстави для встановлення кількості мешканців у великих житлових камерах, у яких проживала уся община.

Не викликає сумніву те, що у таку нішу поміщали культові речі. Досить часто у верхній частині настінних ніш простежуються сліди стійкої смолистої кіптяви. Іноді по периметру та у внутрішній частині заглиблення фіксують літери та знаки, які висічені у кам'яній основі церковно-слов'янським письмом.

²⁷¹ Рідуш Б. Печери в урочищі Монастир біля Василева // Буковина мій рідний край. Матеріали II історико-краєзнавчої конференції молодих дослідників, студентів та науковців. – Чернівці, 1997. – С. 29–31.

²⁷² Рідуш Б., Нечитайло П. Субочський печерний монастир // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнографії: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1999. – Т. 2. – С. 188–193.

²⁷³ Берест Р. Дослідження монастиря в селищі Підкамінь на Львівщині // МДАПВ. – Львів, 2008. – Вип. 10. – С. 185–194.

²⁷⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. II. – С. 470.

На підставі проведених досліджень зауважено, що більшість ніш розташована нижче від середнього рівня висоти одноосібної житлової камери, зрідка – ледь вище від долівки. Наявність культових ніш в одноосібних житлових приміщеннях свідчить, що вони виконували одночасно функції житла та храму. У печерних порожнинах протомонастирів в одній житловій камері простежується по декілька настінних заглиблень. Їхня кількість відповідала числу мешканців пам'ятки. Детальніше про це зазначено у відповідному розділі праці.

Технологічний метод слугує для визначення характерних ознак під час будівництва житлових камер в їхньому функціонуванні. Наприклад, багато печерних порожнин мають ознаки та сліди від вирубування каменю, що свідчить про їх штучне чи комбіноване (природно-штучне) походження. Важливе значення отримало застосування цього методу в процесі дослідження типологічних особливостей будівництва заглиблених та наземних келій, а також у якісній оцінці побутового речового інвентарю, зокрема, керамічного посуду, металевих та скляних виробів тощо.

Традиційним емпіричним способом дослідження середньовічних чернечих пам'яток у багатьох випадках широко застосовують описовий метод, який охоплює ідентифікацію, систематизацію, класифікацію, типологізацію виявлених об'єктів, археологічних матеріалів, відомостей тощо.

На стадіальному рівні виконання пошукових та науково-дослідних робіт варто виділити три головні етапи:

- описовий;
- інтерпретаційний;
- синтетичний (або підсумковий).

У більшості випадків проведення польових археологічних досліджень підтверджують відомі до того скупі писемні звістки про ці пам'ятки. По суті визначено, що значна кількість середньовічних монастирів виникла та існувала поблизу давньоруських городищ²⁷⁵, де монастирські оселі виступали не лише як релігійні, а й як важливі суспільно-політичні інституції. Немає жодного сумніву у тому, що багато укріплених чернечих поселень у княжі часи відігравали провідну роль у суспільному житті. Вони були визначними військово-політичними центрами та опорними пунктами держави²⁷⁶ і водночас відомими осередками національного духовного життя та культури.

²⁷⁵ ПСРЛ. Псковскія и Софійскія лѣтописи. – Санктпетербургъ, 1851. – Т. V. – С. 137; Корчинський О. М. Нові дані про великі городища у Верхньому Подністров'ї // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ–Галич, 1998. – С. 78–82.

²⁷⁶ Войтович Л. Князі і культура // <http://izbornyk.org.ua/dynasty/dyn67.htm>; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – 219 с.

Вірогідно, творцями багатьох середньовічних монастирських обителей, які існували поблизу городищ, були ченці-місіонери. Вони шукали суспільної опори та підтримки серед населення. Через це в процесі виконання практичних досліджень можна було передбачати ймовірність існування багатьох спільних рис у чернечому та світському житловому будівництві та побуті, що підтверджує застосування порівняльно-типологічного методу досліджень.

Середньовічні печерні монастирі належать до особливого типу історичних пам'яток. Нині актуальною є не лише проблема їхнього раціонального дослідження із використанням найновіших наукових методів та методичних прийомів, а й актуальне завдання збереження історичної спадщини середньовічного чернецтва.

Упродовж багатьох віків чернечі печерні пам'ятки залишалися відкритими та доступними для широкого загалу. Під впливом дії на них людей, а також унаслідок природних зсувів, обвалів та руйнувань чимало печерних пам'яток давно припинило своє існування.

Деякі історичні пам'ятки чернецтва зазнали модерних перебудов та пристосувань для різних господарських потреб місцевого населення (під хліви, комори, господарські приміщення тощо)²⁷⁷, що дуже обмежує та утруднює їхнє наукове обстеження.

У багатьох випадках у печерних порожнинах чернечих пам'яток назавжди втрачено стародавні епіграфічні написи, петрогліфічні знаки, стародавні малюнки, археологічні матеріали, що привело до втрати великої групи історичних джерел.

Навіть сучасне повторне заселення печерних порожнин, наприклад, Галицького монастиря, пристосування печерної пам'ятки до умов сучасного чернечого життя теж призводить до втрати цінних наукових відомостей та матеріалів²⁷⁸. Для прикладу можна навести печерний монастир, розміщений поблизу села Страдч Яворівського району Львівської області. На підставі археологічних робіт, які проводилися на пам'ятці в XIX – на початку XX ст., заснування печерного монастиря зачислили до княжих часів²⁷⁹, хоч жодних

²⁷⁷ Димитрій, патріарх Київський і вся Україна. Печерні монастирі, скити та келії у світі й Україні. – С. 118–134.

²⁷⁸ Пивоваров С., Чеховський І. На Дністрі, на “оукраинѣ галичьскои”. – Чернівці, 2000. – С. 72–85; Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 152 с.

²⁷⁹ Kraszewski J. I. Sztuka u Słowian szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej. – Wilno, 1860. – S. 100–101; Лаба В. Історія села Страдч та штрихи до історії села Смеляна від найдавніших часів до 1939 року. – Львів, 1999. – С. 3–5.

писемних відомостей у літописах та архівних установах про це не виявлено. Важливо зауважити, що під впливом діяльності людей за короткий період часу сучасний вигляд Страдецького печерного монастиря (фото 1) порівняно із його літографічним зображенням, яке у 1841 р. зробив М. Стенчинський (рис. 1), сильно змінився.

Рис. 1. Зовнішній вигляд Страдецького печерного монастиря у середині XIX ст. (За літографією Стенчинського М., 1841).

З повідомлень мешканців Страдча знаємо, що у другій половині XX ст. вхідна частина пам'ятки зазнала природних обвалів та штучно спровокованих руйнувань. Тоді й було виконано низку будівельних заходів з метою укріплення вхідного отвору у печерну порожнину та обмеження доступу широкого загалу у неї. На місці вхідної частини за допомогою залізобетонних конструкцій спорудили невелику капличку, яка одночасно стала слугувати входом у печерний монастир.

Однак ті будівельні роботи не тільки призвели до знищення культурного шару у вхідній частині монастиря та його стародавньої архітектурної композиції, а й до втрати її первісного вигляду.

Сьогодні печерним монастирем у Страдчі, що є історичною пам'яткою державного значення, опікується парафіяльний священник та релігійна

громада села Страдч Яворівського р-ну (а не відповідні охоронні державні інституції!). Це певною мірою сприяє догляду за пам'яткою, а також захисту від дальших можливих руйнувань.

Так само багато цінних історичних пам'яток середньовічного чернецтва у Галичині опинилося поза увагою відповідних державних та суспільних організацій, які мали б опікуватися їхньою охороною та збереженням. Через це вони перебувають у занедбаному стані, відбувається неповторна втрата національної культурної спадщини українського народу.

Однією з цінних історичних пам'яток Галичини є печерний монастир, розміщений у потужному гористому прикарпатському масиві поблизу села Розгірче Стрийського р-ну Львівської обл.²⁸⁰ Для порівняння можна навести вигляд вище згаданого монастиря в Розгірчі у середині XIX ст. (рис. 2) та його сучасний занедбаний та критичний стан (фото 2).

Рис. 2. Зовнішній вигляд Розгірчанського печерного монастиря у середині XIX ст. (За літографією Стенчинського М., 1847).

Зазначену історичну пам'ятку в Розгірчі вважають унікальним печерним творінням середньовічного українського чернецтва²⁸¹. У печерному

²⁸⁰ Карпович В. Скальний монастир у Розгірчі // Записки ЧСВВ. – Львів, 1930. – Т. III. – Вип. 3–4. – С. 562–566; Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1918. – S. 222–226; Головацькій Я. Об изслѣдованіи памятниковъ русской старины сохранившихся в Галичинѣ на Буковинѣ // Труды Первого Археологическаго Сѣзда въ Москвѣ. – М., 1871. – С. 219–242.

²⁸¹ Demetrykiewicz W. Grotty wykuty w skałach Galiciji Wschodniej. – S. 50–91.

комплексі монастиря оригінальністю конструктивного спорудження виділяються культові, житлові, господарські приміщення, які ще зберігають цінну наукову інформацію. Завдяки комплексному застосуванню нових методичних прийомів отримані цікаві результати спелеологічних досліджень, що порівняно з положеннями чернечого Типікону дають підстави зазначати про розвиток організаційних форм общинного устрою монастиря. Застосування порівняльно-типологічного методу в процесі досліджень чернечих пам'яток дає змогу виділяти різнотипні чернечі житлові споруди, особливості планувальної структури, відмінні риси та ознаки окремих середньовічних чернечих пам'яток.

Подібне занедбане і навіть катастрофічне становище простежується на багатьох історичних пам'ятках не лише в Галичині, але у інших регіонах України. Отже, проблема раціонального дослідження чернечих пам'яток виступає не менш актуальною, ніж проблема їхнього збереження²⁸².

Варто наголосити, що навіть чужа українському народу австрійська влада у Галичині (1772–1918) постійно вживала рішучих заходів для збереження історичної спадщини²⁸³.

Про це вже неодноразово було зазначено. Питання проведення комплексних історико-археологічних досліджень середньовічних печерних пам'яток є важливим і з погляду багатогранного вивчення середньовічної

²⁸² *Абрамович Д.* Києво-Печерський Патерик // Пам'ятки мови і письменства Давньої Русі. – К., 1930. – Т. 4. – 435 с.; *Вечерський В.* Українські монастирі. – К., 2008. – 400 с.; *Вышелъский Д. О.* Борьба древнерусской церкви съ останками язычества въ строе семейномъ и общественномъ // Христианское чтение. – С. Петербургъ, 1896. – С. 93–117; *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. II. – С. 470–472; *Климов В. В.* Соціально-культурна значущість монастирів в Україні // Українська православна церква між Сходом і Заходом / [Яроцький П., Глушак А., Харьковченко Є. та ін.]; за ред. П. Яроцького. – К.: Український центр духовної культури, 1996. – С. 119–134; *Климов В. В.* Християнське чернецтво України // Українське релігієзнавство. – 2008. – № 46. – С. 281–302; *Левченко М. В.* Взаимоотношения Византии и Руси при Владимире // Византийский временник. – М., 1953. – Т. VII. – С. 194–223; *Берест Р.* До питання про місце чорного духовенства у суспільному житті Давньоруської держави // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. Матеріали наукової конференції 16–18 березня 2000 р. – Чернівці, 2000. – С. 253–257.

²⁸³ *Demetrykiewicz W.* Opieka prawna w Austrii dla zabytków sztuki i pomników historycznych, ze szczególnym uwzględnieniem stosunków galicyjskich. – Kraków, 1885; *Demetrykiewicz W.* Konserwatorstwo dla zabytków archeologicznych. – Kraków, 1886. – 74 s.; *Kronika czynności Koła c. k. Konserwatorów i Korespondentów Galicji Wschodniej // Teka konserwatorska.* – Lwów, 1892. – R. I. – S. 148–163; *Czołowski A.* Jak giną nasze zabytki? // Protokoły obrad Zjazdu c. k. Konserwatorów i Korespondentów w Przemyślu. – Lwów, 1904. – S. 146–152; *Гребеняк В.* Засноване товариства охорони української старовини // Діло. – 1913. – № 216.

історії України, адже значна частина писемної бази середньовічних історичних джерел формувалася саме в монастирях. Більшість з тих джерел втрачена. У багатьох випадках археологічні пам'ятки залишаються чи не єдиними свідками не тільки самого монастирського життя, а й широкого людського загалу країни. Втрата культурного шару та інших інформативних джерельних матеріалів на історичних пам'ятках, відсутність ранніх писемних відомостей про них часто ставлять дослідників у доволі складне становище стосовно інтерпретації приналежності, хронологічних рамок того чи іншого археологічного об'єкта.

Іноді реальний стан викопних речей та результати наукових досліджень стимулюють науковців застосовувати різні комбіновані наукові методи, проводити синхронізації, прив'язки, аналогії та порівняння з артефактами найближчих пам'яток. Для прикладу можна навести незначні результати спелеологічного дослідження Непоротівського монастиря, який наприкінці 70-х рр. XX ст. обстежував чернівецький археолог Борис Тимошук. Не виявивши належних артефактів (через відсутність культурного шару) на чернечій пам'ятці, автор на основі загальних відомостей про місцевість синхронно пов'язував виникнення пам'ятки з давньоруським часом та датував другою половиною XII ст.²⁸⁴ Наголосимо, що це датування ґрунтувалося не на фактологічних матеріалах, а на загальній історичній ситуації та існуванні у регіоні в той час поблизу печерного монастиря потужного та добре укріпленого городища з багатими археологічними знахідками. Проте, на нашу думку, результати археологічних робіт та хронологічні рамки існування однієї пам'ятки не можуть слугувати аналогом чи вирішальним чинником для датування того чи іншого об'єкта, який розташований поблизу.

Звичайно, в плані нашого дослідження паралельність та синхронність існування відомих історичних об'єктів має важливе значення для розкриття певних закономірностей, організаційних принципів, виявлення характерних ознак появи та функціонування чернецтва. Однак для датування пам'ятки найважливішою підставою повинні залишатися писемні джерела або конкретні фактологічні знахідки, отримані під час досліджень, які можуть бути використані в атрибуції досліджуваних об'єктів. Сучасний чернівецький дослідник багатьох печерних порожнин Галичини, Буковини, Поділля, Криму та Молдови Богдан Рідуш пропонує широке залучення та використання найновіших сучасних технічних електронних засобів і технологій, комп'ютерних систем для створення максимальної інформативної бази печерної пам'ятки. На думку дослідника, це дало б змогу, наприклад, під час

²⁸⁴ *Тимошук Б.* Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К., 1982. – С. 84.

застосування порівняльного методу краще ідентифікувати ту чи іншу печерну пам'ятку²⁸⁵. Крім того, науковець раціонально наголошує на необхідності проведення комплексних наукових досліджень, пошуку та застосування нових методичних та методологічних прийомів у процесі виконання печерних науково-дослідних робіт²⁸⁶.

Спелеологічні дослідження мають свої характерні методичні особливості, що значно різняться, зокрема, порівняно з методикою проведення польових археологічних робіт. Багато українських та зарубіжних дослідників печерних порожнин звертає увагу на те, що часто у печерних приміщеннях знаходять характерне відображення лише останнього періоду функціонування пам'ятки, що передусім, впливає на процес формування культурного шару, а також збереженість культурних відкладів та слідів діяльності людей²⁸⁷. На особливу увагу спелеологів заслуговують чернечі печерні пам'ятки, які є відомими за переказами місцевих мешканців, підтвержені характерними топонімічними назвами тощо²⁸⁸, хоч досі лише в

²⁸⁵ Рідуш Б. Скельно-печерні природно-антропологічні комплекси в ландшафті Дністровського каньйону // Річкові долини: природа-ландшафти-людина. Збірник наукових праць. – Чернівці–Сосновець, 2007. – С. 281–308.

²⁸⁶ Рідуш Б. Т. Печери Середнього Подністров'я в історії заселення регіону. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07. 00. 04. – Чернівці, 2000. – 167 с.

²⁸⁷ Liske K. Modeli archeologiczne // Przewodnik Naukowo-Literacki. – Lwów, 1873. – Z. I. – S. 294–300; Ziemięckie T. N. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej dokonanej w r. 1885 // ZWAK, 1886. – T. X. – S. 15–16; Могаричев Ю. М. Печерные церкви Качи-Кальена // Античная древность и средние века: Византия и средневековый Крым. Сборник научных трудов. – Симферополь, 1997. – С. 4; Рідуш Б. Печерні монастирі Подністров'я // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці, 2000. – С. 47; Головацький Я. Об изслѣдованіи памятниковъ русской старины сохранившихся в Галичинѣ на Буковинѣ // Труды Первого Археологическаго Създа въ Москвѣ. – М., 1871. – С. 219–242.

²⁸⁸ Оксіненко П. В., Бельї А. В. Комплекс петроглифов с христианской символикой в гроте близ Баклы // МАИЭТ. – Вып. XI. – 2005. – С. 355–376; Нечитайло П. Буквені знаки і написи у печерних монастирях Середнього Подністров'я // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С. 230–237; Нечитайло П. О. Лапідарні написи Жванецької печери // Наукові записки. Спеціальний випуск. – К., 2002. – Т. 20. – Ч. 1. – С. 171–176; Малесев Ю., Олійник В. Наскельні зображення в печері Кошова біля с. Лисичники // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 52–53; Стефанович М. Петроглифи Гудульщини: Стан і перспективи досліджень // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 101–104; Шараневич І. Пам'ятки галицько-руської старины в изображеніях. – Львів, 1886. – Ч. 1; Головацький Я. Об изслѣдованіи памятниковъ русской старины сохранившихся в Галичинѣ на Буковинѣ. – С. 219.

окремих з них було виявлено археологічні знахідки, епіграфічні надписи, петрогліфічні знаки тощо. Усні народні перекази дають змогу спелеологам створювати гіпотетичні моделі середньовічних чернечих житлових споруд, монастирів. Не раз вони підтверджувалися результатами археологічних пошуків. Зокрема, цінні знахідки отримали під час досліджень, які були проведені в печерній порожнині біля с. Стінка Бучацького р-ну Тернопільської обл., де, за переказами місцевих мешканців, колись існував монастир. У печері дослідники виявили рештки стародавніх захоронень та фрагменти кількох невеликих керамічних посудин, які хронологічно належать до X–XIII ст.²⁸⁹

Вадим Артюх – один з дослідників печерного монастиря зазначає, що чернеча пам'ятка припинила існування приблизно на початку XIII ст. і з цього часу, на його думку, більше ніколи не відновлювала своєї діяльності. Вважаємо, що причиною її знищення могло стати половецьке або монгольське нашествя в середині XIII ст., хоча жодних припущень та уточнень щодо цього автор не наводить.

Як відомо із праць дослідників історії українського чернецтва, ставлення монголів до християнських пам'яток у часи завоювання давньоруських земель було доволі агресивним²⁹⁰.

Літописні джерела неодноразово підтверджують факти варварського руйнування азійськими завойовниками Давньої Русі монастирських осель Києва, Галича та інших міст. *“Безбожнии же сынове Измаилове высѣ кельямь, высекающе двери, и износяху еже аще обрѣтаху въ келіях; и посем пожгоша домъ святыя Богородица Владычица, и пришедъ ко церкви и зажгоша двери, и влѣзше во притворъ у гроба ...”*²⁹¹.

У іншому середньовічному печерному монастирі, який розташований у гористому масиві поблизу Олієво-Королівки Городенківського р-ну Івано-Франківської обл., було знайдено керамічні вироби XVI–XVIII ст.²⁹² Це, на думку Б. Рідуша, може бути свідченням хронологічних меж останнього періоду існування чернечої пам'ятки.

²⁸⁹ Артюх В. Нові печерні пам'ятки Середнього Подністров'я // Склі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 4; Нечитайло П. Дослідження печерного монастиря с. Стінка // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 137–144.

²⁹⁰ Пекар А. Доба занепаду українського чернецтва (від пол. 13-го до кінця 16 століття) // Нарис історії василіанського чину святого Йосафата. – Рим, 1992. – С. 70–73.

²⁹¹ ПСРЛ. – Санктпетербургъ, 1856. – Т. VII. – С. 9–10.

²⁹² Рідуш Б. Т. Печери Середнього Подністров'я в історії заселення регіону. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернівці, 2000. – С. 16–17.

Чимало сучасних авторів у своїх публікаціях, які присвячені вивченню чернечих печерних пам'яток Галичини, зазначають про недостатність або відсутність культурного шару. Належність та функціонування таких пам'яток, як місця перебування ченців, можна довести лише шляхом застосування найновіших методів наукових досліджень, доповнюючи їх спектральними мікроелектронними аналізами висічених поверхонь кам'яної основи тощо.

Про відсутність культурного шару на багатьох історичних пам'ятках, наприклад, зазначають дослідники печерних монастирських осель, які є поблизу Отрокова та Сокильця²⁹³, Рукомиша²⁹⁴, Порохової²⁹⁵, Страдча²⁹⁶, Руди²⁹⁷, Поділля²⁹⁸, Розгірча²⁹⁹ та низки печерних порожнин лівого берега Дністра³⁰⁰ тощо.

Зазначимо, що результати застосування методики комплексних наукових досліджень джерел (писемних, археологічних, спелеологічних, геоморфологічних, топонімічних і т. п.) засвідчують, що монголо-татарське завоювання не тільки стало причиною розорення багатьох галицьких монастирів, а й сприяло появі нових монастирських поселень на українських землях і у Галичині, зокрема³⁰¹.

Для детального вивчення різнотипних чернечих пам'яток Галичини було розроблено спеціальну науково-обґрунтовану програму, яка передбачала широкий спектр виконання науково-дослідних робіт, який проводили в процесі дослідження тієї чи іншої пам'ятки. Часто дослідження виходили

²⁹³ Свинко Й., Волік О. Культові споруди у травертинових скелях Середнього Придністров'я та їх історичне значення // Наукові записки ТДПУ. Серія: Історія. – 2003. – № 2. – С. 162–167; Рідуш Б. Захар'єв В. Спелеоархеологічні та спелеїстичні дослідження в Сокилецькому мікрорайоні // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнографії. Збірник наукових статей. – Чернівці, 1997. – Вип. 4. – С. 120–126.

²⁹⁴ Головацький Я. Об изслѣдованіи памятниковъ русской старины сохранившихся в Галичинѣ на Буковинѣ. – С. 219–242.

²⁹⁵ Dettrykewicz W. Groty wykute w skalach Galiciji Wschodniej pod względem archeologicznym. – S. 50–91.

²⁹⁶ Пелешишин М., Берест Р. З історії вивчення печери в с. Страдч на Львівщині. – С. 72–77; Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу // Лавра. – 1999. – № 5. – С. 45–64.

²⁹⁷ Бандрівський М. Схимницькі печери-келії на Рогатинщині. – С. 11–12.

²⁹⁸ Там само. – С. 12–13.

²⁹⁹ Сулик Р. Скельний монастир в Розгірчі на Стрийщині // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 108–111.

³⁰⁰ Нечитайло П., Забашта Р., Рідуш Б. Спелеоархеологічні роботи на лівобережжі Дністра // АДУ в 2002–2003 рр. – К., 2003. – С. 237–242.

³⁰¹ Монастыри; Монастырскіе вотчины и доходы // Энциклопедический словарь / Издатель Ф. Брокгауз, И. Ефрон. – С. Петербургъ, 1896. – Т. XIX. – С. 716–718, 725–727.

далеко за межі власне історичних методів, коли історики вдавалися до співпраці з геологами, ґрунтознавцями, спеціалістами у галузі мінералогії, металографії, керамології, склярства тощо.

Така співпраця давала змогу значно розширити джерельну базу історії середньовічного чернецтва, бо навіть незначні керамічні, скляні чи металеві фрагменти, виявлені на пам'ятках, різняться між собою мікроструктурою, що зумовлено особливостями виконання технологічних процесів у той чи інший період історії, що могли засвідчувати спеціалісти точних наук.

У багатьох випадках виявлені в печерних порожнинах відомості та знахідки не тільки підтверджують факт існування, а й дають змогу хронологічно окреслити період існування пам'ятки, ідентифікувати речовий матеріал, виявити в ньому притаманні часу існування з матеріалами інших місцевостей.

Варто критично наголосити, що чимало сучасних дослідників за результатами проведення печерних пошукових робіт вдаються до грубих узагальнень на кшталт "... в печерній порожнині знайдено ...", не зазначаючи при тому, яке функціональне призначення мала та чи інша печерна порожнина в минулому. Перш, ніж перераховувати знайдені в печері речі, потрібно чітко та прискіпливо розрізняти житлові, господарські, трапезні, культові та інші приміщення.

Місце виявлення знахідок має важливе значення для визначення організаційної форми існування даної чернечої общини, для дослідження загального процесу еволюції середньовічного чернецтва. Наприклад, у житлових камерах кіновітів не трапляються знахідки посуду, побутових знарядь та матеріалів. У кіновіальних монастирях вони є характерними лише для чернечих трапезних, комор, пекарень, виробничих приміщень, але не для келійних приміщень. Знахідки особистих речових, побутових та господарських речей у чернечих житлових спорудах є властивою ознакою монастирів келіотського типу, зрідка – ідіоритмічних³⁰².

Результати, отримані під час обстеження чернечих печерних жител, мають важливе значення для встановлення не тільки організаційних форм, а й видів та основних типів існування середньовічного галицького чернецтва³⁰³. Методика наукових досліджень чернечих житлових пам'яток значною мірою ґрунтується на статутних положеннях Типікону, розроблених Теодором Студитом³⁰⁴, ченцем Києво-Печерської лаври Феодосієм Печерським, а

³⁰² Берест Р. Еволюція середньовічного чернечого житла (XI–XVII ст.) на землях українського Прикарпаття. – С. 95–115.

³⁰³ Берест Р. Археологічна наука про форми, види та типи існування середньовічного чернецтва // АДЛУ, 2010. – С.154–169.

³⁰⁴ Theodorus Studita. Epistula II. – Roma, 1907. – 685 s.

згодом і галицьким митрополитом Велямином Рутським³⁰⁵, а також на порівняльному аналізі виявлення артефактів, їхній кількості, якості та функціональному призначенні.

Важливо, що результати археологічних досліджень та писемні відомості про середньовічні чернечі печерні житла можуть слугувати типологічним відображенням наявної системи організаційного устрою тієї чи іншої чернечої общини, вагомим чинником для визначення числа мешканців монастиря, оцінки їхніх побутових умов та багато інших сторін життя чернецтва.

Класифікація печерних пам'яток та проблема наукової інтерпретації

Результати проведення практичних наукових досліджень у печерних порожнинах показали, що печерні келії відображають характерні ознаки того чи іншого організаційного устрою чернечої оселі, мають певні типологічні відмінності між собою. Є житлові камери куполоподібної, тунелеподібної та інших форм.

На основі певних ознак, характерних для чернечих жител, які було виявлено в процесі досліджень та застосування методики кількісного та якісного порівняння чернечих пам'яток, ми отримали змогу провести класифікацію печерних житлових споруд, які вважаємо за можливе згрупувати так:

– невеликі одноосібні житлові камери, які слугували індивідуальними житловими камерами для анахоретів, відшельників, затворників, печерників, пустинників, ісихастів і т. д.;

– протомонастирі з одним великим, примітивно облаштованим приміщенням, у якому проживала вся чернеча община, що не відповідало вимогам середньовічного Типікону. Такі печерні пам'ятки належали представникам перехідних форм чернецтва від анахоретства до кіновії (келіотам, ідіоритмітам та ін.);

– печерні монастирі з більш-менш сформованою чи розвинутою культовою, житлово-побутовою, виробничою інфраструктурою, яка часто відповідала келіотському, ідіоритмічному, кіновіальному чи іншому організаційному устрою общини.

Варто зазначити, що у багатьох випадках наведені групи печерних пам'яток в народній традиції називають монастирями, хоч не всі перелічені групи відповідали статусу, який в духовній християнській традиції був властивим для монастирів.

³⁰⁵ Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. / Пер. А. Шептицький // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1924. – Т. 1. – С. 56–76.

Багато дослідників свідчать, що на час прийняття християнства в Галичині була значна кількість “вільних” печерних порожнин, які вирубали ще в попередні історичні епохи³⁰⁶. Вірогідно, що саме цей чинник отримав важливе, можливо, навіть вирішальне значення для створення найдавніших християнських чернечих печерних монастирів на галицьких землях.

Стосовно цього важливим є питання, коли та звідки виникло чернецтво на українських землях, що зумовило виникнення середньовічних монастирів, які чинники визначали особливості проживання та побуту ченців, суспільне значення діяльності монастирів, рівень їхнього зв'язку та ізольованості від світського життя. Фрагментарні літописні повідомлення, а також результати археологічних досліджень чернечих пам'яток дають підстави припустити, що творцями перших печерних монастирів ще у ранні княжі часи були мандрівні християнські проповідники – монахи-місіонери, які, ймовірно, прийшли в Галичину із інших християнізованих держав³⁰⁷.

На підставі застосування методу систематизації писемних відомостей можна стверджувати, що в Галичині (і в Україні) у середньовічні часи було дві групи засновників монастирів. Першу становило духовенство (чорне і біле), іншу – світські особи (князі, бояри тощо), які найчастіше в архівних документах виступають у статусі монастирських опікунів (ктиторів).

Традиція опікунства світських осіб над монастирями в Україні не була новою. На думку відомого дослідника історії українського чернецтва А. Пекара³⁰⁸, опікунство на українській землі прийшло разом з християнством з Візантії. Зокрема, один із перших дослідників печерних порожнин Галичини Л. Зелінський зазначав, що галицький князь Василь, що був братом відомого галицького правителя короля Данила, добровільно прийняв чернечий постриг. Він обрав для помешкання печеру під горою, яка була

³⁰⁶ *Demetrykewicz W.* Groty wykute w skalach Galiciji Wschodniej pod względem archeologicznym. – S. 50–91; *Кояловичъ М.* Исторія базилианскаго ордена // Християнское чтение. – С. Петербургъ, 1864. – Ч. 1. – С. 12–14.

³⁰⁷ *Лінч Дж.* Середньовічна Церква. Коротка історія / Пер. з англ. В. Шовкун. – К., 1994. – С. 259–260; *Брайчевский М. Ю.* Утверждение християнства на Руси. – К., 1989. – 296 с.; *Bartoszewicz J.* Szkic Dziejów Kościoła Ruskiego w Polsce. – Kraków, 1880. – 493 s.; *Петрушевич А. С.* Краткое историческое известие о времени введения християнства на Галичской Руси особенно же об учреждениях святительских столиц в Галич и Львов и святителях сидевших на упомянутых столицахъ Великоморавської держави ще в X ст. – Львов, 1882. – С. 3–15; *Берест Р.* До питання про прийняття християнства на землях Північного Прикарпаття // АДЛУ. – Львів, 2008. – Вип. 10. – С. 185–194.

³⁰⁸ *Пекар А.* Чернече життя Київської Руси в домонгольській добі // Нарис історії василіанського чину святого Йосафата. – Рим, 1992. – С. 19–24; *Rodley L.* Cave monasteries of Bizantine Cappadocia. – New York, 1985. – 266 p.; *Goetz I.* Staal und Kirche in Altrussland. Kiever Periode – 988 – 1240. – Berlin, 1908. – 241 s.

розміщена на одному із пагорбів поблизу княжого Львова. Пізніше на цьому місці – на виступаючих кам'яних відрогах печери – галицький князь Лев збудував храм, який назвав іменем великомученика Юрія (Георгія)³⁰⁹. Зазначений автор, посилаючись на інформацію В. Зиморовича, наголосив, що лише за період свого правління галицький князь Лев заклав десять монастирів³¹⁰.

Отже, під час багатогранного вивчення та висвітлення історії середньовічного чернецтва Галичини важливе значення має у кожному конкретному випадку комплексне використання археологічних знахідок, писемних матеріалів, топонімічних відомостей, петрогліфічних даних, а також інших джерел, що дає змогу повніше розкрити невідомі сторінки середньовічної історії українського народу.

³⁰⁹ *Zielinski L. Pamiatki historyczne krajowe. – Lwów, 1841. – S. 76; Gusta F. Historia Kościoła Ruskiego. – Kraków, 1858. – Т. II. – S. 116; Войнилович І. Церков і монастир св. Юрія у Львові та відпусти і ярмарки святоюрські // Діло. – 1900. – № 89–127.*

³¹⁰ *Zielinski L. Pamiatki historyczne krajowe. – S. 77; Czołowski A. Ruś Czerwona. Pogląd na jej zabytki przedhistoryczne i pomniki sztuki // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1887. – Т. II. – S. 23–39.*

Розділ III

ЖИТЛОВІ КАМЕРИ АНАХОРЕТІВ ТА УМОВИ ЇХНЬОГО ІСНУВАННЯ

Відомий релігійно-політичний діяч України Іван Огієнко (митрополит Іларіон) стверджує, що початки чернечого руху та поява найдавніших монастирів на українських землях є тісно пов'язані з анахоретством³¹¹. У християнстві анахоретами (з гр. *αναχωρησις* – відшельник, пустинник) називали ченців, що відмежовувалися від навколишнього світу, проживали в повній самотності, молитві, покаянні за суворими нормами, вимогами та правилами християнської чернечої аскези. Тому інколи анахоретів ще називають аскетами.

Середньовічне анахоретство охоплювало різні релігійні аскетичні течії та напрями. Визначальним передусім було місце та умови перебування анахорета. Наприклад, ченці-анакорети селилися окремо, але поблизу монастирських осель, відшельники – у глибоких та важкодоступних лісових нетрях, пустинники – у віддалених від населених пунктів пустинних місцях тощо.

Відомості Києво-Печерського патерика свідчать, що традицію анахоретства ще на початку XI ст. на українські землі приніс з Афону чернець Антоній Печерський. Характерні риси аскетизму можна простежити на прикладі коротких, нижче поданих описів з життя печерського патріарха (*“обыкль единь жити..., не тръня всякого мятежа и мълвы”, “затворися въ единой келии пецеры”*), а також його учнів (Ісаакія) та послідовників (єпископа Микити, затворника Лаврентія, Івана Багатостраждального), які у повній темряві київського підземелля, *“яко зракъ вынимая челоўку”, зуміли “невидънием и молчаніем” осягнути “свѣт божественный”, “неизреченъ”*³¹².

Християнське анахоретство багато дослідників вважають вагомим чинником протистояння давнім язичницьким традиціям та архаїчному

³¹¹ Огієнко І. Українське монашество. – К., 2002. – С. 89.

³¹² Патерик Киевского Печерского монастыря. – Санктпетербургъ, 1911. – С. 94–102.

суспільному світогляду східних слов'ян, які наприкінці X ст. мали давні та глибокі корені³¹³. Цей факт наголошено у давньоруському літописі, коли літописець наводить перелік та подає характеристику пантеону язичницьких богів в пізнішому часі відомого релігійного реформатора – князя Володимира.

Про існування християнського анахоретства у Галичині в часи середньовіччя передусім свідчать численні невеличкі житлові печерні порожнини, які ще й досі мають характерні чернечі топонімічні назви (“Трот монаха”, “Келія схимника”, “Печера самітника” тощо.). Важливо, що багато печерних пам'яток зберігають характерні ознаки чернечого перебування.

Упродовж багатьох віків на засадах норм та вимог аскези відшельництво розвивалося та удосконалювалося. Поява різних форм та напрямків відшельництва знайшла своє місце також у багатьох інших стародавніх релігіях народів світу³¹⁴.

Одним з напрямів анахоретства було відшельництво. Воно стало однією із ранніх та найбільш поширених форм існування чернецтва на землях Давньої Русі. У християнстві течія відшельництва бере свій початок від найдавніших часів появи християнської релігії у світі³¹⁵. Крім того, також відомо, що саме ченці-відшельники є засновниками першого християнського монастиря³¹⁶.

Здебільшого свої невеличкі житла ченці-відшельники влаштовували далеко від мирських поселень. Для створення житлових споруд вони обирали глухі та відлюдні місця, важкодоступні гірські масиви, печерні порожнини, ґрунтові землянки тощо. Відшельництво було відмежованим від мирського суспільства. Від зовнішнього світу воно ховало багато таємниць. Навіть у церковних та монастирських писемних джерелах прямих свідчень про цю форму існування чернецтва збереглося дуже мало³¹⁷, що ускладнює наукове вивчення даного суспільного явища.

³¹³ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – М., 2002. – 592 с.; Müller L. Zum Problem des Hierarchischen Status und der Jurisdiktionellen Abhängigkeit der russischen Kirche von 1039. – Köln-Braunsfeld, 1959. – 84 s.; Zivot sv. Ivana // Fontes rerum Bohemucarum “Prameny dějin českých” vydavane z nadani Palackiego / Vydal Josef Kolar. – S. 111–113; Шафарикъ П. I. Жизнеописание св. Меѳодія. – С. 3–136.

³¹⁴ Chverenchuk M. Natura ed essenza della vita religiosa nel CCEO (cann. 410–411). – Roma, 2000. – S. 5–6; Rodley L. Cave monasteries of Bizantine Cappadocia. – New York, 1985. – 266 p.

³¹⁵ Chverenchuk M. Natura ed essenza della vita religiosa nel CCEO (cann. 410–411). – S. 6–10.

³¹⁶ Приселков М. Д. Афтон в начальной истории Киево-Печерскаго монастыря // Известия отдѣлення русскаго языка в словесности. – С. Петербург, 1912. – № 2. – С. 186–197; Poppe A. Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku. – Warszawa, 1968. – 252 s.

³¹⁷ Руденюк В. Я. Тайны монастырских подземелий. – Чернигов, 2006. – 64 с.

Наголосимо, що писемні повідомлення про діяльність анахоретів, здебільшого, мають загальний та інформативний характер. Це не дає змоги для належного вивчення та трактування цього суспільного явища. На думку відомого українського релігійного та суспільно-політичного діяча Івана Огієнка, багато ченців-відшельників, які в княжі часи опинилися на галицьких землях, стали творцями печерних монастирів. Адже відшельництво в більшості випадків у християнстві сприймали, як короткочасну акцію духовного самоочищення.

У християнському відшельництві треба розрізняти:

- часове відшельництво;
- довічне відшельництво³¹⁸.

Якщо довічне перебування інока у відшельництві розглядали, як найвищу форму аскетизму, то часове відшельництво трактували як тимчасове фізичне випробування терпимості, покірності, відданості та сили волі того чи іншого ченця. Це залежало від того, яку форму схими приймав чернець – Малу чи Велику.

Крім того, кожен із зазначених напрямів відшельницького існування ще поділявся на різні групи. Зокрема, наприклад, довічні та часові відшельники були представлені стовпниками, затворниками, печерниками, мовчальниками, дендритами тощо³¹⁹.

Варто зазначити, що православне стовпництво та дендритство не набуло значного поширення не лише в Галичині, а й на інших українських землях. Воно є більш характерним для Балканських країн³²⁰.

Проте затворництво і печерництво в Україні отримало панівне значення. За результатами спелеологічних досліджень порожнин Києво-Печерської лаври та інших відомих печерних пам'яток України, сучасний київський дослідник Т. Бобровський стверджує, що більшість середньовічних ченців-відшельників на українських землях упродовж XI–XVI ст. намагалися реалізувати себе у печерництві³²¹.

Можливо, певною мірою цьому сприяла значна кількість печерних порожнин, які були на українських землях.

Значного поширення печерництво набуло і в Галичині. Унаслідок пошукових робіт, які були проведені археологічною експедицією Львівського

³¹⁸ Монашество // Энциклопедический словарь / Издатели Ф. Брокгаузъ, И. Ефрон. – С. Петербургъ, 1896. – Т. XIX. – С. 716.

³¹⁹ Chverenchuk M. Natura ed essenza della vita religiosa nel CCEO (cann. 410–411). – S. 5–6.

³²⁰ Польшанский Д. И. Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV вв. – Иваново, 2000. – 289 с.

³²¹ Бобровський Т. Житлові споруди давньоруських печерних монастирів // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. – Чернігів, 2002. – С. 12–15.

державного університету імені Івана Франка в 1994–1995 рр. на Розточчі³²², лише у верхньому побережжі Верещиці між селами Крехів та Страдч Яворівського р-ну Львівської обл. (тобто між Крехівським та Страдецьким печерними монастирями) на площі, яка становила приблизно 10 км², було виявлено 17 печерних порожнин, з них 12 за характерними ознаками могли належати ченцям-відшельникам.

Найчастіше печерні порожнини саїтників зафіксовано у непомітних та важкодоступних місцях. Виявлені печери між собою різняться формами вхідних отворів, які типологічно можна означити як округлі, видовжені, приплюснуті та ін.

Певні відмінності простежено і в конструктивних формах житлових камер. Серед них виділяються тунелеподібні житлові камери з овальним склепінням, а також печерні порожнини округлої, яйцеподібної, куполоподібної та інших форм.

Щодо особливостей проживання середньовічних анахоретів на українських землях, то митрополит Іларіон зазначив, що живуть анахорети “*одинцем ... в якихось невидних для стороннього розцілинах земних*”³²³.

Одним з таких прикладів може слугувати житло анахорета, яке ми виявили на Розточчі у гористому, покритому лісом масиві, що поблизу с. Фійна на Львівщині. Вхід у споруду розташований на потужному кам'яному відрозі скельного виступу, який виділяється над поверхню землі. Як показано на світлині (фото 3) вхідна частина у печерну порожнину має видовжену форму. Такі форми входів є характерними для печерних порожнин, які споруджували анахорети, пристосовуючись до природних тріщин гірської кам'яної породи.

Про штучне освоєння зазначеної печерної порожнини також свідчать сліди від рубання та сколювання каменю, яке робили за допомогою металевих знарядь. Відбитки залізних інструментів зафіксовано на стінках обабіч вхідного отвору. Звичайно, вирубувати камінь могла лише людина з метою пристосування печерної порожнини для власних потреб. Це дає підстави стверджувати, що зазначена печерна пам'ятка має природно-штучне походження. У плані житлова камера є продовгуватою. Вхідний отвір в неї має незначні розміри – висоту 0,7 м та ширину – 0,45 м. На стінках вхідного отвору та житлової камери простежено сліди грубих сколів, відбитки клиноподібних знарядь тощо.

³²² Берест Р. Я. Звіт про археологічні розвідки на території Перемишлянського, Жидачівського та Золочівського районів Львівської області // Архів ІА НАНУ. – Спр. 1995/54. – К., 1995. – 29 с.; Берест Р. Я. Розвідкові роботи на Розточчі // АВУ. – К., 1995. – С. 98.

³²³ Огієнко І. Українське монашество. – С. 95–96.

У поперечному перерізі споруда має яйцеподібну форму (рис. 3). Максимальна довжина печерної порожнини становить близько 1,6 м, ширина – майже 0,9 м, висота – 0,95 м.

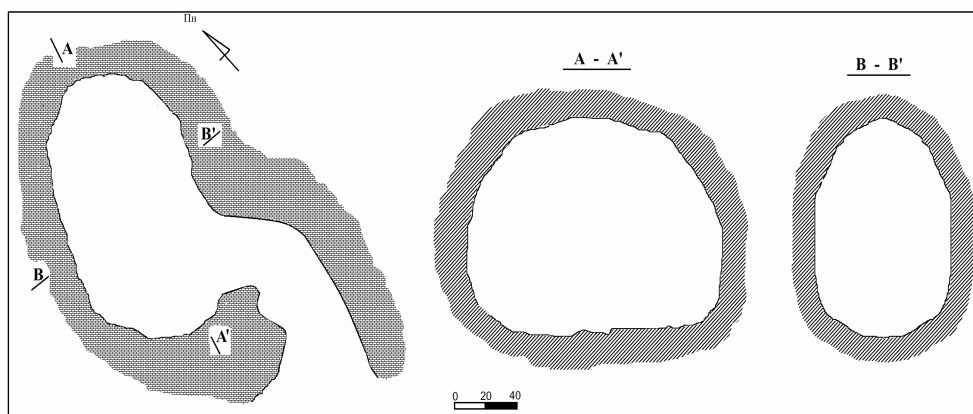

Рис. 3. План та перерізи продовгуватої житлової камери анахорета яйцеподібної форми. Страдч, 1995.

Печерні камери анахоретів, вирубані у кам'яній основі, ми визначали за характерними ознаками індивідуального печерного чернечого житла кіновіального типу. Значення терміна кіновія вчені виводять від старогрецьких слів *κοινο* і *βιος*, що перекладається як спільне (общинне) життя³²⁴. У цьому випадку кіновію розглядають як одну із форм організації та існування статутного чернецтва.

У печерних камерах анахоретів часто дослідники фіксують наявність невеликої ніші, заглибленої на одній із стінок споруди. Хоч в окремих камерах нішоподібних заглиблень немає, однак добре простежуються сліди знарядь, що залишилися від вирубання на кам'яних стінках під час розширення печерної порожнини.

Кіновіальний тип чернечого общинного устрою завжди є найбільш приближеним до особливостей та вимог існування анахоретства. Він характерний для окремих середньовічних чернечих печерних комплексів Галичини. Наприклад, частково для Страдецького та Крехівського печерних монастирів.

Індивідуальні чернечі житлові споруди є цінними та важливими історичними об'єктами. Багато з них з часом та під впливом різних чинників

³²⁴ Киновия // Энциклопедический словарь / Издатели Ф. Брокгаузь, И. Ефрон. – С. Петербургъ, 1896. – Т. XIX. – С. 644.

трансформували у протомонастирські та монастирські оселі. Це дає змогу простежити процес еволюції чернечих житлових структур від невеликих камер анахоретів до великих монастирських осель.

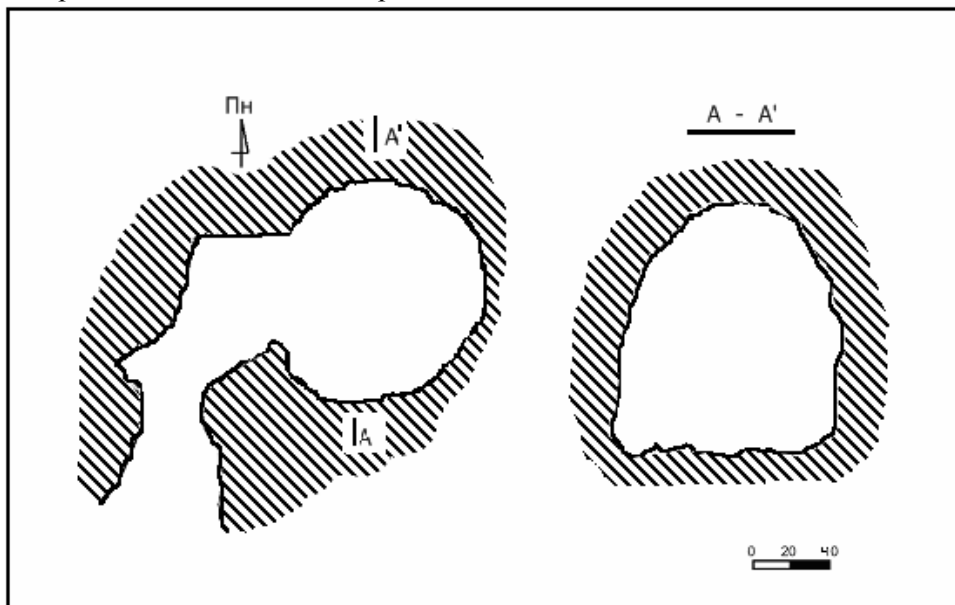

Рис. 4. План та переріз житлової камери анахорета куполоподібної форми. Страдч. 2009.

Як показують ілюстративні матеріали (рис. 3, 4; фото 3, 4) основними складовими частинами печерної житлової споруди ченця-анахорета є вхідний коридор та житлова камера. Майже традиційно вхід у житлову камеру є вузьким та характерно заниженим, що давало змогу лише її мешканцю проникати у печерну порожнину.

Очевидно такі невеликі вхідні отвори вважали вигідними тим, що були слабо помітними на місцевості і зручнішими для кращого захисту від небезпеки.

Зазначимо, що вхідні коридори житлових камер анахоретів мають різну довжину. Це, на нашу думку, залежало від місця знаходження житлової камери. Зокрема, у важкодоступних місцях вхідні коридори печерних жител є короткими, у легкодоступних – довгими.

В середньому довжина вхідного коридору зазначеної споруди анахорета, що відзначається легкою доступністю, становила приблизно 1,3–1,5 м. Досить часто вхідні коридори легкодоступних житлових споруд анахоретів ускладнені порогами, гострими кам'яними виступами тощо (фото 4).

Вірогідно, що такі конструктивні особливості формування вхідного отвору мали певне захисне значення.

Як видно на світлині (фото 4), вхідний отвір у печерну порожнину має чітку підпрямокутну форму. Спелеологічні дослідження печерної порожнини показали, що вона має штучне походження. Характерною ознакою її освоєння та тривалого практичного використання виступають добре вигладжені бічні стінки вхідного коридору, а також відбитки металевих знарядь на кам'яній основі печерної камери, які залишилися від тесання, рубання та сколювання каменю.

Дуже часто вхідні отвори у житлові камери анахоретів є невеликими, нерівними та характерно звуженими, що, ймовірно, робили з метою забезпечення непомітного існування житлової споруди. В ілюстрованій на рис. 4 печері ширина вхідного отвору становить всього 0,35 м, висота – 0,65 м (фото 4).

У житлових камерах анахоретів жодного разу нам не вдалося виявити віконних, димохідних чи вентиляційних отворів. Зазвичай вхід у житлову камеру мав універсальне призначення. Тому, крім входу та виходу він одночасно слугував отвором для освітлення, доступу повітря та вентиляції житлової камери.

На підставі порівняння обох зазначених житлових споруд (рис. 3 та рис. 4) зазначимо про наявність певних спільних та відмінних конструктивних ознак. Зокрема, якщо у житлових печерних спорудах продовгуватого чи тунелеподібного типу мешканці могли сидіти та лежати, то в камерах куполоподібної конструктивної форми була можливість лише сидіти.

Отже, форми та розміри печерних житлових споруд можуть слугувати відображенням різних способів та типологічних ознак, які засвідчують особливості перебування анахоретів в келіях.

На нашу думку, створення чернечих житлових споруд відбувалося з дотриманням певних норм та вимог, що дає підстави стверджувати про певні форми зв'язку між окремим анахоретом, а, отже, і про організаційний устрій чернецтва та його трансформацію від самотнього відшельництва до общинного чернецтва, побудованого на статутних засадах кіннові.

Крім печерних житлових споруд куполоподібної форми (рис. 4), значного поширення на галицьких землях у середньовічні часи набули житлові камери, що в перерізі мали у нижній частині споруди характерно заокруглену форму. Це дає підстави виділити такі житлові камери в окрему групу споруд анахоретів яйцеподібної форми (рис. 5).

Зазначимо, що часто долівка таких печерних жител є нерівною. Вона відзначається численними гострими кам'яними виступами, які значно ускладнювали та майже унеможлилювали довготривале перебування у такій печерній порожнині.

В багатьох випадках вхідний отвір у житлову камеру є коротким, прямим та має невеликі розміри. Найчастіше простежуються вхідні отвори округлої форми, які в діаметрі мають 0,36–0,40 м (рис. 5).

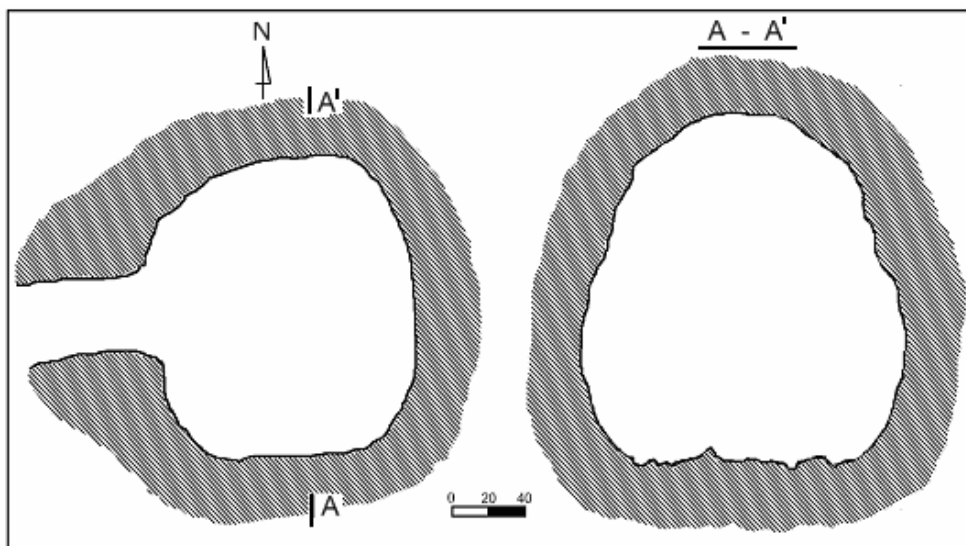

Рис. 5. План та переріз житлової споруди анахорета яйцеподібної форми, що знаходиться поблизу смт Івано-Франкове Яворівського р-ну Львівської обл.

Житлові споруди анахоретів є здебільшого куполоподібної та яйцеподібної форми. Такі житла є спорудами сидячого типу, мають невелику площу та об'єм, належать до числа одноосібних житлових камер (рис. 4, 5). Часто на кам'яній стелі та стінках житлових камер та вхідного коридору споруд даного типологічного виду добре простежуються глибокі природні тріщини, а також сліди від сколів каменю та дії металевих знарядь (долот, зубил, широких лез та ін.), які використовували в процесі спорудження житлових камер.

Таким чином, печерні житла анахоретів, які знаходяться у легкодоступних місцях, мають довгий вхідний коридор. Зазвичай, він нерівний, зміщений в одну зі сторін, ускладнений кам'яними виступами та порогами (рис. 3, 4, 7, 8). Водночас у подібних житлових спорудах, які розміщені у важкодоступних місцях, вхід є прямим, без виступаючих кам'яних виступів та порогів, а довжина вхідного коридору є приблизно в два рази коротшою.

Нерівна долівка келії яйцеподібної форми з численними гострими виступами (рис. 5) на початках відкидала нашу версію про житлове

призначення зазначеної кам'яної порожнини. Однак дослідження писемних джерел та публікацій дослідників дали змогу зафіксувати ще одну характерну особливість чернечих жител анахоретів. Як свідчить І. Огієнко та інші автори, нерівна долівка була властивою для житла анахорета³²⁵, як засіб його страждань в ім'я Бога.

У переважній більшості долівка печерних житлових камер анахоретів – кам'яна та нерівна. Часто до вхідного коридору вона легко похила (фото 3, 4, 5, 6). Похилим на зовнішню сторону є також долівка вхідного коридору. Таку похилу та рівну поверхню входу анахорети робили з метою відводу дощової або талої води від житлової камери, щоб запобігти її випадковому підтопленню.

Як уже було зазначено, більшість житлових споруд анахоретів мають чітко виражене природно-штучне походження. На бічних стінках багатьох вхідних отворів житлових камер анахоретів простежуються сліди сколювання, вирубування та підтесування каменю.

Досить часто житлові камери фіксують у місцях існування природних раковин та ніш, тріщин та виступаючих на поверхню розколів гористого масиву (фото 5), або в місцях залягання м'яких гіпсово-піщаних відкладів, тобто там, де було легше розбудувати житлову камеру.

Цікаву споруду ченця-пустельника недавно зафіксував поблизу села Голігради, що в Борщівському р-ні на Тернопільщині сучасний тернопільський дослідник Михайло Сохацький³²⁶. У невеликій житловій печерній камері з нерівною, похилою долівкою, характерно вирубаною склепінчастою стелею та коротким вузьким входом розміщене невелике заглиблення близьке до прямокутної форми, яке, ймовірно, було призначене для збору води в середині приміщення (рис. 6).

Крім того, як зауважив зазначений спелеолог, житлова камера мала вузьку, приплюснуту форми продовгувату нішу, яка була піднята над рівнем долівки та заглиблена у бічну стінку житлової камери. Ніша також відзначалася добре вигладженими бічними стінками, плавно похилою долівкою (рис. 6).

Про її призначення хіба що можна висловити певні припущення. Вірогідно, що бічна ніша при потребі слугувала анахорету лежаком. Це дає

³²⁵ Огієнко І. Українське монашество. – С. 83–103; Кабанець Є. П. Антоній Печерський та виникнення печерної аскези на Русі // Любецький з'їзд князів 1097 р. – Чернігів, 1997. – С. 65–67; Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI-го Археологического съезда. – Одесса, 1886. – Т. 1. – С. 86–102.

³²⁶ Сохацький М. Археологічні дослідження в Борщівському районі на Тернопільщині // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2000. – Вип. 2. – С. 19.

підстави висловити думку про існування універсальних сидячо-лежачих камер анахоретів. Але й вірогідним видається і те, що ніша могла слугувати місцем для збереження харчових запасів³²⁷.

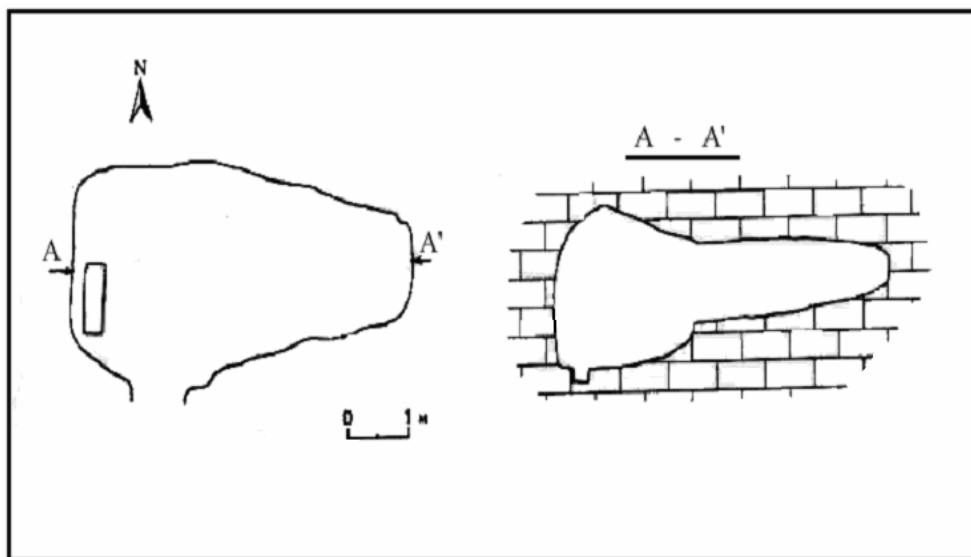

Рис. 6. План та переріз житлової споруди анахорета, яку виявлено біля с. Голігради. (За Сохацьким М., 2000).

Результати пошукових робіт показують, що індивідуальні житлові камери анахоретів мають різні типологічні форми входних отворів. В одних входні отвори у житла анахоретів мають підпрямокутну форму (фото 4), в інших – підтрикутну (рис. 12), підквдратну, овальну, округлу, овоїдну, трапецієподібну тощо. У багатьох випадках форма входного отвору безпосередньо залежала від природних умов штучного формування такого отвору.

Незначного поширення на Прикарпатті набули видовжені (фото 5) та приплюснуті форми входних отворів житлових камер анахоретів (фото 6). Появу різних специфічних форм входів у печерних келіях, перш за все треба пов'язувати з особливостями прикарпатського гірського рельєфу, реальним станом гористого масиву, в якому трапляються глибокі природні тріщини, кам'яні природні порожнини, місця поширення ерозійних процесів, а також заляганням м'яких пластів гіпсово-вапнякових відкладів у загальній гірській

³²⁷ Сохацький М. Археологічні дослідження в Борщівському районі на Тернопільщині. – С. 19.

стратиграфії тощо. Житлові приміщення анахоретів, зазвичай, мають нерівну, округлу або овальну форми. Найбільший діаметр округлих споруд становить 1,1–1,3 м. Середня висота житлових камер коливається від 0,9 до 1,2 м.

За результатами досліджень визначено, що значна кількість печерних келій анахоретів припинила своє існування на етапі переходу від анахоретства до організованого общинного чернецтва. Трапляється чимало пам'яток, що свідчать лише про спроби розбудови печерних порожнин. Цю групу пам'яток теж досліджували.

Наголосимо, що багато жител анахоретів у середньовіччі концентрувалося у недалекій околиці від монастирських обителів. Зокрема, невеликі печерні порожнини було виявлено поблизу Страдецького, Розгірчанського, Галицького, Бакотського, Крехівського та інших печерних монастирів. Відомими є печерні порожнини поблизу давньоруського монастиря в смт Підкамін'я Бродівського р-ну на Львівщині³²⁸. Нині унаслідок руйнувань та добування будівельного каменю багато з них втратили свій первісний вигляд.

Загалом упродовж 1994–2010 рр. в Галичині автору вдалося зафіксувати 387 невеликих одноосібних печерних пам'яток анахоретів. Припускаємо, що їх колись було набагато більше. Здебільшого печерні пам'ятки чернецтва розташовані у місцях виступів кам'яної основи на поверхню землі у географічних межах Опілля, Поділля, Розточчя, Покуття, Гологірсько-Кременецького кряжу і т. п.

Значна кількість житлових споруд відшельників розмішена у важкодоступних гірських місцях Прикарпаття, в глухих лісових закутках, що не мають назв³²⁹.

Деякі пам'ятки, які розташовані недалеко від населених пунктів, місцеві мешканці ще й досі означають чернечими назвами. Наприклад, "Грот монаха", розміщений біля с. Одаїв Глумацького р-ну Івано-Франківської області. Наголосимо, що поблизу зазначеного грота львівські дослідники випадково виявили ще вісім невеликих порожнин, які мають характерні ознаки чернечого перебування. Припускаємо, що вони колись були заселені анахоретами³³⁰. Можна, отже, узагальнити, що житла самітників були невеликими і помітно відрізнялися від житлових споруд мешканців печерних монастирів чи протомонастирів.

³²⁸ Берест Р. Я. Звіт. Археологічне дослідження середньовічного Унівського городища та розвідкові роботи у монастирі с. Підкамін'я Бродівського р-ну Львівської обл. у 2005 р. // Архів ІА НАНУ. – Спр. 2005/185. – К., 2005. – 82 с.

³²⁹ Рідуш Б. Бакотсько-Комарівський білатеральний скельно-печерний комплекс // Археологічні студії. – К., – Чернівці, 2008. – С. 223–240.

³³⁰ Артюх В. Нові печерні пам'ятки Середнього Подністров'я // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 3–4.

Загальний об'єм однієї із таких камер анахорета, яку було виявлено в гористому масиві поблизу смт Івано-Франкове Яворівського р-ну Львівської обл., становить приблизно 1,3–1,4 м³. Невеликий об'єм споруди свідчить про одноосібне проживання в ній.

За формами, розмірами та об'ємом відмежовані, одноосібні печерні житла анахоретів цілком відповідають печерним житловим спорудам ченців-кіновітів, але вони є приблизно вдвічі меншими за житлові камери ченців-келіотів.

Унікальною історичною пам'яткою є Страдецький печерний монастир, який за період свого існування пройшов еволюцію від келіотства до кіновії. Зокрема, вхідна частина Страдецького печерного монастиря приблизно до глибини 40 м від входу за формою, об'ємом та устроєм житлових споруд повністю відповідає келіотському організаційному устрою чернечої общини, що дає підстави визначати її як початкову фазу становлення пам'ятки. Однією з ознак є відсутність одноосібних житлових камер.

Інша частина печерного монастиря, яку можна легко виділити, візуально фіксується на глибині приблизно 40 м від входу аж до кінцевого заглиблення. Вона має зовсім іншу систему забудови печерного коридору, житлових камер тощо, виділяється велике приміщення общинної трапезної³³¹. Ці ознаки можуть слугувати одним з характерних відображень нового організаційного устрою, який відповідав способу існування кіновітів.

Цінні наукові відомості щодо існування анахоретів у придністерських печерах знаходимо в працях дослідників XIX – початку XX ст. Варто зазначити, що багато авторів називає їх житловими спорудами пустинників, що, можливо, відображало певну тогочасну традицію авторів у означенні анахоретів. Зокрема, дослідник багатьох печерних порожнин Подністер'я М. Доронович на початку 80-х рр. XIX ст. писав, що на терені Дністра в XI і XII ст. пустинників було дуже багато. Їхні поселення творили цілі колонії і займали місцевості так “...близько один від одного, що мало не самими межами відділялися...”³³². Із праць інших дослідників періоду австрійського підпорядкування Галичини, які присвячені опису жител анахоретів відомо про різні типи житлових камер саїтників. Їхнє планування відзначалося простотою. Із усього відомого загалу публікацій також можна виділити житлові камери “сидячого” та “лежачого” типів.

³³¹ Берест Р. Я. Історико-археологічне дослідження комплексу археологічних пам'яток в селі Страдч та його околиць Яворівського р-ну Львівської обл. // Архів НДЛ–81 історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. – Львів, 1996. – С. 19–25.

³³² Доронович М. З. Исторический очеркъ предградья г. Каменец-Подольскаго русских фолварок. – Каменец-Подольский, 1883. – С. 25.

У більшості печерні “лежачі” житлові чернечі споруди відшельників мали специфічну тунелеподібну конструктивну форму. У такій житловій камері можна було вести лише лежачий спосіб існування, про що свідчить її незначна висота від рівня долівки до склепіння стелі. Це також неодноразово підтвердили результати досліджень автора, які було проведено на багатьох пам’ятках Галичини.

Описуючи конструктивну забудову індивідуальних житлових споруд анахоретів, автори публікацій виділяли вхідну та житлову частину пам’ятки, наголошували їхньому штучному походженні, існуванні невеличких настінних заглиблень тощо. Зокрема, відомий галицький дослідник кінця ХІХ – початку ХХ ст. Володимир Деметрикевич у монографічному дослідженні, присвяченому опису печерних порожнин Галичини, зазначав, що житлові камери пустинників, які вирубані у виступах кам’яних масивів, мають невеликі розміри. Вхідні отвори у кам’яні порожнини є нерівними, часто вузькими, іноді продовгуватими. Вони відзначаються характерними кам’яними виступами з бічних стінок, що нерідко значно ускладнюють доступ у житлову камеру³³³.

Цінні наукові відомості про житлові споруди анахоретів поміщено у публікаціях Х. Вердіра³³⁴, В. Заїкіна³³⁵, Б. Януша³³⁶, Є. Сецінського³³⁷, Г. Георгієвського³³⁸, В. Антоновича³³⁹, А. Афанасьєва-Чужбинського³⁴⁰ та багатьох інших дослідників історії чернецтва.

Найновіші спелеологічні дослідження, проведені на багатьох печерних камерах Верхнього та Середнього Придністер’я дають змогу констатувати, що

³³³ Demetrykewicz W. Groty wykute w skalach Galiciji Wschodniej pod względem archeologicznym. – S. 50–91.

³³⁴ Verdiere Ch. Katholische Anfänge der russischen Kirche bis zum 12 Jahrhundert. Russischen Studien zur Theologie und Geschichte. – Münster, 1858. – S. 110–338.

³³⁵ Zajikin W. Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej od czasów apostołskiech do księcia Igora Starego. – Warszawa, 1926. – 30 s.

³³⁶ Jamusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. – S. 95, 105.

³³⁷ Сецинский Е. Раскопки древнего скального монастыря в с. Бакоте Ушицкого уезда // ПЕВ. – 1891. – № 46. – С. 1–9; его же. Раскопки Бакотского монастырища в 1892 году // ПЕВ, 1892, № 39. – С. 706–708; его же. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 197–354.

³³⁸ Георгієвский Г. Христианство въ понимании русскихъ людей въ домонгольскій периодъ. – М., 1893. – 177 с.

³³⁹ Антонович В. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI Археологического съезда. – Одесса, 1886. – Т. 1. – С. 86–102.

³⁴⁰ Афанасьев-Чужбинский А.С. Поездка в Южную Россию. Очерки Днестра.– Санктпетербургъ, 1863. – Ч. I–II. – 438 с.

в середньовічні часи у Галичині існувало велике розмаїття житлових споруд анахоретів, які різнилися між собою певними типологічними ознаками забудови. За свідченнями спелеологів та результатами наших наукових досліджень, можна стверджувати, що значного поширення на землях Верхнього та Середнього Придністер'я набули індивідуальні житлові споруди анахоретів, які ми типологічно зачисляли до житлових камер округлої, куполоподібної та яйцеподібної форм (рис. 7).

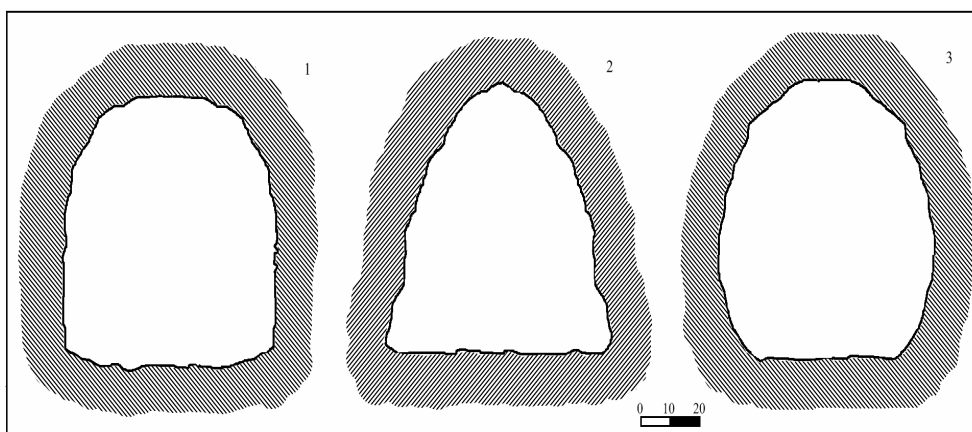

Рис. 7. Основні типологічні форми середньовічних житлових камер анахоретів Галичини.

(1 – округла форма; 2 – куполоподібна форма; 3 – яйцеподібна форма).

Значна кількість житлових споруд анахоретів зазначених вище конструктивних форм дає підстави зауважити, що у середньовічні часи на галицьких землях переважали чернечі одноосібні житлові камери “сидячого” типу. Їхні розміри не були однаковими. Найбільша висота індивідуальних житлових печерних камер від рівня долівки до стелі мала в середній частині споруди всього 1,1–1,2 м. Приблизно такою ж була максимальна ширина камер, яка була розміщена дещо вище від рівня основи житла.

Найбільший діаметр округлих та куполоподібних камер анахоретів також фіксується ближче до долівки споруди. В середньому він становить 1,1–1,3 м. У індивідуальних житлових камерах анахоретів, які мають яйцеподібну форму, максимальний діаметр споруди простежується приблизно на висоті 0,4–0,5 м від рівня долівки (рис. 5). Така особливість зумовлена заокругленою нижньою кутовою частиною камери. Наголосимо, що технічні характеристики печерних жител анахоретів відповідають характеристичі окремих житлових камер ченців кіновіальних монастирів (фото 18).

Привертає увагу те, що кам'яні стінки вхідного коридору анахоретів тієї чи іншої пам'ятки, здебільшого, є рівно зрубані та помітно згладжені (фото 3, 4, 5), а житлових камерах – нерівні, часто з характерними гострими кам'яними зазубинами, невеликими заглибленнями, а в окремих випадках – з гладенькими зрізами та глибокими природними тріщинами. На стінках житлових камер багатьох споруд анахоретів простежено чіткі відбитки металевих лез різної ширини. Вона коливається від 1,5 см майже до 10 см. Навіть у межах одного невеликого печерного житла часто простежується використання знарядь різної ширини. Ймовірно, що невисока технічна якість металу зумовлювала низьку виробничу продуктивність знарядь та, ймовірно, часту заміну інструментарію.

В окремих печерних спорудах анахоретів, особливо у невеликих нішоподібних заглибленнях та поблизу них, у багатьох випадках є висічені зображення хрестів, хрестоподібних знаків, ліній та букв (фото 7).

Ці написи та зображення християнських релігійних символів у печерних порожнинах несуть на собі значну історичну інформацію. На думку Т. Бобровського, наявність старослов'янських письмен та християнських знаків є найперше властивими для житлових камер середньовічних ченців-ісихастів³⁴¹, що також підтримує інший київський спелеолог – Павло Нечитайло³⁴².

Як показали дослідження, на практиці існувало кілька характерних видів архітектурного планування житлових камер анахоретів. Умовно їх можна поділити на дві основні групи.

Одну групу репрезентують печерні житлові споруди з вхідними отворами, розташованими приблизно у одній горизонтальній площині з камерою. Трапляються, звичайно, невеличкі відхилення від горизонтального рівня, що здебільшого мали місце на більшому чи меншому ступені пологого спорудження вхідного коридору.

До другої групи належать індивідуальні чернечі житла з вертикально (або майже вертикально) влаштованими в них вхідними отворами. Зазначена форма конструкції є характерною не лише для середньовічних житлових камер анахоретів, а й для мешканців печерних протомонастирів та монастирських обителей.

Як показали результати геоморфологічних досліджень місця спорудження індивідуальних чернечих житлових камер анахоретів значною мірою залежали від багатьох природних чинників і передусім від твердості

³⁴¹ Бобровський Т. Житлові споруди давньоруських печерних монастирів // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. – Чернігів, 2002. – С. 12–15.

³⁴² Нечитайло П. О. Лапідарні написи Жванецької печери // Наукові записки. Спеціальний випуск. – К., 2002. – Т. 20. – Ч. 1. – С. 171–176.

кам'яної породи, залягання м'яких гіпсово-піщаних пластів, наявності природних порожнин, раковин, тріщин тощо.

Для типологічного виду першої групи або чернечих печерних жител горизонтального планування, які найчастіше були розміщені в легкодоступних природних місцях, вхід у житлову камеру, здебільшого, влаштовували в одній з бічних стінок вхідного коридору (зліва або справа). Такі житлові споруди анахоретів в плані мають Г або 7-подібну форму (рис. 8, 9).

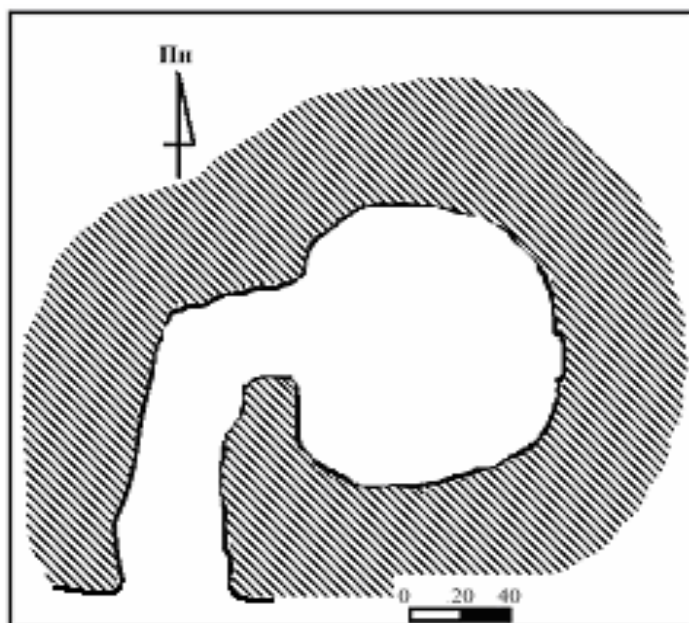

Рис. 8. План печерної житлової споруди анахорета з входом Г-подібної конструкції. Страдч.

Наголосимо, що у важкодоступних місцях довжина вхідного отвору є порівняно короткою. Зауважено, що для житлових споруд даного типу характерними є короткі та майже прямі вхідні отвори (рис. 5). Житлові камери цього різновиду печерних споруд анахоретів, зачисляють до келій горизонтального типу планування. У середньому площа печерної житлової споруди анахорета, як уже було зазначено, становить 1,2–1,5 м², а її загальний об'єм сягає приблизно 1,3–1,5 м³.

Більшість середньовічних печерних житлових камер анахоретів Галичини передбачала сидячий спосіб перебування. Про це свідчать невеликі розміри печерних камер округлої, овальної, овоїдної, куполоподібної, квадратної, прямокутної, трапецієподібної та інших типологічних форм. Як

зауважив київський дослідник П. Нечитайло зазначений спосіб перебування має давнє походження³⁴³. Ще в перших монастирях Фіваїди, засновником яких був Пахомій Великий, ченцям у келіях було суворо заборонено користуватися ліжком або лежаком для ночівлі. За давньою християнською традицією у багатьох давньоруських монастирях ліжка замінювали спеціальні стільці-“седалища”.

Незважаючи на певну різноманітність цього роду пам'яток, їхньою спільною ознакою залишається те, що така печерна житлова споруда могла помістити лише одну особу, яка там перебувала у сидячому або лежачому положенні.

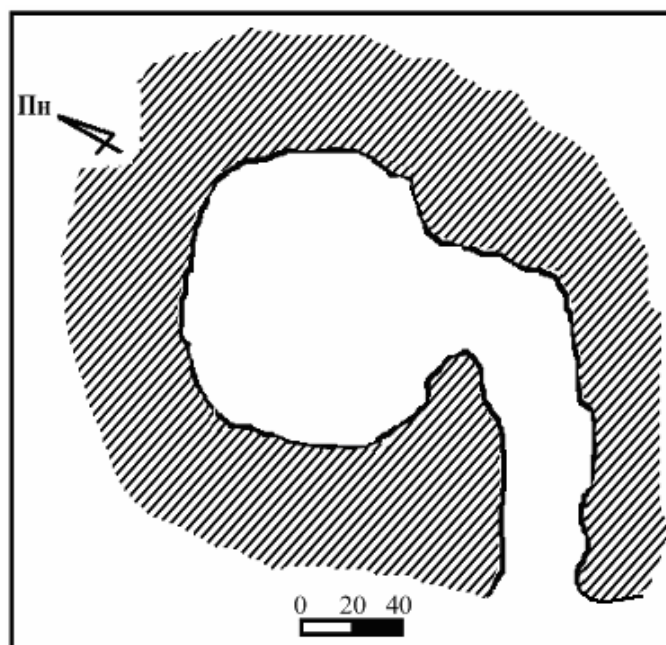

Рис. 9. План печерної житлової камери анахорета з входом Γ -подібної конструкції. Страдч.

Порівняно рідко на галицьких землях фіксують печерні житлові камери анахоретів Γ -подібної конструктивної форми. Така конструкція передбачала сусіднє існування двох невеликих одноосібних житлових камер, які мали спільний вхідний коридор. Зокрема, спарені одноосібні житлові споруди анахоретів було виявлено у гористому масиві, який покритий лісом, що

³⁴³ Нечитайло П. О. Печерні монастирі-фортеці у Середньому Подністров'ї // Магістеріум. Археологічні студії. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 77.

поблизу містечок Болехів, Долина на Івано-Франківщині, а також в Гологірському кряжі між селами Новосілки – Гологори Золочівського р-ну на Львівщині (рис. 10).

Зауважимо, що у середньовіччі поблизу Новосілок функціонували Словітський та Унівський монастирі³⁴⁴. Можливо, що зазначене печерне житло анахоретів має певне відношення до зазначених монастирів. За переказами місцевих мешканців поблизу Чернечої гори в Уневі колись теж існувала невелика печера, яка мала двостороннє розгалуження. Пам'ятку було зруйновано приблизно на початку 60-х рр. XX ст. унаслідок видобутку каменю для будівництва господарських споруд місцевого колгоспу³⁴⁵.

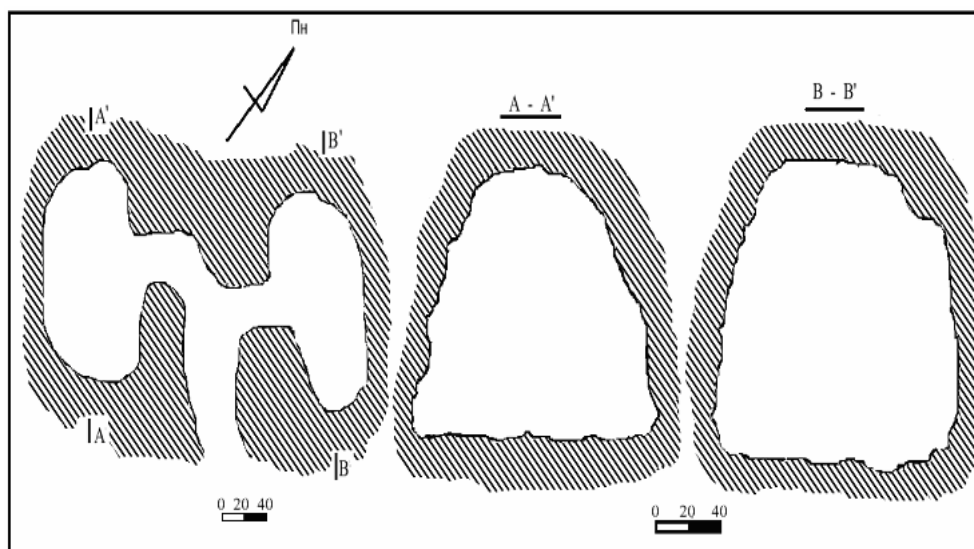

Рис. 10. План та переріз куполоподібних житлових споруд анахоретів T-подібної конструктивної форми. Новосілки-Гологори Золочівський р-н Львівська обл.

Звичайно, цей факт, з одного боку, можна розглядати як відхід від норм та вимог аскетичного існування, але на практиці він свідчив про перебіг процесу еволюції монашого життя на шляху від анахоретства до чернечих общин-скитів. Саме скити знайшли найбільше поширення у глухих гірських та важкодоступних районах Карпат та Прикарпаття.

³⁴⁴ Мацфевській М. Монастири в архієпархії митрополічій Львівській. – С. 5–79; Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. – С. 45–64.

³⁴⁵ Подається з інформації мешканки с. Унів Перемишлянського р-ну Львівської обл. п. Лісцької Л.

На думку відомого англійського дослідника історії середньовічної Церкви Джозефа Лінча, надмірна матеріальна убогість та висока ідейна духовність, надзвичайно скромний стиль, вкрай невибагливий зміст життя багатьох середньовічних анахоретів не тільки викликав глибоку повагу та пошану до них у місцевого населення, а й захоплення ними, що приваблювало багатьох мирян та численних учнів, які часто селилися поблизу житла ченця-відшельника³⁴⁶.

Появу зближених одноосібних жител можна пояснити тим, що учні намагалися наслідувати подвиги свого вчителя. З іншого боку, сам учитель вважав своїм обов'язком навчати учнів праведному християнському буттю та апостольському наслідуванню.

Цілком ймовірно, що саме з появою у ченців-анакоретів учнів (послушників) виникають нетрадиційні житлові споруди відшельників спареного типу або так звані чернечі житлові комплекси Т подібної конструктивної форми.

Учні та послідовники анахоретів, які поселялися поблизу їх жител певним чином впливали на реальний стан анахоретства³⁴⁷. Відбувалося поступове пом'якшення та згладження суворих умов та вимог існування анахорета від аскетизму до більш м'яких форм існування. На думку Д. Лінча, це негативно впливало на стан середньовічного чернецтва³⁴⁸.

Розвиток інституту послушництва в загальній системі анахоретства став одним з вагомих чинників, що впливав на поступову трансформацію відмежованих споруд анахоретів у невеликі протомонастирські інституції, які об'єднували кілька осіб.

Подібні пам'ятки у середні віки функціонували на землях теперішньої Молдови³⁴⁹, Болгарії³⁵⁰, Росії³⁵¹ та інших держав.

Щодо житлових споруд анахоретів з вертикально (чи майже вертикально) влаштованим входом у житлову камеру, то вони простежуються

³⁴⁶ Лінч Дж. Середньовічна Церква. – С. 261.

³⁴⁷ Митрополит Гларіон. Аскет українець – старець Паїсій Величковський // Слово Істини, 1949. – № 6–7. – С. 14–17; його ж. Преподобний Іов Почаївський. – Вінніпег, 1957. – 64 с.; Амман О. А. Ченці Студитського Устава. – Едмонтон, 1955. – 36 с.

³⁴⁸ Лінч Дж. Середньовічна Церква. – С. 261.

³⁴⁹ Курдиновский В. Общій очеркъ о пещерных храмах Бессарабіи // Древнейшія типичные православные церкви Бессарабіи. – Кишинев, 1918. – Вып. 10. – С. 1–9.

³⁵⁰ Атанасов Г. Г. Скални монашески обители в Добруджа (IV–XIV в.). Автореферат. – София, 1990. – 18 с.

³⁵¹ Димитрій, патріарх Київський і вся Україна. Печерні монастирі, скити та келії у світі й Україні. – С. 118–134.

порівняно зрідка. Наявність цього роду пам'яток, очевидно, теж свідчить про особливості трансформаційних процесів, які відбувалися на шляху від анахоретства до організованого обшинного чернецтва.

Цікаву печерну пам'ятку львівські дослідники зафіксували в 90-х рр. XX ст. поблизу с. Одаїв Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.³⁵² Це глибока печерна порожнина, у якій, за народними переказами, колись проживали ченці. Пам'ятка має назву Затишна. Як показав на рисунку дослідник В. Артюх, вхідна частина печерної порожнини в процесі поступового та довготривалого освоєння перетворилася у продовговату та глибоку шахту. Зараз її довжина (глибина) становить близько 6 м від рівня поверхні землі (рис. 11).

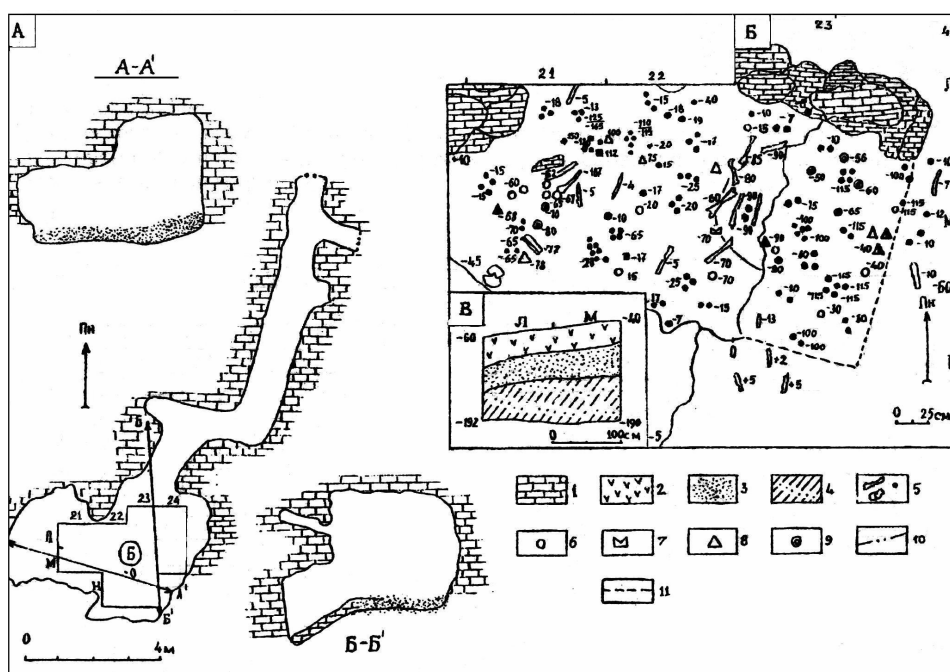

Рис. 11. План печерної порожнини Одаїв XVIII із вертикальним входом. Перерізи та результати спелеологічних робіт у печерному комплексі. (За Артюхом В., 1995).

У "шахті" зафіксовано численні спроби розбудови печерного коридору та порівняно невеликі бічні нішоподібні відгалуження, у яких, ймовірно, колись перебували мешканці. На жаль, автор у публікації не подає жодних

³⁵² Артюх В. Нові печерні пам'ятки Середнього Подністров'я. – С. 3.

матеріалів та відомостей про результати обстеження нішоподібних відгалужень печерної порожнини, їхні вимірні характеристики, що дало б змогу відкрити нові сторінки історії чернецтва.

“Шахта” завершується великою печерною порожниною, в якій могло поміститися декілька осіб³⁵³. Як відомо, спільне проживання кількох ченців в одній житловій камері не є характерним для анахоретів, а відповідає келіотському устрою чернечої общини. Тому зазначати, що ця камера після розбудови належала ченцям-анакоретам немає підстав.

Розміри порожнини значно перевищують площу уже відомих споруд анахоретів. Очевидно, що збільшення розмірів житлової камери відбувалося в процесі її тривалої розбудови та освоєння. Знахідки, які було виявлено у культурному шарі центрального приміщення, мають доволі широкий асортимент, що дає підстави зазначати тривале використання та час появи пам’ятки. Наведені описи печерної порожнини, результати спелеологічних досліджень, що частково знайшло відображення на рисунку (рис. 11), свідчать, що доступ до печерної споруди не становить труднощів. Напевне, сам цей чинник став основною причиною спорудження значної глибини печерної шахти, чим мешканці намагалися компенсувати порівняно легку доступність до печери та її житлового сектора.

Наприкінці ХХ ст. поблизу с. Стінка Тернопільської обл. група львівських дослідників виявила іншу цікаву чернечу печерну однокамерну пам’ятку. Вона була розташована у невеликому гроті. У культурному шарі грота знайдено фрагменти кружального керамічного посуду Х–ХІІІ ст., кістки тварин тощо. На стінах приміщення зафіксовано хрести, букви, тамгоподібні знаки, а також рисунки³⁵⁴.

Дослідник пам’ятки В. Артюх вважає, що це печерне приміщення могло слугувати печерною чернечою церквою. Таку версію дослідника не можна відкидати, адже у середні віки в Галичині монастирське релігійне життя ґрунтувалося на принципах ідіоритмії, що відображали аналогії його різних виявів та ознак.

Варто зазначити, що слабкою стороною концепції В. Артюха є відсутність ілюстративних матеріалів, які дали б змогу розширити уяву про досліджуваний об’єкт.

Дослідження, проведені на низці середньовічних культових споруд, показують, що для церков не є властивими знахідки побутового керамічного

³⁵³ Артюх В. Нові печерні пам’ятки Середнього Подністров’я. – С. 3–4.

³⁵⁴ Там само. – С. 4; Артюх В., Сиряміна Н. Давньохристиянський печерний храм у селі Стінка Тернопільської області // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов’ян (до 150-річчя виявлення Збруцького “Святовиду”). Матеріали наукової конференції (8–9 жовтня 1998 р., Гримайлів). – Львів, 1998. – С. 111–112.

начиння. Побутові речові матеріали найчастіше трапляються у трапезних або житлових спорудах середньовічного чернецтва³⁵⁵. Тому здогад В. Артюха про використання означеного гроту як церкви все ж є сумнівним.

Значна кількість невеликих житлових камер анахоретів розташована у гористій частині Середнього Придністер'я. Про це, передусім, свідчать результати спелеологічних досліджень. Одне з невеликих, відмежованих чернечих жител, виявлено поблизу Галицького печерного монастиря.

З повідомлення чернівецького дослідника Б. Рідуша відомо, що зазначена печерна порожнина була розташована у важкодоступному місці – на гірському схилі, що ускладнює доступ до неї. Вона була вирубана у суцільній кам'яній основі потужного гористого масиву, мала коротку вхідну частину. Як зазначив дослідник, вхід у печерну порожнину мав нетрадиційну для більшості печерних пам'яток підтрикутну форму (рис. 12)³⁵⁶.

Вірогідно, що важкодоступність до пам'ятки певним чином компенсувала невелику довжину вхідного отвору у печерну порожнину.

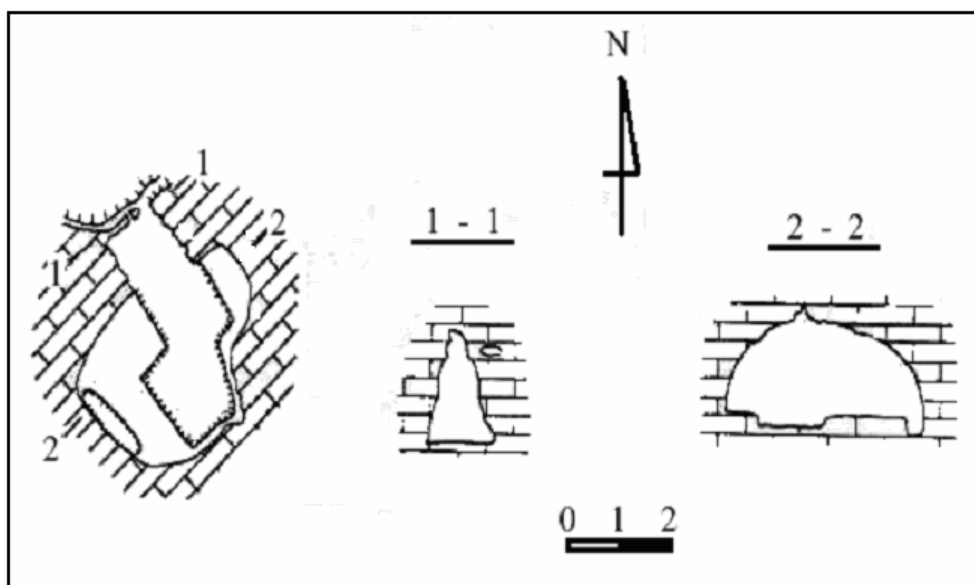

Рис. 12. План та перерізи житла анахорета, виявленого поблизу Галицького печерного монастиря. (За Рідушем Б., 2000).

³⁵⁵ Сецинский Е. Раскопки Бакотского монастыря в 1892 году // ПЕВ. – 1892. – № 39. – С. 706–708.

³⁵⁶ Рідуш Б. Непоротівський (Галицький печерний монастир: стан та перспективи дослідження // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (Збірник наукових статей). – Чернівці, 2000. – Т. 1. – С. 116.

Групу відмежованих середньовічних печерних жител анахоретів зафіксував чернівецький спелеолог Б. Рідуш поблизу с. Крутилів Тернопільської обл. Наголосимо, що житлові камери тут були вирубані у гористому масиві у безпосередній близькості між собою (рис. 13).

Печерні порожнини мали невеликі розміри, і тому, без сумніву, становили одноосібні житлові споруди, які, ймовірно, належали ченцям-анакоретам. Проте, за християнською традицією, скупчення кількох чернечих жител анахоретів відповідає характерним ознакам формування помешкань у скитах. Подібно до вище наведених типологічних характеристик їхніх келій, виявлених на Розточчі, в конструктивних особливостях житлових печерних споруд Опілля, Покуття, Поділля та інших регіонів можна відмітити багато спільних рис³⁵⁷.

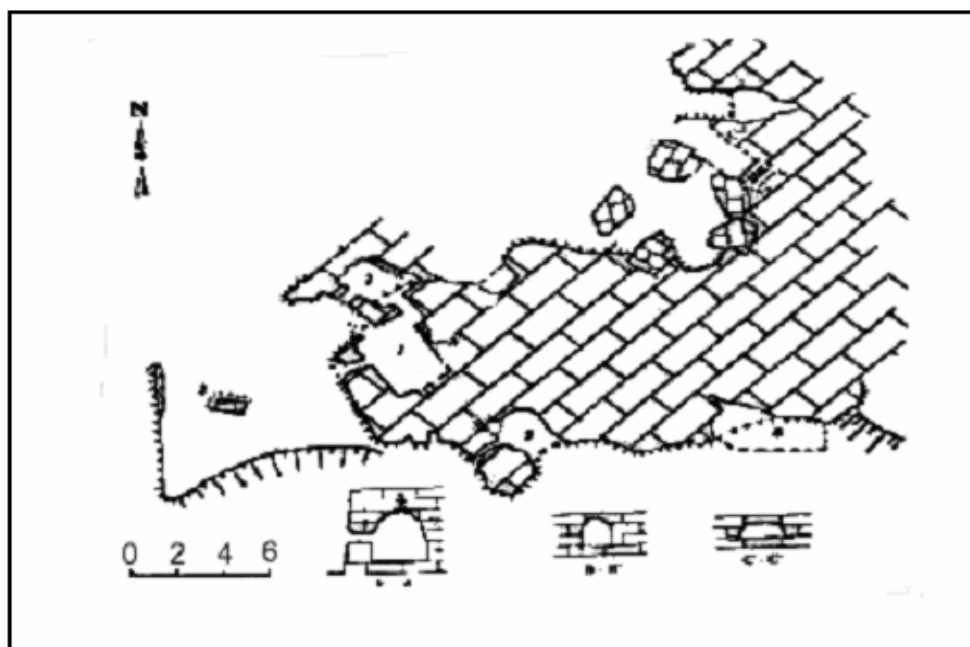

Рис. 13. План та перерізи жител анахоретів, виявлених поблизу с. Крутилів на Тернопільщині. (За Рідушем Б., 2000).

Передусім, це аналогії у печерних камерах вхідних та житлових приміщень, типологічна схожість форм входів, конструктивних особливостей житлових камер, відсутність у житлах домашніх вогнищ, вентиляційних та

³⁵⁷ *Chotkowski W.* Redukcje monasterów Bazylikańskich w Galicyi. – Kraków, 1922. – 79 s.

віконних отворів, нерівна кам'яна долівка, що дає підстави зазначати про певну архітектурну традицію у влаштуванні печерних келій.

Наголосимо, що подібні конструктивні аналоги житлових споруд ченців-самітників (анакоретів) простежуються далеко за межами Галичини, що засвідчує певну спільність та широкомасштабність поширення християнської традиції, яка в середньовіччі побутувала на українських землях. Так, наприклад, поблизу Києва в ур. Протасів Яр Т. Бобровський виявив невелике житло анакорета, яке конструктивно є дуже близьким в плані конструктивного спорудження до печерних жител галицьких анакоретів (рис. 14)³⁵⁸.

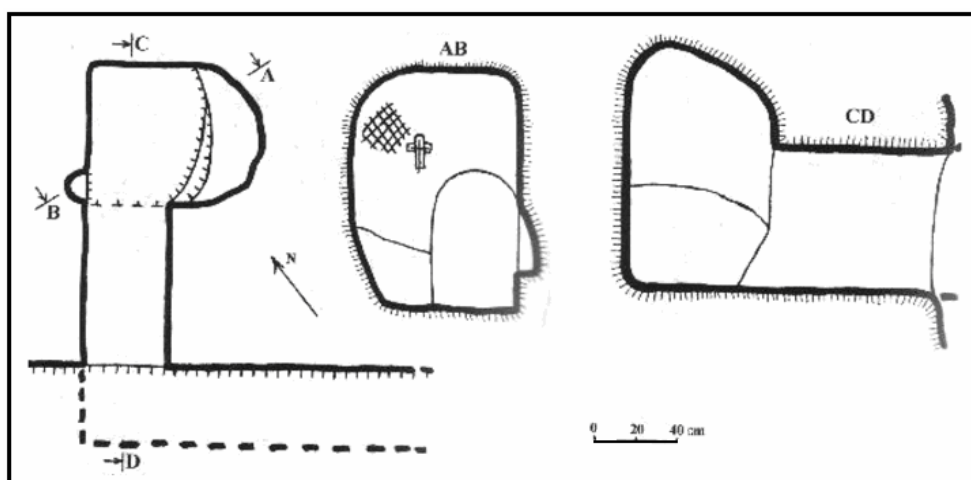

Рис. 14. План та перерізи житла анакорета, виявленого в ур. Протасів яр на Київщині. (За Бобровським Т., 2007).

Також слід зазначити, що подібні житлові споруди ченців-анакоретів є добре відомими за результатами спелеологічних досліджень середньовічних чернечих пам'яток Криму³⁵⁹.

³⁵⁸ Бобровський Т. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. (спелео-археологічний нарис). – К., 2007. – 176 с.

³⁵⁹ Бобровський Т. А. Заметки о культовой скальной архитектуре Юго-Западного Крыма // Бахчисарайский историко-археологический сборник. – Бахчисарай, 2001. – Вып. 3. – С. 256–278; Бобровський Т. А. К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей // Тезисы историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.” (15–18 мая 1990 г.). – Чернигов, 1990. – С. 70–73; Могаричев Ю. М. Пещерные церкви Качи-Кальена // Античная древность и средние века: Византия и средневековый Крым / Сборник Уральского госуниверситета. Научно-исследовательский центр Крымоведения. – Симферополь: Таврия, 1995. – С. 102–106.

Значна конструктивна схожість галицьких печерних келій відзначається також із чернечими печерними житлами Верхнього Подніпров'я³⁶⁰ та Лівобережної України³⁶¹.

Зазначений вище тип споруди має невеликий, помітно “занижений”, короткий та прямий вхідний отвір. Характерною і дещо особливою рисою зазначеної печерної споруди порівняно з житловими камерами галицьких анахоретів є більш чітко окреслені контури, рівно вирубані стінки печерного коридору та келійного приміщення (рис. 14).

Традиційно у печерній порожнині виділяють вхідну та житлову частину з твердою, рівною, кам'яною долівкою. Стінки вхідного отвору та житлової рівні. Як подає в описі пам'ятки зазначений автор, ширина входу становить 0,4 м, найбільша висота – приблизно 0,7 м. Стеля у вхідній та житловій частинах печерної порожнини мають характерну склепінчасту форму (рис. 14). Житлова камера є невеликою. У ній могла поміститися лише одна особа. На плані печерна споруда має підквадратну форму. Лише східна стінка споруди заглиблена в кам'яну основу, що в перерізі нагадує округлу форму апсиди християнських храмів. Максимальна висота житлової камери сягає 1,2 м, ширина та довжина приблизно 0,7–0,8 м.

На стіні у житловому приміщенні виявлено кілька невиразних знаків та зображення хреста (рис. 14). Вірогідно, саме тому дослідник пам'ятки вважає, що зазначене печерне приміщення належало ченцю-ісихасту.

Спелеологічні дослідження дають змогу висловити припущення, що окремі келії виконували функцію ісихастеріїв. Ісихазм походить від давньогрецького слова ἴσυχία, що означає “спокій”, “тишина”, “усамітнення”.

Спосіб існування ісихастів передбачав особливу містичну практику православних монахів, які застосовували “безмовну” молитву³⁶². Іноді ісихасти відзначалися неймовірними тілесними аскетичними стражданнями заради пізнання Всевишнього. Тому ісихазм варто розглядати як один із особливих напрямів анахоретства.

Майже у кожній житловій камері анахорета було виявлено неглибокі нішоподібні заглиблення. Вони мали різні розміри, різну форму, різне

³⁶⁰ Руденюк В. Я. Тайны монастырских подземелий. 3-е издание, дополненное. – Чернигов, 2006. – 64 с.

³⁶¹ Сиволап М., Сиволап Л., Марченко О. Культіві підземні споруди на території Черкащини // Християнські старожитності Лівобережної України. – Полтава, 1999. – С. 91–96; Швецов М. Л., Зарубина Т. С. Архитектурная реконструкция кельи отшельника Скита преподобного Антония // Проблемы археологии и архитектуры. В 2-х т. – Донецк–Макеевка, 2001. – Т. 1. – С. 172–173.

³⁶² Нечитайло П. Буквені знаки і написи у печерних монастирях Середнього Подністров'я // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С. 230–237.

розташування від рівня долівки та різну величину заглиблення у стінці печерної келії.

Майже у кожному нішоподібному заглиблені, виявленому на одній із стінок печерної келії, у його верхній частині зафіксовано сліди стійкої смолистої кіптяви. Іноді кіптявою частково покрита стеля келії. Зокрема, у південно-східній стінці зазначеної камери анахорета, яку було виявлено поблизу Страдча (рис. 4), на висоті 0,6–0,7 м від рівня долівки зафіксовано невелике нішоподібне заглиблення, яке мало висоту 104 мм, ширину – 65 мм та глибину – 25–40 мм. Верхня частина ніші мала форму, близьку до овальної, а нижня – пряму (рис. 15, 1). Такі ніші ми зачисляємо до групи нішоподібних заглиблень прямокутної форми.

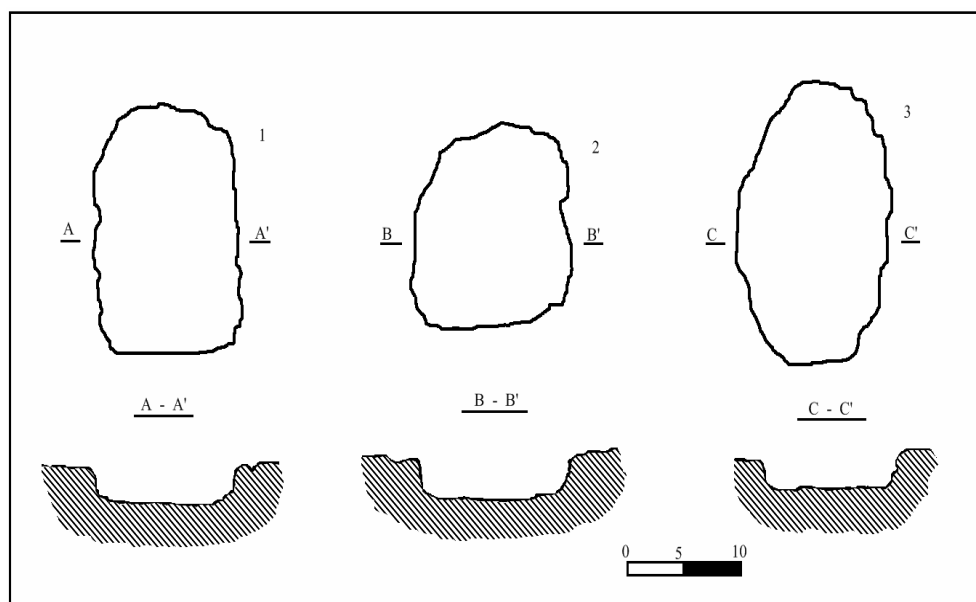

Рис. 15. Основні типи та перерізи настінних ніш із житлових камер анахоретів (1 – ніша прямокутної форми; 2 – ніша округлої форми; 3 – ніша овальної форми).

Вірогідно, що ніша була призначена для розміщення певної реліквії (наприклад, мощі святих) чи символу християнської віри (хреста, іконки, скульптурки тощо). У верхній частині заглиблення та на стелі камери простежено сліди стійкої чорної, смолистої кіптяви, що свідчить про використання для освітлення смоли хвойних порід дерев або смолистої деревини.

Подібно до вище наведених типологічних особливостей жител анахоретів, виявлених на Розточчі, в конструктивних особливостях житлових

споруд Опілля, Покуття, Поділля та інших регіонів можна так само простежити багато спільних рис³⁶³.

Передусім це виділення у печерних камерах вхідних та житлових приміщень, типологічна схожість форм входів та конструктивних особливостей житлових камер, відсутність у житлах домашніх вогнищ, вентиляційних та віконних отворів, нерівна кам'яна долівка та ін.

Завдяки спелеологічним дослідженням у печерних житлових спорудах анахоретів Галичини зафіксовано ніші прямокутної, квадратної, підтрикутної, трапецієподібної, овальної, овоїдної, округлої (фото 7) та інших форм.

Як видно із наведеної світлини (фото 7), нішоподібні заглиблення в чернечих одноосібних житлах анахоретів мають невеликі розміри та незначне заглиблення. Часто у нижній частині ніші виділяється невелика поличка, на якій, на нашу думку, встановлювали культову символіку та лампадку.

Зазначимо, що в окремих нішах та поблизу них зафіксовано зображення хрестів та різних знаків. Зокрема, в житлі анахорета, яке відкрито поблизу с. Ушковичі Перемишлянського р-ну Львівської обл., у заглибленій ніші виявлено зображення двораменного хреста, яке було “вирізано” у твердій кам'яній основі. Навколо заглиблення зафіксовано знаки, які нагадують літери старослов'янського алфавіту. Проте зміст цих написів поки що не розшифровано.

Камера з цими знаками могла належати ченцю-ісихасту. Саме для ісихастів, як зауважують Т. Бобровський³⁶⁴, П. Нечитайло³⁶⁵, О. Пламеницька³⁶⁶ та інші дослідники історії печерного чернецтва характерною ознакою є додаткова символізація християнської віри, що має вираз у нанесенні в нішоподібних заглибленнях або на стінках житлових камер символічних знаків, літер, христовграм.

У верхній частині нішоподібного заглиблення тої ж камери, і особливо у тріщинах, простежено потужний відклад стійкої кіптяви, що утворилася від тривалого горіння смолистої деревини. Сліди стійкої чорної смолистої кіптяви виявлено у нішах багатьох інших індивідуальних житлових камерах ченців (фото 7). Розміщення ніш фіксується як у середній, так і у нижній частинах стінок. Зокрема, у житлі анахорета, виявленому у лісовому масиві поблизу

³⁶³ *Chotkowski W.* Redukcje monasterów Bazylikańskich w Galicyi. – 79 s.

³⁶⁴ *Бобровський Т.* Житлові споруди давньоруських печерних монастирів // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. – Чернігів, 2002. – С. 12–15.

³⁶⁵ *Нечитайло П. О.* Лапідарні написи Жванецької печери // Наукові записки. Спец. вип. – К., 2002. – Т. 20. – Ч. 1. – С. 171–176; Буквені знаки і написи у печерних монастирях Середнього Подністров'я. – С. 230–237.

³⁶⁶ *Пламеницька О.* Новий погляд на початки скельної християнської архітектури в Україні-Русі (скельні монастирі Наддністрянщини) // Українська Академія Мистецтв. Дослідницькі та науково-методичні праці. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 144–151.

с. Лозова на Яворівщині, заглиблена ніша розташована ближче до рівня долівки у східній стінці споруди. Вона мала овальноподібну форму. Максимальна висота ніші становила близько 18 см, ширина – 12 см, глибина – 4–5 см.

Варто наголосити, що подібні “приземні” нішоподібні заглиблення є характерними не тільки для відмежованих одноосібних житлових споруд анахоретів, відшельників, пустинників, печерників, затворників, а й, особливо, для багатьох чернечих житлових камер печерних монастирів кіновіального типу. Знову про це свідчать житлові камери Страдецького печерного монастиря³⁶⁷. Звичайно, келії самітників у Галичині не тільки різняться між собою архітектурними формами, доступністю чи складністю, а й ступенем освоєння печерних порожнин.

Ще одну групу печерних порожнин репрезентують “недобудовані” житлові камери, які, ймовірно, не отримали практичного використання. Вірогідно, що чимало камер анахоретам так і не вдалося пристосувати до умов аскетичного існування. На побережжі Верещиці, що між селами Страдч та Поріччя, розміщена одна з “недобудованих” печерних порожнин, у якій зроблено вхідний отвір та вирубано лише невелику частину житлової камери. Про спробу розбудови печерної порожнини свідчать численні відбитки металевих лез. Ймовірно, що надмірна твердість кам'яної породи стала головною причиною недовершеності виконання печерних робіт.

Ще одна група представлена значно розбудованими житлами анахоретів, що виходять за межі власне анахоретства. Вони склалися з багатьох келій, що свідчить про пристосування ченців до умов общинного чернечого життя, поступової трансформації від келій самітників у печерні протомонастирі.

Як твердить відомий англійський дослідник Дж. Лінч, “*видається іронією історії, що багато монастирських обителів та чернечих орденів виникло в тих пустельних місцях, де спочатку спасався самотою якийсь відлюдник*”³⁶⁸. Проте, на нашу думку, не у кожному випадку висловлена думка Лінча може бути правдивою, адже побутує низка чинників, які можуть мати вирішальне значення.

На підставі аналізу результатів печерних досліджень багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників (В. Антоновича³⁶⁹, Б. Рідуша³⁷⁰,

³⁶⁷ Берест Р. Житлові споруди середньовічного чернецтва на землях українського Прикарпаття. – С. 154–161.

³⁶⁸ Лінч Дж. Середньовічна Церква. – С. 260–261.

³⁶⁹ Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI-го Археологического съезда. – Одесса, 1886. – Т. 1. – С. 86–102.

³⁷⁰ Рідуш Б. Культіві печери Буковинського Подністров'я // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 1996. – Вип. 1. – С. 3–10.

А. Попова³⁷¹, П. Нечитайла³⁷², В. Курдиновського³⁷³ та ін.) відомо, що для жител ісихастів новою характерною ознакою є наявність християнських знаків, символізованих літер та написів, нанесених на стінах житлових камер, чого у більшості печерних порожнин анахоретів виявити не вдалося.

Ісихастерії виступають складовою частиною багатьох печерних монастирських комплексів Болгарії³⁷⁴, Молдови³⁷⁵, Криму³⁷⁶ та інших суміжних територій. Вони являли собою невеликі печерні приміщення, які, як зазначають дослідники, були пристосовані для індивідуальних молитв.

Суттєвою ознакою ісихастеріїв є те, що на стінах печерних житлових камер часто простежується значна кількість нанесених написів та знаків, зображень християнських символів тощо³⁷⁷.

Середньовічна Церква довго не визнавала учення ісихастів. Упродовж кількох віків ісихазм перебував під забороною та зазнавав переслідувань. На українських землях лише у 1351 р. шляхом канонізації наука ісихазму була визнана Церквою³⁷⁸.

За результатами спелеологічного обстеження значної кількості печерних чернечих пам'яток можна свідчити, що і в Галичині ісихазм також був, але не отримав такого поширення як інші форми аскетизму.

Стверджувати про широке розповсюдження на галицьких землях в середньовіччі практики ісихазму вагомих підстав немає. Хоча загалом ісихазм і тут був одною з форм середньовічного анахоретства. Печерні камери анахоретів, аскетів, відлюдників, печерників, затворників, ісихастів, кіновітів та багатьох інших наближених до них мешканців печерних порожнин здебільшого були невеликими, тісними та незручними житловими

³⁷¹ Попов А. Царевград Тырнов. Средневековые надписи, монограммы, буквы и знаци от Тырновска "Велика Лавра". – София, 1984. – С. 4–180.

³⁷² Нечитайло П. Буквені знаки і написи у печерних монастирях Середнього Подністров'я // Археологія Тернопільщини. – С. 230–237.

³⁷³ Курдиновский В. Общій очеркъ о пещерных храмах Бессарабии. – С. 1–9.

³⁷⁴ Польшванний Д. И. Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV вв. – Иваново, 2000. – 289 с.

³⁷⁵ Егоров І. Пещерные храмы трех монастырей Кишиневской епархии Жабскаго, Сахарнянскаго и Цибовскаго // Древнейшія типичные православные церкви Бессарабии. – С. 11–20.

³⁷⁶ Могаричев Ю. М. Пещерные церкви Таврики. – Симферополь: Таврия, 1997. – 384 с.

³⁷⁷ Нечитайло П. О. Культіві християнські печерні споруди в Середньому Подністров'ї // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення. Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції "Софійські читання". Київ, 27–28 листопада 2003 р. – К.: Фенікс, 2004. – С. 199–203.

³⁷⁸ Голубинский Е. История Русской Церкви. – М., 1881. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 465; Пекар А. Доба занепаду українського чернецтва. – С. 70–91.

приміщеннями. Результати практичної перевірки можливостей перебування в одній з чернечих житлових камер анахорета, яка розміщена у лісовому масиві поблизу с. Страдч на Львівщині, показали, що проживання у такій кам'яній порожнині є надзвичайно важким тілесним та моральним випробуванням. Просторове обмеження, повна соціальна ізоляція від навколишнього світу, гостра, холодна та тверда кам'яна основа, що не дає змоги вільно сидіти, стояти чи лежати значно підсилюються поступово зростаючим психологічним навантаженням. Тому необхідно було мати надзвичайно велику силу волі, витримки, а також величезне психологічне терпіння, щоб заставити себе пройти суворе випробування хоча б терміновим анахоретством.

Особливо складним, на нашу думку, видавалося проживання у кам'яних порожнинах у холодні пори року, адже житлові камери анахоретів не мають слідів від функціонування опалювальних пристроїв, а кам'яні стіни здатні швидко поглинати тепло.

Про важкі умови проживання середньовічних ченців-аскетів у невеликих, тісних та незручних приміщеннях зазначали І. Огієнко³⁷⁹, А. Пекар³⁸⁰, Г. Федотов³⁸¹ та інші дослідники українського чернецтва.

На надзвичайно важкі умови дотримання вимог анахоретства звертав особливу увагу один з дослідників цього явища – Атаназій Пекар. Він наголошував, що, матеріальну убогість та обмеженість можна розглядати як одну з важливих вимог аскетичного³⁸² або еремітичного³⁸³ існування чернецтва. Еремітичне життя анахоретів Михайло Хверенчук називає вищою формою аскетизму. Адже ереміт – це чернець, ніби той самий аскет, але який суто з релігійних переконань живе самотньо у відлюдді чи пустелі³⁸⁴.

З різних інформативних джерел відомо, що в періоди негоди та холоду аскети намагалися лише різними способами зберігати власну теплову енергію. У більшості випадків аскети не користувалися жодними опалювальними системами і навіть домашніми вогнищами. З іншого боку, невеликі розміри житлових камер анахоретів свідчать, що у зазначених спорудах по-суті не могли функціонувати навіть традиційні для середньовіччя системи обігріву.

³⁷⁹ Огієнко І. Українське монашество. – С. 97.

³⁸⁰ Пекар А. Чернече життя Київської Русі в домонгольській добі // Нарис історії василіанського чину святого Йосафата. – С. 20–23.

³⁸¹ Федотов Г. П. Святыя Древней Руси (X – XVII вв.). – Париж, 1931. – 260 с.

³⁸² Пекар А. Чернече життя Київської Русі в домонгольській добі // Нарис історії василіанського чину святого Йосафата. – С. 20–21; Федюк П. Й. Святий Василій Великий і християнське аскетичне життя. – С. 220–278.

³⁸³ Chverenchuk M. Natura ed essenza della vita religiosa nel CCEO (cann. 410–411). – S. 9–11; Амман О. А. Ченці Студитського Устава. – Едмонтон, 1955. – 36 с.

³⁸⁴ Chverenchuk M. Natura ed essenza della vita religiosa nel CCEO (cann. 410–411). – S. 9.

Це не узгоджується з побутуючою у сучасній науці думкою про середньовічні житла, до групи яких дослідники відносять лише ті споруди, у яких є опалювальні пристрої³⁸⁵. Отже, житла аскетів не відповідають встановленим поглядам на житло.

З багатьох публікацій відомо, що середньовічні ченці-аскети, навіть у холодні пори року, не носили взуття. У чернечому бутті це виступало як епітимія за провини³⁸⁶.

Як відомо, довготривале піше ходіння до святих місць або до Святої Землі, за давньою аскетичною традицією, багато православних анахоретів, незважаючи ні на що, здійснювало босоніж³⁸⁷. Чернече аскетичне існування, здебільшого, ґрунтувалося на наслідуванні “біблійних подвигів”, описаних в Старому та Новому завітах. Спелеологічні дослідження багатьох середньовічних печерних споруд анахоретів показали, що нерідко вони слугували основою для формування скитів, тобто общин ченців-аскетів. Через це часто значення терміну “скит” асоціюють із терміном “аскет”. Варто наголосити, що поняття “скит” на українських землях у середньовіччі мало два значення. У одному випадку зазначеним словом називали самостійне житло анахорета або виділене місце для індивідуального проживання в межах монастиря, що є важливим для висвітлення типології індивідуальних житлових камер анахоретів. В іншому – зазначене поняття асоціювалось з маленьким монастирем або невеликим закритим общинним чернечим поселенням монастирського типу.

У пізньому середньовіччі скити виступали однією із важливих складових структур православних монастирів, які послуговуючись ідеями анахоретства, творили закриті чернечі общини та комплекси. Перш за все, скити виступали великими поборниками язичництва, а також захисниками християнства.

Ще однією з цінних скитських печерних пам’яток доби середньовіччя є печерний скит, який розміщений у гористому масиві біля с. Отроків. У другій половині 90-х рр. минулого століття пам’ятку досліджували українські спелеологи Б. Рідуш та В. Захар’єв³⁸⁸.

³⁸⁵ Готун І. А. Типи будівель // Село Київської Русі. – С. 156–182.

³⁸⁶ Макарій. Русские монастыри въ периодъ монгольській // Христианское чтение. – С. Петербург, 1861. – С. 145–204; Дубакінъ Д. И. Вліяніе христiанства на семейный бытъ русскаго общества въ период до времени появленiя “Домостроя” // Христианское чтение. – С. Петербургъ, 1880. – С. 311–361.

³⁸⁷ Митрополит Іларіон. Аскет українець – старець Паїсій Величковський. – С. 14–17.

³⁸⁸ Рідуш Б., Захар’єв В. Спелеоархеологічні та спелеістичні дослідження у Сокілецькому мікрореґіоні // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1997. – Вип. 4. – С. 120–126.

Результати досліджень зазначеного скита дають змогу простежити важливий та черговий етап організаційної еволюції середньовічного українського чернецтва на шляху формування від анахоретства до общинного монастиря кіновіального типу.

Із поданої ілюстрації дослідників (рис. 16) видно, що печерний скит біля Отрокова мав вигляд довгого підземного прохідного коридору, який з півночі на південь проходив через гористий масив. У печерному коридорі можна виділити кілька характерних частин, що різняться між собою практичним призначенням.

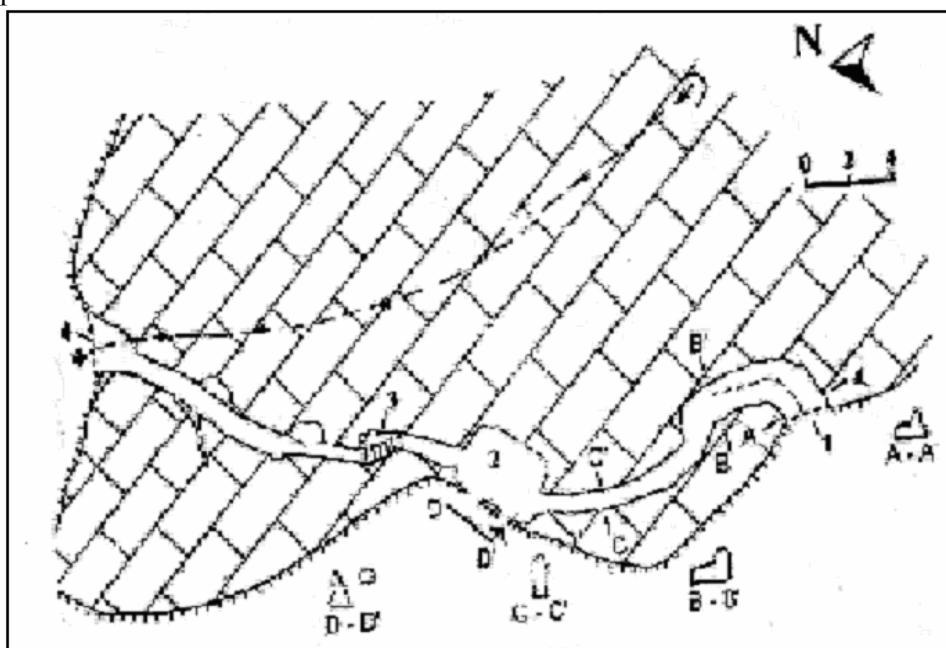

Рис. 16. План печерного скита, який знаходиться біля с. Отроків
(За Рідушем Б., Захар'євим В., 1997).

На наведеному рисунку видно відмежоване існування невеликих житлових камер, які розташовані обабіч печерного коридору. Така система планування є характерною лише для скитських та кіновіальних общин. Вона репрезентована декількома (4–5) нішоподібними житловими камерами, які були вирубані обабіч у стінках печерної порожнини. Загальне число нішоподібних заглиблень є свідченням того, скільки було мешканців у скиті.

Зафіксоване у скиті і характерне для печерних поселень кіновітів скупчення житлових камер становить виділення місця житлового сектора. Приблизно у середній частині скита розташоване велике приміщення, яке, на

нашу думку, могло слугувати трапезною чернечої общини, що також є характерною ознакою кіновії (рис. 16).

Отже, вважаємо, що скупчені і водночас розмежовані між собою печерні житла анахоретів значно сприяли появі та поширенню скитів. Прикладом може слугувати розглянута вище група житлових споруд анахоретів, яку виявлено поблизу с. Крутилів на Тернопільщині (рис. 13) та інші пам'ятки, про що було вже зазначено.

Аскетизм у християнстві був поширеним серед чоловічого та жіночого чернецтва. Умови дотримання вимог аскетизму для чоловіків, так і для жінок, були суворими. Митрополит Іларіон щодо діянь аскетів на українських землях зазначав, що *“як чоловіки, так і жінки, віддають своє тіло жахливим морозам або спекотному сонцю Живуть аскети ... одинцем. А їхні хатки мають таку широту й висоту, що в них не можна, ані просто стояти, ані спокійно нахилитися”*³⁸⁹.

Місцю та значенню аскетизму в християнстві надавав надзвичайно важливого значення відомий християнський проповідник Євагрій. Проте він не звертав уваги на принципи існування та поділ аскетів на різні напрями і течії, а наголошував, що християнський аскетизм є великим чернечим подвигом, одним із дієвих методів для очищення душі та тіла.

В описах життя та діяльності багатьох християнських аскетів, запозиченому із праць Євагрія, сучасний італійський дослідник чернечого аскетизму Томаш Шпідлік серед середньовічних аскетів виділяв у окремі категорії печерників, дендритів, стояльників, затворників, відлюдників, стовпників, ісихастів та інших представників анахоретства,³⁹⁰ що в багатьох випадках виходить за межі нашого наукового інтересу. Адже багато типологічних форм середньовічного християнського аскетизму, які описує Т. Шпідлік, не мало поширення на землях України. Форми аскетичного існування середньовічного чернецтва в Україні і в Галичині, зокрема, були передусім зумовлені специфікою реального суспільно-політичного становища українських земель.

Посилаючись на свідчення, взяте з праці відомого історика російської Церкви кінця XIX – поч. XX ст. Є. Голубінського, митрополит Іларіон повторив, що дехто *“...з ченців-аскетів живе разом зі звіриною в якихось невидних для стороннього ока розщілинах земних і часом вони стають звіроподібними, тобто змінюють свій тілесний вигляд та й вид мислення одержують нелюдський”*³⁹¹. Тобто аскетизм часто спотворювався до того, що

³⁸⁹ Огієнко І. Українське монашество. – С. 96.

³⁹⁰ Шпідлік Т. Духовність християнського Сходу / Пер. з італ. М. Прокопович. – Львів, 1999. – С. 174.

³⁹¹ Огієнко І. Українське монашество. – С. 96.

набирав таких форм, які не мали нічого спільного з християнськими традиціями.

Отже, чернечий аскетизм не має встановлених територіальних меж та хронологічних рамок. Його існування відзначається не лише упродовж доби середньовіччя, а й і в нові та новітні часи. Щодо загальної чисельності аскетів галицьких земель в середньовіччі, то на це питання, на жаль, можна хіба що висловлювати те чи інше припущення, адже в ті часи анахоретів ніхто не облікував, як і монастирів, що часто виникали поза офіційними церковними структурами.

Загалом треба зробити висновок, що явище анахоретства в Галичині у середньовічні часи хоча і простежувалося все ж не набуло такого великого поширення як, наприклад, на землях Близького Сходу чи Балканського півострова³⁹². Вірогідно, що головною причиною цього були реальні умови життя народної маси, яка завжди надавала перевагу і духовно освячувала своїми звичаями і обрядами раціональні заняття.

Тим не менше, анахоретство у різних його проявах стало одним з вагомих чинників, який не тільки значно впливав на формування та розвиток монастирів на галицьких землях у часи середньовіччя, а й сприяв поширенню та утвердженню християнської віри.

³⁹² *Chverenchuk M.* Natura ed essenza della vita religiosa nel CCEO (cann. 410–411). – S. 5–6; *Шнідлік Т.* Духовність християнського Сходу. – С. 35–79.

Розділ IV

ЖИТЛА ТА ПОБУТ МЕШКАНЦІВ ПРОТОМОНАСТІРІВ

Поряд з невеличкими одноосібними, примітивно пристосованими житлами анахоретів у Галичині, виявлено чимало великих, добре освоєних печерних порожнин, які за ознаками виходять за межі практичного існування анахоретства, але своїм розвитком ще не відповідають організаційним, побутовим, виробничим та іншим засадам, суспільному статусу монастирів. Умовно такі печерні пам'ятки можна назвати протомонастирями. Їхні житлові споруди є зручними і часто невеликими за площею, що, відповідно, засвідчує незначну кількість мешканців того чи іншого протомонастиря.

Протомонастирі можна вважати важливою перехідною сходинкою на шляху від відособленого анахоретства до общинного чернецтва, об'єднаного у відповідні інституції. Виникнення чернечих пам'яток перехідного типу, передусім, пов'язують з особливостями суспільно-політичного життя в Україні, на характер яких впливали різні чинники.

Серед них важливе місце посідала міжусобна боротьба руських княжичів, половецькі напади, монгольське нашестя, численні війни, татарські напади, втрата державності та багато інших чинників, що вносили свої корективи у суспільне, політичне, економічне, культурне і навіть світоглядне становище українського народу, Церкви та чернецтва. Тому шлях творення середньовічних монастирів в Україні мав особливі перехідні ознаки, форми та риси³⁹³.

Не викликає жодного сумніву, що творцями багатьох галицьких протомонастирів були анахорети, які навіть за умов анахоретства, зокрема, коли проживали в індивідуальних камерах, мусіли контактувати між собою і, отже, формувати з часом нову звичаєву форму взаємовідносин³⁹⁴. Після завершення часового відшельництва багато анахоретів поверталось до активного життя.

³⁹³ Русские монастыри на Угорской Руси // Временник Института Ставропигийского. – Львов, 1872. – С. 114–120.

³⁹⁴ Федюк П. Й. Святий Василій Великий і християнське аскетичне життя. – С. 220–278.

Теоретично чернече життя регламентоване Типіконами. Термін “типікон” походить від двох грецьких слів – “τυτικόν” і “τύλος”, які дослівно можна перекласти як “зразок” та “статут”.

Уже в перших християнських Типіконах (поч. IV ст.) зазначено особливості християнського чернецтва, визначено основні вимоги та правила чернечого життя. Типікони вимагали від ченця надзвичайної стійкості, скромності, невибагливості, убогості, терпимості, покірності, мовчазності, замкнутості, відданості, доброзичливості, відповідальності, зваженості, послуху та ін.³⁹⁵

На українських землях упродовж XI–XVI ст. був поширений Типікон, творцем якого був Теодор Студит. Тому його ще називали Студійським Уставом або Студійським Типіконом³⁹⁶. У зазначений період, тобто від XI ст. аж до реформи митрополита В. Рутського (1617), дія Студійського Типікону поширювалися на обидва крила українського чернецтва, тобто на студитів та василіан³⁹⁷.

На підставі дисциплінарних положень Типікону кожен чернець повинен був строго дотримуватися норм та вимог спілкування, розпорядку дня, правил харчування, умов проживання, носіння одягу, зовнішнього вигляду, богослужінь, праці, відпочинку тощо, як цього вимагали монастирські статути.

Вивчення чернечих Типіконів та порівняння їх з отриманими результатами археологічних та спелеологічних досліджень відкриває багато нового в історії чернецтва. Після падіння Галицько-Волинської держави чужоземна влада та поширення інших релігій стали головною причиною певного відмежування та локалізації українського чернецтва від світських суспільних проблем.

Під впливом низки чинників відбулося порушення організаційних чернечих структур в Україні. Проте найбільшою складністю стало те, що більшість галицьких монастирів існувало без Типіконів, а лише в усній формі з покоління у покоління передавали основні умови та вимоги до чернечого життя³⁹⁸.

Складні тогочасні суспільні умови населення українських земель, що підпали під владу різних держав, стали причиною появи та паралельного існування в чернечому православному середовищі обцинних формувань

³⁹⁵ ЦДДАУ у Львові. – Ф. 408, оп. 1, спр. 973. – 38 арк.; Правила для монахів святого отця нашого Василя Великого / Пер. з гр. А. Шептицький. – Жовква, 1911. – 36 с.

³⁹⁶ Крашенинникова О. Типікон // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия.

³⁹⁷ Пекар А. Чернече життя Київської Русі в домонгольській добі // Нарис історії василіанського чину святого Йосафата. – Рим, 1992. – С. 37; Федюк П. Й. Святий Василій Великий і християнське аскетичне життя. – С. 226–278.

³⁹⁸ Огієнко І. Українське монашество. – С. 107.

келіотів, кіновітів, ідіоритмів. Кожна чернеча община мала свої характерні ознаки, які можна виділити на основі застосування методу порівняльного аналізу статутних положень та зіставлення археологічних, спелеологічних та інших матеріалів.

Творцями багатьох протомонастирських осель виступало бідне середньовічне чернецтво. Це підтверджується тим, що багато середньовічних протомонастирів Галичини тривалий період вело убоге існування. У суспільстві такі монастирі не виділялися помітною суспільною, релігійною, освітньою, культурною, виробничою та іншою діяльністю. Тому не випадково в архівних документах такі чернечі інституції позначені як монастирські оселі “bez funduszu” та “bez praw”³⁹⁹ і т. п.

Ще наприкінці XIX ст. цікавий зразок невеликої чернечої печерної житлової споруди перехідного типу було зафіксовано поблизу села Порохова Бучацького р-ну Тернопільської обл. Історія відкриття пам’ятки пов’язана з тим, що у 1878 р. австрійський професор геології І. Бенеш у Бучацькому повіті проводив геологічну розвідку і випадково натрапивши на невеличку однокамерну печеру біля Порохової зробив її гіпсову модель. Разом з гіпсовим макетом він виконав загальний опис пам’ятки, зробив коротке пояснення до нього, що й відправив на вивчення науковим співробітникам Краківського археологічного музею.

Вірогідно, що зазначену печерну споруду після цього випадку більше ніхто не досліджував. Адже жодних інших матеріалів про пам’ятку виявити не вдалося.

На початку XX ст. відомий галицький археолог Володимир Деметрикевич використав опис І. Бенеша у своїй узагальнюючій праці, яку присвятив рукотворним печерним порожнинам Східної Галичини⁴⁰⁰.

В описі печерної пам’ятки у Пороховій автор виділяв вхідну та житлову частину. На особливу увагу в плані нашого дослідження заслуговує житло. Однак, автор лише у загальних рисах наголосив, що у печерній порожнині зафіксовано дві кам’яні лави, які були розташовані вздовж стін невеликої печерної порожнини. Дослідник також зазначив про заглиблення у лівому куті печерного приміщення.

За повідомленнями місцевих інформаторів та результатів опису, який подав І. Бенеш, В. Деметрикевич стверджував, що це могло бути житлове помешкання пустельника, витесане у кам’яній породі металевим знаряддям⁴⁰¹.

³⁹⁹ ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 77, спр. АСП-981/116, арк. 13, 24.

⁴⁰⁰ Demetrykewicz W. Groty wykute w skalach Galicji Wschodniej pod względem archeologicznym. – S. 50–91.

⁴⁰¹ Ibidem.

На жаль, детального опису печерної порожнини в Пороховій автор не подав, а на сьогодні пам'ятка через природні обвали, зсуви та руйнування виявилася втраченою.

Варто наголосити, що опис житлової споруди печерної пам'ятки, який є наведений у поданні В. Деметрикевича, не відповідає характерним рисам приміщень анахоретів та пустельників. Як було зазначено, житлові споруди ченців-самітників є невеличкими за розмірами, примітивними в облаштуванні та важкодоступними. Крім того, ніколи їхні приміщення не відзначалися кам'яними лавами та іншими зручностями.

Наявність у житловому приміщенні двох пристінних кам'яних лав дає підстави висловити припущення про одночасне проживання в одній житловій камері кількох осіб, що, з одного боку, є порушенням положень Типікону, бо ченці повинні проживати в окремих житлах, а з іншого – свідченням келіотського організаційного устрою чернечої общини, для якого була властивою спільність проживання ченців у одному келійному приміщенні.

Митрополит Іларіон також наголошував, що в силу особливого становища давньоруських земель та низки обставин у княжі часи майже усі давньоруські монастирі пройшли свій розвиток через келіотську форму існування⁴⁰². Келіотство в світі має давнє історичне коріння, яке сягає часів появи християнської релігії. Значення терміну “келіотство” І. Огієнко виводить від слова “келія”, що означає житло самітника.

У кожній суспільній формації келіотство набувало своїх характерних ознак та проявів. Часто келіотів не визнавали, вони зазнавали переслідувань та заборони існування. Наприклад, візантійський імператор Юстиніан ще в VI ст. засудив та заборонив існування келіотських общин⁴⁰³.

Найчастіше ченці-келіоти упродовж середніх віків перебували за межами організаційних духовних структур християнства, що сприяло їхньому відмежованому існуванню.

На нашу думку, появу келіотства на українських землях варто ототожнювати з пошуком компромісу між реальною суспільно-політичною, соціальною та релігійною сферами. Результати досліджень показують, що келіотство творило особливу чернечу методику спасіння, яка впливала з усвідомлення людиною неможливості вистояти проти зваб навколишнього світу, і тому загалом ця релігійна течія у соціумі під дією низки чинників поступово перетворювалось на зручне користування земними благами. З іншого боку, саме келіоти сприяли налагодженню чернечих виробництв, появі та зростанню приватної власності серед чернецтва, що у багатьох випадках виявлялося несумісним з дисциплінарними положеннями Типікону, а було

⁴⁰² Огієнко І. Українське монашество. – С. 82–96.

⁴⁰³ Там само. – С. 91.

своєрідним відображенням принципів їхньої діяльності, а також того суспільного середовища, в рамках якого воно існувало.

Подібне до традиційних келіотських жител середньовічне печерне чернече житло недавно було виявлено тернопільськими дослідниками біля с. Голігради Заліщицького р-ну Тернопільської обл.⁴⁰⁴ Печерна порожнина розміщена на південній окраїні села, на лівому березі р. Серет. Вона має природно-штучне походження, про що свідчать, як зазначає автор, численні відбитки знярядь на стінах пам'ятки.

Пам'ятка складається з двох великих приміщень. Перше з них, як зазначає автор дослідження Василь Олійник, можна умовно назвати вхідним коридором⁴⁰⁵. Він має висоту майже 2,5 м, ширину – 1,3 м та максимальну довжину – 3,3 м. Другу печерну камеру дослідник печери називає “великою залою”. Загальна довжина “зали” сягає майже 5,9 м, ширина – 3,2 м та висота понад 2 м.

За свідченням В. Олійника, житловий сектор печерної порожнини був розміщений у нішоподібних заглибленнях “великої зали”. Зокрема, праворуч від входу у кам'яній стіні приміщення розташована видовбана ніша-лежанка, яка була піднята над рівнем долівки приблизно на 0,2 м. Ніша має середню висоту близько 1 м, довжину – 2,2 м та ширину майже 0,5 м. Біля лівої стіни “великої зали” в скельній долівці видовбана ще одна ніша, довжина якої – 1,8 м, ширина – 0,5 м та найбільша глибина – 0,5 м. У зазначеній ніші виявлено антропологічні матеріали, що дало підстави трактувати її як поховальну пам'ятку в межах житлової камери⁴⁰⁶.

Зазначимо, що поховальні пам'ятки в печерних монастирях та протомонастирях не є рідкісним явищем. Для прикладу можна навести захоронення кілька сотень ченців у печерних порожнинах Києво-Печерської лаври.

Значною мірою появі протомонастирів на галицьких землях сприяло поступове освоєння невеликих печерних порожнин, тобто колишніх келій анахоретів. Про це свідчить існування певних спільних конструктивних рис у плані забудови житлових споруд відшельників та приміщень протомонастирів. Зокрема, зазначена та найбільш поширена Γ подібна форма конструкції печерного житла анахорета. Точно така ж конструктивна форма, але уже у значно збільшеному та зручнішому для існування її мешканців вигляді простежується на багатьох галицьких пам'ятках чернецтва. Для прикладу

⁴⁰⁴ *Сохацький М.* Археологічні дослідження в Борщівському районі на Тернопільщині // Буковинський історико-археологічний вісник. – Чернівці, 2000. – Вип. 2. – С. 19.

⁴⁰⁵ *Олійник В.* Дослідження печер на Залішанщині // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С. 81–91.

⁴⁰⁶ Там само. – С. 81–91.

наведемо невелику чернечу печерну порожнину, розміщену біля с. Руда Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. Львівський дослідник Микола Бандрівський її називає келією самітника (рис. 17)⁴⁰⁷.

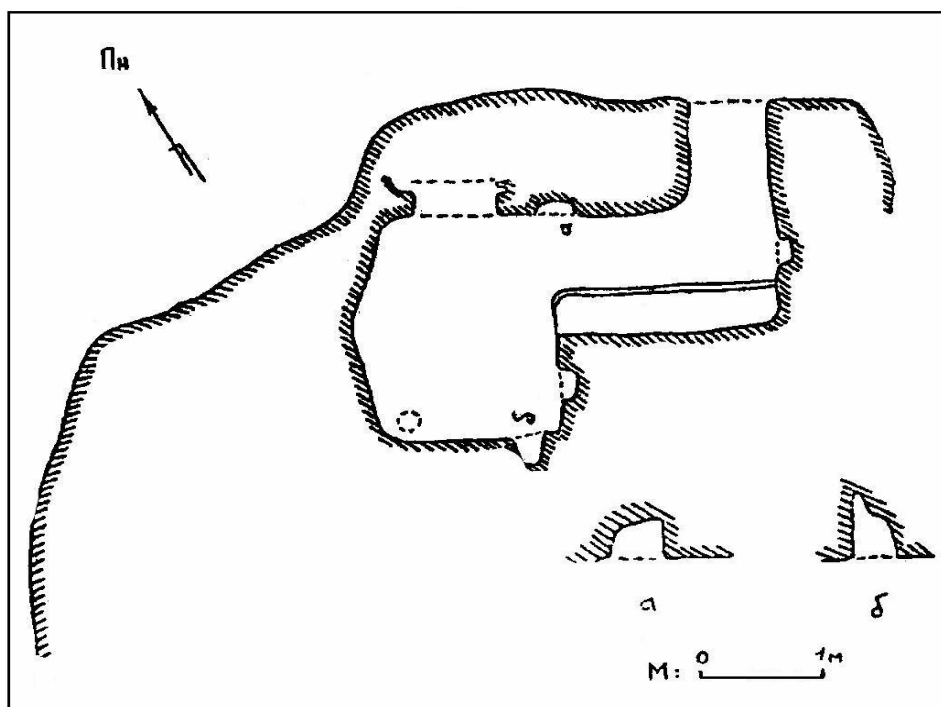

Рис. 17. План чернечої печерної житлової споруди, що знаходиться біля с. Руда Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. (За Бандрівським М., 1995).

Загалом план зазначеної печерної споруди повністю відповідає типологічному плануванню печерних жител анахоретів (рис. 4, 7, 8, 15), що, можливо, дало підстави М. Бандрівському зачислити його до категорії жител ченців-самітників.

У процесі наукових досліджень важливе значення має встановлення місця знаходження пам'ятки, адже для споруд анахоретів характерною рисою є важкодоступність до пам'ятки, а для монастирів – не завжди. У матеріалах автора показано, що пам'ятка розташована на високому пагорбі, який має круті схили. Вхідний отвір у печерну порожнину розташований із західного

⁴⁰⁷ Бандрівський М. Схимницькі печери-келії на Рогатинщині // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 11–13.

боку гористого виступу, що є традиційним для вибору місць облаштування чернечих печерних споруд.

Як зазначив М. Бандрівський, вхід до пам'ятки є важкодоступним, тобто відповідає загальній традиції вибору місць для влаштування жител анахоретів. На пам'ятці помітно виділяється вхідна та житлова частини (рис. 17). Проте розміри приміщень є значно більшими від печерних житлових споруд анахоретів, що свідчить про значне пристосування печерної порожнини до умов проживання і засвідчує невідповідність вимогам аскетизму. Крім того, у житловому приміщенні зафіксовано нові конструктивно-архітектурні елементи, які є відображенням певних житлових зручностей.

Застосування спеціальної методики наукових досліджень та порівняльний аналіз дають підстави стверджувати, що внутрішній устрій житлового приміщення печерної пам'ятки в Руді виходить далеко за межі практичного існування самітництва, бо, по-перше, ченці-самітники не будували великих житлових камер, про що свідчать результати досліджень, а по-друге, дисциплінарні вимоги Типікону потребували від ченця дотримання убогості, терпіння до незручностей тощо.

Варто наголосити, що у житлових камерах аскети не створювали жодних зручностей, наприклад, віконних та вентиляційних отворів, пристінних лав, ніш, систем опалення житла, що є характерним для зазначеної чернечої пам'ятки (рис. 17).

Як свідчить автор публікації, житлова споруда у плані має нерівну прямокутну форму. Її розміри становлять 2,2–2,4×1,5–1,9 м, що, на нашу думку, не відповідає традиційним розмірам невеличких житлових камер анахоретів. Штучне походження печерного приміщення не викликає жодних сумнівів. Наявність вирубаної в кам'яній основі житлової камери пристінної лави (2,30×0,35 м), а також вирубаних у північно-західній стінці та у стелі зазначеного печерного приміщення отворів є свідченням великих робіт. Зокрема, один з отворів печерної камери слугував вікном (0,75×0,80 м), а інший – вентиляційним отвором ($d = 0,15$ м). Ще інші ознаки засвідчують не тільки великий обсяг виконаних робіт, а й певні житлові пристосування печерної порожнини, що суперечить вимогам, які є характерними для житлових камер середньовічних анахоретів-самітників. Історична пам'ятка у Руді має чіткі ознаки невеликого, менш-більш просторого общинного печерного житлового приміщення, яке за конструктивно-архітектурними ознаками далеко виходить за межі існування практичного анахоретства. Проте ще не відповідає реальному статусу монастиря, у якому мають виділятися його основні складові частини (храм, трапезна, житлові споруди та ін.). Про культове призначення печерної порожнини, як зазначає М. Бандрівський, свідчить кілька нішоподібних заглиблень невеликих розмірів, що мають характерну форму. Нішоподібні заглиблення є вирубані у верхній частині

стінок житлової камери. Вони мають різні розміри. Одне із заглиблень мало висоту 0,3 м та ширину – 0,5 м. Проте дослідник не подає жодних відомостей про інші заглиблення, які він лише поверхнево згадає на початку своєї публікації, а також про глибину та форму зазначених ніш, що є важливим для визначення статусу пам'ятки, числа мешканців тощо. Наприкінці автор висловлює узагальнене власне припущення, що у вирубаних кам'яних нішах могли бути встановлені лампадки чи світильники⁴⁰⁸. Крім того, у місці, де розміщені вікно та двері, виявлено пази, які були вирізані у камені по периметру віконних та дверних отворів. Середня ширина паза становить приблизно 4 см. Приблизно такою ж є глибина. Не викликає жодного сумніву те, що вирізані пази були призначені для кріплення до кам'яної основи дерев'яних конструктивних елементів, ймовірно, рам дверей та вікон.

Отже, ця пам'ятка виходить за межі практичного анахоретства, але зачислити її до групи печерних монастирів через недорозвинуту внутрішню інфраструктуру є не доречно. Наголосимо, що анахоретам не було притаманним створення великих житлових камер та певних зручностей у них. За характерними ознаками в печерному житті, яке знаходиться поблизу села Руда, могло проживати приблизно трое-четверо осіб, що вважається несумісним із канонами аскетизму⁴⁰⁹, а також з статутними нормами та вимогами кіновії. Адже прикладом свого аскетичного існування ченці-відшельники прагнули наслідування апостольського поклику життєвої самотності, невибагливості, безмовності, убогості, строгого послуху, покути, молитви, а також особистих, “замкнутих” релігійних переживань⁴¹⁰.

На нашу думку, поблизу села Руда на Рогатинщині у середньовіччі існував невеликий печерний протомонастир, який утворився шляхом об'єднання кількох ченців в одну общину. Пам'ятка свідчить про певні трансформаційні процеси (тобто поступове згладження аскетичних принципів та пристосування житлової споруди до буденних середньовічних реалій), які відбувалися під впливом тогочасного суспільного буття у житлово-побутовій, виробничій, світоглядній та інших сферах. Саме це знайшло характерне

⁴⁰⁸ Бандрівський М. Схимницькі печери-келії на Рогатинщині. – С. 11–13.

⁴⁰⁹ Лінч Дж. Середньовічна Церква. – С. 260–261; Аскетичні твори св. Отця нашого Василя Великого / Пер. з гр. митрополит А. Шептицький. – Львів, 1929. – С. 5–41; Митрополит Іларіон. Аскет українець – старець Паїсій Величковський. – С. 14–17.

⁴¹⁰ Пекар А. Чернече життя Київської Русі в домонгольській добі. – С. 21, 25–27; Дубакін Д. І. Вліяння християнства на семейный бытъ русскаго общества въ період до времени появления “Домостроя” // Христианское чтение. – С. Петербургъ, 1880. – С. 311–361; Chverenchuk M. Natura ed essenza della vita religiosa nel ССЕО (cann. 410–411). – S. 5–6; Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. – С. 56–76.

відображення на розбудові печерного приміщення. Ці та інші соціальні та світоглядні чинники позначилися на шляхах та основних принципах практичного освоєння багатьох печерних порожнин Галичини.

Подібна печерна пам'ятка, яку зазначений дослідник також датує добою середньовіччя, розміщена біля с. Поділля Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. (рис. 18).

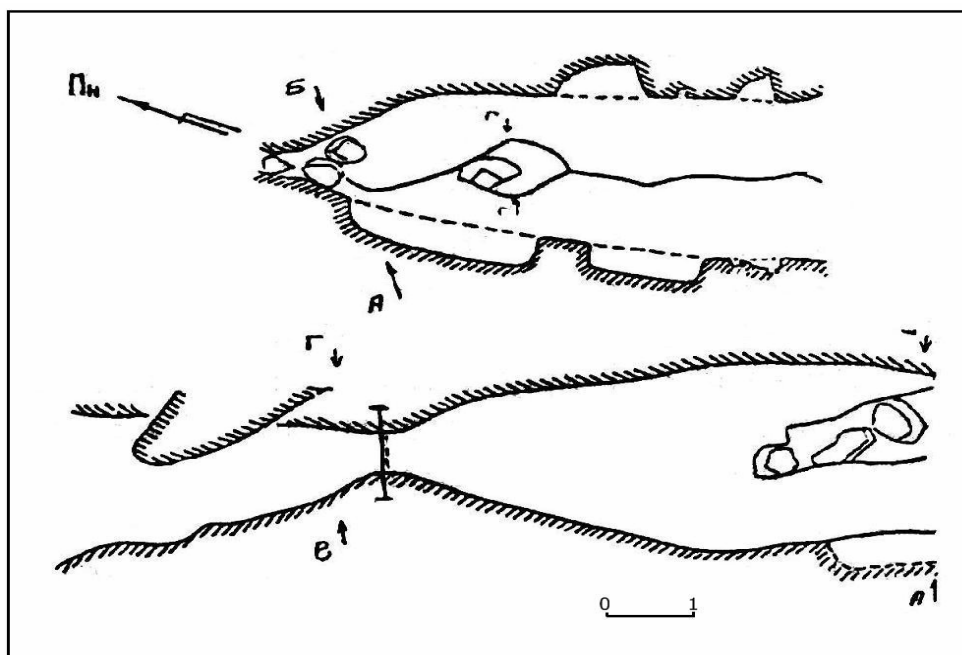

Рис. 18. План чернечої житлової споруди, що знаходиться біля с. Поділля Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. (За Бандрівським М., 1995).

Пагорб, де було виявлено пам'ятку, відзначається крутосхилом. Вхід у печерну порожнину влаштований у вигляді вузького та важкопрохідного лазу, який розташований на висоті приблизно 35–40 м від рівня підніжжя пагорба. Можна легко простежити, що зазначені характеристики повністю відповідають вибору місця для облаштування житлових камер анахоретів. Водночас внутрішній устрій відзначається значним освоєнням. Зокрема, у печерній порожнині виділяється помітно видовжена центральна частина, що має довжину 13 м, ширину – 2,2 м та висоту – 3,4 м⁴¹¹.

⁴¹¹ Бандрівський М. Схимницькі печери-келії на Рогатинщині. – С. 11.

У дослідженні на особливу увагу заслуговують три великі нішоподібні заглиблення, які вирубані у бокових стінах центральної печерної порожнини. Вони можуть бути свідченням, що в печерній порожнині проживало кілька осіб. На думку дослідника пам'ятки, ніші слугували мешканцям печерної порожнини житловими камерами. Як подає автор статті, усі заглиблення було вирубано на одному горизонтальному рівні, що приблизно відповідає рівню долівки вхідної частини печерної порожнини⁴¹².

Як стверджує М. Бандрівський, у західній стінці центрального приміщення розташовані дві камери, які мають майже прямокутну форму та характерно заокруглені кути. Менша камера має довжину 2,8 м, висоту – 0,8 м та ширину – близько 1 м. Довжина більшої камери сягає 4,5 м, висота – 1,3 м, ширина – майже 1 м (рис. 18).

Нішоподібні камери, розміщені у протилежній – північно-східній стінці, за формою є дещо відмінними від попередніх. Одна з них в плані має напівкруглу, майже сферичну форму. Вона заглиблена приблизно на 1 м у бічну стінку печерного коридору. Висота цієї камери становить близько 1 м від рівня долівки. Інша камера є значно меншою. Вірогідно, що її розбудова залишилася незавершеною (рис. 18).

У різних місцях печерної порожнини простежено сліди від дії металевих знарядь (зубил, лез та ін.), якими вирубували кам'яну основу. Відбитки інструментів на стінах, стелі та у нішах різняться між собою. Зокрема, під час вирубування камер продовгуватої форми відзначено характерні риси металевих лез шириною 3–3,5 см, а сферичної – гострих знарядь клиноподібної форми. Зазначені свідчення дають підстави стверджувати про штучне походження печерної порожнини.

Ймовірно, що вирубували житлові камери у печерній порожнині різними знаряддями та тривалий період. На нашу думку, виконання печерних робіт відбувалося повільно в процесі поступового зростання числа мешканців та необхідності розбудови житлових камер.

Культурний шар, виявлений під час проведення досліджень у печерних порожнинах поблизу Руди та Поділля, є бідним, а здебільшого він не простежується, що не дає змоги встановити абсолютно точне датування досліджуваних чернечих житлових споруд.

Кам'яниста основа долівки не сприяла формуванню та збереженню культурного шару і в тім числі на багатьох інших чернечих печерних пам'ятках Галичини. Однак середньовічне чернече житлове призначення зазначених пам'яток, як наголошує М. Бандрівський, не викликає жодного сумніву⁴¹³.

⁴¹² Бандрівський М. Схимницькі печери-келії на Рогатинщині. – С. 12–13.

⁴¹³ Там само. – С. 13.

Щодо писемних досліджень, то зазначимо, що жодних відомостей та архівних згадок про наведені археологічні пам'ятки нам виявити не вдалося. Тому археологічні відомості залишаються єдиним джерелом, що дає змогу стверджувати про історію зазначених печерних порожнин та умови проживання в них.

У фондowych збірках Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника знайдено цікаве свідчення про Рогатинський монастир, який приблизно на переломі XVI–XVII ст. налічував всього троє осіб, не мав ніяких прав, коштів та не проводив жодної господарської діяльності⁴¹⁴. Варто зазначити, що місце знаходження Рогатинського монастиря досі встановити не вдалося. Хоча, на нашу думку, він мав би бути розміщений десь поблизу вище згаданих пам'яток.

Один із перших відомих дослідників зазначених печерних порожнин, розміщених поблизу сіл Руди та Поділля, польський історик А. Грушецький зачисляв до середньовічних житлових споруд ченців-схимників Галичини⁴¹⁵. Нині невідомо, чому саме так означив згадані пам'ятки автор.

Вжитий А. Грушецьким термін “схимник” майже повністю відповідає значенню терміна “чернець”, бо саме ченці, що приймають Схиму, тобто посвяту у монахи, стають схимниками. Життя ченця-схимника регламентоване Типіконом і будь-яке статутне порушення вважають гріхом. Варто наголосити, що схимникам не дозволялося мешкати в одній житловій камері по кілька осіб, бо це було порушенням Схими. Отже, схимники змушені були мешкати у відмежованих індивідуальних житлових камерах, а не спільно у великих однокамерних приміщеннях, подібних до тих, які розміщені у печерних порожнинах поблизу Руди та Поділля.

Як було зазначено, найближчим у правилах проживання до схимництва є кінвітство, що є відображенням одноосібного існування інока у житловій камері. Проте зазначені печерні пам'ятки на основі спільної житлової камери є одним з прикладів перехідного келіотського типу устрою чернечої общини.

Це видно із публікації А. Грушецького багато його тверджень і про інші пам'ятки побудовано на особистих припущеннях, адже він не спирається на джерельні матеріали. У більшості випадків автор користувався інформацією місцевого населення.

Означення цих печерних пам'яток, яке наводить М. Бандрівський, заслуговує на критичну оцінку у тому, що йдеться про велику однокамерну пам'ятку, яка конструктивно представляє одну структуру. За нашими підрахунками, у житловій камері печерної порожнини поблизу с. Поділля

⁴¹⁴ ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 77, спр. АСП-981/116, арк. 24.

⁴¹⁵ *Gruszeckij A.* O Jaskienijach na przestreni od Karpat po Baltik // Biblioteka Warszawska. – 1878. – Т. IV. – S. 329–352.

також могло мешкати приблизно 3–4 особи. За характерними ознаками спільного однокамерного проживання ченців, формами та розмірами дані приміщення цілком відповідають принципам організаційного устрою келіотських протомонастирів.

Важливу групу невеликих житлових печерних порожнин ченців репрезентують гроти. У середньовіччі вони творили один з різновидів великого однокамерного общинного середньовічного чернечого житла келіотського типу.

Серед них привертає увагу чернечий грот, який розміщений у верхній частині гористого масиву, що в східній околиці с. Розгірче Стрийського р-ну Львівської обл. (фото 8). Розміри печерної порожнини становлять 3,8×2,2 м. Довшою стороною вона була розміщена по осі північ–південь. Про чернече заселення грота серед місцевих мешканців ще й досі побутують численні перекази.

Грот має вигляд неглибокої кам'яної порожнини, у якій фронтальна сторона зараз є повністю відкритою. Стеля гроту округла, аркоподібної форми, яка обабіч плавно переходить у північну та південну стінки. Найбільшу висоту стелі споруди зафіксовано у середній частині, де вона від рівня долівки становить 1,9 м. Долівка пам'ятки добре втоптана, рівна, ґрунтово-кам'яна.

На стінках кам'яної порожнини простежено сліди рубання та тесання каменю. З південного боку грота, у стінці аркоподібного склепіння, на висоті 0,7 м від рівня долівки, є видовжений отвір овальноподібної форми. Його висота сягає 1,3 м, ширина – 0,7 м (фото. 9). Вірогідно, що він одночасно слугував для освітлення приміщення та виходу газів під час горіння вогнища у приміщенні споруди.

Про наявність стародавнього череня у південній пристінній частині печерної камери свідчить потужний пласт попелу, який в діаметрі охоплював близько 1 м. У попелі виявлено кілька невиразних фрагментів тонкостінного кружального керамічного посуду, який за характерними керамологічними ознаками зачисляють до середньовіччя.

Знайдено також невеликі кусочки добре випаленої глиняної обмазки, які виявлено під час зачищення ґрунтової поверхні, а також у вогнищі між вугликами. Іншим підтвердженням практичного використання приміщення гроту можуть також слугувати сліди стійкої кіптяви на стелі та у верхній частині віконного отвору (фото 9).

В окремих місцях на стінках споруди зафіксовано відбитки металевих клинів, сліди грубих сколів кам'яної породи та характерні ознаки від тесання кам'яних стін. Крім того, щоб запобігти зсуву ґрунтової породи та проникненню води у приміщення під час опадів дощу чи танення снігу нижню частину східної стінки грота було укріплено коленими вапняковими каменями,

які виклали на глиняно-піщаному розчині. Місцями у складі вапняного розчину простежується шкарлупа від пташиних яєць.

На нашу думку, в приміщенні печерної споруди могло проживати приблизно двоє-троє осіб. Спільність проживання кількох ченців в одному приміщенні відповідає теоретичним засадам келіотства. Такий устрій печерної камери є відображенням перехідного періоду в формуванні чернечої общини.

Цінну історичну пам'ятку середньовічного українського чернецтва перехідного періоду від анахоретства до кіновії виявлено під час пошукових робіт, які проведено поблизу села Страдч на Яворівщині. Печерна пам'ятка є великою однокамерною спорудою (фото 10; рис. 19). Подібно до багатьох печерних пам'яток в зазначеній печерній порожнині не виявлено слідів залягання культурного шару, що певною мірою ускладнює її визначення, вивчення та датування.

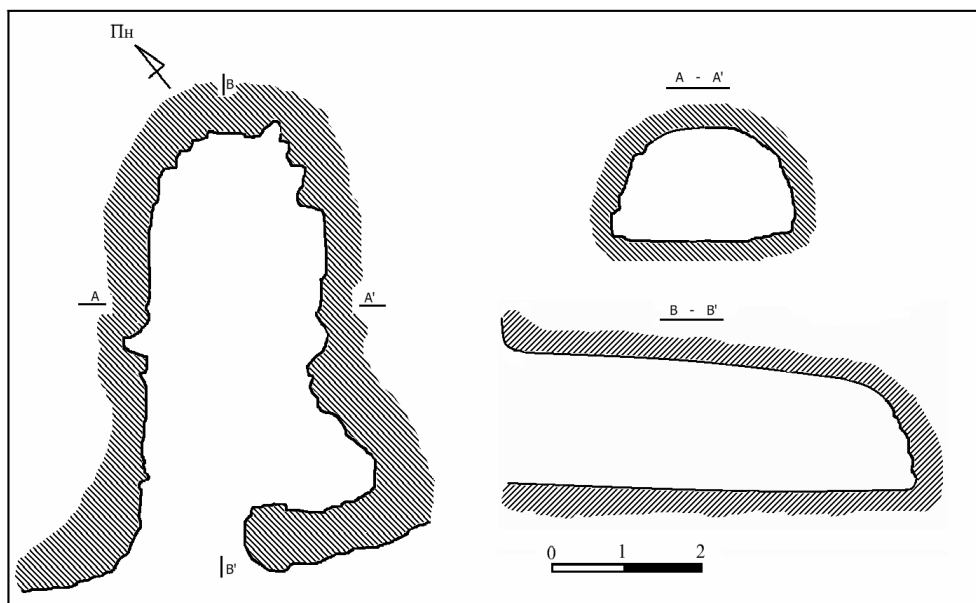

Рис. 19. План та переріз печерної порожнини, що знаходиться поблизу с. Страдч Яворівського р-ну Львівської обл.

У приміщенні печерної порожнини добре простежуються сліди та ознаки її поступового освоєння. Ймовірно, що пам'ятка шляхом розбудови з невеликої келії анахорета переросла у велику житлову камеру чернечої общини.

На підставі проведених спелеологічних обстежень зазначимо, що розбудова печерної порожнини не викликає жодних сумнівів і свідчить про її

штучне походження. У кам'яних стінах печерної порожнини добре простежуються численні спроби вирубування індивідуальних нішоподібних житлових камер (келій), що є характерним та визначальним явищем для чернечих общин кіновіального типу.

У плані спорудження вхідна та житлова частина печерної порожнини відповідають архітектурній традиції будівництва чернечих печерних житлових камер на землях Подніпров'я. Наприклад, подібний тип забудови печерної порожнини зафіксовано у матеріалах, які опублікував київський спелеолог Т. Бобровський.

У конструктивній забудові печерної споруди зазначено: прямий вхід у житлову камеру, пряма ліва стінка, розширення житлової камери у вигляді округлого заглиблення у правій стінці, овальне склепіння та ін. (рис. 14). Самі ці характеристики простежуються на плані зазначеної вище печерної порожнини зі Страдча, яку згодом значно розширили.

Це дає змогу висловити припущення, що засновником та будівничим цієї печерної порожнини міг бути мандрівний чернець (або ченці), можливо із земель Подніпров'я.

Вхідний отвір у печеру має округлу форму (фото 10). Найбільша висота, що припадає на середню частину вхідного отвору, становить 1,65 м від рівня долівки. Такою ж є і максимальна ширина, яку фіксують на висоті приблизно 0,8–0,9 м.

На стінах печерної порожнини виявлено шість невеликих нішоподібних заглиблень. Одне з них мало прямокутну форму (12×18 см, троє – округлу ($d = 16–18$ см), та двоє відзначалися підтрикутною формою (13×24 см). Середнє заглиблення становило всього 3–5 см.

Долівка печерної споруди від входу є похилою, кам'яною, а в окремих місцях, особливо в глибині печери – піщаною, що свідчить про вихід будівельників печерної порожнини на піщані пласти. Однак, порушень природних піщаних відкладів не зафіксовано.

Загальна площа печерної порожнини становить близько 24 м². На підставі значної площі, а також шістьох невеликих настінних ніш, які використовували як невеличкі індивідуальні вівтарі, котрі було виявлено у різних місцях пам'ятки, можна висловити припущення, що у печерній порожнині могло проживати приблизно 5–6 осіб. Такі умови вважаються недопустимими для чернечих общин, створених на засадах кіновії, але є характерними для келіотів.

Зазначена пам'ятка, на нашу думку, так і не змогла трансформуватися у повноцінну кіновіальну монастирську інституцію, для якої є притаманною відмежована культова, житлова, господарська, виробнича побутова та інша інфраструктура. Хоч варто наголосити, що у стінках печерної порожнини простежуються невеликі заглиблення, які свідчать про спроби вирубування

окремих печерних приміщень (рис. 19). Однак роботи залишилися незавершеними.

Теоретично чернечі Типікони забороняли ченцям спільне проживання в одному приміщенні⁴¹⁶, проте реалії середньовіччя сприяли пошуку, появі та поширенню нових організаційних форм, що в багатьох випадках призвело до створення чернечих общин, які згуртовувалися на засадах ідіоритмів, келіотства тощо.

Негативне значення в історії українського середньовічного чернецтва отримали так звані “блудні” ченці, які періодично мігрували чернечими обителями⁴¹⁷. Як зазначає А. Пекар, причиною такого явища у чернечому житті був пошук кращих умов для проживання⁴¹⁸.

У 1509 р. на Віленському соборі православним українським ченцям було заборонено без дозволу настоятеля покидати територію монастиря. Проте це не могло врятувати загальний занепад середньовічного чернецтва⁴¹⁹.

У XV–XVI ст. українське чернецтво переживало чи не найбільшу кризу в історії свого існування, що значною мірою було зумовлено діяльністю багатьох монастирів та ченців, які опинилися за межами будь-яких організаційних форм та підпорядкувань, чернечих статутів та правил⁴²⁰. Автор твердить, що ченці “разом із жінками та дітьми мешкали у монастирях”⁴²¹.

Загалом діяльність протомонастирів та келіотська форма устрою чернецтва отримала в науці неоднозначну оцінку. Чимало авторів не згадують цього явища, навіть намагаючись не помічати його існування. Багато дослідників вважають келіотство ганебним та негативним явищем, яке сприяло втраті значення, ролі та місця середньовічного чернецтва у суспільному житті.

Поява та поширення різних організаційних форм існування чернецтва у середні віки були зумовлені відсутністю власної держави, а також реальним становищем українського суспільства та чорного духовенства, що було позбавлене власних управлінських структур. Функціонування протомонастирів стало перехідною ланкою на шляху загального розвитку українського чернецтва у великі монастирські комплекси. Незважаючи на те,

⁴¹⁶ Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. – С. 56–76.

⁴¹⁷ Русские монастыри на Угорской Руси // Временник Института Ставропигийскаго. – Львов, 1872. – С. 114–120.

⁴¹⁸ Пекар А. Доба занепаду українського чернецтва. – С. 86; Федюк П. Й. Святий Василій Великий і християнське аскетичне життя. – С. 220–278.

⁴¹⁹ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 9, оп. 1, спр. 326, арк. 315, 870, 897; там само. – Спр. 328, арк. 471–472; там само. – Спр. 334, арк. 46, 47, 52, 550, 670, 676; там само. – Спр. 353, арк. 1511–1512.

⁴²⁰ Пекар А. Доба занепаду українського чернецтва. – С. 86–87.

⁴²¹ Там само. – С. 87.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

саме завдяки існуванню в українському чернецтві різних форм організації чернечого життя воно зуміло достосуватись до всіх суспільних небезпек, які несли з собою військові і ординські плюндрування краю, національний та релігійний гніт населення з боку чужоземних завойовників, важкі умови матеріального становища народних мас.

Розділ V

ЖИТЛОВО-ПОБУТОВІ УМОВИ ЧЕНЦІВ ПЕЧЕРНИХ МОНАСТІРІВ

Печерні середньовічні монастирі Галичини становлять важливу групу історичних пам'яток. Вони мали різні шляхи виникнення. Давно в історичній науці побутує думка, що творцями печерних монастирів виступали мандрівні ченці, які на певних умовах та ієрархічних засадах об'єднувалися у чернечі общини⁴²². Саме общинна організація чернецтва стала важливою запорукою появи перших монастирів на галицьких землях.

Одні групи ченців ще в княжі часи селилися у вільних печерних порожнинах, поступово пристосовуючи їх до власних потреб. Інші – довготривалий період проживали у примітивних житлових спорудах, а також у великих печерних монастирських комплексах.

Варто зазначити, що часто побутуюче у писемних джерелах та в народних переказах тлумачення поняття “монастир” у багатьох випадках не відповідає їхньому реальному статусу. Визначальною ознакою монастиря повинна слугувати наявність основних складових частин його інфраструктури та певні принципи організаційної побудови. Окремі монастирі не мали статутів і функціонували за межами чернечих статутних положень. Наближеними до вимог Типікону були монастирі, організовані на засадах кінотії.

За середньовічними статутними нормами, вимогами та правилами існування чернецтво мало чітку регламентацію усіх сторін життя⁴²³, що знаходила своє оформлення у типіконах. Своїм корінням типікони сягають перших століть нашої ери⁴²⁴.

Від часу раннього християнства у чернече середовище було закладено певну соціальну диференціацію іноків. Вже Пахомій Великий (292–348) – засновник першого в історії християнства кінотіального монастиря, за участю в духовному житті поділив ченців на 24 класи (розряди). Правила, які склав

⁴²² Пекар А. Чернече життя Київської Русі в домонгольській добі // Нарис історії василіанського чину святого Йосафата. – Рим, 1992. – С. 19–24.

⁴²³ Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. – С. 56–89.

⁴²⁴ Коялович М. Історія базилианського ордена // Християнское чтение. – С. Петербургъ, 1864. – Ч. 1. – С. 12–13.

Пахомій, врегульовували багато сторін внутрішнього та зовнішнього життя чернецтва. З часом вони удосконалювалися, застосовувалися до тих чи інших суспільних умов⁴²⁵.

Діяльність ченців монастиря кіновітів організовував та спрямовував ігумен (або настоятель). Монастир перебував під його духовною та адміністративною владою. За волею та благословенням настоятеля у православних чернечих общинах Галичини, організованих на кіновітальній організаційній формі, здійснювали забудову приміщень для загального (храм, трапезні, комори і т. п.) та індивідуального (келії) користування. Крім фізичної праці, що забезпечувала потреби монастиря, ченці усе своє життя повинні були проводити в молитві, читанні духовних книг та в місіонерській діяльності.

Зазначимо, що середньовічне українське чернецтво визнавало Студійський Типікон, який свою назву отримав від його творця – Теодора (Феодора) Студита (759–828). Теодор Студит був настоятелем одного з православних монастирів у Константинополі⁴²⁶.

Укладення дисциплінарних положень Типікону він виконував з урахуванням вимог та духу богослужбових книг. З часом укладений Теодором Студитом Статут був прийнятий і поширений серед багатьох православних монастирів Візантійської імперії⁴²⁷.

Є також відомості, що приблизно до кінця X ст. чинність Студійського Статуту була відомою за межами Візантійської імперії⁴²⁸.

Інформацію про поширення дисциплінарних положень студитів підтверджують також наукові дослідження багатьох авторів, які засвідчують

⁴²⁵ *Петров Н.* Очеркъ истории базилианскаго ордена в бывшей Польшѣ // Труды Киевской духовной академіи. – Киевъ, 1870. – С. 373.

⁴²⁶ *Крашенинникова О. А.* Типикон // Большая энциклопедія Кирилла и Мефодія. Com; *Анучинъ Д.* Монастырская реформа въ царстве польскомъ // Русская старина. – 1902. – С. 513–532; *Голубинскій Е.* История Русской Церкви. Видання друге. – М., 1904. – Т. I. – Ч. 2. – С. 552–790; *Casey R.* Early Russian Monasticism. – Roma, 1953. – 372 s.; *Ваврик М.* По василіанських монастирях. – Торонто, 1958. – 286 с.

⁴²⁷ *Федюк П. Й.* Святий Василій Великий і християнське аскетичне життя. – С. 220–278.

⁴²⁸ *Шафарикъ П. І.* Жизнеописание св. Меѳодія. – С. 3–136; *Л. П.* Когда и гдѣ довершилось крещеніе Киевлянъ при св. Владимиръ // Киевская Старина – Киевъ, 1888. – № 9. – С. 175–185; *Zivot sv. Ivana // Fontes rerum Bohemucarum “Prameny dějin českých” vydavane z nadani Palackiego / Vydal Josef Kolar.* – S. 111–113; *Приселков М. Д.* Афтон в начальной истории Киево-Печерскаго монастиря // Известія отдѣленія русскаго языка в словесности. – С.-Петербург, 1912. – № 2. – С. 186–197; *Праницкий Д.* Старинный церковный памятник // КЕВ. – 1903. – № 19. – С. 506–508.

його загальне визнання православним чернецтвом на українських землях від початку XI ст. аж до перелому XVI–XVII ст.⁴²⁹

Джерельні матеріали та наукові розвідки дають підстави стверджувати, що Студійський Типікон у середні віки на українських землях був чинним не лише для чернечих орденів студійського, а й василіанського чину. Тому зазначати про певні статутні чи організаційні відмінності у ті часи між чернечими орденами не має жодних підстав. Сьогодні, на думку низки дослідників, оригінал найдавнішого Типікону втрачений, хоч у середньовічних документах трапляються відомості про його існування. Також збереглися твори Теодора Студита видані у пізніші часи, які певним чином є відображенням багатьох положень Типікону⁴³⁰.

Звичайно, на українські землі Студійський Типікон потрапив пізніше. Як зазначає відомий дослідник історії українського чернецтва А. Пекар, лише близько 1070 р. чернець Києво-Печерської лаври Феодосій (Теодозій) Печерський (1030–1074) використав положення чернечого Статуту константинопольського монастиря для укладення примірною “Уставу” чоловічих та жіночих православних монастирів Київської Русі⁴³¹.

Проте з огляду на обставини, характерні для перехідного періоду від язичництва до християнства, реальним становищем давньоруського суспільства в XI–XII ст., а згодом і втратою державності, зміною становища інституцій православного духовенства, особливостями суспільно-політичного розвитку українських земель, порушенням духовної ієрархічної системи правління та іншими чинниками багато монастирів творили відмежовані чернечі общини з незалежною системою правління. Результати наукових досліджень засвідчують, що більшість середньовічних українських монастирів не мала Статутів, хоч зміст та основні вимоги Типікону передавали у переказах в усній традиції або у формі коротких записів, що не завжди адекватно відображали його положення.

⁴²⁹ *Bartoszewicz J.* Szkic Dziejów Kościoła Ruskiego w Polsce. – Kraków, 1880. – 493 s.; Монастыри // Энциклопедический словарь / Издатели Ф. Брокгаузь, И. Ефрон. – С. Петербург, 1896. – Т. XIX. – С. 725; *Пекар А.* Чернече життя Київської Русі в домонгольській добі. – С. 19–24; *його ж.* Доба занепаду українського чернецтва (від половини 13-го до кінця 16-го століття) // Нарис історії василіанського чину святого Йосафата. – Рим, 1992. – С. 70–73; *Müller L.* Zum Problem des Hierarchischen Status und der Jurisdiktionellen Abhängigkeit der russischen Kirche von 1039. – Köln–Braunsfeld, 1959. – 84 s.; *Климов В. В.* Християнське чернецтво України // Українське релігієзнавство. – 2008. – № 46. – С. 281–302.

⁴³⁰ *Theodorus Studita.* Epistula II. – Roma, 1907. – 685 s.

⁴³¹ *Пекар А.* Чернече життя Київської Русі в домонгольській добі. – С. 38; *Макарії.* Русские монастыри въ периодъ монгольській // Христианское чтение. – С. Петербург, 1861. – С. 145–204.

Основними складовими частинами комплексу монастиря кіновіального типу були монастирський храм, трапезна та одноосібні келійні приміщення⁴³². Усі інші споруди комплексу (комори, пекарні, майстерні і т. д.) мали другорядне значення. Як зазначено у низці дисциплінарних положень чернечого Статуту (ст. 19, 20, 23 і т. д.), що на основі Студійського Типікону появився на початку XVII ст., кожне приміщення повинно мати своє чітке призначення та використання⁴³³.

Ченці-кіновіти творили так звані спільножитні чернечі оселі, в яких існування кожного інока було чітко регламентоване відповідними положеннями щодо міжособних стосунків, побуту, віри, господарської та виробничої діяльності⁴³⁴.

Середньовічні та пізніші писемні джерела часто називають ченців, які проживали у кіновіальних монастирях, “законниками”. Одним з прикладів може слугувати писемна історія Крехівського печерного монастиря, яка є добре відомою за архівними та археологічними джерелами⁴³⁵. Зокрема, архівні документи засвідчують, що першими законниками, а також засновниками чернечої общини у Крехові (тобто Крехівського монастиря), стали мандрівні ченці Йойл та Сильвестр⁴³⁶.

Загалом кількість законників у галицьких православних монастирях у середні віки була незначною. Найчастіше їх було 3–4 особи. Проте переважна більшість монастирів перебувала за межами чинного серед чернецтва законництва.

Визначення організаційного принципу існування того чи іншого монастиря можна здійснювати за результатами комплексного наукового дослідження тієї чи іншої пам’ятки, археологічного, архівного, на основі порівняння положень Типікону, які застосовували в окремих монастирях. Також на підставі комплексних досліджень визначають тип організаційного устрою того чи іншого монастиря.

Важливе значення для відтворення побуту ченців мають дослідження чернечих келій. Так для кіновіального устрою чернечої общини характерною ознакою була наявність одноосібних відмежованих жител, що регламентувалася 19-ою статтею чернечого Типікону⁴³⁷. Вона передбачала одноосібне проживання ченця у келії.

⁴³² ЦДДАУ у Львові. – Ф. 358, оп. 1, спр. 47. – 180 арк.

⁴³³ Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. – С. 56–76.

⁴³⁴ Нагаєвський І. Кирило-Мефодіївське християнство в Русі-Україні // Записки ЧСВВ. – Рим, 1954. – С. 176–209; Назарук О. По наших монастирях // Америка. – 1954. – № 144–163; Огієнко І. Українська церква. Нариси історії Української Православної церкви. – Прага, 1942. – Т. 1. – 236 с.

⁴³⁵ ЛННБ ім. В. Стефаніка. – Ф. 77, спр. АСП 918/101, арк. 55.

⁴³⁶ Там само. – Ф. 3, спр. 122, арк. 2–6.

⁴³⁷ Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. – С. 59–60.

Водночас для келіотів та ідіоритмів було характерним спільне проживання кількох осіб в одній житловій камері. Звичайно, спільність проживання була порушенням статутних положень, але вона була зумовлена реальними умовами, у яких в середні віки опинилося українське чернецтво.

Давні чернечі споруди багатьох галицьких монастирів одночасно слугували як спільні житла, трапезні, храми, майстерні та ін. Значною мірою вони виступали відображенням типу організаційного устрою монастиря, характеристикою житлових умов щоденного побуту.

Наголосимо, що одноосібні келії кіновітів мають невеликі розміри, а житлові споруди келіотів часто представляють великі житлові камери, у яких одночасно могло проживати декілька осіб. Такий тип монастирського побуту Митрополит Іларіон називає родинним чернецтвом⁴³⁸.

Проте часто келіотські монастирі перебували за межами законництва, існували у глухих лісових закутках, а через це не були залежними від організаційних ієрархічних структур і таким чином знаходилися за межами облікових систем.

Низка статей Типікону визначала ставлення статутного чернецтва до матеріальних благ та цінностей. Зокрема, 12 та 13 статті дисциплінарних положень забороняли ченцям мати та зберігати цінності, 17 – закликала утримуватися від розкоші і ще ціла низка статей наголошувала на обов'язку проживати в матеріальній убогості⁴³⁹. Тому в келійних приміщеннях кіновітів майже не зустрічаються предмети побуту та цінні речі, нумізматичні та інші знахідки.

Водночас ченці у монастирях келіотського типу мали приватну власність, яку, здебільшого, розвивали на базі ремісничих та господарських занять. Це підтверджують археологічні знахідки, виявлені під час досліджень печерних житлових споруд.

Важливими спорудами середньовічних монастирських комплексів є общинні трапезні. Часто їх ще називають чернечими харчевнями⁴⁴⁰. Для монастирів кіновітального типу ці споруди мали особливе значення оскільки їх використовували не лише для спільних трапез братії, а й мали певний містичний сенс, який ченці асоціювали з "Темною вечерею". Тому монастирську трапезну в житті ченців-кіновітів найчастіше трактували не як утилітарну споруду, а як сакральну.

Трапезна функціонально, композиційно і навіть образно тяжіла до соборної церкви. Не випадково трапезні приміщення розташовували поблизу храмів. Вони також зберігали просторову орієнтацію, яка є характерною для християнських культових будівель.

⁴³⁸ Огієнко І. Українське монашество. – С. 91.

⁴³⁹ Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. – С. 59.

⁴⁴⁰ Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – С. 561.

Важливе духовне значення чернечих трапезних приміщень знайшло відображення в давній християнській традиції встановлення у них вівтарної частини, каплиці і навіть церкви. Це формувало лінійну функціональну схему розміщення споруд, де церква, трапезна зала, келійні та допоміжні приміщення групувалися вздовж осі схід–захід⁴⁴¹.

Варто зазначити ще один організаційний тип устрою монастирів, який поширювався на галицьких землях у хронологічних рамках досліджуваного нами періоду. Це монастирі, що існували на засадах ідіоритмії. Появу цього організаційного типу, передусім, слід пов'язувати з особливостями українського суспільства у середні віки. Ідіоритмічні монастирі іноді не мали ні жител, ні господарських, ні виробничих споруд. Місце проживання ченців залишалося невідомим. Як зазначає І. Огієнко, спільним, що об'єднувало чернецтво у ідіоритмічних монастирях, було лише богослужіння, кладовище та храм⁴⁴².

Писемні джерела пізнього середньовіччя серед інших чернечих осель галицьких земель також згадують ідіоритмічні монастирі (“monasteria idioritma”)⁴⁴³. Однак встановити місце їхнього знаходження є важко та складно, що передусім зумовлено відсутністю джерельної інформації про житлові та храмові комплекси. Наприклад, відомий український історик І. Крип'якевич виявив у писемних джерелах відомості про низку монастирів, що існували на організаційних принципах ідіоритмії. Проте їхнього місця розміщення йому встановити не вдалося⁴⁴⁴.

Організаційний устрій у ідіоритмах дещо нагадує організаційну систему, яка існувала у келіотських чернечих общинах. Адже ченці в ідіоритмічних монастирях подібно до келіотів мали своє господарство, самі забезпечували себе їжею, одягом, роботою, виробничим інвентарем, на власний розсуд складали розпорядок дня тощо.

Отже, ознакою окремих ідіоритмів є проживання ченців за межами монастирських осель, ймовірно, що відомий з архівних документів Лагодицький монастир, місце знаходження якого дослідники шукають ще з ХІХ ст., існував на засадах ідіоритмії, і встановити його місцезнаходження буде можливо лише після виявлення місця чернечого кладовища.

Загалом чернечі поховальні пам'ятки відзначаються як ґрунтові трупопокладення. Вони мають чітко визначену просторову орієнтацію.

⁴⁴¹ Чистовичь И. Очеркъ истории Западно-русской церкви. – С. Петербургъ, 1882. – 358 с.; Русские монастыри на Угорской Руси // Временникъ Института Ставропигийскаго. – Львов, 1872. – С. 114–120.

⁴⁴² Огієнко І. Українське монашество. – С. 92.

⁴⁴³ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 9, оп. 1, спр. 328, арк. 471–472.

⁴⁴⁴ Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу // Записки ЧСВВ. Жовква, 1926. – С.70–105.

Відзначаються випростаними вздовж тулуба або зігнутими у ліктях руками, які покладені на грудну клітку, а також характеризуються бідним поховальним інвентарем. Лише в пізньому середньовіччі у чернечих похованнях появляються нумізматичні знахідки.

На підставі досліджень чернечих поховань, які ми проводили в Уневі, а також результатів роботи археологічних експедицій Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника та інших наукових інституцій у Спаському, Лаврівському та багатьох інших галицьких монастирях (керівники Ю. Лукомський, М. Рожко, В. Ауліх, Б. Томенчук та ін.) встановлено, що багато чернечих поховань різняться від мирських здебільшого тим, що у ченця-покійника під головою підкладено камінь. Таку "традицію" відзначено і на багатьох інших середньовічних поховальних чернечих пам'ятках України⁴⁴⁵.

Виявлення таких поховань має важливе значення для розширення джерельної бази історії галицького середньовічного чернецтва.

Нерідко каміння зустрічається у келіях. До цього можна додати соціальну замкнутість чернецтва. Вірогідно, що чернеча практика втечі від світу та матеріальна бідність є цьому причиною. Адже творцями печерних монастирів Галичини передусім виступало убоге мандрівне чернецтво⁴⁴⁶.

Як уже було зазначено, творцями однієї з груп середньовічних монастирів Галичини були анахорети. На прикладі дослідження багатьох пам'яток можна уявити, як проходила поступова трансформація одноосібних печерних келій анахоретів у протомонастирі, скити та монастирі. Цей шлях виявився тривалим, важким та тернистим. Потрібними були зміни не тільки значних організаційних форм у межах тієї чи іншої чернечої общини, а й виконання величезного обсягу фізичних робіт, які були необхідними для забезпечення існування чернечої інституції.

Поява у середньовічній Галичині ченців-"законників" – явище дещо пізнішого часу, породжене особливостями чернечого становища на українських землях в середньовіччі. До цієї категорії зараховували чернечу

⁴⁴⁵ *Моця О. П.* Підпливові поховання на південноруських могильниках // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II половині першого на початку другого тисячоліть н.е. – Чернівці, 1994. – С. 31–34; *Моця О. П., Руденюк В. Я.* Костниця в антонієвих печерах в Чернігові (про деякі особливості християнської обрядовості на Русі) // 1000 років Чернігівській єпархії. – Чернівці, 1992. – С. 31–32.

⁴⁴⁶ *Fontes rerum Bohemicarum "Prámeny dějin českých" vydavane z nadání Palackiego / Vydal Josef Kolar. – Praha, 1874. – S. 111–112; Шафарикъ П. І.* Жизнеописание св. Меодія. – Прага, 1851. – С. 5–136; *Федюк П. Й.* Святий Василій Великий і християнське аскетичне життя. – С. 220–278.

братію лише зареєстрованих монастирів, які відповідали статутним умовам існування⁴⁴⁷. Значну кількість монастирських осель репрезентували бідні монастирі, які існували “без прав, без монастирського майна та нерухомої власності”, без жодних адміністративно-ієрархічних підпорядкувань тощо⁴⁴⁸. У таких монастирях організаційний устрій формувався на основі ідіоритмічних чи келіотських організаційних принципів⁴⁴⁹.

Яскравим відображенням середньовічного келіотського общинного устрою був Страдецький (Страдчанський) печерний монастир⁴⁵⁰. Вірогідно, що його заснували ще в княжі часи мандрівні ченці-келіоти⁴⁵¹. Вхідна частина цього монастиря (від входу до глибини 40 м по ходу печерного коридору) не має чітко виражених слідів будівельних робіт, а радше природне походження (фото 37)⁴⁵². Про це свідчать хаотичне, нерівне та безсистемне розширення чи звуження печерного коридору, нерівні стіни житлових печерних порожнин, різні горизонтальні рівні облаштування келійних приміщень. Сліди людської праці хіба видно на нерівному вирубуванні стелі тощо. Наголосимо, що з багатьох печерних пам’яток Галичини лише Страдецький печерний монастир є відображенням двох організаційних форм його устрою.

Як показано на світлинах (фото 13, 37), печерні коридори однієї пам’ятки, вирубані у одному горизонтальному рівні у різних місцях, помітно різняться між собою архітектурним виглядом. Типологічно також відмінними між собою є келійні приміщення. Це дає підстави вважати, що вони представляють два періоди діяльності печерного монастиря. Зокрема, характерні ознаки першого з них відображають келіотський устрій (фото 37), другого – існування кіновіальних організаційних принципів устрою монастиря (фото 13–15).

Стосовно висвітлення порівняльних ознак найдавнішого періоду пам’ятки зазначимо, що для нього властивим є не тільки невпорядкований печерний коридор келіотів, а й і їхні житлові споруди, тоді як у кіновітів він чітко сформований, його прохід, що виділяється овальним склепінням є рівно вирубаний. Типологічно такі печерні проходи дослідники⁴⁵³ зачисляють до

⁴⁴⁷ ЛННБ. – Ф. 3, спр. 116, арк. 78.

⁴⁴⁸ Там само. – Арк. 74.

⁴⁴⁹ *Огієнко І.* Українське монашество. – С. 83–93.

⁴⁵⁰ Мова йде про пам’ятку, що поблизу с. Страдч на Львівщині, яка у науковий обіг ще з XIX ст. увійшла як Страдецький печерний монастир.

⁴⁵¹ *Пастернак Я.* Археологія України. – С. 561.

⁴⁵² *Пелецишин М., Берест Р.* З історії вивчення печери в с. Страдч на Львівщині. – С. 72–76.

⁴⁵³ *Нечитайло П.* Печерні монастирі Поділля // Давня і середньовічна історія України (Історико-археологічний збірник). – Кам’янець-Подільський, 2000. – С. 311–319.

галерейного типу. Подібної архітектурної форми печерні коридори є характерними для багатьох кіновіальних середньовічних монастирів. Такими є печерні підземелля Києво-Печерської лаври – першого відомого осередку кіновіального чернецтва на українських землях⁴⁵⁴.

Житлові споруди келіотів є багатомісними, відзначаються різними формами та об'ємом, келії в них мають доволі великі розміри, часто вони розміщені у різних горизонтальних рівнях. У кожній житловій камері виділяється ще по декілька неглибоких ніш, які, на нашу думку, були житловими місцями ченців-келіотів.

Келії ж кіновітів Страдецького печерного монастиря є невеликими, мають характерні однотипні конструктивні форми та ознаки забудови, а також свідчать про їхнє одноосібне використання.

Варто наголосити, що в плані житлові печерні споруди келіотів є ніби відображенням химерних людських силуетів (рис. 20), що не простежується у плані спорудження келійних приміщень анахоретів, пустинників, відшельників, затворників, ісихастів та в інших представників аскетичного напрямку.

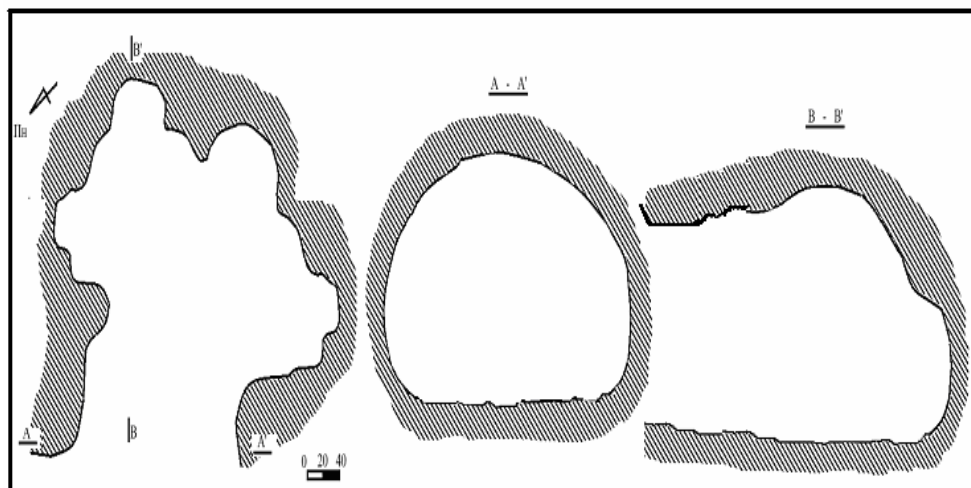

Рис. 20. План печерної житлової споруди келіотського типу Страдецького печерного монастиря.

Зазначена житлова споруда Страдецького печерного монастиря на плані уявно видається як відображення двох осіб, обабіч яких розташовані невеликі

⁴⁵⁴ Л.П. Гдъ жили первые Киевские митрополиты въ Переяславъ или въ Киевъ? // Киевская Старина – Киевъ, 1885. – Ч. 1. – С. 177–182.

ніші, які, можливо, слугували для збереження особистих речей мешканців, продуктових запасів тощо.

На підставі аналізу дисциплінарних положень “Правил...” чернечого життя митрополита Велямина Рутського вважаємо, що така особливість планування келійних приміщень була характерною ознакою для житлових споруд келіотського типу.

У процесі обстеження інших печерних камер келіотів було зафіксовано також силуетне відображення двох, трьох та чотирьох осіб у межах одного житлового приміщення. Цей факт може слугувати вагомим аргументом не тільки щодо підтвердження форми організаційного устрою чернечої общини, що відповідала характерним ознакам ченців-келіотів, а й для обліку кількості мешканців цього монастиря в часи його діяльності.

Зображена на світлині (фото 14) житлова споруда має піщану долівку, що зумовлено заляганням у цьому місці піщаного шару у складі стратиграфії Страдецької гори. На плані печерного житлового приміщення виділяється вхідна та житлова частини, що є характерною ознакою багатьох печерних жител анахоретів та мешканців протомонастирів. Розміри вхідної частини келіотів значно перевищують показники входів жител анахоретів чи кіновітів (табл. 2).

Як частково видно на вище зазначеній світлині, стеля печерної порожнини нерівна, зі слідами численних сколів та ознаками рубання каменю. Найбільша висота стелі від рівня долівки зафіксована у середній частині камери, де вона сягає 1,2–1,3 м. Загальний об’єм зазначеної печерної споруди становить близько 9 м³.

Таблиця 2

**Середньостатистичні розміри чернечих
середньовічних житлових споруд келіотів та анахоретів
з території Галичини**

Показники	Житло анахорета (м)	Житло келіота (м)
Ширина входу	0,4	1,8
Висота входу	0,7	1,3
Ширина житла	0,7	2,5
Довжина житла	1,4	2,9
Висота камери	0,9	1,4
Повний об’єм (м ³)	1,3	9

Варто зазначити, що багатомісні печерні житла келіотського типу логічно є значно більшими від невеличких одноосібних житлових споруд анахоретів. Зокрема, ширина входу у зазначену житлову споруду келіотів

Страдецького печерного монастиря становить 1,8 м, середня ширина приміщення житлової камери сягає приблизно 2,5 м, максимальна довжина споруди має близько 2,9 м (рис. 20).

Вірогідно, що зростання об'єму та розмірів житлових камер келіотів є відображенням збільшення кількості мешканців монастиря, що було властивим для побуту ченців-келіотів, які мешкали по кілька осіб в одному приміщенні.

Можна припустити, що в житлових печерних камерах келіотів одночасно проживало не менше, ніж двоє осіб. За умова печерного існування велика житлова камера для однієї особи є нераціональною та малоефективною щодо збереження теплової енергії, а щодо спорудження великої печерної камери була надто трудомісткою.

Як показано у табл. 2, середньостатистичні вимірні показники житлових споруд анахоретів та келіотів одного монастиря мають значні відмінності між собою щодо ширини, висоти, довжини та повного об'єму келії, вони виступають як відображення певних відмінних організаційних засад в існуванні середньовічних чернечих общин.

Отримані в процесі спелеологічних досліджень відомості це засвідчують переконливо, що, зокрема, узагальнено у таблиці 3.

Таблиця 3

Основні ознаки печерних монастирів келіотського типу

1.	Архітектурна інфраструктура монастиря	Неповна. (Є храми, кладовища, відсутні: трапезні)
2.	Система управління	Демократична, анархічна
3.	Спосіб проживання ченців	Общинний
4.	Ставлення до матеріальних цінностей	Приватна власність, індивідуальна та спільна господарська діяльність

Отже, житлові споруди келіотського типу є значно більших розмірів від келійних приміщень кіновітів. Житла келіотів були зручнішими для проживання і, вірогідно, репрезентують найбільш ранній період діяльності монастиря. Печерні ж споруди кіновітів є невеличкими і нагадують одноосібні житлові камери анахоретів.

Під час досліджень печерних порожнин Страдецького монастиря зауважено цікавий факт, що майже усі житлові камери келіотів розташовані праворуч від печерного коридору. Таку особливість зауважено не лише у Галичині, а й у матеріалах, які подав київський дослідник Т. Бобровський із Подніпров'я (рис. 14). І лише поблизу вівтарної частини в приміщенні печерної церкви (майже 30 м від входу) з лівої сторони від основного

печерного проходу розміщена одна камера невеликих розмірів, яка має два отвори, котрі можна використовувати для входу чи виходу із печерної порожнини (фото 14; рис. 21).

Один отвір знаходився із південно-західної сторони, інший – з південно-східної мав вхід, характерний для багатьох печерних житлових споруд кіновітів. Враховуючи відмежоване місце знаходження печерної порожнини та невеликі її розміри можна допустити, що вона могла мати спеціальне культове призначення. Можливо, це місце для сповіді.

У зазначеній камері, як це видно на світлині (фото 14) помітно виділяється піщана долівка, рівно “зрізана” північна стінка, плавно заокруглені кутові частини та овальне склепіння. Загальні розміри споруди є невеликими. Довжина камери становить близько 2 м, ширина – 0,8 м, висота – 0,9 м, загальна площа – 1,6 м², повний об’єм – 1,4 м³.

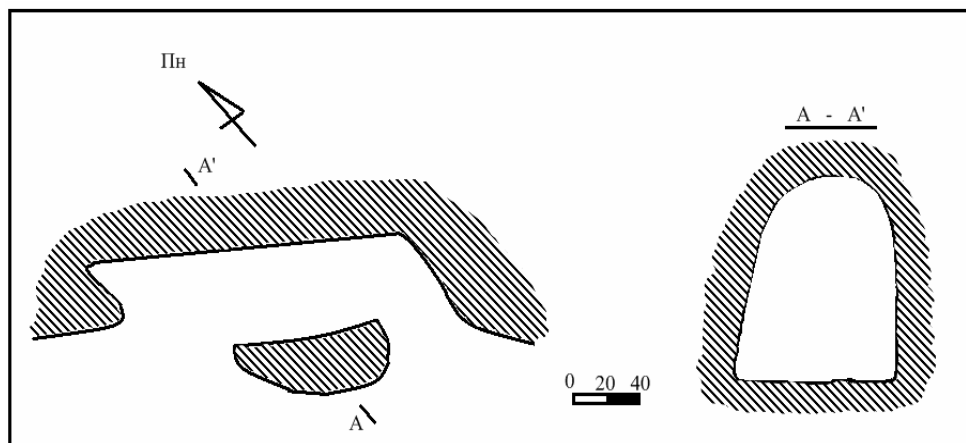

Рис. 21. Страдецький печерний монастир. План та переріз печерної споруди із двома вхідними отворами.

Вхідний отвір у камеру має вигляд неправильної параболи (фото 14). Зліва від вхідного отвору у верхній частині розміщене невелике нішоподібне заглиблення овальної форми, покрите кіптявою. Ймовірно, що тут знаходилися культові речі. Максимальна висота овалу становить 22 см, ширина – 12 см, глибина приблизно – 3–4 см. З правого боку від входу знаходиться невеликий кам’яний останець, у верхній частині якого розміщена рівно зрізана кам’яна поличка.

Можливо, – це місце, яке було спеціально відведене для пожертв. Адже ще й зараз на поличці культових споруд встановлюють невеликі ікони, підсвічники, а в дні великих релігійних свят тут кладуть невеликі пасочки, натільні хрестики, хлібини, писанки, квіти тощо.

За характерними, типологічними та порівняльними ознаками вищезазначена печерна споруда має невеликі розміри, чітко окреслену архітектурну форму, аркоподібний вхід та склепіння, що відповідає традиції ченців-кіновітів. Тому, ймовірно, вона могла належати ченцям-кіновітам Страдецького монастиря, які у пам'ятці представляють окрему групу печерних приміщень.

Окремої уваги заслуговує житловий сектор Страдецького печерного монастиря з одноосібними спорудами, які є характерними для монастирів кіновіального типу. Передусім наголосимо, що однією з особливих ознак кіновії є чітке відмежування житлового сектора від харчового, виробничого та культового секторів.

Саме ці вимоги повністю відповідають місцю знаходження невеликих чернечих житлових камер, які є віддаленими від приміщення печерної церкви, трапезної, комори тощо⁴⁵⁵.

Печерний коридор Страдецького монастиря келіотів (фото 37) помітно різниться порівняно з печерним коридором кіновітів (фото 15), який дослідники відносять до групи печерних проходів галерейного типу. Подібні тунельні проходи галерейного типу є поблизу с. Стільське Миколаївського району Львівської обл. (фото 11, 12). Такі типи печерних коридорів є характерними для багатьох середньовічних пам'яток чернецтва⁴⁵⁶.

Спорудження житлових камер кіновітів виконано в одному горизонтальному рівні порівняно з рівнем печерного коридору монастиря. У більшості житлових камер пам'ятки відзначається рівна кам'яна долівка, значно зрідка – піщана.

Особливістю спорудження печерного коридору кіновіального типу є те, що він має чітко окреслену форму – рівні стіни та овальноподібне склепіння. Стилійстично така архітектурна форма нагадує риси барокового будівництва, перші прояви якого появилися на українських землях наприкінці XVI ст. Тому печерна архітектура, без сумніву, може слугувати попереднім визначником для встановлення періоду будівництва хронологічних меж функціонування тієї чи іншої пам'ятки⁴⁵⁷.

⁴⁵⁵ Пелешишин М., Берест Р. З історії вивчення печери в с. Страдч на Львівщині. – С. 72–76.

⁴⁵⁶ Бобровський Т. А. К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей // Тезисы историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.” (15–18 мая 1990 г.). – Чернигов, 1990. – С. 70–73; Пламеницька О. Новий погляд на початки скельної християнської архітектури в Україні-Русі (Скельні монастирі Наддністрянщини) // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 144–151.

⁴⁵⁷ Пламеницька О. Новий погляд на початки скельної християнської архітектури в Україні-Русі (Скельні монастирі Наддністрянщини). – С. 144–151.

Подібні типологічні ознаки та риси є також властивими для житлових споруд Страдецького печерного монастиря, що мають чітко сплановані нішоподібні заглиблення, вирубані у стінках печерного коридору⁴⁵⁸. Відомо, що для будівельного стилю бароко характерними є аркоподібні входи, галерейні проходи, склепіння аркоподібної форми, котрі плавно переходять у стіни та інші риси, які, на думку дослідників, мають певний архітектурний вираз у історико-романтичній стилізації⁴⁵⁹.

Це дає змогу висловити припущення, що перехід до кіновіального общинного устрою іноків Страдецького печерного монастиря відбувався приблизно в часі зародження та поширення барокової архітектури у будівництві, тобто наприкінці XVI – початку XVII ст.

З іншого боку, зазначений період припадає на дію положень Берестейської унії та проведення радикальних реформ митрополита Велямина Рутського, що проводилися в справі оновлення та організаційного згуртування українського православного чернецтва на організаційних засадах кінові⁴⁶⁰.

Ймовірно, що саме із зазначеним періодом варто пов'язувати тунелеподібні печерні порожнини, які розміщені поблизу Стільська на Миколаївщині (фото 11)⁴⁶¹. Адже досі жодних писемних відомостей про цю унікальну пам'ятку дослідникам виявити не вдалося.

Печерні келії кіновітів, які знаходяться в глибині печерної порожнини Страдецького монастиря (після приміщення печерної церкви), суттєво різняться від вищезгаданих житлових споруд келіотів за формою, плануванням, розмірами та іншими ознаками⁴⁶².

Перш, ніж перейти до детальної характеристики середньовічних монастирських обителей варто повторити, що кожен чернець монастиря кіновіального типу мав окреме відмежоване житло, що відповідало вимогам чернечого Типікону⁴⁶³. Печерні житла кіновітів були невеликими. В одному

⁴⁵⁸ Пелецишин М., Берест Р. З історії вивчення печери в с. Страдч на Львівщині. – С. 72–76.

⁴⁵⁹ Берест Р. Типологія давніх монастирів Прикарпаття // Король Данило та його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наукової конференції (29–30 листопада 2003 р.). – Львів, 2003. – С. 206–207.

⁴⁶⁰ Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. – С. 56.

⁴⁶¹ Мацек В. Княже митрополиче Стільсько в Миколаївщині над Дністром // Наша Батьківщина. – Львів, 1938. – С. 129–131; Корчинський О. Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі // МДАПВ. – Львів, 2008. – Вип. 12. – С. 267–282.

⁴⁶² Пелецишин М., Берест Р. З історії вивчення печери в с. Страдч на Львівщині. – С. 72–76; Берест Р. Давні монастирі Прикарпаття // АДЛУ. – Львів, 2003. – Вип. 6. – С. 129–138.

⁴⁶³ Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. – С. 56–76; ЦДІАУ у Львові. – Ф. 358, оп. 1, спр. 47, арк. 1–180.

житлі, здебільшого, міг поміститися лише один чернець. Іншою важливою ознакою печерних монастирів, які існували на принципах кіновії, є характерне скупчення розмежованих між собою печерних житлових споруд. Тобто простежується заселення певної ділянки печерної порожнини (або печерного коридору) у вигляді невеликих колоній, що налічують всього 3–5 житлових камер⁴⁶⁴.

Такі скупчення печерних помешкань є відомими із результатів спелеологічних досліджень печерних скитів в Берем'янах, Отрокові, Крутилові, Рукомиші, Винятинцях, Галиці, Бакоті та на інших чернечих пам'ятках Галичини, які ще наприкінці XIX ст. обстежував А. Грушецький⁴⁶⁵. Цю особливість бачимо і на прикладі планувальної структури та основних принципів розташування печерних келій Страдецького монастиря⁴⁶⁶.

Характерні ознаки кіновіальних монастирів подано у таблиці 4.

Таблиця 4

Основні ознаки печерних монастирів кіновіального типу

1.	Архітектурна інфраструктура монастиря	Повна (храми, трапезні, житла, господарські приміщення)
2.	Система управління	Монархічна
3.	Спосіб проживання ченців у келіях	Одноосібний
4.	Відношення до матеріальних цінностей	Общинна власність

Як показано на світлині (фото 15) та поданій ілюстрації (рис. 22), печерний коридор Страдецького монастиря, що існував на організаційних засадах кіновії, має чітко окреслену архітектурну та типологічну форму, порівняно рівно зрізану кам'яну долівку, добре вигладжені стіни, овальне склепіння тощо.

Наведений на рис. 22 фрагмент планувальної структури Страдецького печерного монастиря відображає скупчення розмежованих різнотипних печерних чернечих житлових споруд (дві келії куполоподібної і одна – тунелоподібної форми). Це дає підстави стверджувати про паралельне існування у межах однієї соціальної інституції різнотипних житлових споруд,

⁴⁶⁴ Берест Р. Еволюція середньовічного чернечого житла (XI–XVII ст.) на землях українського Прикарпаття. – С. 96.

⁴⁶⁵ Gruszeckij A. O jaskinijach na przestrzeni od Karpat po Baltik. – S. 329–352.

⁴⁶⁶ Берест Р. Житлові споруди середньовічного чернецтва на землях українського Прикарпаття. – С. 154–161.

які ми відносимо до сидячого та лежачого типу. Як видно на нижче поданому рисунку 22 келії не мають просторової орієнтації, яка є характерною для храмів, трапезних приміщень тощо.

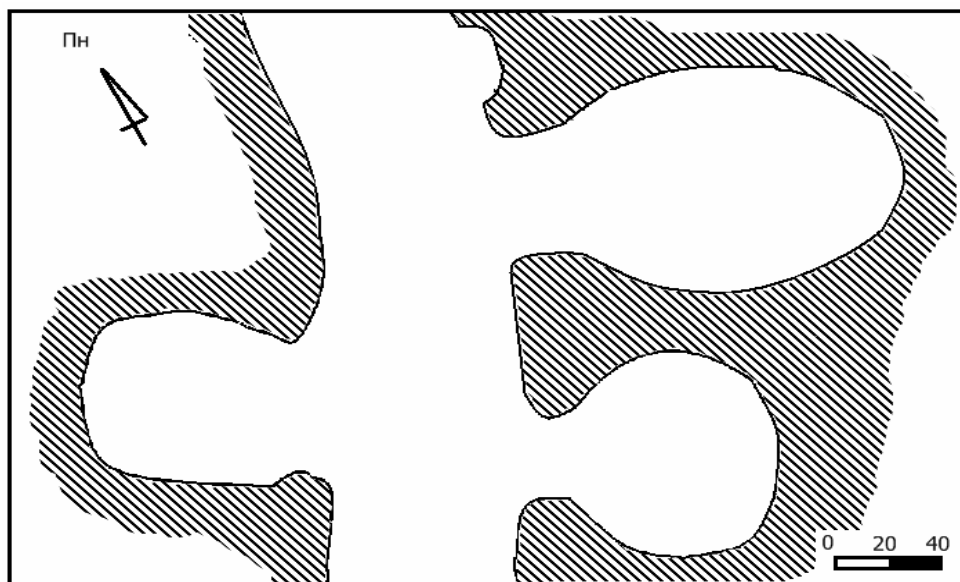

Рис. 22. Фрагмент планувальної структури житлового сектора кіновітів Страдецького печерного монастиря.

Крім того, наведена вище ознака значно різниться від ознак печерного коридору цього ж монастиря, який відповідає характерним рисам келіотського устрою. Саме це дає змогу зазначити про організаційний розвиток чернечої общини від примітивних форм до вищих організаційних засад статутного чернецтва та відмітити певну особливість системи планування місць забудови келій у монастирях кіновіального типу⁴⁶⁷. Вірогідно, що така система заселення печерної порожнини творилася внаслідок існування у кіновітів інституцій послушництва та наставництва.

Подібно до житлових камер анахоретів у структурі печерних келій виділяються житлова та вхідна частина. Порівняно із одноосібними житлами пустинників у житлових спорудах печерних монастирів довжина вхідного отвору є незначною. У більшості випадків вона становить всього 0,2–0,4 м, а іноді відразу переходить у житлову камеру.

⁴⁶⁷ Берест Р. Еволюція середньовічного чернечого житла (XI–XVII ст.) на землях українського Прикарпаття. – С. 96.

Внутрішня житлова площа печерних споруд кіновіального типу є невеличкою. В середньому вона коливається від 1,2 до 2,8 м². Переважна більшість келій мають площу близько 1,9–2,2 м². Невелика загальна площа печерної камери дає підстави стверджувати, що це були одноосібні, тобто індивідуальні чернечі житла.

Середній діаметр вхідного отвору у келію коливається в межах 0,8–1,2 м. Іноді вхідні отвори житлових споруд мають характерне конусоподібне звуження. Вхідна частина житлової споруди порівняно з розмірами житлової камери є завжди меншою. Така конструктивна особливість, на нашу думку, могла мати важливе значення для збереження тепла у приміщенні житлової камери в холодні пори року.

Загалом у печерних келіях кіновітів виявлено вхідні отвори, які мають різні типологічні форми. Зокрема, є отвори у вигляді невеликої конусної, округлої, овальної, еліпсоподібної, підквадратної, прямокутної, трапецієподібної чи іншої форми, що переважно мають довжину від 0,2 до 0,5 м. Лише в одному випадку, який було зафіксовано в Страдецькому печерному монастирі, довжина вхідної частини становила майже 0,8 м. На нашу думку, довжина та ширина вхідного отвору у печерну келію мала важливе значення для збереження теплової енергії, у приміщенні житла.

На основі науково-дослідних робіт встановлено, що значного поширення у житлових камерах кіновіальних печерних монастирів мали вхідні отвори округлої та аркоподібної форми (фото 16, 17). Можна зауважити, що округлі вхідні отвори є значно менших розмірів, ніж аркоподібні.

Результати спелеологічних досліджень житлових приміщень кіновітів Страдецького печерного монастиря засвідчили існування двох основних типів печерних житлових споруд. Це келійні печерні приміщення у вигляді камер вертикального та горизонтального житлового планування⁴⁶⁸.

До групи житлових камер вертикального планування, на нашу думку, варто зачислити невеликі печерні порожнини, які на рівні долівки мають діаметр приблизно до 1,2 м та висоту не більше 1,4 м. У вертикальному перерізі такі чернечі житлові споруди мають вигляд купола храму і тому, на нашу думку, їх варто означувати печерними житловими камерами (келіями) куполоподібної форми (рис. 23).

Якщо для житлових камер анахоретів ми зазначали про певні різновиди печерних житлових споруд, то для кіновіальних монастирів, які виступають

⁴⁶⁸ *Берест Р.* Житлові споруди середньовічного чернецтва на землях українського Прикарпаття. – С. 155–157; *його ж.* Пам'ятки чорного духовенства на Прикарпатті: проблеми виникнення та розвитку в добу середньовіччя // *Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали науково-краснознавчої конференції 26 жовтня 2000 р.* – Львів, 2001. – С. 169–172.

організованими общинами, більш характерною є певна однотипність келійних приміщень, що, ймовірно, є відображенням певних організаційних принципів у спорудженні келійних приміщень⁴⁶⁹. Наприклад, у Страдецькому печерному монастирі кіновіального типу переважають житлові камери куполоподібної форми. Найбільшого поширення набули житлові камери, які мають висоту від рівня долівки у межах 1,0 до 1,2 м (фото 17).

Долівка келій не завжди рівна, переважно кам'яна, іноді – піщана. На долівці, а також на стінах куполоподібних житлових споруд майже не простежуються гострі кам'яні виступи, які є характерними для одноосібних печерних споруд анахоретів.

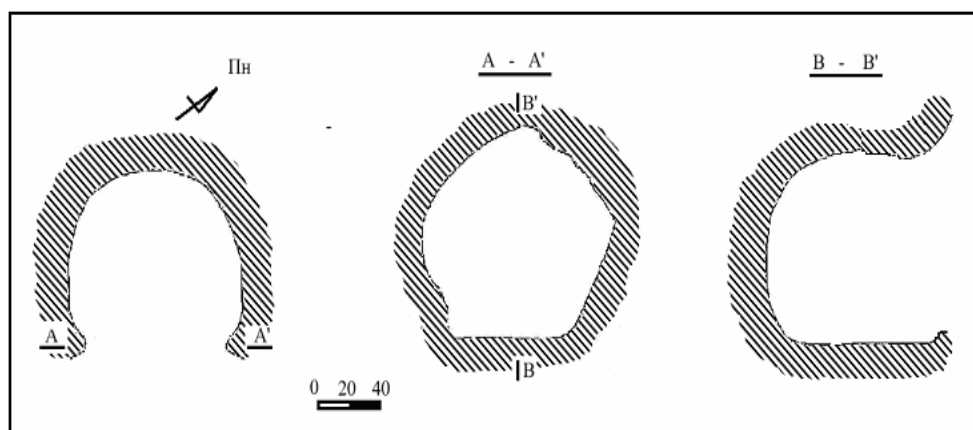

Рис. 23. План та переріз житлової споруди куполоподібної форми Страдецького печерного монастиря.

Як видно із поданих у праці світлин (фото 17, 18) та рисунків (рис. 23, 24) у плані куполоподібні житлові споруди мають округлу форму. Їхній середній діаметр становить приблизно 1,1–1,3 м (рис. 23). Вірогідно, що розміри куполоподібних житлових камер кіновітів можуть дати змогу приблизно встановити антропологічні параметри їхніх мешканців. Встановлено, що у житловій камері, яка має висоту 1,10 м та діаметр 1,20 м може розміститися особа, яка має зріст приблизно 1,60–1,65 м.

Лише окремі житлові камери куполоподібної форми сягають у висоту 1,3–1,4 м від рівня долівки, що, ймовірно, зумовлено більш значними антропологічними вимірними характеристиками мешканців. На нашу думку,

⁴⁶⁹ Берест Р. Типологія давніх монастирів Прикарпаття // Король Данило та його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наукової конференції (29–30 листопада 2003 р.). – Львів, 2003. – С. 206–207.

розміри тієї чи іншої житлової споруди, передусім за все, пристосовували до їхніх творців.

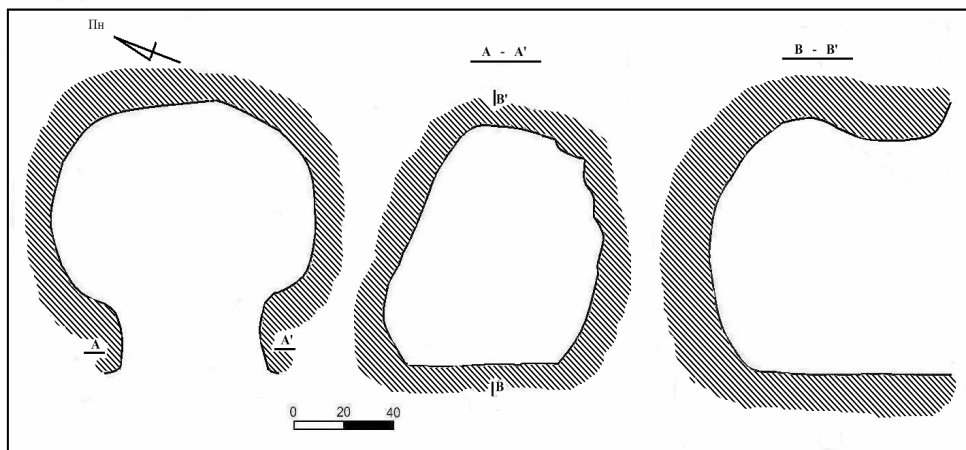

Рис. 24. План та переріз житлової споруди куполоподібної форми Страдецького печерного монастиря.

Загалом серед печерних житлових споруд куполоподібної форми Страдецького монастиря можна виділити кілька характерних різновидів келійних приміщень та їхніх входних отворів, які, можливо, є відображенням певних естетичних смаків або будівельних уподобань (фото 17–19).

Інший тип житлових споруд кіновітів Страдецького печерного монастиря відповідає горизонтальному принципу розташування житлових камер. Унаслідок незначної висоти таких камер вести сидячий спосіб існування в них було майже неможливо.

Як видно з ілюстрацій такі житлові камери також мають невеликі розміри⁴⁷⁰, а отже, вони були одноосібними (рис. 24, 25, 26). Як зазначено вище, одноосібне проживання в межах одного печерного приміщення було одним з характерних відображень кіновіального устрою чернечої общини, що ґрунтувалося на основних положеннях праць Теодора Студита, а також зазначено у статутних вимогах до чернецтва митрополита В. Рутського⁴⁷¹.

⁴⁷⁰ Берест Р. Житлові споруди середньовічного чернецтва на землях українського Прикарпаття. – С. 156–157; його ж. Давні монастирі Прикарпаття // АДЛУ. – С. 129–138.

⁴⁷¹ Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. – С. 56–76; ЦДІАУ у Львові. – Ф. 358, оп. 1, спр. 47, арк. 1–180.

Якщо житлові куполоподібні камери давали змогу ченцям вести лише сидячий спосіб існування, то споруди тунелеподібного типу відповідали лежачому способу перебування, адже сидіти ж в таких камерах, по-суті, неможливо (фото 16)⁴⁷².

Середня висота печерних житлових камер тунелеподібного типу не перевищує 1 м, але найчастіше камери мають висоту 0,6–0,7 м від рівня долівки. У перерізі печерні житлові споруди горизонтального планування мають вигляд невисоких тунелеподібних печерних заглиблень з аркоподібним склепінням (рис. 25), що було визначальним для означення даної групи келійних приміщень.

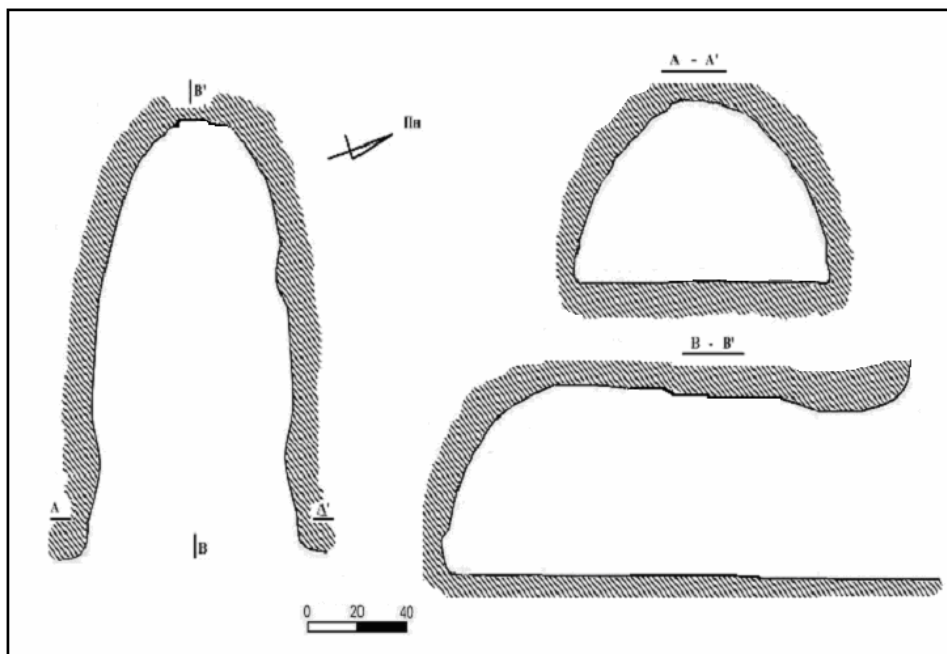

Рис. 25. План та переріз келії (IV) тунелеподібного типу Страдецького печерного монастиря.

Як показано на рис. 25 та 26, житлові камери горизонтального планування мають вигляд тунелеподібних ніш, заглиблених у кам'яну основу. На нашу думку, довжина заглиблень мала б приблизно відповідати зросту людини. В середньому, за нашими підрахунками, вона становить 1,6–1,7 м.

⁴⁷² Берест Р. Житлові споруди середньовічного чернецтва на землях українського Прикарпаття. – С. 157.

Варто наголосити, що в одній групі печерних житлових камер тунелеподібного типу добре простежується вхідна частина (рис. 25), а в іншій – її ознак немає (рис. 26). В середньому у таких житлах довжина вхідного коридору становить всього 0,2–0,3 м.

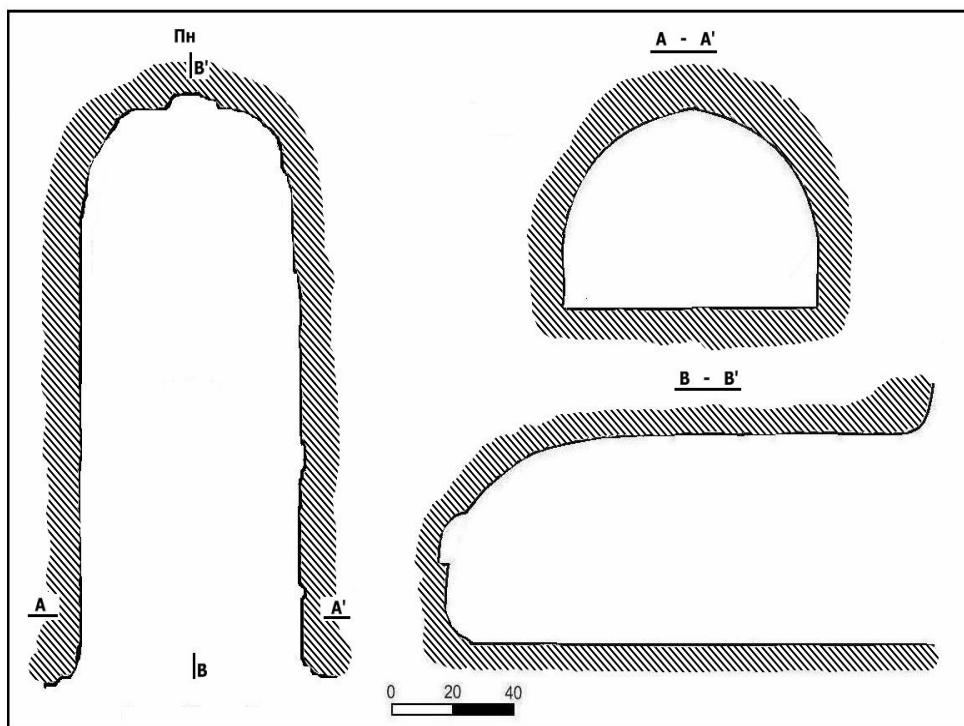

Рис. 26. План та переріз келії (V) тунелеподібного типу Страдецького печерного монастиря.

У групі печерних житлових камер горизонтальної системи планування, що відповідають спорудам тунелеподібної форми, можна виділити келії, які в плані мають прямокутну (рис. 26), підтрикутну (рис. 25), трапецієподібну, грушоподібну, овальну, округлу та іншу форму.

Окремі келії печерних монастирів відзначаються чітко окресленими формами, порівняно рівно “вигладженими” кам’яними стінками, долівкою та склепінням, а також ознаками функціонування індивідуального чернечого печерництва (рис. 26)⁴⁷³.

⁴⁷³ Антонович В. О скальних печерах на березу Дністра в Подольской губернии // Труды VI Археологического съезда. – Одесса, 1886. – Т. 1. – С. 86–102.

Загалом побутуючу різновидність середньовічних печерних келій відзначає чимало вітчизняних та зарубіжних дослідників⁴⁷⁴. Це свідчить не лише про різновидність чернечих житлових камер, а й про певну індивідуальність, пристосування до природних умов, наявність смаків, потреб та певних відмінностей спорудження.

На прикладі житлових приміщень Страдецького печерного монастиря кіновітів виділяємо середні технічні характеристики купольних та тунелеподібних житлових камер, які подаємо у таблиці 5.

Таблиця 5

Технічні характеристики житлових камер кіновітів

Технічні характеристики	Житлові споруди купольного типу	Житлові споруди тунелеподібного типу
Висота (м)	0,9 – 1,2	0,6 – 0,9
Ширина (м)	1,1 – 1,3	1,2 – 1,5
Діаметр (м)	1,1 – 1,3	–
Довжина (м)	–	1,5 – 2,2
Площа (м ²)	0,9 – 1,2	1,6 – 2,2
Об'єм (м ³)	1,3 – 1,5	1,4 – 1,8

Як засвідчують дані табл. 5, житлові споруди тунелеподібного типу є невеликими, одноосібними. Як показано на світлинах (фото 16, 19), тунелеподібні споруди мають ширину, яка перевищує діаметр житлових камер купольного типу. Проте їхня висота є значно меншою від висоти купольних житлових камер. Крім того, довжина печерних тунелеподібних жител сягає, здебільшого, приблизно від 1,5 до 2,2 м, що відповідає вимірним антропологічним показникам.

На конкретних прикладах показано, що співвідношення житлових камер вертикального та горизонтального планування у печерних монастирях є різним. В окремих печерних монастирях є лише один тип житлових споруд.

⁴⁷⁴ Demetrykiewicz W. Groty wykute w skalach Galicji Wshodniej pod względem archeologicznym. – S. 51–91; Gruszeckij A. O Jaskienijach na przestrzeni od Karpat po Baltik // Biblioteka Warszawska. – 1878. – Т. IV. – S. 329–352; Атанасов Г., Чешимеджиев Д. Средневковният скален манастир до Варна (Аладжа манастир). – С. 119; Головацький Я. Об изслѣдованіи памятниковъ русской старины сохранившихся в Галичинѣ на Буковинѣ // Труды Первого Археологическаго Създа въ Москвѣ. – М., 1871. – С. 219–242; Берест Р. Житлові споруди середньовічного чернецтва на землях українського Прикарпаття // МДАПВ. – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 159; його ж. Типологія давніх монастирів Прикарпаття. – С. 206–207.

Це, ймовірно, свідчить, що в період свого існування пам'ятка мала лише один тип організаційного устрою.

Майже у кожній житловій камері кіновітів простежується невелике настінне нішоподібне заглиблення. Традиційно воно розміщене у найглибшому місці від входу у житлову камеру (рис. 25, 26). Розміри та форми нішоподібних заглиблень є схожими до тих, які ми виявили у житлових камерах анахоретів. На світлині зображено заглиблення овальноподібної форми (фото 20). Воно розташоване ближче до рівня долівки житлової камери. У житловій камері також помітно виділяються нерівні стіни, піщана долівка, нерівна кам'яна стеля, покрита чорною смолистою кіптявою, яка, як видно на світлині, бере свій початок від нішоподібного заглиблення (фото 20).

На прикладі Страдецького печерного монастиря кіновіального типу встановлено, що з двадцятьох обстежених чернечих келій більша частина споруд мала вертикальне житлове планування. Це дає підстави стверджувати, що у середні віки серед кіновіального чернецтва переважав сидячий спосіб існування.

Загальна кількість вирубаних у кам'яній основі печерних порожнин чернечих келій дає змогу визначати кількість мешканців того чи іншого печерного монастиря⁴⁷⁵.

За нашими підрахунками, в Страдецькому монастирі келіотського організаційного устрою, приблизно у XIV–XV ст. перебувало 16–20 ченців. Наприкінці XVI – початку XVII ст., коли, найвірогідніше, Страдецький монастир перейшов на кіновіальні організаційні відносини, число мешканців становило приблизно 12–14. Майже стільки ж осіб проживало і в Галицькому печерному монастирі⁴⁷⁶.

Загалом наголосимо, що печерні келії представляють особливий тип житлових споруд, який досі в науці є майже невідомим. Передусім у сучасній науковій інтерпретації житлом можна вважати споруду, у якій є опалювальний пристрій.

Сьогодні в спеціальній археологічній та етнологічній літературі навіть розроблена класифікація, за якою виділяють аж сім типів опалювальних пристроїв, які були характерними для різнотипних житлових будівель на території Давньоруської держави⁴⁷⁷.

⁴⁷⁵ Берест Р. Житлові споруди середньовічного чернецтва на землях українського Прикарпаття. – С. 156–157.

⁴⁷⁶ Рідуш Б. Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. – Т. 1. – С. 114.

⁴⁷⁷ Смиленко А. Т. К изучению локальных особенностей культуры союзов восточнославянских племен VIII–X вв. // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С. 106.

Серед дослідників давно побутує думка, що домашня піч слугує основною визначальною ознакою житла. Тому досить часто археологи заглиблені земляні будівлі у яких не вдалося зафіксувати печей відносили до числа господарських споруд.

Опалювальному пристрою житла багато дослідників намагається надати особливого та визначального значення. Зокрема, сучасна дослідниця багатьох жител слов'янського та давньоруського часу М. Сергеева стверджує, що опалювальний пристрій у житлі відігравав провідну роль серед найважливіших елементів, які формують уяву про стародавнє житло, загальний вигляд житлового інтер'єру тощо⁴⁷⁸. Львівський дослідник Р. Сілецький навіть вважає, що система опалення слугує основною типологічною характеристикою житла⁴⁷⁹.

На нашу думку, до зазначених положень дослідників треба ставитись критично, адже для багатьох чернечих житлових споруд, особливо кіновітів, анахоретів, скитян, печерників, затворників, піч відіграла другорядне значення, і в більшості випадків у житлі її не було.

На підставі результатів спелеологічних досліджень, проведених на низці печерних пам'яток Галичини, встановлено, що в багатьох середньовічних чернечих житлах взагалі не було опалювальних пристроїв – печей, домашніх вогнищ, черенів, що не узгоджується з усталеними в науці канонами загальної уяви про житло, у якому обов'язковим атрибутом є домашня піч.

Зокрема, під час обстежень чернечих житлових камер Страдецького печерного монастиря в жодній з житлових камер не виявлено характерних ознак функціонування домашніх печей. Крім того, ні на стелі, ні на бічних стінках немає слідів стійкої кіптяви чи випалу, який утворюється від термічного впливу вогню.

Так само у чернечих келіях зазначеної пам'ятки немає окремо виведених вентиляційних отворів чи спеціальних газовивідних каналів, які є необхідними для функціонування систем опалення. Це дає підстави вважати, що печерні келії Страдецького печерного монастиря не опалювалися.

Відомо, що львівський дослідник Богдан Януш у міжвоєнний період виконував пошукові археологічні роботи поблизу входу у Страдецький печерний монастир. Він писав про знахідки пластів попелу, дрібного вугілля, обвугленої деревини та дрібних фрагментів “стародавнього” керамічного

⁴⁷⁸ Сергеева М. С. Про один тип опалювальних пристроїв у ранньослов'янському та давньоруському житлі // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. Международная научная конференция. Харьков, 1–3 марта 1993. Тезисы докладов. – Харьков, 1995. – С. 90–91.

⁴⁷⁹ Сілецький Р. Система опалення традиційного житла Полісся I-ї половини XX ст. (за експедиційними матеріалами) // Полісся: мова, культура, історія. Матеріали міжнародної конференції. – К., 1996. – С. 303.

посуду⁴⁸⁰. Ймовірно, що вогнище існувало лише поблизу входу у печерну порожнину. На жаль, зазначені відомості є неточними, так як і непевним є датування пам'ятки. Дослідник не зробив опису знайденої кераміки, не встановив датування виявлених артефактів, що ускладнює визначення хронологічних рамок функціонування монастиря. Залишається невідомим і те, на підставі яких джерел у державному реєстрі пам'яток Страдецький печерний монастир датується XII–XIII ст.

Для загальної уяви про становище середньовічних печерних монастирів Галичини, їхній суспільний статус та організаційний устрій, умови існування, чисельний склад ченців та інші характеристики варто уважніше враховувати інформацію, яку несуть на собі описи археологічних пам'яток, історія яких є відомою за писемними джерелами. Саме це дає змогу проведення певних паралелей, пошуку аналогій, виконання аналітичних порівнянь тощо. Для прикладу візьмемо Крехівський печерний монастир, заснування якого на основі писемних джерел зачисляють до кінця XVI ст.⁴⁸¹

Пам'ятка має досить вагому і найкраще збережену писемну джерельну базу, репрезентовану цінними архівними документами. Порівняно добре збереженими нині є житлові приміщення Крехівського печерного монастиря, що дають змогу виконувати комплексні наукові дослідження.

У 2009 р. автор проводив детальне обстеження печерних порожнин вище зазначеної пам'ятки. Встановлено, що історична пам'ятка розміщена майже на вершині Лисої гори. Печерна церква та печерні келійні приміщення є розмежованими. Вони вирубані у потужному скельному виступі.

З архівних писемних джерел відомо, що засновниками Крехівського печерного монастиря були мандрівні ченці Йоїл та Сильвестр⁴⁸². Для заснування монастирської обителі монахи обрали високу кам'яну гору, що знаходиться поблизу Крехова. Від львівського єпископа Єремії Теларовського ченці отримали згоду на заснування монастиря, що дало їм змогу увійти в число ченців-законників. Від польського коронного гетьмана Станіслава Жолкевського вони отримали дозвіл на заснування монастиря в Крехівських дебрях⁴⁸³.

У так званій скалі Тимоша, яка помітно виділяється виступом на вершині Лисої гори, що в східній околиці села Крехів Жовківського р-ну Львівської обл., Йоїл та Сильвестр наприкінці XVI ст. спочатку вирубали невеликі одноосібні печерні келії, а згодом і приміщення храму, чим і заклали основи обителі (фото 21, 22).

⁴⁸⁰ Janusz B. *Z pradziejów ziemi Lwowskiej*. – Lwów, 1913. – S. 47.

⁴⁸¹ *Вечерський В.* Українські монастирі. – К., 2008. – С. 350.

⁴⁸² ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 3, спр. 121, арк. 1–5; ЦДІАУ у Львові. – Ф. 364, оп. 1, спр. 71, арк. 105.

⁴⁸³ ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 3, спр. 121, арк. 1–2.

Варто зазначити, що печерний храм було споруджено відмежовано від житлових камер, що загалом відповідає принципам кіновії. Для порівняння зауважимо, що у Страдецькому монастирі періоду його келіотського устрою житлові споруди були розташовані в одному приміщенні із печерною церквою, а окремі житлові камери навіть виходили у приміщення храму.

Як свідчать архівні документи та результати наших досліджень печерного монастиря в Крехові, у приміщення печерної церкви можна було потрапити лише за допомогою довгої драбини (фото 21). Вхід у інше печерне приміщення, яке мало житлове призначення, також мав певні труднощі.

В описі пам'ятки, який було зроблено приблизно наприкінці XVIII – початку XIX ст., зазначено, що після входу у житлову печеру був вертикальний хід на три сажні вгору (фото 22; рис. 27). Він є відображенням іншого планувального типу чернечих печерних келій.

Як засвідчили проведені спелеологічні науково-дослідні роботи, вхід у печеру, де розташовані келії, був значно піднятий над рівнем землі. Він проходив по кам'яному карнизу, який виділяється зліва від входу у печерну порожнину (фото 22).

Карниз має ширину приблизно 0,5–0,6 м. Його штучне походження не викликає жодних сумнівів. Такий тип входу захищав житлові камери ченців від небажаних гостей.

Земляний насип, який нині є перед входом у печерну порожнину, штучного походження (фото 22, рис. 27). У насипі, що має специфічний для місцевих лісових ґрунтів піщаний склад та темний колір, було виявлено залишки перегнилої деревини, куски дрібного каміння, фрагмент невеликого тонкостінного лощеного керамічного збанка з вушком, що за багатьма ознаками є характерним для керамічних виробів XVIII ст. Також знайдено невеличку скляну пляшечку, металеву підківку від взуття, а також один австрійський крейцер 1768 р. Отже, виявлені археологічні знахідки є характерними для кінця XVIII ст. і дають вагомі підстави зазначити про час упорядкування території та пристосування вхідної частини монастиря, ймовірно, для відвідувачів печерної пам'ятки.

Що ж до Крехівського печерного монастиря, то з архівних джерел відомо, що він якраз тоді припинив існування у XVII ст. Як свідчать писемні джерела, в XVII–XVIII ст. активно проводилася розбудова нової чернечої оселі в підніжжі гористого масиву⁴⁸⁴.

Сьогодні вхід у житловий сектор Крехівського печерного монастиря є легкодоступним. За порівняльними характеристиками вхідна частина печерної

⁴⁸⁴ ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 3, спр. 121, арк. 1–5; Там само. – Спр. 122, арк. 2, 35; *Мацфевській М.* Монастири в єпархії митрополічій Львівській. – С. 5–79; *Крип'якевич І.* Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу. – С. 49.

пам'ятки цілком відповідає загальній традиції створення вхідних отворів, що також є характерною ознакою для багатьох печерних монастирів (фото 22).

За системою планування житловий сектор Крехівського печерного монастиря значно відрізняється від житлових секторів Страдецького, Стільського, Розгірчанського та інших монастирів (рис. 27).

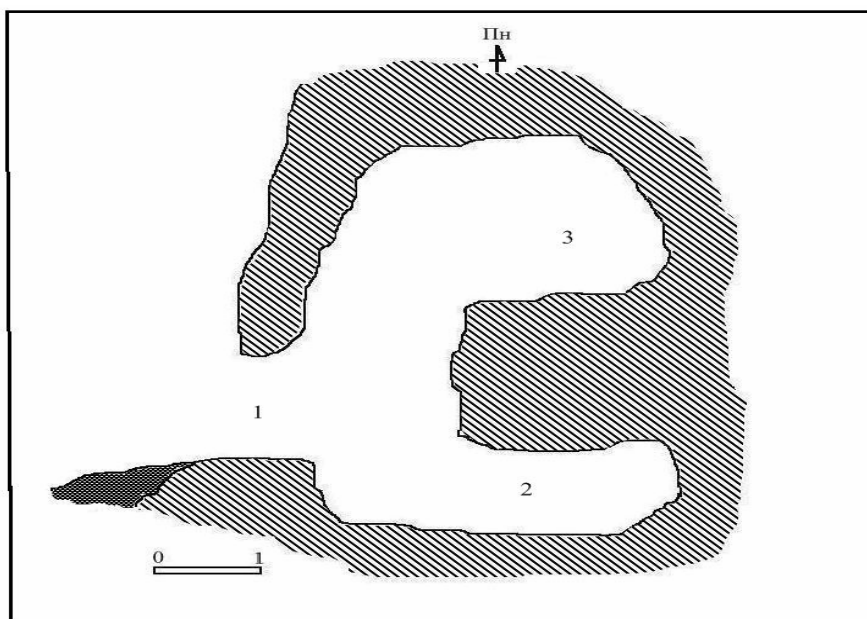

Рис. 27. Крехівський печерний монастир. Переріз печерної порожнини із двоярусною системою розташування житлових камер (1 – вхідний отвір; 2 – нижня житлова камера; 3 – верхня житлова камера).

Як видно на вище поданому рисунку, він має двоярусну систему, у якій вертикально облаштований вхід дає доступ до нижньої та верхньої келій (рис. 27).

Вхідний отвір у житлову печерну порожнину має майже рівні бічні стінки, рівний поріг та вишукане у конфігураційному виконанні склепіння, яке ніби творить два пропорційні аркоподібні консулі, вирізьблені у кам'яній основі, що нагадує барокові риси. Середня ширина вхідного отвору печерної порожнини становить 0,6 м, висота – приблизно 1,2 м. На стінах печерного коридору простежено сліди грубих кам'яних сколів та відбитки рубальних знарядь, що свідчить про штучне походження печерної порожнини.

Нижня житлова камера печерної порожнини є низькою, а верхня – значно вищою. Форма та невеликі розміри верхніх житлових камер можуть

свідчити про сидячий спосіб існування для їхніх мешканців та лежачий – для нижньої. Нижня житлова камера мала невеликі розміри. За типологічними ознаками вона належить до тунелеподібних житлових споруд з овальним склепінням та рівною кам'яною долівкою.

Максимальна висота нижньої житлової камери від рівня кам'яної долівки становить приблизно 0,7 м, ширина – близько 1 м, довжина – 1,6–1,7 м. Зі східного боку у нижній житловій камері виділяється кам'яний “підголовник” (рис. 27).

Спелеологічні дослідження Крехівського печерного монастиря дають змогу припустити, що верхня частина печерної порожнини колись містила чотири індивідуальні житлові камери, у які потрапити можна було лише за допомогою драбини. Нині збереглися лише дві з них збережені, ймовірно, у своєму первісному вигляді, а дві інші – зруйновані. Між житловими камерами колись існувала кам'яна стінка товщиною приблизно 0,2–0,4 м. Проте унаслідок руйнування стінки утворилася одна велика печерна порожнина з характерними кам'яними “відростками” від колишньої “стінки”. У бічних стінах верхньої печерної порожнини виділяються невеликі віконні та вентиляційні отвори, а також запасний вихід на протилежну від входу сторону. Келії верхнього горизонту печерної порожнини мали майже однакову конструктивну форму та внутрішній об'єм. Тому в плані нашого дослідження важливе значення має вивчення збережених житлових камер (фото 23, 24; рис. 28).

Як видно із поданого рисунка (рис. 28) та світлини (фото 23) зазначена печерна келія (I) є недобудованою. Писемні джерела свідчать про короткочасне існування цього печерного монастиря⁴⁸⁵. Вірогідно, що твердість кам'яної породи стала головною причиною зміщення напрямку розбудови келійного приміщення. Можна також зауважити існування нерівних стін житлової камери, кам'яна основа яких важко піддавалася практичному освоєнню.

За горизонтальним планом житлова споруда I Крехівського печерного монастиря не має чітко вираженої форми. Її загальна площа становить приблизно 1,7 м² і в об'ємі – близько 2,4 м³. Враховуючи невеликі розміри та характерні ознаки, зазначену житлову камеру варто також зачислити до одноосібних житлових споруд купольного типу (рис. 28).

Цікавим елементом споруди є виявлений у північній кутовій частині кам'яний останець, який мав приблизно однакову ширину та довжину (0,5 м) і був піднятий над рівнем долівки на висоту 0,4 м. Ймовірно, що він слугував мешканцю місцем для сидіння, адже лежати у такій камері неможливо. Вона призначена лише для сидячого способу існування. Можливо, в цій печерній

⁴⁸⁵ ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 3, спр. 121, арк. 2–3.

келії, як зазначають писемні джерела, проживав чернець Йойл або Сильвестр⁴⁸⁶.

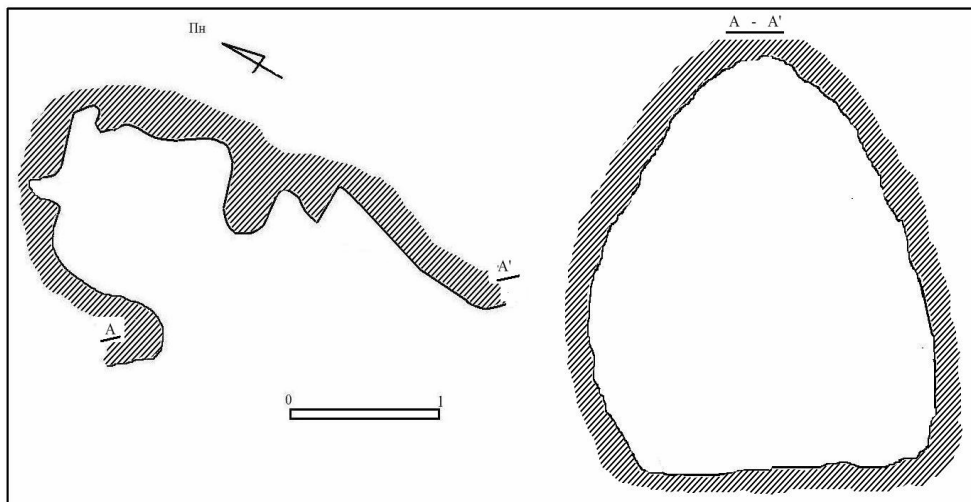

Рис. 28. План та переріз келії (I) верхнього ярусу житлових споруд Крехівського печерного монастиря.

Як видно на рисунку та світлині (рис. 28, фото 23), долівка печерної споруди є нерівною. Лише в одному місці на долівці виділяються порівняно рівною та вигладженою поверхнею невеличкі ділянки поверхні, що розміщені поблизу кам'яного останця. Вони призначалися для людських стоп.

Варто також зазначити, що невелике печерне житло (I) Крехівського монастиря не має жодних ознак від існування у ньому печі, вогнища чи іншого житлового пристосування для обігріву житлової камери. Зрештою, на нашу думку, у такій невеличкій житловій камері нереально було влаштувати системи опалення чи розведення вогнища. Адже реальна площа печерної келії дозволяла лише перебування в споруді одного мешканця. Подібні житлові камери сидячого типу є відомими із досліджень споруд Страдецького печерного монастиря, про що йшлося вище.

Цінною історичною пам'яткою Крехівського печерного монастиря є житлова споруда II (рис. 29). Вона є найкраще збережена з усіх житлових камер печерної порожнини. Як видно на світлині (фото 24), келія має аркоподібний вхідний отвір та куполоподібну форму конструкції. За конструкцією келія нагадує вище згадані житлові споруди кіновітів

⁴⁸⁶ ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 77, спр. АСП 918/101, арк. 55.

Страдецького печерного монастиря. Як показують наведені ілюстративні матеріали, печерне житло II Крехівського монастиря також залишилося недобудованим.

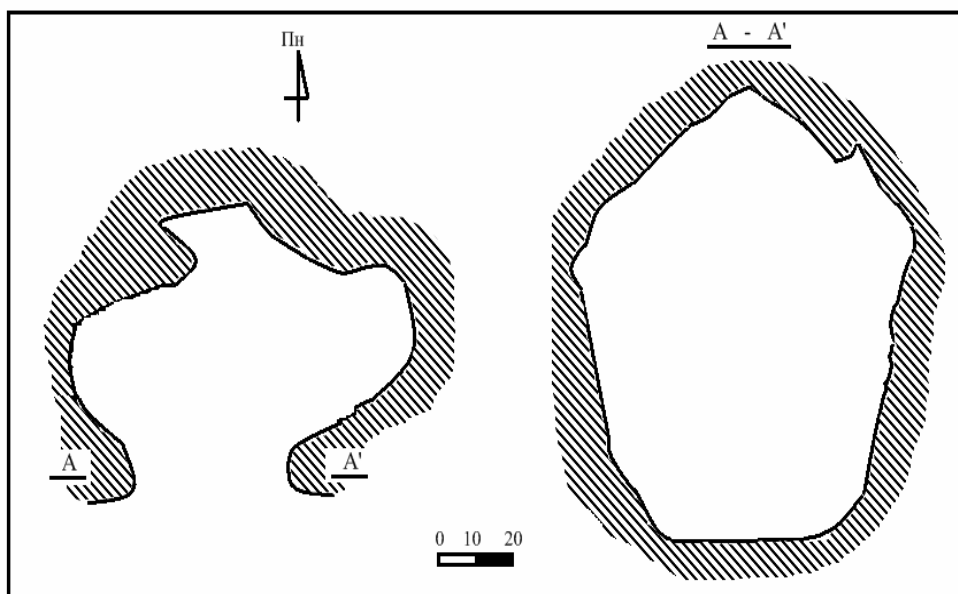

Рис. 29. План та переріз келії II верхнього ярусу житлових споруд Крехівського печерного монастиря.

Стіни келії нерівні з численними гострими виступами, особливо поблизу долівки. Долівка приміщення – порівняно рівна, кам'яна. Комбіноване природно-штучне походження зазначеної житлової камери не викликає жодних сумнівів. За невеликими розмірами та характерно виділеним кам'яним останцем у кутовій частині келійного приміщення можна припустити, що мешканець камери змушений був вести сидячий спосіб існування.

Отже, у верхніх житлових камерах Крехівського печерного монастиря могло проживати три-чотири мешканці, а в нижній камері – лише один. Отже, у Крехівському монастирі на переломі XVI–XVII ст. налічувалося всього чотири-п'ять мешканців, що повністю узгоджується із писемними джерелами⁴⁸⁷.

Важливо, що в жодній з житлових камерах Крехівського печерного монастиря також не виявлено ніяких ознак, які могли б засвідчити існування печей чи домашніх вогнищ. Це дає підстави стверджувати, що у печерних

⁴⁸⁷ ЛННБ ім. В. Стефаника. – Ф. 3, спр. 122, арк. 1–5.

житлових спорудах навіть у пізньому середньовіччі не існувало опалювальних систем.

Проте майже у кожній житловій камері, а також у приміщенні коридору житлового сектора Крехівського монастиря зафіксовано неглибокі нішоподібні заглиблення. Досить часто у верхній частині вони мають аркоподібну форму, а в нижній – зручну та широку кам'яну полицку. Проте найчастіше ніші різняться між собою формою.

Найбільшого поширення набули настінні заглиблення округлої, підтрикутної та невиразної продовгуватої форми. Подібні ніші часто трапляються у печерних житлах анахоретів, мешканців скитів, келіотських та кіновіальних монастирів⁴⁸⁸.

Варто зазначити, що “класично” представлені нішоподібні заглиблення виявлено у печерних камерах багатьох скельних монастирів Галичини. Ще й досі на вівтарних частинах пам'яток, які давно припинили своє функціонування місцеві мешканці ставлять іноді навіть на вишитих рушниках невеликі хрести, ікони, скульптурки, лампадки, свічки, вервички та інші релігійні атрибути.

Тому не викликає жодного сумніву те, що нішоподібні заглиблення у келійних приміщеннях мали важливе культове та символічне призначення.

Про їхнє тривале використання свідчить стійка смолиста кіптява у їхній верхній частині заглиблень, а також залишки твердої, недогорілої смолистої речовини, яку часто можна виявити на кам'яних полицках ніш багатьох келій чернечих печерних пам'яток.

На підставі результатів спелеологічних досліджень низки середньовічних галицьких монастирів зауважено, що неодмінним атрибутом пам'яток є кам'яні лави⁴⁸⁹.

У Страдецькому печерному монастирі також є дві чітко виділені кам'яні лави. Одна з них розташована в печерній церкві, друга – в приміщенні печерного коридору⁴⁹⁰.

Лава з печерної церкви підголовною частиною скерована на захід, а на печерному коридорі – на південь. Розміри лав є різними. Зокрема, кам'яна лава, яка є в печерному коридорі монастиря в Страдчі, має ширину 0,5–0,6 м,

⁴⁸⁸ Антонович В. О скальних печерах на березу Днестра в Подольской губернии. – С. 86–102; Атанасов Г., Чешимеджиев Д. Средневековният скален монастир до Варна (Аладжа монастир) // Известия на народния музей Варна. – Варна, 1990. – № 20 (41). – С. 119; Сецинский Е. Раскопки древнего скального монастиря в с. Бакоте Ушицкого уезда // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1891. – № 46. – С. 1–9.

⁴⁸⁹ Пелецишин М., Берест Р. З історії вивчення печери в с. Страдч на Львівщині. – С. 72–76.

⁴⁹⁰ Там само.

довжину близько 2 м і є піднята над рівнем долівки приблизно на 0,5 м (фото 25, рис. 30).

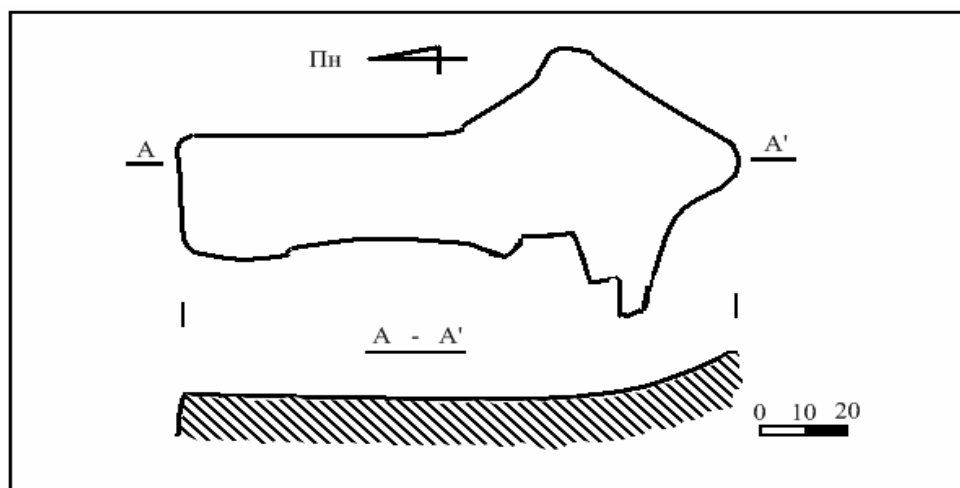

Рис. 30. План та переріз пристінної кам'яної лави Страдецького печерного монастиря.

Як видно на світлині (фото 25) та рисунку (рис. 30) пристінна лава ніби має характерне відображення лежачого людського силуета.

Найбільшої довжини кам'яні лави зафіксовано у печерному монастирі в Бубнищі, де обидві пристінні лави сягають у довжину майже на 5 м (фото 26).

Найчастіше вони трапляються в печерних порожнинах поблизу стін, значно рідше – окремо виділені в середній частині печерного приміщення⁴⁹¹. Зокрема, наприклад, пристінна кам'яна лава у Крехівському печерному монастирі розміщена у печерному коридорі поблизу житлових камер верхнього ярусу. У конструкції лави помітно виділяється легко піднятий від горизонтального рівня кам'яний підголовник.

Зазначимо, що кам'яні лави з підголовниками або без підголовників є характерними для багатьох печерних монастирів. Зокрема, про існування кам'яної лави в приміщенні печерної церкви монастиря в Розгірчі згадував Б. Януш⁴⁹². У результаті проведених робіт було встановлено, що пристінна

⁴⁹¹ Антонович В. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI-го Археологического съезда. – Одесса, 1886. – Т. 1. – С. 86–102; Demetrykiewicz W. Groty wykuty w skałach Galicyi Wschodniej. – S. 50–91.

⁴⁹² Карпович В. Скальний монастир в Розгірчі. (Із пляном та 5 ілюстраціями) // Записки ЧСВВ. – Львів, 1930. – С. 563–572.

кам'яна лава пам'ятки мала рівно зрізану горизонтальну поверхню. Дві довгі пристінні кам'яні лави є у трапезному приміщенні печерного монастиря в Бубнищі (фото 26, 41), що на Івано-Франківщині.

Як не дивно, але у жодному писемному джерелі нам не вдалося виявити інформацію про призначення кам'яних лав у печерних монастирях, хоч сліди їхнього штучного походження є очевидними. Пристінні лави, вирізані у материкових останцях, були зафіксовані під час археологічних досліджень Унівського монастиря на Чернечій горі⁴⁹³. Вірогідно, що вони слугували місцем останнього перебування в монастирі хворої або померлої братії, що стверджував ієромонах Унівського монастиря о. Гедеон.

На вході у печерну порожнину та у келії Крехівського монастиря немає слідів на кам'яній основі (пазів, заглиблень, врубок і т. п.) від кріплення дерев'яних конструктивних елементів, які можна було використовувати з метою утеплення печерних приміщень в холодні пори року.

Житлові споруди Крехівського печерного монастиря були закладені порівняно пізно на основі кіновіальної форми устрою, що передбачала суворі і відповідальні вимоги в справі організації, а також існування та діяльності чернецтва.

Наголосимо, що за чинними у середні віки чернечими канонами монахи-кіновіти могли харчуватися лише з благословення настоятеля монастиря у встановлену годину в монастирських трапезних. Вони не мали права наближатися між собою на відстань меншу ліктя. Спати ченцям дозволялося лише у окремому, тісному та закритому приміщенні. Будь-які відносини із зовнішнім світом вважали недопустимими і навіть гріхом було підтримання стосунків з рідними⁴⁹⁴.

Важливе значення в процесі зростання матеріальних благ Крехівського печерного монастиря отримало світське опікунство над ним. На початку XVII ст. Крехівський монастир отримав низку дозволів на різні види будівельних робіт, використання угідь, пасовиськ, лісів та господарську діяльність⁴⁹⁵, що, звичайно, сприяло зростанню його суспільного та економічного значення. У той час багато заможних родин надавало монастирю великі пожертви.

В архівних документах, що відклалися у середині XVII ст., в Крехові уже значиться реєстрація законників (ченців) монастиря⁴⁹⁶. Численні документи

⁴⁹³ Берест Р. Еволюція середньовічного чернечого житла (XI–XVII ст.) на землях українського Прикарпаття. – С. 107–108.

⁴⁹⁴ Монашество // Энциклопедический словарь / Издатели Ф. Брокгаузъ, И. Ефрон. – С.-Петербургъ, 1896. – Т. XIX. – С. 716.

⁴⁹⁵ ЦДАУ у Львові. – Ф. 575, оп. 1, спр. 247, арк. 36–39; Там само. – Спр. 247, арк. 27–31; Там само. – Спр. 247, арк. 45–53; Там само. – Спр. 247, арк. 39–43.

⁴⁹⁶ ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 3, спр. 122, арк. 1–3.

свідчать про існування розвинутої інфраструктури чернечої інституції, яка активно веде господарську діяльність та розбудовується в підніжжі гористого масиву.

Згодом ченці Крехівського монастиря здобули кілька королівських привілеїв від польського короля Яна III на право пільгового вирубування та використання лісу, муроване будівництво будівель та захисних монастирських укріплень, виробничу, торговельну та господарську діяльність, що засвідчувало його важливе суспільне значення та офіційне визнання⁴⁹⁷.

У писемному джерелі приблизно того ж часу зазначено, що поблизу Крехівського монастиря на горі Побійній проживав чернець-самітник на ім'я Онуфрій⁴⁹⁸. Однак більших-менш значних відомостей про самітника Онуфрія виявити не вдалося.

На нашу думку, писемна згадка у документі зауважує існування поблизу Крехівського монастиря печерної споруди ченця-анакорета, що було традиційним явищем для багатьох околиць середньовічних монастирських осель.

Цінною історичною пам'яткою українського середньовічного чернецтва є скельний монастир в Бакоті. Бакота – літописний город та стародавня столиця “Русі Дольної” – так називали у XIII–XIV ст. територію між Дністром і Південним Бугом, що належала до складу Галицько-Волинського князівства⁴⁹⁹.

Із публікацій відомо, що печерна пам'ятка існувала від XI – приблизно до початку XV ст. Її занепад сучасні дослідники пов'язують з наслідками польсько-литовської війни (1431–1434), яка відбувалася за землі Поділля. Приблизно XVII ст. печерний монастир зазнав руйнувань унаслідок природних зсувів та обвалів, що унеможливило подальше функціонування пам'ятки.

Зараз місце знаходження печерного монастиря покрите лісом, але ще й досі зберігає назву Монастирище⁵⁰⁰. Існування зазначеної топонімічної назви засвідчує важливе значення топонімів у процесі наукових досліджень історичних пам'яток.

Бакотський монастир розташований на крутому південно-західному схилі Білої гори, що піднімається над течією Дністра. Перші археологічні відкриття, що стосувалися чернечої обителі, ще в 1883 р. зробив В. Антонович. З його опису відомо, що він відкрив та обстежив “равликоподібний” вхід у

⁴⁹⁷ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 575, оп. 1, спр. 247, арк. 43–44; Там само. – Спр. 247, арк. 36–39.

⁴⁹⁸ ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 3, спр. 122, арк. 35.

⁴⁹⁹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 52.

⁵⁰⁰ Вечерський В. Українські монастирі. – С. 363.

печерну порожнину, який виявлено на вершині гори Білої, що розміщена в околиці села Бакота⁵⁰¹.

Свідчення дослідника про відкриття входу у печерну порожнину підтверджує існування ще одного з різновидів входів у середньовічні чернечі споруди. У нижньому оберті печерного входу учений виявив дві келії, висічені в скелі⁵⁰².

Згодом археологічні роботи на пам'ятці продовжив професор Є. Сецінський⁵⁰³. Дослідник зазначив, що на висоті 45 сажнів від рівня поверхні ріки він натрапив на залишки кам'яної стіни, яка була збудована на одному з виступів Білої гори за допомогою каменів та вапняного розчину. В чотирьох сажнях від зазначеного виступу в північному напрямі було відкрито невеликий майданчик з рівно витесаною долівкою, що був обмежений природними кам'яними стінами зі сходу та півдня. У південній стіні розташовано поховальні ніші, у східній – дві печери коридорного типу з нішами, які, на думку дослідника, могли мати житлове, культове та поховальне призначення⁵⁰⁴.

На стіні біля однієї з печерних порожнин Бакотського монастиря було виявлено напис *“Благослови Христос Григория ігумена давшего силу Святому Михайлу”*. Як далі відзначив вище згаданий автор, під час виконання археологічних робіт в печерній порожнині селяни часто натрапляли на рештки трухлявого дерева, керамічні фрагменти, іржаве залізо, людські кістки та інші знахідки⁵⁰⁵.

Однак, на жаль, ці та багато інших важливих археологічних матеріалів, які могли дати багато цінної інформації, залишилися поза увагою дослідника. Недосконала методика та методологія виконання спелеологічних та археологічних робіт була характерною для багатьох дослідників кінця XIX – початку XX ст.⁵⁰⁶

⁵⁰¹ Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии. – С. 86–102.

⁵⁰² Там же.

⁵⁰³ Сецинский Е. Раскопки древнего скального монастыря в с. Бакоте Ушицкого уезда // ПЕВ. – 1891. – № 46. – С. 1–9.

⁵⁰⁴ Там же.

⁵⁰⁵ Сецинский Е. Ракопки Бакотского монастырища в 1892 году // ПЕВ. – 1892. – № 39. – С. 706–708.

⁵⁰⁶ Abramowicz A. Historia archeologii polskiej: XIX–XX. – 206 s.; Ситник О. Деякі проблеми і перспективи дослідження печерних археологічних пам'яток // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С. 89–92.

Важливо, що в монографічній праці І. Винокура та П. Горішного кінця ХХ ст. “Бакота. Столиця давньоруського Пониззя” окремий розділ праці присвячено результатам найновіших досліджень печерного монастиря в Бакоті. На нашу думку, отримані відомості заслуговують на особливу увагу. Крім цього, автори на підставі отриманих в процесі досліджень спелеологічних відомостей зробили спробу реконструктивного відтворення історичної пам’ятки (рис. 31).

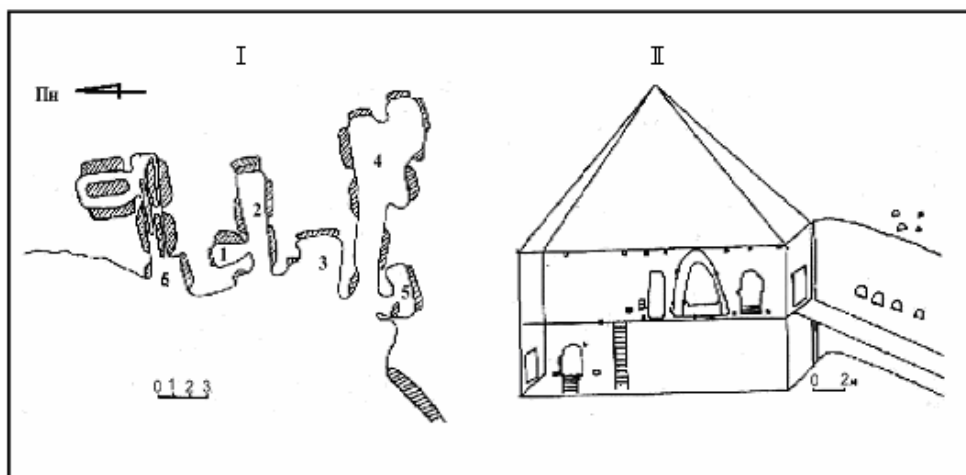

Рис. 31. Схематичний план (I) та реконструкція приміщення (II) скельного монастиря в Бакоті. (За Винокуром І., 1994). Цифрами 1–6 позначені печерні порожнини монастиря.

Автори вважають, що монастир існував в період XI–XV ст. Свою версію вони підтверджують археологічними знахідками, які виявлено у печерній порожнині та поблизу неї. Серед знахідок особливу увагу привертає тонкостінна середньовічна кераміка, наконечники стріл і списів, меч та кинджал⁵⁰⁷.

Архітектурні елементи (поховальні ніші, кам’яна лежанка тощо), які були виявлені у печерних порожнинах, дають підстави стверджувати про існування в печерах келій та підземного монастирського некрополю⁵⁰⁸. Виявлені у стінах пази дали змогу дослідникам гіпотетично відтворити зовнішню дерев’яну прибудову поблизу печер, завдяки якій можна було

⁵⁰⁷ Винокур І. С., Горішний П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам’янець-Подільський, 1994. – С. 198–200.

⁵⁰⁸ Там само.

дістатися до поховальних ніш, які були висічені на висоті 4,5 м від рівня скельної підлоги майданчика (рис. 31)⁵⁰⁹.

Між двома вище згаданими печерними порожнинами відкрито доволі велике приміщення квадратної форми (4×4 м). Про його призначення, а також речові знахідки, характерні ознаки, настінні ніші, епіграфічні написи дослідники не подають нічого. Можливо, що це була монастирська трапезна.

Дослідники стверджували, що приміщення печерного монастиря в Бакоті були розташовані у два яруси. Верхній ярус, на думку авторів, містився на вершині гори, де був давній вхід у печерну порожнину. Печерний хід має складну гвинтоподібну конструктивну форму, яка, як зазначив І. Винокур, подібна до величезної спіралі в два оберти, плавно опускалася в приміщення нижнього ярусу.

У нижньому ярусі Бакотського печерного монастиря розташовані чернечі келії та приміщення церкви (рис. 31)⁵¹⁰. Проте на основі яких аргументів одне з печерних приміщень автори визначають як печерну церкву монастиря, залишається невідомо.

Крім того, на жаль, дослідники не подають детального опису житлових приміщень, проте спробуємо проаналізувати подані ними ілюстративні відомості та матеріали. Як видно на схематичному плані (рис. 31) монастир не мав чіткої планувальної структури. Загалом печерні приміщення є великими. Вони різняться між собою формою, об'ємом та площею, а отже, їхнє спорудження не мало чіткого плану роботи. На нашу думку, такий тип печерної забудови найкраще відповідає принципам келіотського устрою пам'ятки.

Лише в секторах 1 та 2 знаходяться невеликі відмежовані одноосібні камери, які можуть свідчити про спробу переходу до кіновії. Однак загалом можна стверджувати, що весь період свого існування печерний монастир у Бакоті залишався монастирем келіотського типу.

Нині детального археологічного дослідження потребують багато середньовічних печерних пам'яток чернецтва Галичини. Наприклад, найдавніша історія Лаврівського монастиря, розташованого поблизу Старого Самбора, має у народних переказах декілька легендарних версій. Одна з них починається з поселення ченців-печерників⁵¹¹.

⁵⁰⁹ Винокур І. С., Горішний П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – С. 198–200.

⁵¹⁰ Вечерський В. Українські монастирі. – С. 364; Винокур І. Скелі й печери в історії Бакоти // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 16–19.

⁵¹¹ Голубець М. Лаврів – історико-археологічна студія // Записки ЧСВВ, 1926. – С. 75–88; Головацькій Я. Об изслѣдованіи памятниковъ русской старины сохранившихся в Галичинѣ на Буковинѣ. – С. 219–242.

Давня народна традиція, яку досить часто передають автори міжвоєнного періоду, розповідає, що в горі поблизу сучасної монастирської оселі ще задовго до офіційного прийняття християнства на землях Русі існували невеликі печери, у яких проживали монахи⁵¹². Ймовірно, що вони стали засновниками Лаврівського монастиря.

Восени 2009 р. проведено обстеження околиць зазначеної пам'ятки, розміщеної поблизу потужного гористого масиву. Метою проведення розвідкових археологічних робіт був пошук печерних та земляних келій, які могли передувати виникненню пам'ятки.

Однак пошукові результати не дали належних результатів. На думку відомого дослідника середньовічних архітектурних споруд України Юрія Лукомського, згадані у працях істориків XIX – першої половини XX ст. земляні житла та кам'яні печери, що розташовані у гористому масиві недалеко від сучасних приміщень Лаврівського монастиря, нині вже не існують унаслідок руйнувань, природних обвалів, ґрунтових зсувів, перебудов та інших чинників.

Вірогідно, що одну із стародавніх печерних келій в підніжжі Святоіванівської гори приблизно у XVIII–XIX ст. перебудували під споруду господарського призначення. Перебудову зроблено на стійкому вапняному розчині за допомогою цегли-пальчатки та каменю. Однак, це припущення ще потребує перевірки.

Археологічні знахідки з розкопок Лаврівського монастиря дали підстави за найдавнішими артефактами датувати пам'ятку XI–XII ст.⁵¹³ Отже, зазначати про більш ранній, тобто дохристиянський період виникнення чернечої оселі у Лаврові, поки що немає жодних підстав.

З іншого боку, результати археологічних досліджень уточнюють історію виникнення чернечої оселі у Лаврові, що відсуває на другий план давно побутуючу легенду про грамоту галицького князя Лева на заснування Лаврівського монастиря, підтвердні грамоти польських королів, а також спростування численних дискусій серед дослідників кінця XIX – першої половини XX ст.⁵¹⁴

⁵¹² Швед М. Василіанський монастир святого Онуфрія у Лаврові: Історія та культура духовного осередку бойківських Карпат. – Львів, 2007. – С. 17; Ваврик М. Історичний нарис чернечого життя та Василіанських монастирів на Бойківщині. – Нью-Йорк, 1982. – С. 9–23.

⁵¹³ Лукомський Ю. В. Звіт архітектурно-археологічної експедиції про розвідкові дослідження пам'ятки архітектури XV–XVI ст. – Онуфріївської церкви (с. Лаврів Старосамбірського р-ну Львівської обл.) // Архів ІУ НАН України. – Львів, 1987. – С. 35.

⁵¹⁴ Грушевський М. Чи маємо автентичні грамоти князя Льва? Критично-історична розвідка. – Львів, 1902. – 21 с.

Архівні джерела показують, що соціальне об'єднання чернецтва у середньовічні часи виступало важливою та нагальною потребою у боротьбі за існування. Саме завдяки згуртуванню сил та ресурсів багатьом монастирям, навіть у часи періодичних спустошливих татарських наїздів на галицькі землі вдавалося виживати⁵¹⁵. У 1551 р. львівський чернець Вассіан стосовно становища галицького чернецтва зазначав: "...отнюдь то есть небрежение и простота несказаная, а иноческая безконечная погибель, что и покомь села и волости и христиань..."⁵¹⁶.

Цінною печерною пам'яткою галицького чернецтва доби середньовіччя є печерний монастир, який розміщений поблизу с. Розгірче Стрийського р-ну Львівської обл. (рис. 32).

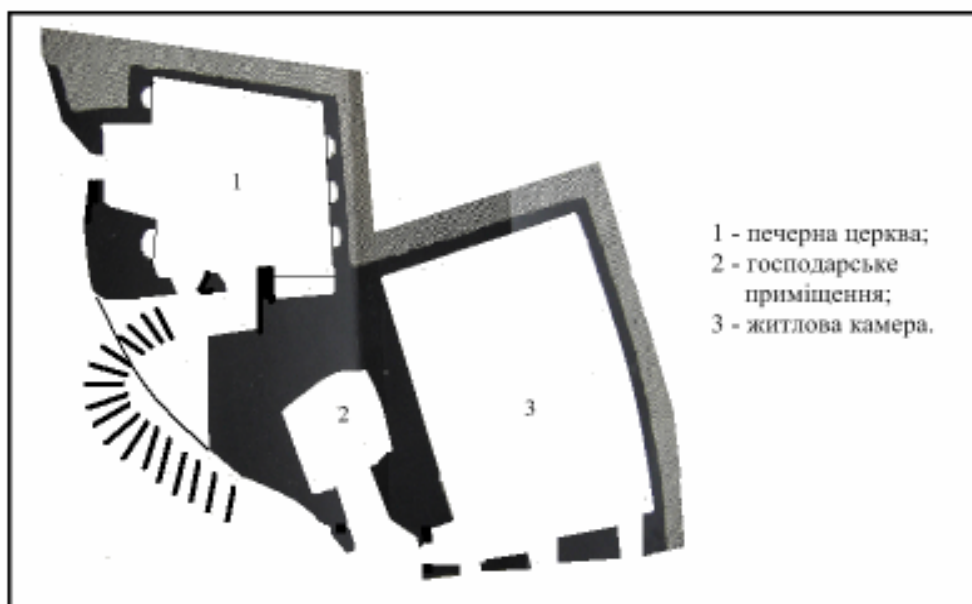

Рис. 32. Схематичний план приміщень скельного монастиря біля с. Розгірче (За Карповичем В., 1930).

Пам'ятка розташована на висоті приблизно 25 м від підніжжя гірського масиву, який зараз покритий лісом. Печерний монастир у Розгірчі представляє порівняно великий комплекс, який споруджено в окремо виділеній скалі, що

⁵¹⁵ ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 77, спр. АСП-674, оп. 4, арк. 190, 200, 258, 316, 350.

⁵¹⁶ Там само. – Спр. 676/ п. 27, оп. 4, арк. 225.

виступає на поверхню на висоту приблизно 14 м та має ширину близько 20 м (фото 2).

У зазначеному середньовічному печерному чернечому комплексі виділяються житлові, культові та господарські печерні камери (рис. 32).

Печерний комплекс розміщений у двох горизонтальних рівнях архітектурної забудови із зовнішньою системою сполучення. У верхньому горизонтальному рівні, що виділяється у східному напрямі, знаходиться печерна церква, а в нижньому – споруди житлового та господарсько-побутового характеру⁵¹⁷.

Потрапити з нижнього ярусу у верхній можна лише за допомогою кам'яних сходинок, які вирубані у кам'яній основі з фронтального боку монастиря (фото 2; рис. 32). Як подає у своїй статті відомий галицький дослідник Б. Януш, для проживання ченців слугувала одна велика житлова камера, яка була вирубана у суцільній кам'яній основі (рис. 32, 3). На стінах та стелі житлової камери немає природних тріщин та раковин, що свідчить про її штучне походження. У плані, як зазначає автор, житлова камера мала прямокутну форму. Довшою стороною споруда була направлена по осі схід–захід, що відповідає давній християнській традиції забудови культових споруд.

Розмір печерного житлового приміщення печерного монастиря у Розгірчі становить 7×8 м, а загалом площа – 56 м²⁵¹⁸. На нашу думку, у такому помешканні могло проживати близько 20 осіб.

Великі житлові камери є характерною ознакою розвинутих середньовічних монастирів келіотського типу. Адже у цьому випадку уся чернеча община монастиря проживала в одному спільному приміщенні, що з одного боку, є грубим порушенням умов кінотії, а з іншого – свідченням келіотської форми устрою. Адже відповідно до положень дев'ятнадцятої статті Правил чернечого життя митрополита В. Рутського кожен чернець монастиря повинен мати окрему келію⁵¹⁹. Спільне проживання в одному житлі не допускалося умовами Типікону. Лише у виняткових випадках ченцям-підорожникам за дотриманням певних вимог дозволялося ночувати в одному приміщенні.

Варто зазначити, що на схематичному плані Розгірчанського монастиря, який у своїй публікації подав Б. Януш, немає трапезного приміщення (рис. 32). Її відсутність була також підтверджена результатами досліджень, які ми проводили на пам'ятці в польовому сезоні 2008 р.

⁵¹⁷ Сулик Р. Скельний монастир в Розгірчі на Стрийщині // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 108–111.

⁵¹⁸ Карпович В. Скальний монастир в Розгірчі. – С. 570.

⁵¹⁹ Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. – С. 62.

Як уже було зазначено, чернечі харчевні мали особливе значення в житті середньовічних монаших общин, створених на принципах кінівії. Чернечі трапезні є не тільки важливою і навіть обов'язковою складовою частиною монастирів кінівіального типу. Традиційно у приміщеннях трапезних щоденно у визначений час збиралося чернече братство. Адже за статутними Правилами ченцям дозволялося приймати їжу лише у чернечих харчевнях і тільки з благословення настоятеля. За їхніми межами харчуватися було суворо заборонено (ст. 59)⁵²⁰.

Крім того, періодично під час трапезних заходів відбувалося читання Святого Письма, оголошення святкових вітань, а в разі потреби навіть проводили урочисті релігійно-літургійні та обрядові церемонії тощо⁵²¹. Тому не випадково у багатьох випадках общинна місія монастирських харчевень наближається до значення храмів⁵²².

Як показують результати досліджень, келіоти не надавали трапезним особливого значення. Отже, відсутність общинної трапезної, а також наявність великого однокамерного спільного житлового приміщення, призначеного для проживання усієї общини, можуть бути свідченням, що печерний монастир у Розгірчі існував на нижчих організаційних принципах, які найкраще відповідають келіотському організаційному устрою.

Враховуючи порівняно добре збереження печерної житлової пам'ятки у Розгірчі, проаналізуємо детальніше її характеристику. Житлову камеру було вирубано у кам'яній основі твердого вапнякового піщаника. Печерна споруда має доволі високу стелю, яка у середній частині приміщення від рівня долівки сягає близько 3,5 м. Стеля відзначається аркоподібним склепінням, яке плавно переходить у бічні (північну та південну) стіни⁵²³.

На стінах та стелі печерної житлової камери простежуються відбитки інструментів, що свідчить про штучне походження печерної порожнини. За нашими підрахунками, для створення житлової камери було вирубано близько 150 м³ кам'яної породи, що становило загальну масу близько 480 т.

Варто зазначити, що усі роботи виконували примітивними засобами із застосуванням фізичної сили мешканців монастиря. Тому спорудження цієї житлової камери силами чернечої общини не викликає жодних сумнівів.

Вхід у житло розміщувався у фронтальній стінці із західного боку споруди (фото 28). Для входу у житлове помешкання слугував "дверний" отвір

⁵²⁰ Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. – С. 66.

⁵²¹ Огієнко І. Українське монашество. – С. 83–96; Правила для монахів святого отця нашого Василя Великого / Пер. схимонах ЧСВВ Митрополит Андрей. – Жовква, 1911. – 64 с.

⁵²² Решетило С. Коротенький огляд василіанських монастирів в Галичині // Календар "Місіонаря". – Жовква, 1923. – С. 99–120.

⁵²³ Карпович В. Скальний монастир в Розгірчі. – С. 570–574.

прямокутної форми (1,90×1 м). Його було вирізано у кам'яній основі приблизно в середній частині фронтальної стіни. Нижня частина вхідного отвору піднята на висоту майже 0,2 м від рівня долівки, що при вході у приміщення творить кам'яний поріг. Товщина кам'яних стін у місці знаходження дверного отвору в середньому становить 0,6–0,7 м.

У фронтальній стіні житлової споруди є отвори, які мають різну форму. Вірогідно, що вони слугували вікнами або творили вентиляцію приміщення житлової камери.

Можна погодитися з думкою львівського дослідника Р. Сулика, що отвір, який розташований зліва від входу слугував вікном⁵²⁴. Він має овальну форму та приблизні розміри 1,1×0,5 м (фото 29). Справа від входу розміщений інший отвір, що має язикоподібну форму (фото 30). Його максимальна висота становить 1,6 м, ширина – 0,6 м. Вірогідно, що зазначений отвір був призначений для вентиляції печерного приміщення, слугував для забезпечення функціонування опалювального пристрою, про що свідчать сліди кіптяви. Ще один віконний отвір овальної форми (1,2×0,9 м) знаходиться зліва від входу приблизно у кутовій частині північної стінки, яка прилягає до фронтальної стіни житлової споруди (фото 31). Над дверним отвором розміщений округлий отвір ($d = 0,6$ м), який, на думку дослідників, також мав вентиляційне призначення (фото 28).

Основним критерієм для визначення віконних та вентиляційних отворів приміщення є наявність зі сторони житлової камери вирізаних у камені пазів для кріплення дерев'яних конструкцій. Зокрема, з внутрішньої сторони дверного та віконних отворів келійного приміщення (за винятком язикоподібного та округлого отворів) по периметру є пази прямокутної форми, вирізані у кам'яній основі на глибину 4–5 см (фото 32).

На думку Б. Януша⁵²⁵, Р. Сулика⁵²⁶, В. Деметрикевича та інших дослідників пам'ятки вони призначалися для кріплення дверних та віконних рам.

Подібні пазоподібні заглиблення в камені також зафіксовано у віконних та дверних отворах приміщення церкви та невеликої печерної монастирської комори. Існування дверних та віконних рам засвідчують виконання певних заходів для утеплення споруд, що не є характерним для аскетів, кіновітів та представників інших напрямів середньовічного чернецтва.

Завдяки келіотській формі організаційного устрою чернечої общини іноки могли мати своє власне майно, свою їжу, свої кошти, одягу, роботу і

⁵²⁴ Сулик Р. Скельний монастир в Розгірчі на Стрийщині // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 108–111.

⁵²⁵ Карпович В. Скальний монастир в Розгірчі. – С. 570.

⁵²⁶ Сулик Р. Скельний монастир в Розгірчі на Стрийщині. – С. 108–111.

багато іншого⁵²⁷. Передусім цього вимагали реальні умови у яких в середні віки перебував український соціум. Тому келіотський тип існування середньовічних монастирів унаслідок суспільно-політичного становища українських земель в середньовіччі не тільки отримав значне поширення, а й мав досить тривале існування.

На підставі результатів археологічних та спелеологічних досліджень багатьох печерних чернечих пам'яток, обстеження їхніх архітектурних стилів та особливостей забудови, виділення певних, характерних для тієї чи іншої епохи конструктивних елементів печерного монастиря та інших ознак Б. Януш датує існування середньовічного печерного монастиря в Розгірчі періодом XIII–XV ст.⁵²⁸ Відсутність одноосібних житлових споруд у цьому печерному монастирі дає підстави стверджувати, що увесь час свого існування він залишався общинним монастирем келіотського типу.

Як засвідчують архівні матеріали, багато келіотських монастирів Галичини навіть наприкінці XVI ст. не мали статутного організаційного устрою, ієрархічного підпорядкування, а вели незалежне, відмежоване існування від мирського світу і офіційних церковних структур. На нашу думку, ця організаційна форма общини не відзначалася строгістю і в багатьох моментах відображала складності тогочасного суспільного життя⁵²⁹.

Здебільшого галицькі монастирі келіотського типу були бідними, адже приватна власність окремих ченців не завше сприяли загальному економічному зміцненню общини. Переважно келіотські монастирі, розташовані у глухих закутках, не знали світської підтримки у вигляді опікунства, ктиторства, патронату, не виконували значних господарських робіт, майже не проводили організованих промислів та виробництв тощо. Найчастіше їхня господарська діяльність обмежувалося збиральництвом та городництвом.

У пізньому середньовіччі одним з особливих видів устрою чернечих осель стали монастирі, які були засновані на засадах ідіоритмії. Відомий дослідник історії чернецтва Атанасій Пекар вважає, що цей тип чернечої організації появився у Греції в XIII ст.⁵³⁰ За свідченням А. Пекара, керував ідіоритмічним монастирем ігумен або колективний виборний комітет з числа монахів монастиря.

Як свідчить І. Огієнко, кожен чернець в ідіоритмічному монастирі міг мати своє окреме господарство, свою їжу, одіж, своє заняття тощо. Спільних

⁵²⁷ Огієнко І. Українське монашество. – С. 89–91.

⁵²⁸ Карпович В. Скальний монастир в Розгірчі. – С. 573.

⁵²⁹ ЛННБ ім. В. Стефаніка НАН України. – Ф. 3, спр. 116. – 74 арк.

⁵³⁰ Пекар А. Доба занепаду українського чернецтва (від половини 13 до кінця 16 ст.) // Нарис історії Василянського чину святого Йосафата. – С. 85.

трапезних у ідіоритмічних монастирях не існувало. Кожен інок харчувався окремо і прийдешній день планував на власний розсуд. Тобто, як зазначав автор, щоденно “кожен по-своєму спасався”⁵³¹.

На думку А. Пекара, причиною появи ідіоритмів на українських землях стало монгольське нашествя на Русь, яке паралізувало централізоване управління чернечим життям. Унаслідок цього багато монастирів, спираючись лише на загальні умови та засади чернечого існування, намагалося адаптуватися до нових історичних умов. Дисциплінарний зміст Типікону кожен монах намагався трактувати по-своєму⁵³². Тому не випадково таку групу середньовічних монастирів ще називали своєжитними. Їхня назва походить від латинських термінів “monasteria idiorrhythma” (“монастир своєжитний”).

Таблиця 6

Основні ознаки ідіоритмічних печерних монастирів

1.	Архітектурна інфраструктура монастиря	Неповна (є храми, кладовища; відсутні: трапезні, господарські будівлі, іноді й житла)
2.	Система управління	Демократична, монархічна, анархічна
3.	Спосіб проживання ченців	Общинний
4.	Ставлення до матеріальних цінностей	Приватна власність, індивідуальна господарська діяльність

Зазначені у таблиці 6 ознаки печерного монастиря ідіоритмічного типу унаслідок результатів археологічних досліджень житлових споруд повинні репрезентувати існування відособлених келій з індивідуальним побутовим, господарським, виробничим чи іншим інвентарем. На чернечих комплексах ідіоритмії відзначається існування культових споруд та кладовищ.

На певному етапі розвитку організаційних форм чернецтва і передусім традиційного аскетизму, як вища форма чернечого існування на галицьких землях, появляються скити. Термін “скит” (“*asketes*”) в перекладі з грецької мови означає аскет, подвижник.

У вузькому розумінні слова в середньовічному християнстві скитами називали житла аскетів, а в широкому – невелику чернечу общину. Отже, скит – це окремо відмежована община монахів і досить часто вона відмежовувалася навіть від монастиря-засновника. Тому часто скитяни за дозволом ігумена обирали собі керівника скиту. Головною метою існування

⁵³¹ Огієнко І. Українське монашество. – С. 92.

⁵³² Пекар А. Доба занепаду українського чернецтва. – С. 85.

скита було об'єднання ченців у монастирську організацію для спільного проживання, богослужіння, ведення господарства тощо. У скитах дотримувалася сувора самотність, дисципліна, убогість та інші вимоги статутного чернечого життя⁵³³.

Загалом скити на українських землях виникають порівняно пізно і, вірогідно, як спроба очищення та відродження українського чернецтва. Для прикладу можна навести Скит Манявський, який було створено у Карпатах на переломі XVI–XVII ст.⁵³⁴ Загалом проблематика функціонування Манявського Скиту виходить за хронологічні рамки нашого дослідження, хоча його виникнення є відображення певних змін, які проявлялися у чернечому існуванні.

Вагомий вплив на соціальний статус галицьких монастирів здійснювала багата суспільна верхівка, яка користувалася правом патронату або ктиторства. Право патронату до нас прийшло з Візантії, де правитель роздавав церковні та монастирські володіння під опіку (патронат) заслуженим особам держави⁵³⁵.

Відсутність інших ранніх писемних свідчень щодо опікунства суспільної верхівки над монастирями відображено у псковсько-софіївському літописі, з якого відомо, що чимало правителів Давньої Русі будували монастирі. В часи домонгольської Русі багато князів прагнули мати власні монастирі, які закладали у своїх маєтках. *“Того же лѣта (1037) великий князь Ярославъ митрополію установи и двѣ церкви постави, на Златѣхъ вратѣхъ Благовѣщеніе и святого Георгія, и ины многы церкви постави, и манастыри устрои”*⁵³⁶.

На думку сучасного київського дослідника Т. Бобровського, літописець зазначає про облаштування великим князем київським храмів та печерних монастирів княжого города⁵³⁷.

Засновниками та опікунами багатьох монастирських осель також ставали галицькі бояри та князі. Вони намагалися не тільки засновувати, а й тримати монастирі під своєю опікою та контролем і навіть організовували при монастирях різні виробництва, активно сприяли розвитку господарської інфраструктури тощо. У давньоруському Іпатіївському літописі під 1255 р. наведено відомості про існування монастиря ігумена Григорія в Полонині,

⁵³³ Огієнко І. Українське монашество. – С. 90–91; ЛННБ ім. В. Стефаніка НАН України. – Ф. 77, спр. АСП 77/56. – 338 арк.

⁵³⁴ Вечерський В. Українські монастирі. – С. 358.

⁵³⁵ Пекар А. Доба занепаду українського чернецтва (від половини 13 до кінця 16 ст.). – С. 88–89.

⁵³⁶ ПСРЛ. – Санктпетербургъ, 1851. – Т. V. – С. 137.

⁵³⁷ Бобровський Т. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. (Спелеологічний нарис). – К., 2007. – 176 с.

яким опікувався литовський князь Войшелк⁵³⁸. Літописну згадку також зауважив М. Грушевський⁵³⁹.

Місце знаходження пам'ятки, про яку згадує літопис, ще й досі залишається дискусійним та невідомим. Зокрема, І. Крип'якевич, спираючись на збірку документів, видану в Кракові наприкінці XIX ст. під назвою "Kodex dyplomatyczny Małopolski", у якому повідомляється, що в селі Задеревач Стрийського повіту під 1371 р. зафіксовано монастир св. Григорія, не зовсім переконливо стверджує, що Григоріївські монастирі в Полонині і у Задеревачі є однією і тією пам'яткою⁵⁴⁰.

Цікаво, що досить часто ктитори не тільки були іншого віросповідання, а й були далекими від релігійних справ⁵⁴¹. У Галичині ктиторами українських монастирів виступали відомі польські родини Любомирських, Потоцьких, Синявських, Рогатинських, Лагодовських та ін.⁵⁴²

У багатьох випадках, особливо у XVI–XVII ст., ктиторство, як опікунство над монастирем втрачало своє благочинне, опікунське значення⁵⁴³. Багато ктиторів перетворилося на власників галицьких монастирів і, таким чином, намагалися скерувати їх у галузь тогочасних виробничих відносин.

Цікавий приклад ктиторства було зафіксовано у с. Струсові поблизу Теревовлі, де знаходився печерний монастир з невеличкою дерев'яною церквою св. Миколая. В XVI ст. у Струсівському печерному монастирі проживало всього два ченці. Власник села – польський магнат Франциск Потоцький, став фундатором нового монастиря на 12 законників⁵⁴⁴.

У Струсові на власних землях для мешканців нового монастиря він спорудив нову дерев'яну церкву, яку присвятив святому Миколаю. Також збудував просторі одноосібні келії, велику трапезну, монастирські комори та заклав велике фільваркове господарство, у що загалом вклав понад 60 000 злотих.

Отже, колишній печерний монастир припинив своє існування, а ченці монастиря були підпорядковані ктитору та залучені до виконання фільваркових робіт.

⁵³⁸ ПСРЛ. – Санктпетербургъ, 1845. – Т. II. – С. 367.

⁵³⁹ Грушевський М. Історія України–Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 2. – С. 470.

⁵⁴⁰ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 55.

⁵⁴¹ Пекар А. Доба занепаду українського чернецтва (від половини 13 до кінця 16 ст.). – С. 90–91.

⁵⁴² ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 77, спр. АСП-981/116, арк. 13.

⁵⁴³ Кметь В. Документи до біографії першого львівського владики Макарія (Тучапського) в актах Коронної метрики // Наукові зошити історичного факультету. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 18–25.

⁵⁴⁴ Вуйцик В. З історії василіанських монастирів: Святомиколаївський монастир в Струсові // Галицька брама. – Львів, 1999. – № 1–2. – С. 20.

Творцями та опікунами окремої групи монастирів виступали монахи та духовна чернеча верхівка. Розбудовуючи чернече життя на українських землях, багато вихідців з діючих монастирів ставали ініціаторами розбудови чернечої інфраструктури. Зокрема, у Воскресенському літописі зазначено: “*Въ лѣто 6583. (1075). Почата бысть церкви Печерская ставити игуменомъ Стефаномъ, а основаніе ея положи игумень Феодосій*”⁵⁴⁵.

Загалом наведемо побутуючу в сучасній науці думку, що 2/3 православних монастирів Давньої Русі були ктиторськими, а лише 1/3 – збудована монахами⁵⁴⁶.

Як свідчать результати комплексних наукових досліджень, середньовічні печерні монастирі Галичини пройшли тривалий та складний шлях становлення та розвитку. Процес поступової організаційної трансформації печерного чернецтва у вищі організовані монастирські інституції в часи середньовіччя відбувався доволі повільно під впливом багатьох чинників. Археологічні обстеження печерних монастирів Галичини засвідчують наявність у них різнотипних житлових споруд та різний ступінь їхнього освоєння, що дає підстави твердити про різні форми, види та типи існування печерного середньовічного чернецтва⁵⁴⁷.

Келіотські ознаки для монастирів є найбільш характерними для ранніх етапів становлення та поширення християнства і в тім числі у багатьох європейських державах. Така особливість чернечого існування на українських землях була зумовлена перехідним періодом від язичництва до християнства та реальним становищем українського народу в середні віки⁵⁴⁸.

Втрата державності, чужоземна влада, періодичні побори монгольських зверхників, грабежі та безчинства татарських наїзників, довготривалі війни, розруха та інші чинники сприяли поширенню процесів дезорганізації та деформування чернечого життя, а також породили певну самотність чернечого життя на галицьких землях⁵⁴⁹.

⁵⁴⁵ ПСРЛ. – Санктпетербургъ, 1856. – Т. VII. – С. 1.

⁵⁴⁶ *Огієнко І.* Українське монашество. – С. 87.

⁵⁴⁷ *Берест Р.* Археологічна наука про форми, види та типи існування середньовічного чернецтва в Галичині // АДЛУ. – Львів, 2010. – Вип. 12. – С. 102–114; *Бобровський Т. А.* К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей // Тезисы историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.” (15–18 мая 1990 г.). – Чернигов, 1990. – С. 70–73

⁵⁴⁸ *Ломачинська І.* Монастирі між духом і світом // Людина і світ. – 1999. – № 11–12. – С. 45–48; *Климов В. В.* Християнське чернецтво України // Українське релігієзнавство. – 2008. – № 46. – С. 281–302.

⁵⁴⁹ *Білас Н.* Святооунуфріївський монастир в Старому Збаражі в світлі археологічних дослідів // Вісник інституту Археології. – Львів, 2008. – № 3. – С. 223–228.

Тому більшість середньовічних печерних монастирів Галичини формувалася на “м’яких” організаційних засадах келіотського устрою. Зазначена форма сприяла тому, що існування монастиря на організаційних принципах келіотства було своєрідним відображенням життя однієї великої родини, яка з метою соціального виживання гуртувалася у праці, побуті, віросповіданні, захисті, хоча лише в основі сповідувала окремі християнські норми статутного чернецтва.

Еволюція печерних житлових чернечих споруд через складність та трудомісткість освоєння печерних порожнин, незначної кількості мешканців монастирів відбувалася надзвичайно повільно. Адже розбудовувати печерні житлові камери відповідно до статутних потреб чернецтва виявлялося доволі важко та складно, бо це передусім потребувало величезних фізичних затрат, а з іншого боку, закрите, невибагливе та відмежоване від зовнішнього світу аскетичне чернече існування не сприяло швидким прогресивним зрушенням у галузі печерного житлового будівництва.

На певному етапі суспільної еволюції, що в багатьох випадках припадає на перехідний період від середньовіччя до нового часу, печерні житлові споруди виявилися неефективними в плані їх практичного використання. Можливо саме тому уже в добу пізнього середньовіччя багато печерних галицьких монастирів припинило своє існування.

Лише деякі печерні монастирі у Верхньому та Середньому Придністер’ї проіснували аж до кінця XIX – початку XX ст. Зокрема, у багатьох печерних монастирях появилися спеціальні пази, у яких кріпилися вікна та двері. У печерних житлах із каменю будували різноманітні системи опалення, розвивали власну житлово-побутову інфраструктуру. За результатами спелеологічних досліджень відомо, що у Непоротівському (Галицькому), Субоцькому та інших печерних монастирях уже в новітні історичні часи для обігріву приміщень стали застосовувати кахельні печі із системами вентиляційних газопровідних відводів, а для оздоблення кам’яних стін – вапняну штукатурку, розпис тощо⁵⁵⁰.

Отже, середньовічні печерні монастирі Галичини пройшли важкий та складний шлях еволюції. Навіть у особливих умовах перебування вони відіграли важливу та помітну суспільну роль, що знайшла свій вираз в особливостях функціонування середньовічного українського чернецтва і стало яскравим відображенням складних суспільно-політичних та релігійних процесів, які в середні віки переживало населення українських земель.

⁵⁵⁰ Рідуш Б. Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження. – С. 108–127.

Розділ VI

ЗАГЛИБЛЕНІ ЖИТЛОВІ СПОРУДИ ГАЛИЦЬКИХ МОНАСТИРІВ ТА ПОБУТ ЇХ МЕШКАНЦІВ

Монастирі, збудовані на відкритій місцевості, становлять одну з важливих груп історико-культурних пам'яток України. У процесі загального суспільного розвитку упродовж середніх віків вони пройшли періоди від дерев'яного до кам'яного будівництва, від однокамерних земляних споруд до зручних багатокамерних наземних приміщень. Помітними поступовими змінами також відзначаються побутові умови.

Поява чернецтва та його існування на давньоруських землях у середні віки отримала низку особливостей. Аналіз джерел свідчить, що творцями перших монастирських осель на давньоруських землях виступали мандрівні середньовічні ченці. Вони представляли замкнуту соціальну верству, яка своє існування та діяльність будувала на принципових засадах положень Типікону настоятеля константинопольського монастиря Федора Студита. Перший український Типікон був укладений порівняно пізно, що дає підстави стверджувати про ймовірну організаційну стихійність, яка існувала на ранньому етапі поширення чернецтва. Як зазначив митрополит Філарет, близько 1070 р. у дисциплінарні положення студійського уставу монахів Києво-Печерського монастиря Феодосій Печерський ввів незначні зміни та доповнення, що пристосовували його до тогочасних умов існування на землях Київської Русі. Загалом чернечий Статут визначав статус чернецтва та головні принципи розбудови чернечого життя⁵⁵¹.

Втрата державності, деструктуризація керівних органів та реальне становище українських земель у середньовіччі стали головною причиною того, що, по-суті, від кінця XI аж до початку XVII ст. для православного українського чернецтва чинними залишалися дисциплінарні положення, які були укладені Феодосієм Печерським. Проте для більшості монастирів Давньої Русі вони залишилися невідомими, що сприяло появі та поширенню серед чернецтва різних організаційних форм, що не відповідали статутним положенням та вимогам.

Аж у 1617 р. на підставі уніфікації дисциплінарних положень Ф. Печерського та Ф. Студита нові норми чернечого життя для монахів

⁵⁵¹ Філарет. *История Русской Церкви*. – М., 1888. – Т. 1. – С. 249–250.

українських монастирів під назвою “Правила...” видав митрополит київський, галицький і всієї Русі української уніатської церкви Велямин-Йосиф Рутський (1574–1637)⁵⁵².

Стосовно реорганізації чернечого життя статутні положення та реформаторська діяльність митрополита Веляміна Рутського були скеровані на встановлення кінівіального устрою чернечих общин, що знайшло відображення на регламентації організаційних, міжосібних, житлових, побутових, господарсько-виробничих, майнових та інших сторін існування чернецтва. Завдяки проведенню низки реформ ще в часи діяльності В. Рутського почалася розбудова чернечого життя на організаційних засадах кінівії, що відповідало вимогам Типікону.

У контексті розвитку та удосконалення статутних положень українського чернецтва зазначимо, що на початку XVIII ст. з певними доповненням зазначені положення “Правил...” митрополита В. Рутського перевидав галицький митрополит Варлаам Шептицький. Нові правила існування чернецтва були обговорені та затверджені як основні норми монашого життя на Соборі, який відбувся у 1711 р. в Уневі⁵⁵³.

Щодо подальшої еволюції норм та правил чернечого життя, то варто зауважити існування перекладу монашого статуту, який на початку XX ст. зробив, спираючись на грецькі аналоги василіанського чину, митрополит Андрей Шептицький⁵⁵⁴. У загальному дисциплінарні положення та їхня еволюція у пізнішому часі були покликані для уніфікації чернечого існування під відомі світові зразки. Отже, Устав Феодосія Печерського можна вважати підґрунтям, на якому творилися та розвивалися повсякденні норми життя середньовічного українського чернецтва.

У середньовічній Візантії також отримав поширення Палестинський (Єрусалимський) Типікон. Проте чинність Палестинського Типікону на давньоруських землях у досліджуваному періоді майже не простежується, хоча його поява у Візантії зафіксована уже в XII ст. Перші відомості про зазначений документ на колишніх землях Київської Русі зачисляють до початку XV ст. Вони стосуються лише територій, які в другій половині XIII ст. відійшли в склад володінь Великого Московського князівства⁵⁵⁵.

Наголосимо, що “Правила...” чернечого життя та конституційні вимоги до монашого життя В. Рутського⁵⁵⁶ складають вагомий джерельний фундамент праці. Аналіз дисциплінарних положень та вимог, що ставилися до чернецтва, почерпнутих із статуту та його зіставлення з результатами

⁵⁵² Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. – С. 56–76.

⁵⁵³ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 408, оп. 1, спр. 973. – 38 арк.

⁵⁵⁴ Правила для монахів святого отця нашого Василя Великого / Перевів Андрей Митрополит. – Жовква, 1911. – 48 с.

⁵⁵⁵ Крашенинникова О. А. Типікон // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия.

⁵⁵⁶ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 358, оп. 1, спр. 47. – 180 арк.

археологічних досліджень, а також архівними джерельними матеріалами дають багато нових цінних відомостей про реальне становище українських середньовічних монастирів, житлові та побутові умови чернецтва, основні принципи організаційного формування чернечих общин, проблеми суспільного існування та розвитку⁵⁵⁷.

На основі побіжного аналізу зазначимо, що Типікон митрополита В. Рутського налічував 78 статей, які умовно можна розділити на дві частини. Перша з них – це вступ, у якому трактуються принципові засади, характерні риси та ознаки чернечого життя. Вступна частина охоплює перші 13 пунктів документа, які у лаконічній формі дають загальну уяву про соціальну сутність православного українського чернецтва, його особливу місію, взаємовідносини, покликання, регламентують та встановлюють вимоги до буденного та святкового одягу, взуття, головних уборів, харчування, визначають ставлення до власного та общинного майна, убогості, матеріальних цінностей тощо.

Особливе місце належить другій частині “Правил ...”, яка є висвітленням дисциплінарних положень умов побуту чернецтва. Вона відображає основні принципові норми, вимоги та правила чернечого існування і поведінки. Попередньо зазначимо, що окремі положення, які мають важливе і навіть визначальне значення. Зокрема, за умовою 19 ст. чернечого кодексу В. Рутського кожен монах був зобов’язаний проживати окремо у відмежованому келійному приміщенні⁵⁵⁸. Стаття 23 забороняла проживання чи ночівлю монахів в одному приміщенні. У разі виняткових обставин спільної ночівлі в одному приміщенні передбачалося суворе міжособне розмежування так, що постелі не мали права торкатися між собою⁵⁵⁹. Така статутна форма існування ченців відповідала кіновіальному організаційному устрою чернечої общини.

Вимоги 59, 72 та 73 ст. визначали основні принципи харчування кіновітів. Зокрема, харчуватися можна було тільки регламентованою їжею, тільки у визначений час і лише у трапезних приміщеннях монастиря. Харчуватися за межами монастиря було суворо заборонено. Прийняття трапези ченцями відбувалося лише після благословення настоятеля (ігумена)⁵⁶⁰. Крім того, за традицією, общинна трапеза у кіновіальних монастирях супроводжувалася читанням Святого Письма, богослужбених книг, чого не було поширено у чернечих общинах келіотів та ідіоритмів.

За умовами ст. 22 визначалися міжособні стосунки ченців, за якими навіть наблизитися між собою на відстань меншу від довжини ліктя інокам було суворо заборонено.

⁵⁵⁷ Анучинъ Д. Монастырская реформа въ царстве польскомъ. – С. 513–532.

⁵⁵⁸ Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. – С. 60.

⁵⁵⁹ Там само. – С. 60.

⁵⁶⁰ Там само. – С. 71.

Аж кілька статей (ст. 35, 36, 56, 58 та ін.) статутних положень В. Рутського передбачали суворе відмежування чернецтва від мирського світу, що, на нашу думку, було однією з причин самоізоляції чернечих поселень. Цікаво, що гріхом вважалося навіть підтримання ченцями стосунків з рідними⁵⁶¹.

Результати археологічних досліджень, які було проведено на пам'ятках середньовічного чернецтва Галичини, відкрили багато нових відомостей про особливості чернечого існування у середні віки. Серед споруд монастирських комплексів особливе місце посідають чернечі житла – келії. Відомо, що для археологів житло є важливим джерелом наукової інформації, яка містить відповідь на багато сторін життя його мешканців⁵⁶².

Житла мали особливе значення у багатьох аспектах життя та діяльності чернечих общин. Найдавніше чернече житло слугувало не тільки місцем захисту від холоду, спеки, негоди чи небезпеки, але основним осередком в організації життєдіяльності, побуту, ремісничих занять, релігійних обрядів тощо⁵⁶³.

Було б помилково стверджувати, що створення середньовічних монастирів у Галичині відбувалося за заздалегідь складеною схемою, проектом чи розробленим сценарієм. Кожен галицький монастир мав свою історію виникнення, періоди підйому та занепаду, хронологічні рамки існування тощо. Для одних монастирів процес виникнення та діяльності був важким, складним та тернистим, для інших – легким та сприятливим, що було наслідком дії низки різних чинників, які впливали на процеси творення монастирських осель⁵⁶⁴.

Однією з характерних особливостей, яка зафіксована у виборі місць для закладення середньовічних монастирів, стало те, що ченці намагалися поселитися відмежовано і водночас наближено до мирського світу. Практичне відмежування регламентував Типікон, а наближене – історична місія чернецтва. Тому досить часто середньовічні чернечі поселення

⁵⁶¹ Монастыри // Энциклопедический словарь / Издат. Ф. Брокгаузь, И. Ефрон. – С.-Петербургъ, 1896. – Т. XIX. – С. 725.

⁵⁶² *Смирнов А. П.* К вопросу об археологической культуре // Советская археология. 1964. – № 1. – С. 3; *Козюба В. К.* Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI – XIII ст.) // Археологія. – 1998. – № 1. – С. 28–46.

⁵⁶³ *Раппопорт П. А.* Древнерусское жилище (VI–XIII вв. н. э.) // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975. – С. 104–155.

⁵⁶⁴ *Мауцевскій М.* Монастыри въ архыепархіи митрополичѣй Львовскоѣ // Шематизмъ провинці св. спасителя чина св. Василія Великого въ Галиціи, уложенъ по капитулѣ отбувшѣйся въ монастырѣ св. Онуфрейскомъ во Львовѣ дня 24–25 липця 1866 и короткій поглядъ на монастыри и монашество руске, отъ заведенія на Руси вѣри христовой ажъ по нынешнее время. – Львов, 1867. – С. 5–79.

виникали поблизу оборонних укріплень давньоруських городищ або населених пунктів відкритого типу.

Відомо, що у княжі часи багато монастирів появилось поблизу захисних укріплень давньоруських городищ. Відомими є монастирі околиць княжого Галича⁵⁶⁵, Перемишля⁵⁶⁶, Теремовлі⁵⁶⁷, Василева⁵⁶⁸, Львова⁵⁶⁹, Старого Самбора⁵⁷⁰, Звенигорода⁵⁷¹, Ярослава⁵⁷² та інших відомих городів Галичини. Сусідство чернечих осель з городищами не є випадковим явищем, а радше закономірним процесом, який відбувався на шляху поширення та поступового утвердження християнства.

Цінними історичними пам'ятками Галичини є середньовічні Унівські монастирі. Найдавніший з них був заснований ще в княжі часи на західному косогорі Чернечої Гори, яка розміщена в північній околиці сучасного села Унів Перемишлянського району Львівської області. Вивчення історії пам'яток ускладнюється тим, що писемні відомості про їхнє заснування є втраченими, що піднімає значення археологічної науки в процесі виконання досліджень.

Загалом наголосимо, що місце знаходження найдавнішого Унівського монастиря не відповідає традиційним особливостям виникнення сільських поселень у часи існування Давньої Русі. В княжу добу важкодоступні місця та косогори майже ніколи не обирали сільські мешканці для будівництва жител чи створення поселень⁵⁷³.

Археологічна наука дає змогу за матеріальними знахідками та відомостями встановити характер пам'ятки, її хронологічні рамки існування, вірогідну причину загибелі тощо. У процесі виконання досліджень вдалося виявити закономірності місць виникнення найдавніших монастирів

⁵⁶⁵ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 67; Ауліх В. В., Лукомський Ю. В. Звіт про польові дослідження Галицької експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові у 1984 році // Архів відділу археології ІУ НАН України. – Оп. 2, спр. 943. – 80 арк.; Томенчук Б. Прицерковні кладовища княжого Галича // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ–Галич, 1998. – С. 127–132.

⁵⁶⁶ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 2. – С. 461–462.

⁵⁶⁷ Тимошук Б. Теремовль – місто Галицької Русі // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ–Галич, 1998. – С. 124.

⁵⁶⁸ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 2. – С. 471.

⁵⁶⁹ ЛННБ. – Ф. 3, спр. 374. – 13 арк.

⁵⁷⁰ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 2. – С. 463.

⁵⁷¹ Шараневич І. Изследование на темы отечественной географии и истории. – Львов, 1869. – С. 82.

⁵⁷² Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 2. – С. 463.

⁵⁷³ Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. – К., 1998. – 352 с.; Фроянов И. Я. Древняя Русь. – М., – С Пб., 1995. – С. 76–128; Історія української культури / Під ред. І. Крип'якевича. – К., 1994. – С. 71–108.

Галичини, що у майбутньому може сприяти відкриттю невідомих чернечих пам'яток.

Відсутність ранніх писемних джерел про пам'ятку середньовічного чернецтва в Уневі може навіть ставити під сумнів її чернечу належність, адже основи матеріальної культури, житлобудівництва в загальних рисах відповідають давньоруським традиціям. Якщо тимчасово абстрагуватися від уже відомих нам свідчень про існування середньовічного монастиря на Чернечій Горі в Уневі, а також археологічних відомостей та матеріалів, які підтверджують належність пам'ятки, то ми не можемо з повною вірогідністю ствердити, що засновниками пам'ятки були монахи. У такому випадку спробуємо в умовному соціальному перерізі визначити основні верстви давньоруського суспільства, які могли би стати творцями поселення на Чернечій Горі в Уневі. Серед населення дослідники виділяють землеробів, скотарів, ремісників, торговців⁵⁷⁴.

З матеріалів наукових досліджень, публікацій багатьох авторів відомо, що кожна соціальна верства давньоруського населення по-своєму обирала місце для будівництва жител та створення населених пунктів. У цьому, передусім, знаходила своє відображення виробнича специфіка їхньої діяльності та способу існування⁵⁷⁵.

Наприклад, добре відомо, що майже традиційно давньоруські сільські поселення виникали на пологих, південних, добре освітлених та відкритих для сонячного проміння прирічкових терасах, окремо виділених дюнах, рівнинних та родючих ґрунтах, поблизу сировинних запасів, джерел води, що загалом відповідало основі економіки давньоруського періоду (землеробству, тваринництву, торгівлі та ремеслам)⁵⁷⁶.

Аналіз соціального складу давньоруського суспільства та особливостей господарських і виробничих занять у княжу добу дають підстави стверджувати, що кожна соціальна категорія відзначалася певними особливостями господарсько-виробничої діяльності, способом існування тощо. Тому часто особливості господарських та виробничих занять

⁵⁷⁴ Історія української культури / Під ред. І. Крип'якевича. – К., 1994. – С. 71–108.

⁵⁷⁵ Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К., 1976. – 222 с.; *Czotowski A.* Ruś Czerwona. Pogląd na jej zabytki przedhistoryczne i pomniki sztuki // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1887. – Т. II. – С. 23–39.

⁵⁷⁶ *Томашевський А. П.* Система заселення // Село Київської Русі (За матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 4–26; *Раннопорт П. А.* Древнерусское жилище (VI–XIII вв.) // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975. – С. 119–120; *Готун І. А.* Типи будівель // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 156–181; *Рошко М.* Оборонний Спасопреображенський монастир XIII ст. в с. Спас // Старосамбірщина. Альманах. – Львів, 2001. – С. 7–14.

виступали вирішальним чинником у виборі місця для закладення поселення. Іноді виробниче заняття, діяльність, соціальне становище та інше знаходили характерне відображення у назві поселення чи урочища. Тому давно побутуючий серед місцевого населення топонім “Чернеча Гора” є абстрактним свідченням її колишньої чернечої належності. Як зазначають чимало сучасних дослідників, серед інших допоміжних історичних дисциплін топоніміка має дуже важливе значення і передусім в процесі виконання пошукових науково-дослідних робіт⁵⁷⁷.

На підставі результатів досліджень можна однозначно стверджувати, що у часи Давньої Русі на крутих гористих схилах, подібних до Чернечої Гори в Уневі, не поселялися землероби та не творили поселень сільські общини. Адже такі ділянки є, по-суті, непридатними для занять землеробством⁵⁷⁸.

Дослідники давньоруського землеробства стверджують, що традиційно землеробські общини засновували свої відкриті або укріплені поселення поблизу менш-більш рівнинних та родючих угідь, які були зручними і вигідними для подальшого розвитку землеробських занять. Земельні угіддя потрібно було не тільки добре обробляти, підживлювати, але постійно плекати, берегти й охороняти від нищення та потравів дикими, а також свійськими тваринами, птахами, нападниками тощо. Рівнинні місця розташування поселень давньоруських землеробів підтверджують знахідки різнотипних землеробських знарядь, котрі було виявлено під час проведення археологічних досліджень багатьох сільських житлових споруд та поселень⁵⁷⁹, що загалом не відповідає особливостям гористого рельєфу Чернечої гори.

⁵⁷⁷ *Макарчук С. А.* Історичні неписемні джерела. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – С. 136–141; *Исаевич Я.* О древнейшей топонимии Прикарпатья и Верхнего Побужья // *Славянские древности.* – К., 1980. – С. 72.

⁵⁷⁸ *Біляєва С. О.* Землеробство // Село Київської Русі (За матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 70–76; *Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час.* – К., 1976. – 222 с.; *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинська Русь. – К., 1998. – 336 с.; *Грицак П.* Галицько-Волинська держава. – Нью-Йорк, 1958. – 172 с.; *Довженко В. И.* Селища и городища в окрестностях древнего Галича // *КСИА АН УРСР.* – 1955. – Вып. 4. – С. 12–13; *Тимоциук Б. А.* Восточные славяне. От общины к городам. – М., 1995. – 261 с.; *Східні хорвати* // *МДАПВ.* – Львів, 1995. – Вип. 6. – С. 214–218; *Софроненко К.* Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси. – М., 1955. – 135 с.; *Толочко П. П.* Происхождение древнейших восточнославянских городов // *Земли Южной Руси в IX–XIV вв.* – К., 1985. – С. 5–19; *Древняя Русь. Очерки социально-политической истории.* – К., 1987. – 246 с.

⁵⁷⁹ *Краснов Ю. А.* Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. – М., 1987. – 237 с.

За традицією, на крутосхилах у княжі часи майже ніколи не створювали свої поселення скотарі-тваринники. Адже населення, яке займалося тваринництвом, майже ніколи не використовувало постійних (заглиблених) житлових споруд і на тривалий період не селилося з худобою у важкодоступних місцях.

Особливості розвитку середньовічного тваринництва потребували не тільки сприятливих та рівних умов ландшафту, а й передбачали періодичні міграції пастухів разом зі стадами домашньої худоби на доволі далекі відстані, що відбувалося в пошуках нових пасовищ та корму, необхідного для утримання тварин у зимовий період. Міграційний спосіб існування скотарських племен сприяв поширенню у них тимчасових наземних жител легкої конструкції, які в разі потреби можна було легко демонтувати і встановлювати в інших місцях.

Часто з великими стадами худоби в пошуку нових пасовищ пастухи мандрували на далекі відстані. Для випасу, розведення та утримання тваринницького стада найчастіше відшукували великі, відкриті, рівні і розлогі долини, соковиті луки, а не важкодоступні крутосхили, які є небезпечними для переміщення худоби, зручними для нападників та бідними на трав'яний покрив. Звичайно, на великих гірських масивах дуже розвинений був полонинний випас худоби.

Свої легкі наземні житлові споруди пастухи зазвичай будували поблизу літніх таборів та вигонів для утримання і випасу тварин на рівних та відкритих ділянках пасовищ. Це було зумовлено тим, що худобу потрібно було пильно берегти та охороняти від нападників, диких звірів, хворіб, пошестей тощо⁵⁸⁰.

Варто зазначити, що інколи на крутосхилах створювали свої поселення давньоруські ремісники. Проте для виникнення та функціонування ремісничих поселень важливою складовою має бути наявність сировинних родовищ та покладів, необхідних для ведення того чи іншого ремісничого виробництва. Наголосимо, що на Чернечій горі в Уневі немає необхідних умов для розвитку ремісничих занять. Крім того, у середньовічних житлових спорудах мешканців Чернечої Гори не вдалося виявити традиційного для житлових споруд ремісників скупчення виробів, виробничих знарядь, спеціального інструментарію, сировинних запасів тощо.

Найчастіше стародавні ремісничі поселення виникали поблизу легкодоступних сировинних запасів або у добре обжитих та заселених пунктах, на пригородах городищ, що загалом не тільки сприяло виробництву,

⁵⁸⁰ Біляєва С. О. Тваринництво // Село Київської Русі (За матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 76–81; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1990. – 174 с.; Греков Б. Д. Киевская Русь. – М., 1953. – 568 с.; Історія української культури / Під ред. І. Крип'якевича. – К., 1994. – С. 17–24.

а й збуту вироблених товарів⁵⁸¹. Наприклад, відомо, що давньоруські гончарі найчастіше поселялися недалеко від легкодоступних покладів глини, яка була придатною для гончарного виробництва; майстри-залізороби селилися поблизу природних запасів залізної руди, з якої добували метал⁵⁸².

Праці істориків свідчать, що міські пригороди часто заселяли ковалі, теслярі, чинбарі, ткачі, стельмахи, лимарі, бондарі, столяри, ливарники, ювеліри та представники інших ремісничих спеціальностей, вироби яких користувалися попитом у місцевого населення. У їхніх житлах виявлено відповідний інструментарій, сировину, готову продукцію.

Давньоруські купці та торговці також ніколи не селилися у відлюдних та важкодоступних місцях. Найчастіше вони намагалися облаштувати свої житлові споруди поблизу ремісничих майстерень та поселень, торговельних центрів та відомих торгових шляхів, на території добре захищених городищ і в силу специфіки своїх занять мимоволі ставали посередниками між виробником та споживачем⁵⁸³.

Давня чернеча традиція та результати наукових досліджень свідчать, що здебільшого мешканцями важкодоступних місць та крутосхилів ставали мандрівні ченці-місіонери⁵⁸⁴. З одного боку, це засвідчують місця знаходження середньовічних чернечих печерних пам'яток про які йшлося у попередньому розділі роботи. З іншого, – особливі умови існування чернецтва, які певним чином відповідали чернечим канонам⁵⁸⁵.

Отже, на підставі вище зазначеного можна стверджувати, що першими поселенцями на Чернечій Горі були мандрівні ченці-місіонери. Не випадково для створення общинного поселення вони обрали важкодоступний західний схил Чернечої Гори. Слід підкреслити, що подібна традиція творення чернечих жител на західних схилах гористих масивів простежується на прикладі існування житлових камер анахоретів, аскетів, пустинників, а також

⁵⁸¹ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. 792 с.; *Петраускас А. В.* Сільськогосподарські та інші промисли // Село Київської Русі (За матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 81–95.

⁵⁸² Стародавнє виробництво на території України: Збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Паньков. – К.: Наукова думка, 2002. – 196 с.

⁵⁸³ Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси. – М.–Л., 1948. – С. 147–149.

⁵⁸⁴ *Плоцанскій В. А.* О Монастырь и Церквахъ Дрогобичскихъ // Науковий збірник Галицко-Русской Матицы. – Львовь, 1867. – С. 179–188; *Chverenchuk M.* Natura ed essenza della vita religiosa nel CSEO (cann. 410–411). – Roma, 2000. – P. 319–330; *Goetz I.* Kirchengeschichtliche und Kulturgeschichtliche Denkmäler Altrussland nebst Geschichte des russischen Kirchenrechts. – Stuttgart, 1905. – 403 s.

⁵⁸⁵ Правила для монахів святого отця нашого Василя Великого / Перевів схимонах ЧСВВ Андрей Митрополит. – С. 3–6; *Голубинскій Е.* Исторія Русской Церкви. Видання друге. – М., 1904. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 552–790; *Чистовичъ И.* Очеркъ истории Западно-Русской церкви. – С. Петербургъ, 1882. – С. 7.

протомонастирів та печерних монастирських комплексів Галичини. Для прикладу можна навести Страдецький⁵⁸⁶, Розгірчанський⁵⁸⁷, Бакотський⁵⁸⁸ та інші печерні монастирі.

За положеннями статутних правил та норм чернечі поселення “прагнули” до відмежування від мирських общин, проте їхня історична місія була скерована на принесення у колишнє язичницьке суспільство основ християнської віри, нового світогляду, нової культури, що притягувало їх до мирських поселень.

Створення найдавніших монастирів у важкодоступних місцях, поблизу давньоруських городищ, можна розглядати як одну з характерних рис місць заснування чернечих общинних поселень в XI–XII ст. Чернечі поселення, здебільшого, займали важкодоступні місця, які видавалися майже непридатними для організації житлової та виробничо-господарської діяльності. Хоча поблизу, наприклад, у підніжжі гористого масиву, могли бути рівнинні земельні ділянки, приближені до джерел води та інших природних ресурсів. Така традиція є характерною для багатьох середньовічних монастирів Давньої Русі⁵⁸⁹.

Тому, на нашу думку, не випадковим є те, що найдавніше чернече поселення утворилося в глухій околиці Унева, поблизу оборонних укріплень великого городища, у важкодоступному місці, тобто на крутосхилі гори. Зазначимо, що додатково чернечу належність пам’ятки підтвердили знахідки культових речей, які було виявлено під час проведення розкопок⁵⁹⁰.

Відомо, що для сучасних дослідників середньовічного чернецтва місце знаходження багатьох монастирів ще й досі залишається невідомим. Щодо пошуку нових пам’яток історії навіть незначні інформативні дані місцевого населення мають дуже важливе значення, бо доповнюють інформативну базу, яку дають археологічні дослідження.

Зокрема, ще на початку 50-х років XX ст. під час обстеження недалеко околиць княжого Звенигорода на високій горі, яку називають Монастир, яка розміщена поблизу с. Шоломия Бібрського р-ну (нині – Пустомитівський р-н Львівська обл.) львівський археолог І. Свешніков виявив захисні укріплення,

⁵⁸⁶ Пелецишин М., Берест Р. З історії вивчення печери в с. Страдч на Львівщині. – С. 72–76.

⁵⁸⁷ Сулик Р. Скельний монастир в Розгірчі на Стрийщині. – С. 108–111.

⁵⁸⁸ Сецинский Е. Ракопки Бакотского монастыря в 1892 году // ПЕВ. – 1892. – № 39. – С. 706–708.

⁵⁸⁹ Успенский Т. Русь и Византия въ X в. – Одесса, 1888. – С. 38; Терновский Ф. Изучение византийской истории и ея тенденціозное приложение в древній Руси. – Київ, 1874. – 74 с.

⁵⁹⁰ Берест Р. Я. Основні підсумки археологічних досліджень давньоруського чернечого комплексу в Уневі (1999–2002 рр.) // АБУ 2002–2003 рр.– К., 2004. – С. 7–9.

церкву, житлові, господарські та інші споруди давньоруського монастиря, який на підставі виявлених на поверхні ґрунту археологічних знахідок попередньо датував XII–XIII ст.⁵⁹¹ Однак з того часу пам'ятку ніхто більше не досліджував.

Подібно до давньоруських городищ багато галицьких монастирів у середні віки були потужними релігійними, виробничими та оборонними центрами. Ще й сьогодні потужність оборонних укріплень окремих чернечих пам'яток є вражаючою. Однією з них є Підгородищенський монастир (нині – Перемишлянський р-н Львівська обл.), який за археологічними матеріалами був утворений в княжі часи та проіснував майже до кінця XVIII ст.⁵⁹²

З архівних джерел відомо, що останнім настоятелем монастиря був ієромонах Арсеній Сіницький, який припинив свої повноваження 9 жовтня 1756 р.⁵⁹³

Тривалий період Підгородищенський монастир перебуває у занедбаному стані. Лише невеликий дерев'яний хрест з написом “1756”, кам'яна плита, яка, на нашу думку, колись була на порозі притвору храму, випадкові знахідки речових матеріалів на поверхні та потужні оборонні укріплення (вали та рови) нагадують сучаснику про історичну пам'ятку (фото 33). Неодноразово Підгородищенський монастир у своїх працях згадували галицькі історики XIX – початку XX ст.⁵⁹⁴

Проте перші розвідкові археологічні роботи на пам'ятці проведено лише наприкінці XX ст. археологічною експедицією Львівського державного університету ім. Івана Франка під керівництвом професора М. Пелещишина⁵⁹⁵.

У подібному становищі опинилися зазначені Унівські монастирі⁵⁹⁶ та багато інших пам'яток. На сторінках Унівського монастирського синодика зазначено, що в Унівському середньовічному монастирі знайшли свій вічний спочинок багато представників княжого роду відомого галицького правителя Лева Даниловича⁵⁹⁷. Це дає підстави стверджувати, що наприкінці XIII ст.

⁵⁹¹ *Свешников И. К.* Отчет об археологических работах Львовского государственного исторического музея в 1954 г. // Архів ІА НАНУ. – Спр. 1954/13. – К., 1954. – 35 с.

⁵⁹² *Мацьевській М.* Монастири в архієпархії митрополічій Львівській. – С. 5–79.

⁵⁹³ ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 214, спр. Грон. 201/п. 15, арк. 78.

⁵⁹⁴ *Шараневич І.* Изследование на темы отечественной географии и истории. – С. 82.

⁵⁹⁵ *Берест Р.* Дослідження городищ біля сіл Підгородище і Мостище у 1997 році // АДЛУ. – Львів, 1997. – Вип. 3. – С. 24–30.

⁵⁹⁶ *Берест Р.* Дослідження оборонних укріплень Унівського городища // МДАПВ. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 281–286.

⁵⁹⁷ *Мицько І.* Святоуспенська лавра в Уневі (кінець XIII – кінець XX ст.). – Львів: Свічадо, 1998. – С. 11.

Унівський монастир був відомим релігійним центром Галичини. Захоронення на монастирському кладовищі представників княжого роду може бути вагомою підставою для ствердження важливості монастиря, а також свідченням про княже опікунство над монастирем.

Певний тенденційний підхід до історії виникнення та розвитку чернецтва спостерігаємо в літописах. Зокрема, головна увага давньоруських авторів найчастіше привернута до суспільно-політичних подій у столиці держави. Досить часто вона приурочена опису діяльності княжої еліти. Іноді у поле уваги літописців потрапляли монастирі, з якими перепліталися певні суспільні події та явища, які відбувалися у житті княжої еліти. Для прикладу можна навести коротку згадку про літописний город Пліснеськ, у якому дочка белзького князя Всеволода – княжна Олена близько 1180 р. заснувала монастир⁵⁹⁸.

Загалом варто зазначити, що автори літописів майже не надають уваги давньоруським монастирям Галичини. Згадки чернечих пам'яток, які були розміщені поблизу Синевідська, Ярослава, Холма, Перемишля, Старого Самбора, Теревовлі, Городка, Львова, Василева та інших галицьких городів на сторінках літописних джерел, головню, мають інформативний характер⁵⁹⁹. Крім того, більшість середньовічних монастирських осель опинилася поза увагою авторів. Багато цінних документів, які зберігалися в архівах та бібліотеках монастирів знищено пожежами та нападами чужинців. Це актуалізує потребу проведення на пам'ятках комплексних наукових досліджень⁶⁰⁰.

Різні за характером історичні джерела пізнішого походження часто засвідчують не лише активну місійну діяльність середньовічного чернецтва, а й важливе суспільне значення багатьох галицьких монастирів в галузі релігійної, господарської, культурно-освітньої, соціальної, виробничої, торговельної та іншої діяльності. Проте реальні умови існування та побуту чернецтва зазвичай залишаються поза увагою авторів.

На підставі аналізу літописних повідомлень, архівних джерел та наукових публікацій поміж середньовічних монастирських комплексів Галичини на увагу заслуговують чернечі пам'ятки, розміщені у Бучачі⁶⁰¹,

⁵⁹⁸ Багрий Р. Плеснеск // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 111; Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу. – С. 59.

⁵⁹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 2. – С. 460–479.

⁶⁰⁰ Назарук О. По наших монастирях // Америка. – 1954. – № 144–163; Покровській А. И. О соборах юго-западной Руси XV–XVII вѣковъ // Богословській вѣстникъ, 1906. – С. 108–151.

⁶⁰¹ Мальчинський Й. Монастир ОО. Василіан в Бучачі. – Бережани, 1893. – С. 7–11; Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу. – С. 46–47.

Добромилі⁶⁰², Дрогобичі⁶⁰³, Галичі (Крилосі)⁶⁰⁴, Гошові⁶⁰⁵, Збаражі⁶⁰⁶, Лаврові⁶⁰⁷, Спасі⁶⁰⁸, Львові⁶⁰⁹, Мостищу⁶¹⁰, Підкамені⁶¹¹, Підгірцях⁶¹², Теремовлі⁶¹³, Перегінську⁶¹⁴, Уневі⁶¹⁵, а також в багатьох інших населених пунктах⁶¹⁶.

Немає жодного сумніву у тому, що організоване у православні монастирі середньовічне українське чернецтво відіграло важливу роль у житті давньоруського суспільства. Вивчення цього феномену є важливим завданням історичної науки.

⁶⁰² *Площанській В. А.* Добромилі. Монастырь Ч. св. Василя В. и несколько словъ объ отношеніях города // Науковий збірник Галицько-Русской Матиці. – Львовь, 1867. – С. 211–254.

⁶⁰³ *Площанській В. А.* О Монастырь и Церквахъ Дрогобичскихъ // Науковий збірник Галицько-Русской Матиці. – Львовь, 1867. – С. 179–188.

⁶⁰⁴ *Баран В., Томенчук Б.* Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991–1996 рр. // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ–Галич, 1998. – С. 15–17; *Пастернак Я.* Старий Галич (Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр.). – Краків–Львів, 1944. – 219 с.

⁶⁰⁵ *Ваврик М.* Історичний нарис чернечого життя і Василянські монастирі на Бойківщині // Бойківщина. – Філядельфія, 1980. – С. 251–290.

⁶⁰⁶ *Білас Н.* Святооунуфрїївський монастир в Старому Збаражі в світлі археологічних дослідів // Вісник інституту Археології. – Львів, 2008. – № 3. – С. 223–228.

⁶⁰⁷ *Голубець М.* Лаврів (історико-археологічна студія) // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1926. – С. 75–88; *Мицько І.* Про початки Святооунуфрїївського монастиря в Лаврові // Лавра. – 1999. – № 6. – С. 27–34; *Мицько І.* Лаврівський монастир та його святий покровитель // Слово Просвіти. – 2003. – № 6.

⁶⁰⁸ *Рожко М.* Оборонний Спасопреображенський монастир XIII ст. в с. Спас // Старосамбірщина. Альманах. – Львів, 2001. – С. 7–14.

⁶⁰⁹ *Войшилович І.* Церков і монастир св. Юрія у Львові та відпусти і ярмарки святоюрські // Діло. – 1900. – № 89–127.

⁶¹⁰ *Берест Р. Я.* Звіт. Результати розвідкових археологічних досліджень монастиря біля с. Мостище Перемишлянського р-ну Львівської обл. у польовому сезоні 2007 р. // Архів ІА НАНУ. – Спр. 2007/173. – К., 2007. – 86 с. (рукопис).

⁶¹¹ *Берест Р. Я.* Розвідкові археологічні дослідження в околицях монастиря смт. Підкамінь на Бродівщині // Фортеця. Збірник заповідника “Тустань” на пошану Михайла Рожка. – Львів, 2009. – С. 379–387.

⁶¹² “Свнопсисъ” пліснесько-підгорецького монастиря // Записки ЧСВВ. – Львів, 1935. – Т. VI. – Вип. 1–2. – С. 92–95.

⁶¹³ *Тимошук Б. О.* Теремовль – місто Галицької Русі // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ–Галич, 1998. – С. 124–127.

⁶¹⁴ ЛННБ ім. В. Стефаніка НАН України. – Ф. 77, спр. АСП-674, оп. 4, арк. 190–258.

⁶¹⁵ *Мицько І.* Святоуспенська Лавра в Уневі. – Львів, 1998. – 319 с.

⁶¹⁶ *Ваврик М.* По василіанських монастирях. – Торонто, 1958. – 286 с.

Оцінюючи велику історичну місію та місце середньовічного чернецтва у цивілізаційному розвитку європейських суспільств, сучаний італійський дослідник історії християнства Фабіо Чарді зазначав, що «монаший рух в своєму народженні виявився нагальним і життєвим запрошенням»⁶¹⁷.

Середньовічні монастирі Галичини як археологічні пам'ятки репрезентовані відмежованими та добре захищеними комплексами, що навіть відрізняє їх від сільських поселень, одноосібних пам'яток анахоретів, протомонастирських осель, про які йшлося вище.

У структурі монастирів особливе місце посідали житлові споруди. Наукові пошуки дали значну кількість різнотипних чернечих жител, які дають змогу не тільки датувати їх за супровідними матеріалами, а й порівнювати за певними та характерними ознаками з мирськими житловими спорудами, визначати їхні особливі та характерні риси, класифікувати тощо.

В плані наших наукових досліджень актуальним є питання про причини та зовнішні умови, які впливали на утворення монастирських осель та їхню типологію. Ще у міжвоєнний період дослідник багатьох культових пам'яток Галичини Микола Голубець зазначав, що чимало галицьких монастирів бере свій початок від невеличких одноосібних земляних келій. Заглиблені земляні келії, на думку М. Голубця, виступали одним з найдавніших типів чернечого житла. Так було в місцевості, де з часом постав Лаврівський монастир, який розміщений поблизу Старого Самбора. Вірогідно, що засновниками пам'ятки були мандрівні монахи, які ще в княжі часи поселилися у викопаних землянках на гірському крутосхилі Святоіванівської гори⁶¹⁸. Автор, однак, не підтверджував свої догадки джерелами.

Архівні матеріали, які виявлено у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, свідчать, що ченці, які, ймовірно, були засновниками Гошівського монастиря, також жили у викопаних в землі житлових спорудах⁶¹⁹. Досі не вдалося уточнити, чи спростувати наведене твердження. Це може зробити лише археологічна наука на підставі виконання відповідних науково-дослідних робіт на зазначених пам'ятках.

Саме результати археологічних досліджень часто не тільки підтверджують писемні повідомлення, а й відкривають нові відомості про історичне минуле чернецтва та значно збагачують його. Цінні наукові матеріали щодо типології та еволюції середньовічного чернечого житлового будівництва вдалося зібрати на пам'ятках, розміщених поблизу с. Унів

⁶¹⁷ Чарді Ф. *Koinonia* – Койнонія: Богословсько-духовний путівник монашої спільноти / Пер. з італ. ієром. М. Гаврилів, В. Сибірного, У. Головацької. – Львів, 2002. – С. 5.

⁶¹⁸ Голубець М. Лаврів (Історико-археологічна студія) // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1926. – С. 75–88.

⁶¹⁹ ЛННБ. – Ф. 77, спр. АСП-981/101, арк. 114.

унаслідок проведення багатолітніх археологічних розкопок середньовічних монастирських комплексів на Чернечій горі та у її підніжжі.

Як зазначено вище, однією з характерних ознак Унівських середньовічних монастирів стало їхнє заснування поблизу захисних укріплень великого городища⁶²⁰, що відповідає певній традиції у виборі ченцями місць для облагодження поселень. Така традиція є характерною також для монастирів княжого Галича, Терембівлі, Василева, Холма, Перемишля, Белза, Львова та інших відомих городів.

Наголосимо, що в результаті проведення пошукових науково-дослідних археологічних робіт на чернечих пам'ятках в Уневі було виявлено понад 30 різночасових чернечих житлових споруд, які датуються XI–XVIII ст.⁶²¹

Найдавніші чернечі житла Унівського монастиря належать до групи заглиблених земляних споруд. Одну із земляних келій було відкрито під час проведення розвідкових робіт на західному схилі Чернечої гори (1999) та досліджено у польовому сезоні 2000 р. (рис. 33).

Житлова споруда мала слабо виражену прямокутну форму та відзначалася характерним пристосуванням до гористого масиву Гологірського кряжу. Три стінки заглибленої будівлі прикривала земляна основа, і лише одна, що виходила в бік західного схилу гори, була частково відкритою. У відкритій частині західної стінки розміщений вхід у заглиблену земляну будівлю (рис. 33). Створення входу у житлову камеру у цьому місці вважаємо найбільш раціональним з погляду її практичного використання, захисту житла від підтоплення в періоди дощів та негоди, виходу мешканців до водного струмка, який протікає в підніжжі Чернечої гори⁶²².

Основу чернечої заглибленої келії творила дерев'яна конструкція, яка була поміщена у котлован, що попередньо був викопаний в ґрунтово-материковій основі. За характерними ознаками конструкції житлова споруда була однокамерною. Келія мала порівняно рівні зовнішні стінки, які були вирізані у твердій глиняноподібній материковій основі. Житлова споруда

⁶²⁰ Берест Р. Дослідження оборонних укріплень Унівського городища // МДАПВ. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 281–286.

⁶²¹ Берест Р. Звіт про науково-дослідну роботу за 2002 рік “Історико-археологічне дослідження середньовічного Унівського монастиря” // Архів НДЛ–81 історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2002. – С. 21; його ж. Розкопки давнього чернечого комплексу в Уневі // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 76–78; його ж. Основні підсумки археологічних досліджень давньоруського чернечого комплексу в Уневі (1999–2002 рр.) // АБУ 2002–2003 рр. – С. 7–9.

⁶²² Берест Р. Дослідження оборонних укріплень Унівського городища // МДАПВ. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 281–286; його ж. Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічне дослідження Унівського середньовічного монастиря Перемишлянського р-ну Львівської обл.” // Архів НДЛ–81 історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2000. – С. 12.

мала довжину 3,7 м, ширину – 3,9 м (рис. 33). Довшою стороною земляне келійне приміщення була орієнтоване по осі схід–захід⁶²³.

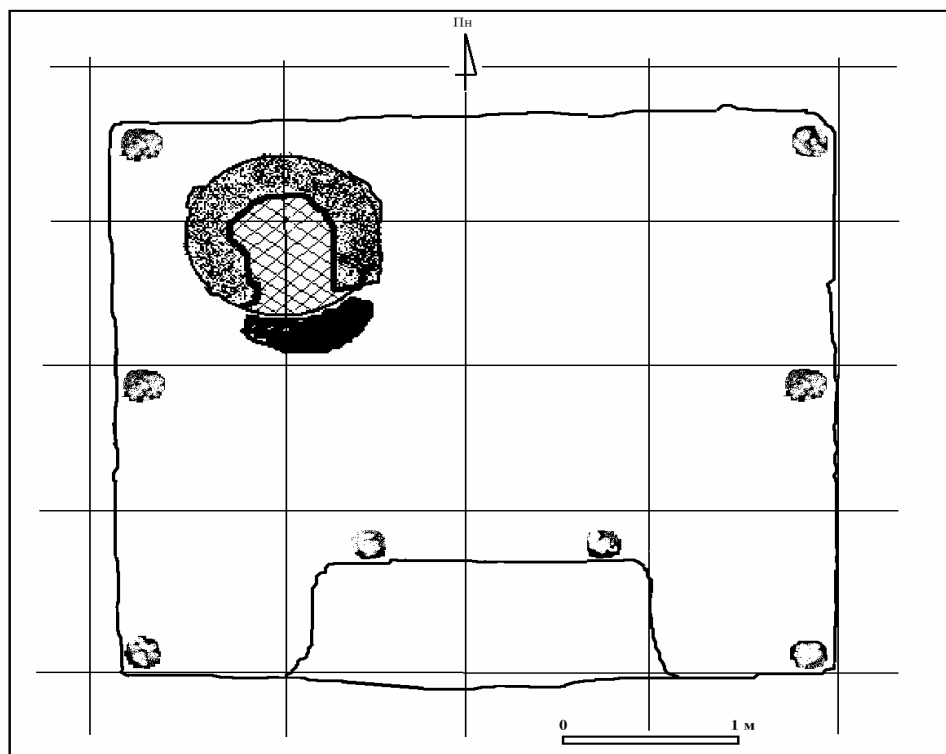

Рис. 33. План найдавнішої земляної келії (I) Унівського монастиря із Чернечої Гори. Унів. 2000.

На прикладі планувальної системи забудов Унівського монастиря наголосимо, що просторова орієнтація келійних приміщень найчіткіше простежується у житлових спорудах, які належать до XI–XII ст. Це дає підстави стверджувати, що найдавніші чернечі житла виконували універсальні функції, які охоплювали не тільки житлові, а й культові, побутові, господарські, виробничі та інші аспекти чернечого існування.

Після появи на чернечому поселенні храму, що відбулося приблизно наприкінці XII – початку XIII ст., помітно змінюється планувальна структура заселення Чернечої Гори. Головне місце займає храмова будівля на яку стало

⁶²³ Берест Р. Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічне дослідження Унівського середньовічного монастиря Перемишлянського р-ну Львівської обл.” – С. 12.

орієнтується забудова келійних приміщень. Саме з появою храму на Чернечій Горі можна зазначати про побудову монастиря в Уневі.

Як припускає митрополит Іларіон, найдавніші середньовічні монастирі в Україні не були соціальними інститутами в теперішньому розумінні слова. Спочатку вони являли собою окремі невеликі земляні келійні споруди, у яких проживало по декілька осіб у одній житловій камері⁶²⁴. Тоді більшість найдавніших українських монастирів творилася на засадах келіотського організаційного устрою⁶²⁵.

Поява храму, на думку зазначеного автора, є тісно пов'язаною зі збільшенням кількості ченців та зростанням числа житлових споруд, що формувало об'ємно-просторовий устрій чернечого комплексу, у якому релігійний храм звеличувався над рештою будівель монастиря. Домінування визначалося як за технічними характеристиками (об'єм, висота, ширина), так і за духовним значенням (собор символічно трактувався як "земне небо", "Око Боже", образ Гробу Господнього)⁶²⁶.

Варто зазначити, що чимало найдавніших земляних житлових споруд Унівського монастиря втратило свій первісний вигляд унаслідок періодичних перебудов. Часто земляні споруди виявилися пошкодженими господарськими ямами XVI–XVIII ст., про що свідчать знахідки характерних для того часу фрагментів тонкостінного, багато орнаментованого керамічного посуду, уламків скляних виробів з характерними сріблястими відшаруваннями, спричиненими ерозією скла, металевих виробів, нумізматичних знахідок тощо. Взаємне переплетення та накладення археологічних артефактів є характерним для багатьох житлових та господарських споруд і, особливо, для тих монастирських комплексів, котрі проіснували на одному місці декілька століть.

Археологічні дослідження показали, що в заглибленій житловій споруді (I) Унівського монастиря була добре втоптана долівка, яку репрезентувала порівняно рівно зрізана материкова основа. Вона мала характерний темний колір, який помітно виділявся на загальному тлі стратиграфії. Основні знахідки було виявлено у культурному шарі. Його товщина від рівня зрізаної материкової основи долівки келії становила приблизно 0,2–0,3 м. Найбільший інтерес серед знахідок викликало скупчення на долівці невеликих колених вапнякових каменів, невеликі уламки давньоруських керамічних виробів, фрагменти випаленої глиняної обмазки, куски деревного вугілля, кістки птиці та дрібних тварин.

Землерийно-планувальні роботи та механічне трелювання деревини, які приблизно в останній чверті XX ст. були проведені на поверхні пам'ятки, не дають змоги встановити точне заглиблення багатьох земляних келійних

⁶²⁴ Пекар А. Чернече життя Київської Руси в домонгольській добі. – С. 19–45.

⁶²⁵ Огієнко І. Українське монашество. – С. 84.

⁶²⁶ Макарій. Русские монастыри въ периодъ монгольській. – С. 145–149.

приміщень. На підставі творення гіпотетичних моделей житлової споруди (I) та реконструктивних заходів можна припустити, що долівка зазначеної келії розміщена на глибині приблизно 2 м від рівня сучасної поверхні.

Серед знахідок у заглиблених келіях особливої уваги заслуговують фрагменти невиразного слабо випаленого ліпного та якісного кружального керамічного посуду. Вони належали приблизно трьом-чотирьом невеликим горщикам, двом мискам та двом-трьом керамічним покришкам. Кілька невеликих уламків кружальної кераміки містилися на поверхні добре випаленого череня. За характерними ознаками виявлені уламки відповідають загальній давньоруській керамологічній традиції. Декілька невеликих керамічних уламків виявлено у невеликій вигрібній ямі, розміщеній на долівці поблизу домашнього вогнища⁶²⁷.

Із числа керамічних знахідок на особливу увагу заслуговують фрагменти невеликого горщика, виготовленого за допомогою гончарного круга. Горщик був опуклобоким, мав невеличкий розмір, чітко профільовані та плавно розхилені на зовнішні сторони вінця, які у перерізі мають вигляд прямокутного завершення (рис. 34, 1)⁶²⁸.

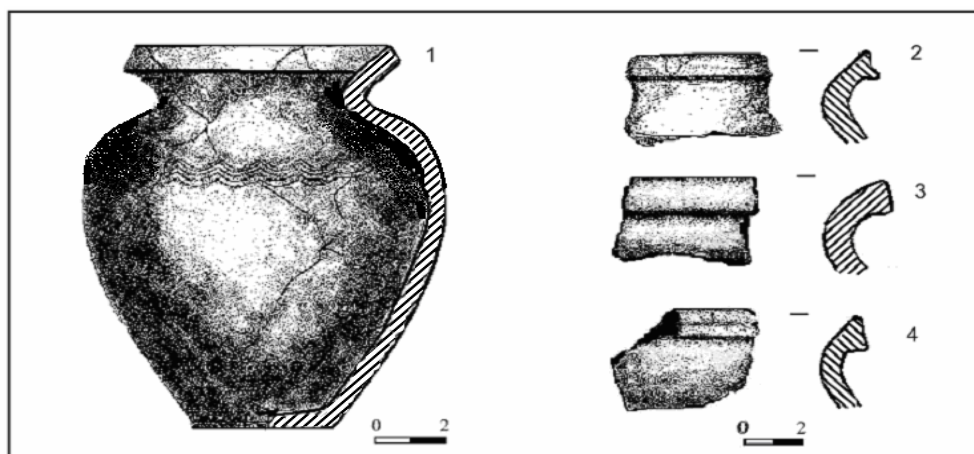

Рис. 34. Керамічні вироби XI–XII століття із земляної келії (I) Унівського монастиря.

Як зазначив відомий дослідник стародавнього керамічного виробництва М. Кучера, керамологічна традиція виготовлення даного типу вінця горщиків (рис. 34) є характерною та поширеною на українських землях в

⁶²⁷ Берест Р. Еволюція середньовічного чернечого житла (XI–XVII ст.) на землях українського Прикарпаття. – С. 105–106.

⁶²⁸ Там само. – С. 98.

період XI ст.⁶²⁹ Орнаментацию на поверхні посудини було виконано у вигляді плавної хвилі з декількох (4–5) врізаних у поверхню виробу смуг, які було нанесено на плечиках виготовленого виробу за допомогою гребінцеподібного інструмента⁶³⁰.

Цю характерну особливість орнаментування давньоруських побутових керамічних виробів XI ст., їхні форми, а також характерний склад керамічного тіста, ступінь випалу та інші ознаки підкреслює львівська дослідниця В. Гупало⁶³¹.

Традиція виготовлення подібного типу кухонних горщиків та стиль їхнього орнаментацийного оздоблення зафіксовані на керамічних знахідках багатьох сільських, городських та чернечих пам'яток Галичини. Цьому також відповідає типологія вінець інших виробів, яка є характерною для багатьох мирських поселень (рис. 34). Це свідчить про спільне у світському та культурному вжитку формування матеріально-виробничої та культурної традиції у галузі керамічного виробництва.

Внутрішня частина посудини мала гладеньку, добре відполіровану поверхню світло-коричневого кольору, що свідчить про тривале використання виробу.

Зовнішня поверхня горщика порівняно гладка, в окремих місцях шорохувата з характерними ознаками від застосування гончарного круга. У нижній частині горщик був покритий стійким шаром чорної, смолистої кіптяви, що свідчить не тільки про його тривале примітивне практичне використання.

Ймовірно, що посудину ставили у відкритий вогонь або у спеціальний отвір, який був зроблений у куполі опалювальної споруди (домашньої печі). Можна припустити, що завдяки спалюванню в домашньому вогнищі смолистих (хвойних) порід деревини він отримав специфічне покриття кіптявою. Невеликий розмір кухонної посудини може бути припущенням про незначне число мешканців келії.

Привертають увагу й інші фрагменти побутових керамічних виробів, які також підтверджують час існування земляного житла в межах XI ст. Зокрема, знайдені уламки вінчиків посудин належали іншому типу давньоруських горщиків (рис. 34, 2, 3, 4), які дослідники датують XI, а іноді початком XII ст.⁶³²

⁶²⁹ Кучера М. П. Кераміка // Археологія Української РСР. – К., 1975. – С. 346–352.

⁶³⁰ Берест Р. Еволюція середньовічного чернечого житла (XI–XVII ст.) на землях українського Прикарпаття. – С. 97–98, 105–106.

⁶³¹ Гупало В. Д. Орнамент давньоруських гончарних виробів з Прикарпаття // Українське гончарство. – Київ-Опішне, 1993. – С. 213–217.

⁶³² Кучера М. П. Кераміка. – С. 346–352; Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли // КСИА АН УССР. – 1969. – № 120. – С. 27–34.

Чимало дослідників стверджують, що цей тип посудин, вінчиків та орнаментативної керамічних виробів широко побутував на галицьких землях уже в X–XI ст. Найбільш яскраво про це свідчать результати досліджень княжого Галича⁶³³, а також низки інших історичних пам'яток княжої доби Галичини⁶³⁴.

Важливі та цінні інформативні відомості отримано в процесі дослідження земляних келій. За конструктивними ознаками найдавніші житлові будівлі з Чернечої Гори належать до заглиблених споруд стовпової (або стовпово-каркасної) конструкції. Про це свідчать невеликі та неглибокі округлі якомподібні заглиблення, які виявлено під час проведення досліджень у різних місцях долівки котловану. На нашу думку, вони залишилися від опорних стовпів, що мали округлу форму.

Найчастіше у житловому будівництві в часи Київської Русі використовували округлі дерев'яні балки, які мали середній діаметр приблизно 0,2–0,3 м. На основі результатів досліджень, які було отримано дослідниками на багатьох поселеннях Волині, Поділля та Буковини⁶³⁵, серед інших наведених гіпотетичних тверджень можна погодитися з думкою чернівецького дослідника І. Возного у тому, що каркасно-стовпова конструкція була панівною в XI–XII ст. Це також підтверджено результатами археологічних досліджень, проведених на низці сільських та чернечих поселень й далеко за межами галицьких земель на середньовічних поселеннях України.

Порівняно з описами сільських житлових споруд, що їх подають автори, новим елементом чернечих житлових споруд Унівського монастиря є материкові останці. Найчастіше їх фіксують вздовж південної або північної стінок житлових камер (рис. 33). У плані вони мають прямокутну форму і є піднятими над рівнем долівки на висоту приблизно 0,4 м.

Такі останці не є характерними ні для сільських, ні для міських житлових будівель Давньої Русі. Їхня кількість у заглиблених чернечих келіях є різною. Можливо, що певним чином їхня кількість відображала кількість мешканців тієї чи іншої келії, але ймовірно, що могла бути відображенням і інших чинників, наприклад, соціально-побутових.

⁶³³ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження в 1850–1943 рр. – С. 248.

⁶³⁴ Гуцало В. З історії дослідження ранньо-середньовічної кераміки Прикарпаття та Західної Волині // МДАПВ. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 353–372.

⁶³⁵ Возний І. Типологія житлових споруд X–XIV ст. в межиріччі Верхнього Сірету та Середнього Дністра // МДАПВ. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 151–171; Козюба В. К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI–XIII ст.) // Археологія. – 1998. – № 1. – С. 28–46; Кучинко М. М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. – Луцьк, 2002. – 314 с.

На Чернечій Горі в Уневі було виявлено земляні келії з однією та двома пристінними лавами. Розміри пристінних лав у житлах є різними. Найчастіше пристінні лави різняться між собою довжиною, зрідка – шириною. Зокрема, довжина найкоротшого материкового останця, виявленого у заглибленому житлі (III), становила всього 0,8 м, ширина – 0,7 м, а висота над рівнем долівки сягала приблизно 0,3–0,4 м⁶³⁶. У келії (II) материкові останці були розміщені вздовж північної та південної стінок споруди (рис. 35). Їхні розміри були майже однаковими (1,4×0,7 м). Довшою стороною останці були скеровані по осі схід–захід.

Певні аналогії зазначених материкових останців заглиблених земляних житлових споруд трапляються у печерних монастирях, де вони витесані з каменю і представляють масивні кам'яні лави. Варто зазначити, що пристінні кам'яні лави є характерними майже для усіх печерних середньовічних монастирів не лише галицьких земель, але і на пам'ятках, які перебувають за межами України, зокрема, середньовічних чернечих пам'яток Болгарії, Молдови та ін.⁶³⁷

У приміщеннях печерних монастирів кам'яні лави виявлено у храмах, каплицях, келіях та в приміщенні коридору. Зокрема, існування кам'яних лав зафіксовано у печерних монастирях у Крехові, Розгірчі, Маліївцях, Бубнищі, Бакоті, Галиці, Руді, Поріччі, Страдчі (рис. 30, фото 25) та інших чернечих пам'ятках

Подібно до материкових останців кам'яні лави у печерних монастирях мають різні розміри. Найчастіше різниться довжина кам'яних лав, а ширина (0,6–0,7 м) та висота над рівнем долівки (0,4–0,5 м), здебільшого, залишаються майже однаковими.

Найдовші кам'яні лави було виявлено у печерній келії середньовічного монастиря в Бубнищі (нині – Долинський р-н, Івано-Франківська обл.). У келійному печерному приміщенні вздовж північної та південної стін містяться довгі пристінні лави. Кожна з них має довжину близько 5 м, ширину 0,6–0,7 м та є піднятою над рівнем долівки приблизно на 0,5 м (фото 26).

Практичне призначення пристінних кам'яних лав у печерних монастирях та вирізаних материкових останців у заглиблених келіях було неоднозначним. Вірогідно, що келії Унівського та інших середньовічних

⁶³⁶ Берест Р. Звіт про науково-дослідну роботу «Історико-археологічне дослідження Унівського середньовічного монастиря Перемишлянського р-ну Львівської обл. – С. 12.

⁶³⁷ Атанасов Г. Г. Скални монашески обители в Добруджа (IV–XIV в.). Автореферат. – София, 1990. – 18 с.; Егоров І. Печерные храмы трех монастырей Кишневской епархии Жабского, Сахарнянского и Цибавского // Древнейшие типичные православные церкви Бессарабии. Труды Бессарабского Церковного Историко-Археологического общества. – Кишенёв, 1918. – Вып. 10–С. 11–20.

монастирів з пристінними лавами одночасно слугували спільними чернечими трапезними.

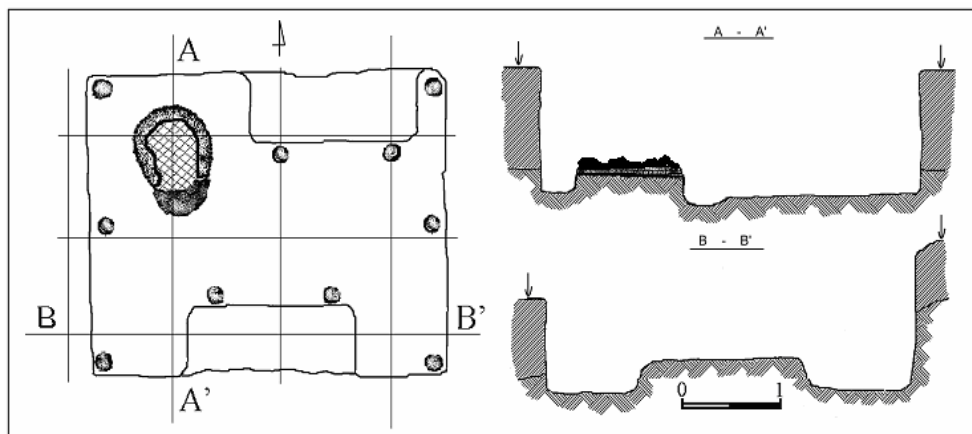

Рис. 35. План та переріз заглибленої земляної келії (II) Унівського монастиря.
Унів. 2000.

На особливу увагу заслуговує інше заглиблене чернече житло (II) Унівського монастиря, яке виявилось значно краще збереженим (рис. 35). На нашу думку, воно є сучасником вище зазначеної заглибленої житлової споруди (I), адже за супровідним археологічним інвентарем також датується XI–XII ст. Келія традиційно зберігала просторову орієнтацію. Вона мала слабо виражену прямокутну форму та значно менші розміри від наведеного вище житла (I). Довжина земляної будівлі по осі схід–захід становила всього 3,2 м, а ширина – 2,9 м.

Як показано на рисунку 35, земляна заглиблена келія II також була однокамерною спорудою. Вона мала значне ґрунтово-материкове заглиблення, що сягало близько 2 м та каркасно-стовпову конструкцію. Про це свідчить наявність у долівці невеликих заглиблень округлої форми. На думку дослідників давньоруських жител, для будівництва житлових споруд каркасно-стовпової конструкції використовували округлі стовпи, які в діаметрі мали приблизно 0,2 м. Неглибокі стовпові ями земляних келій Унівського монастиря мали приблизно такий самий діаметр. Їх зафіксовано у середній та куткових частинах споруди. Ймовірно, кутові ямкоподібні заглиблення фіксували кріплення балок зовнішніх стін. Наявність невеликих заглиблень від стовпів у середній частині будівлі та поблизу материкових останців, на нашу думку, слід пов'язувати із необхідністю підтримки важкого комбінованого дерев'яно-земляного перекриття заглибленої житлової споруди (рис. 37).

Ближче до північно-західного кута келії зафіксовано вирізаний у материк черінь, який мав дещо продовгувату форму (0,9×0,7 м). На черені в шарі попелу знайдено перепалені зернини, які нагадують насіння жита та ячменю. Випалена частина череня перебувала вище від рівня долівки приблизно на висоті 0,3 м. З південного боку печі розміщено невелику вигрібну яму.

Грунтове та материкове заглиблення споруди через її розташування на крутосхилі було нерівномірним. Найбільша глибина припадала на її східну частину, де глибина від рівня долівки до сучасної поверхні сягала приблизно 2 м. З них на материкове заглиблення припадало близько 1,2 м⁶³⁸.

Заповнення котлована житлової споруди з Чернечої Гори становила легка ґрунтоподібна маса темно-бурого кольору, яка була сформована з легкого чорноземного ґрунту та перегнилої органіки (деревина, листя, трава та ін.). Вміст органічних речовин у складі ґрунтової суміші становить 9–12 %, що на бідних лісових ґрунтах вважається високим ступенем. Високий органічний склад заповнення котловану заглибленого житла та відсутність інших будівельних матеріалів свідчать, що споруда була дерев'яною.

На долівці заглибленої будівлі простежено скупчення невеликих вапнякових каменів, які лежали у вигляді викладеного, продовгуватого, одношарового пласта. Цей факт, очевидно, мав важливе значення з погляду еволюції напівземляних жител.

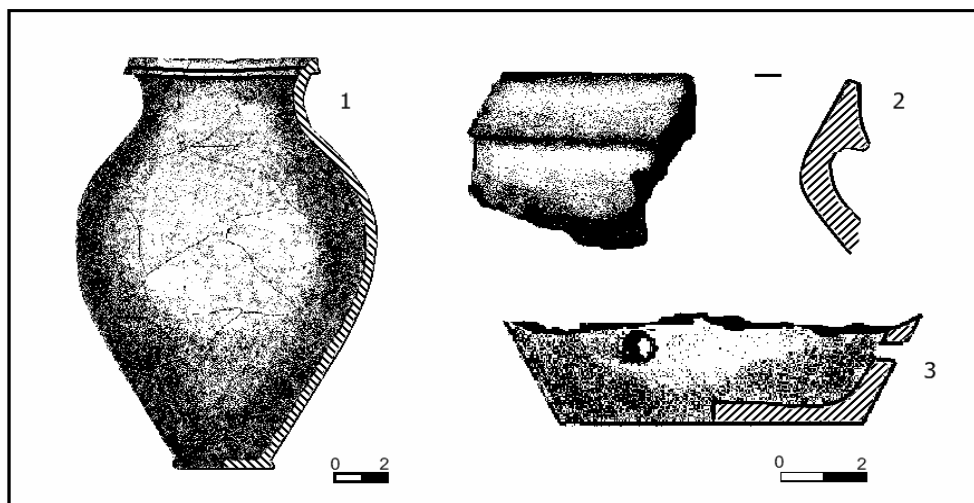

Рис. 36. Керамічні вироби XI століття із земляної келії (II) Унівського монастиря.

⁶³⁸ Берест Р. Археологічні дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі 2000 р. – С. 268–269.

Особливу увагу в процесі виконання археологічних досліджень надано речовим знахідкам. Серед них значну кількість становили шматки слабо випаленої глиняної обмазки, які могли походити з розвалу стінок та купола глинобитної печі. Окрему групу речових матеріалів із земляних келій становили фрагменти кружального керамічного посуду (рис. 36), знахідки домашніх побутових та господарських металевих знарядь (кухонних ножів, свердл, стругів тощо).

Керамічні вироби, які було знайдено у житловій споруді (II) Унівського монастиря, повністю відповідають гончарній традиції давньоруського часу, яка існувала на галицьких землях. Керамічні знахідки дають змогу датувати існування земляної споруди періодом XI–XII ст.⁶³⁹

На прикладі результатів дослідження земляних келій на Чернечій горі в Уневі зауважено цікавий факт, що в найдавніших земляних чернечих житлових спорудах східна стінка майже завжди залишалася “вільною”. Поблизу східної стінки келії немає вирізаних материкових пристінних лав, глинобитного череня чи печі-кам’янки і лише іноді на долівці трапляється скупчення каміння.

Найчастішими знахідками, які виявлено поблизу східних стінок заглиблених келій, були фрагменти стародавніх керамічних лампадок у яких досить часто у застиглій масі були невеликі вуглики. Переважно керамічні лампадки виготовляли з уцілілих донець пошкоджених давньоруських горщиків, що свідчить про повторне використання пошкоджених виробів.

На підставі зазначених археологічних знахідок можна припустити, що східна стінка земляної келії через відсутність храму на Чернечій Горі могла мати особливе релігійно-символічне значення. На східній стінці житлової камери був невеликий вівтар або один із символів християнської віри (наприклад, хрест, іконки, скульптурні творіння, священні книги тощо), які освітлювали за допомогою лампадки⁶⁴⁰.

Із числа знахідок у житлі (II) особливу увагу привернув фрагмент денця горщика (рис. 36, 3), у якому на дні була тверда, закам’яніла маса. У застиглій масі зафіксовано кілька дрібних вугликів. На підставі проведеного хімічного аналізу маси визначено, що це суміш смоли деревини хвойних порід (сосни і смереки). Тому не викликає жодного сумніву, що денце пошкодженого горщика слугувало лампадкою, а смолиста речовина та деревне вугілля були горючим матеріалом. Вірогідно, що зазначену на рисунку (рис. 36, 3) лампадку підвішували, що засвідчують три менш-більш пропорційно розміщені округлі отвори, які зроблено у верхній частині стінок керамічного виробу.

⁶³⁹ Кучера М. П. Кераміка // Археологія Української РСР. – С. 346.

⁶⁴⁰ Берест Р. Розкопки давнього чернечого комплексу в Уневі // АБУ 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 76–78.

За типом виготовлення лампадки можна поділити на дві групи. Одну з них репрезентують керамічні вироби без отворів у стінках, другу – з отворами, які могли використовувати для кріплення металевих дужок, а, можливо, інших потреб⁶⁴¹.

У окрему групу археологічних знахідок можна виділити остеологічні матеріали, які було виявлено на долівці та у вигрібній ямі поблизу глинобитної печі зазначеного житла. Більшість з них належала домашній птиці. Незначну кількість становили кістки дрібної рогатої худоби, які за відповідними аналогіями могли належати домашнім козам та вівцям.

Особливу увагу привернуло чернече житло (III) Унівського монастиря, у якому не виявлено домашнього вогнища. Земляна келія також була однокамерною, заглибленою, каркасно-стовпою конструкції. Її розміри за площею становили 3,4×3,2 м.

На долівці у заглибленому житлі (III) поблизу східної стіни зафіксовано компактне розміщення дрібного та середнього каміння. На окремих вапнякових каменях простежено сліди пластових сколів та відбитки металевих лез.

У житловій камері виявлено лише один материковий останець, розташований поблизу середньої частини південної стінки. Саме вирізана пристінна материкова лава, знахідки фрагментів керамічних горщиків та мисок, невеликий металевий ніж, кам'яна зернотерка та інші речові матеріали дають підстави трактувати зазначену заглиблену споруду як житло (фото 34)⁶⁴².

На основі зібраних відомостей можна висловити припущення, що значно довші пристінні материкові останці є характерними для житлових споруд, які є хронологічно пізнішими і належать приблизно до кінця XII ст., коротші – для ранішого періоду (рис. 37)⁶⁴³.

У польовому сезоні 2002 р. на Чернечій Горі в Уневі було виявлено заглиблену житлову споруду (IV), у якій було два материкові останці (рис. 37)⁶⁴⁴. Вони мали різні розміри. Один з них був розміщений поблизу північної стінки. Він мав довжину майже 2,4 м, ширину – приблизно 0,7 м та висоту близько 0,3 м над рівнем долівки. Довжина іншого останця, що був вирізаний поблизу південної стінки, не перевищувала 1,5 м, ширина – 0,65 та

⁶⁴¹ Берест Р. Еволюція середньовічного чернечого житла (XI–XVII ст.) на землях українського Прикарпаття. – С. 89–90.

⁶⁴² Там само. – С. 89–90.

⁶⁴³ Берест Р., Берест Л. Стародавні Унівські монастирі. Історичний путівник. – Львів, 2009. – С. 12–13.

⁶⁴⁴ Берест Р. Звіт про науково-дослідну роботу «Історико-археологічне дослідження Унівського середньовічного монастиря Перемишлянського р-ну Львівської обл. – С. 11–13.

висота 0,35 м. Отже, материкові останці треба розглядати як одну з особливих ознак заглиблених земляних келій давньоруського періоду.

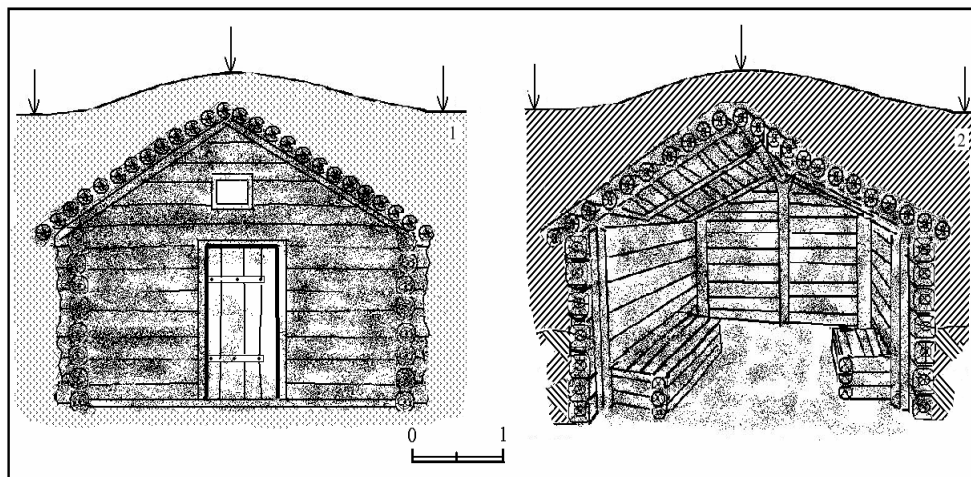

Рис. 37. Реконструкція зовнішнього вигляду заглибленого чернечого житла (II) та його переріз. (За матеріалами археологічних розкопок середньовічного Унівського монастиря з Чернечої гори).

Хоча і про практичне призначення пристінних лав нам не вдалося виявити жодної інформації, проте варто навести думку, яку висловив один із патріархів Унівської Святоуспенської Лаври о.Гедеон. Він зазначив, що пристінні лави могли мати спеціальне призначення для сидіння братів під час спільних трапез або слугувати в окремих випадках місцем перебування хворих, немічних чи покійних ченців, яких за чернечими канонами зобов'язані відвідувати інші монахи. Адже хвора чи немічна людина, на думку ієромонаха о.Гедеона, не могла лежати на земляній долівці, коли її відвідують⁶⁴⁵.

Вирізані у материковій основі пристінні лави фіксуються лише у земляних заглиблених спорудах найдавнішого періоду, які на основі керамічного комплексу знахідок ми визначаємо в хронологічних рамках XI–XII ст. У напівземляних келійних приміщеннях XIII–XIV ст. материкових останців немає. Значно менше заглиблення напівземляної келії засвідчує, що дуже часто долівка таких будівель проходить поверхнею материка, який злегка вирівняний. На нашу думку, поява напівземляних жител призвела до певних конструктивних змін у системі внутрішнього устрою келій та

⁶⁴⁵ Записано зі слів ієромонаха о. Гедеона в Унівській Святоуспенській лаврі 27 липня 2005 р.

створення накриття нового типу. Вірогідно, що материкові останці замінили більш раціональні конструкції, які, можливо, були зроблені з дерева чи інших матеріалів.

Серед конструктивних елементів найдавнішого чернечого житла помітно виділялася домашня піч. У найдавніших келіях черинь був вирізаний у твердій материковій основі. Опалювальна споруда помітно виділялася над рівнем долівки. Варто наголосити, що домашні печі цього типу зачисляють до групи глинобитних печей. Археологічний переріз показав, що декілька разів піч поновлювали розчином глини. У складі розчину простежено домішки крупнозернистого піску та дрібного вапнякового каміння.

Бічні стінки череня мали підковоподібну форму. Висота стінок не перевищувала 0,2 м над рівнем випаленої основи печі. Вони також були споруджені з глиняного розчину, що мав незначний випал. Характерні ознаки на стінках слідів руйнувань свідчать про колишнє існування купола печі, який був зруйнований. Його розвал зафіксовано на поверхні череня та поблизу нього на долівці житлової камери. Челюсті опалювальної споруди були повернутими у внутрішню сторону житла, що, вірогідно, відповідало кращому практичному використанню конструкції (рис. 33).

Розміщення печей у келіях, а також особливості їхнього спорудження можна розглядати як певну будівельну традицію у будівництві глинобитних печей у заглиблених житлових камерах галицького чернецтва. Зазначимо, що кутове місце розташування домашньої печі є характерним для усіх заглиблених житлових споруд не тільки Унівського монастиря, але й житлових споруд монастирів княжого Галича⁶⁴⁶, а також багатьох сільських поселень⁶⁴⁷.

Якщо взяти до уваги практичну сторону місця знаходження домашньої печі, яка була розміщена поблизу входу, то таке розташування було зручнішим для її використання, відведення диму з приміщення житлової камери, опалення споруди, захисту мешканців житла від нападу диких звірів тощо.

Найдавніші печі заглиблених келійних приміщень здебільшого були вирізані у материковій основі. Проте у напівземляних спорудах XII–XIII ст. багатьох галицьких поселень появляються печі-кам'янки⁶⁴⁸, які споруджені з каменю, який скріплено за допомогою глиняного розчину. На нашу думку,

⁶⁴⁶ *Ауліх В. В., Лукомський Ю. В.* Звіт про польові дослідження Галицької експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові у 1984 році // Архів відділу археології ІУ НАН України. – Оп. 2, спр. 943. – С. 57, табл. X.

⁶⁴⁷ *Раннопорт П. А.* Древнерусское жилище (VI–XIII вв.). – С. 119–120.

⁶⁴⁸ *Максимов Е. В., Петрашенко В. О.* Городище Монастирьок VIII – XIII ст. на Середньому Дніпрі // Археологія. – 1980. – № 33. – С. 3–20; *Раннопорт П. А., Колчин Б. А., Борисович Г. В.* Жилище // Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С. 136–154.

вихід будівельників за межі материкової основи сприяв появі напівзаглиблених житлових камер і став головною передумовою пошуку нового будівельного матеріалу, тобто сприяв появі печей-кам'янок.

На основі характерних ознак та відомих аналогій давньоруських опалювальних споруд⁶⁴⁹ можна висловити припущення, що навколо випаленого череня існував напівкруглий глиняний бортик, який зверху прикривав купол печі. Однак через технічну недосконалість та слабкість конструкції опалювального пристрою, що відображено слабким випалом та сильним руйнуванням, жодну з чернечих житлових печей простежити у її первісному вигляді не вдалося.

Поверхня материкового останця, на якій розміщено черинь у житлі I була покрита золою, вугликами та кусками глиняної обмазки. Серед речей виявлено кілька невеликих уламків керамічного посуду. Площа вирізаного череня в діаметрі становила близько 1 м. Вона мала характерні поверхневі тріщини та випал, який на вигляд був близьким до бурого цеглястого кольору. Найбільший ступінь випалу поверхні череня простежено в його середній частині, де товщина становила 4–5 см⁶⁵⁰.

За період існування житла черинь печі декілька разів поновлювали глиняним розчином. У поновлених місцях виявлено дрібні куски вапнякового каміння, а в складі глиняного розчину – домішки крупнозернистого піску і навіть кілька невиразних дрібних фрагментів давньоруської кераміки, що є дуже важливим для встановлення часу існування зазначеної конструкції у житловій споруді.

У кожному заглибленому житлі поблизу домашніх вогнищ розташована невелика припічна яма. Вона мала нерівне дно, яке досить часто в перерізі мало лінзоподібну форму. Традиція наявності поблизу печей припічних ям є також характерною і для світських жител.

Іноді припічні ями дослідники називають вигрібними, бо вони слугували для збирання з череня попелу, вугликів тощо. Зокрема, загальні розміри вигрібної ями із житла I, яка в плані мала неправильну овальноподібну форму, становили приблизно 60×30 см. Максимальне заглиблення, що розміщена ближче до вирізаного материкового останця череня, становило приблизно 15–16 см від середнього рівня долівки.

⁶⁴⁹ *Возний І.* Типологія житлових споруд X – XIV ст. в межиріччі Верхнього Сірету та Середнього Дністра // МДАПВ. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 151–171; *Петрашенко В. О.* Житла та внутрішня забудова садиб давньоруських поселень Київської Наддніпряниці // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – Вип. 14. – С. 92–100.

⁶⁵⁰ *Берест Р.* Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічне дослідження Унівського середньовічного монастиря Перемишлянського р-ну Львівської обл. – С. 12; *його ж.* Археологічне дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі у 2000 р. – С. 268–269.

Варто зазначити, що частими знахідками у припічних ямах є уламки керамічного посуду, вуглики, кусочки випаленої глиняної обмазки. Зрідка трапляються металеві знахідки. Знайдені речові матеріали є певним відображенням однієї з сторін реальних побутових умов проживання мешканців житла, а також добре слугують для встановлення періоду існування пам'ятки.

Основну частину заповнення припічних ям становить золиста темно-сіра земляна суміш. У її складі знаходять вуглики, невеликі кусочки випаленої глиняної обмазки та уламки кружальної кераміки. Зокрема, у припічній ямі житла I на Чернечій горі у польовому сезоні 2000 р. було виявлено керамічні фрагменти, які належали невеликому горщику та приблизно трьом-чотирьом керамічним покришкам, які за відповідними аналогіями та характерними ознаками вінець, складу керамічного тіста можна датувати XI–XII ст. (рис. 38)⁶⁵¹

Подібні керамічні вироби є характерними для житлових споруд багатьох пам'яток Давньої Русі, що є відображенням побуту та матеріальної культури. Аналогічні знахідки є добре відомими з розкопок, проведених на низці відомих давньоруських поселень Галичини⁶⁵².

Окремі, невеликі за розмірами уламки керамічного посуду, було знайдено на долівці, що відзначалася темно-чорним, гумусоподібним кольором, мала порівняно тонкий пласт, нерівну товщину. Долівку заглибленої келії було вирізано у твердій глиноподібній материковій основі, яка помітно виділялася на загальному тлі темного ґрунту світло-жовтим кольором.

У культурному шарі долівки виявлено невеликі дрібні кусочки випаленої глиняної обмазки, невеликі вуглики, частину вістря кухонного ножа, уламки керамічних покришок, кілька фрагментів, які належали невеликому керамічному горщику (рис. 38, 1). За характерними ознаками вони відповідають давньоруській керамологічній традиції і за відповідними аналогіями датуються XI–XII ст.⁶⁵³

В окремих земляних келіях Унівських монастирів не виявлено характерних залишків та слідів від функціонування домашніх печей.

⁶⁵¹ Берест Р. Я. Археологічне дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі у 2000 р. – С. 268.

⁶⁵² Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957; Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – С. 245, 248; Погоральський Я. Житлові комплекси з поселення Черчик I на Розточчі // МДАПВ. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 324–336; Раппопорт П. А. Древнерусское жилище (VI–XIII вв.). – С. 119; Кучера М. П. Кераміка // Археологія Української РСР. – С. 346–350.

⁶⁵³ Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли // КСИА. – 1969. – № 120. – С. 27–34.

Відсутність опалювальних пристроїв у середньовічних чернечих земляних житлових камерах було зафіксовано і під час досліджень монастирських заглиблених жител княжого Галича⁶⁵⁴. За конструктивними особливостями зазначені заглиблені житла відповідають традиції будівництва вище згаданих житлових будівель Унівського монастиря. Вони також належить до категорії споруд каркасно-стовпової конструкції.

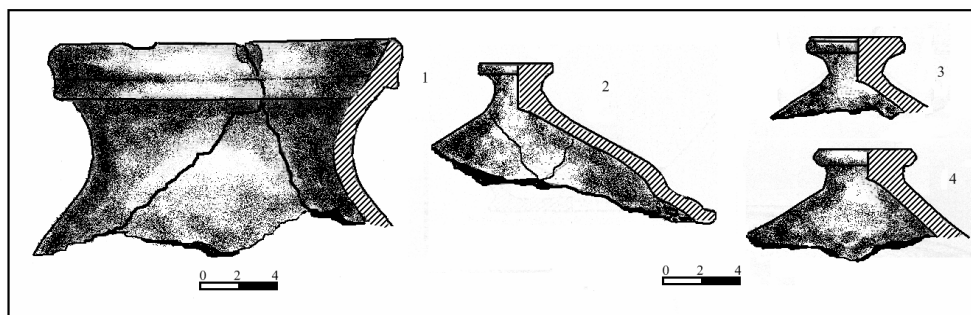

Рис. 38. Фрагменти керамічного посуду XI–XII століть із земляних келій Унівського монастиря (1 – фрагмент верхньої частини горщика, 2, 3, 4 – уламки керамічних покришок).

У процесі дослідження керамічного посуду передусім ми брали до уваги склад керамічного тіста, ступінь випалу кераміки, колір та товщину стінок виробів, тип орнаментування, форму вінцевих та інших частин виробів тощо. На підставі застосування порівняльних та типологічних методів досліджень⁶⁵⁵ з'ясовано, що керамічні уламки належали невеликим за розмірами керамічним виробам (горщикам, мискам, збанкам, куклям, покришкам тощо).

На долівці земляного житла (IV) знайдено невеликий фрагмент металевого ключа, пошкоджений кухонний ніж, який мав характерно потовщену дугоподібну спинку (4 мм) та загальну довжину леза – близько 9 см (рис. 39, 3).

⁶⁵⁴ *Ауліх В. В.* Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1971 році. – 48 с.; *його ж.* Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1972 році. – 68 с.; *його ж.* Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1974 році. – 59 с.

⁶⁵⁵ *Гупало В. Д.* К методике исследования керамических комплексов // Керамика как источник (подходы и методы изучения). Тезисы докладов научной конференции. – Куйбышев, 1991. – С. 47–49.

Цікавою археологічною знахідкою стала прямокутна залізна пряжка (4,5×6 см), у якій в центральній частині не було “язичка”. Вона була виготовлена з тонкого залізного округлого дроту, діаметр якого становив близько 4 мм (рис. 39, 4). Враховуючи невеликі розміри, невелику товщину металу та його незначну міцність можна припустити, що пряжка походила від чернечого пояса⁶⁵⁶.

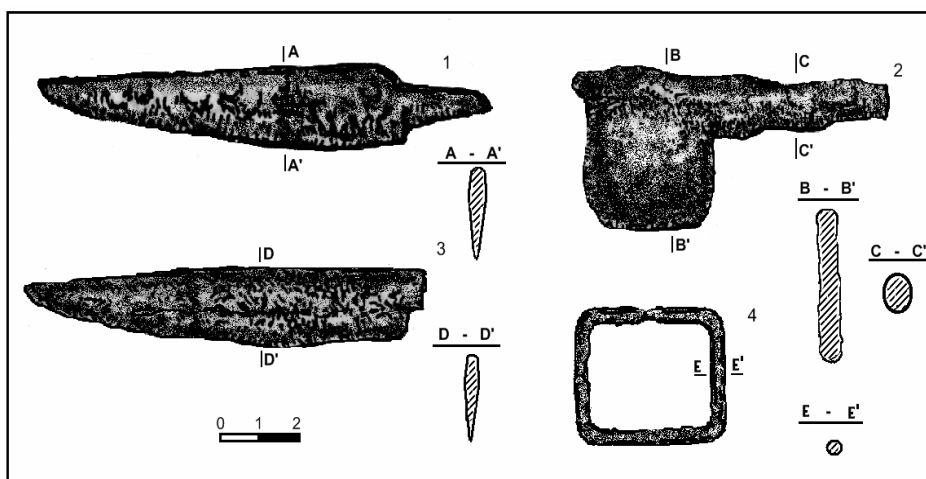

Рис. 39. Металеві вироби XI–XII століть із заглиблених земляних келій Унівського чоловічого монастиря. (1,3 – кухонні ножі, 2 – ключ від замка, 4 – фрагмент металевої пряжки).

Варто наголосити, що подібні металеві пряжки виявив В. Ауліх під час проведення археологічних досліджень житлових споруд княжої доби в ур. Над Погарищем, що знаходиться території с. Кринос Галицького р-ну Івано-Франківської обл.⁶⁵⁷ Ймовірно, що знахідки виявлено у келійних приміщеннях монастиря, хоча автор цього факту не зазначає у науковому звіті.

Невеликі кухонні ножі та керамічні вироби найчастіше становлять основний інвентар сільських житлових споруд. Наявність подібних знахідок у чернечих житлах є відображенням певних суспільних традицій, які побутували у Галичині в княжі часи в матеріальній культурі населення та

⁶⁵⁶ Берест Р. Я. Звіт. Історико-археологічне дослідження середньовічного Унівського монастиря у польовому сезоні 2003 року // Архів ІА НАН України. – Спр. 2003/200. – К., 2003. – 68 с.

⁶⁵⁷ Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1979 році // Архів ІА НАНУ. – Спр. 1979/177. – К., 1979. – С. 25, табл. IX.

чернецтва. Знахідка фрагмента дверного ключа у заглибленому чернечому житлі (рис. 39, 2) може бути свідченням існування у келіях дверних замків. Такий факт не є рідкісним серед здобутих археологічних матеріалів. Про знахідки дверних ключів зазначає чимало дослідників під час проведення досліджень чернечих жител. Наприклад, про виявлені ключі та культові речі у житлових спорудах княжого Галича наведено відомості у звітах В. Ауліха та Ю. Лукомського⁶⁵⁸. Хоч відомо, що 20 ст. дисциплінарних правил існування чернецтва митрополита В. Рутського суворо забороняла ченцям монастирів замикати келії⁶⁵⁹, але цю вимогу визнавали лише ченці-кіновіти.

Знахідки керамічного посуду та кухонних ножів у келіях не є характерною рисою общинного існування кіновітів. Отримані археологічні знахідки дають підстави розглядати цей факт як характерну ознаку монастирів, що існували на принципах келіотства. Адже ченці-келіоти мали приватну власність, яку необхідно було оберігати. Отже, зазначені археологічні знахідки дають підстави стверджувати про існування Унівського монастиря та багатьох монастирів княжого Галича в період XI–XII ст. на келіотських організаційних засадах.

Загалом варто зазначити, що археологічний інвентар із земляних житлових чернечих споруд давньоруського періоду є надзвичайно бідним. Його становлять нечисленні речові знахідки господарського та побутового характеру (невеликі кухонні ножі, уламки керамічного посуду, лампадки тощо). Проте, незважаючи на незначну кількість, вони є у келійних приміщеннях.

На основі аналізу зібраних археологічних відомостей та матеріалів (площа житлових камер, загальна кількість та розміри посудин, наявність пристінних лав, печей, кухонних ножів і т. п.) можна твердити, що у найдавніших заглиблених однокамерних житлах на Чернечій горі в Уневі проживало по декілька осіб, що за статтями 19, 23, 56 кодексу В. Рутського є недопустимим для статутних чернечих общин кіновітів⁶⁶⁰, але характерним для монастирських осель келіотів і навіть ідіоритмів, котрі існували за межами дисциплінарних положень Типіконів.

Спираючись на свідчення Митрополита Іларіона зауважимо наявність у чернечих житлових спорудах речових знахідок господарсько-побутового характеру, а також відомості про спільне проживання кількох осіб в одній келії є характерною ознакою “*родинних*” монастирів, які відносять до келіотського типу⁶⁶¹.

⁶⁵⁸ Ауліх В. В., Лукомський Ю. В. Звіт про польові дослідження Галицької експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові у 1984 році // Архів відділу археології ІУ НАН України. Оп. 2, спр. 943, арк. 14.

⁶⁵⁹ Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. – С. 59–60.

⁶⁶⁰ Там само. – С. 60–66.

⁶⁶¹ Огієнко І. Українське монашество. – С. 84–85.

Застосування порівняльних та інших методів досліджень дало змогу встановити, що наприкінці XII ст. чернечі келії за типологічними ознаками спорудження, розмірами, принципами планування, конструктивними типами, речовим матеріалом та іншими даними зберігають значну схожість з тогочасними сільськими житлами⁶⁶². Це дає підстави стверджувати, що давньоруське чернецтво виступало складовою, а не відмежованою частиною суспільства. Крім того, типологічне порівняння різночасових келій не тільки свідчить про поступову еволюцію чернечого житла, яка відбувалася під впливом різних чинників, а й про різні типи, види та форми об'єднання українського чернецтва, які існували у чернечому середовищі в середні віки. Особливе значення археологічних досліджень полягає у тому, що виявлені речові матеріали не тільки хронологічно засвідчують появу тих чи інших чернечих пам'яток, а й відображають умови життя, побуту, рівень матеріальної культури їх мешканців, дають змогу виділити періоди підйому та занепаду, зафіксувати трагічні події минулого, чим не тільки доповнюють, збагачують, але й реально та багатогранно розкривають невідомі сторінки історії українського чернецтва.

Значною мірою ступінь розвитку того чи іншого монастиря був відображенням реального статусу монастирської оселі, форми організаційного устрою чернечої общини тощо. Помітний вплив на діяльність монастирів здійснювала багата верхівка тогочасного суспільства. У багатьох випадках світське ктиторство та приватна власність, що існувала у келіотських монастирях, мали негативне значення для монастиря.

Визначення організаційного устрою монастирської обителі за археологічними даними та статутними вимогами правил існування чернецтва є можливим за наявності чи відсутності речових господарських, виробничих чи побутових знахідок у келійних приміщеннях, завдяки з'ясуванню їхнього характеру та відповідності речових знахідок положенням Типікону. Відсутність чи наявність речових матеріалів у чернечих житлах може бути відображенням статутного існування чернечої общини, її відповідності чи невідповідності кінівіальним відносинам, що суворо регламентувалися чернечими канонами⁶⁶³.

Отже, встановлені відомості та знахідки, виявлені під час археологічних досліджень у заглиблених житлових спорудах Унівського монастиря порівняно зі статутними чернечими вимогами свідчать, що чернечий побут

⁶⁶² Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці, 2006. – 300 с.; Раппопорт П. А., Колчин Б. А., Борисович Г. В. Жилище // Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С. 136–154; Харламов В. А. Древнерусское жилище // Археология Украинской ССР: В 3-х т. – К., 1986. – Т. 3. – С. 340–350; Терський С. В. Лучеськ X–XV ст. – Львів, 2006. – 252 с.

⁶⁶³ Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. – С. 56–76.

XI–XII ст. в Унівському монастирі відповідав келіотському устрою общини. Тобто найдавніший Унівський монастир був створений на організаційних засадах келіотства.

Келіотство в християнському світі не було новим типом організаційного устрою. З історії християнства відомо, що воно появилось ще в часи правління візантійського імператора Юстиніана (VI ст.), який піддавав його переслідуванню та спеціальним указом заборонив існування⁶⁶⁴.

Про це ж стверджує митрополит Іларіон. Він писав, що майже усі найдавніші монастирі в Україні творилися на основі келіотських організаційних принципів устрою⁶⁶⁵. Цю думку підтримує чимало відомих дослідників історії української Церкви⁶⁶⁶.

Таке явище у чернечому існуванні зумовлене особливостями перехідного становища від язичництва до християнства. Не менш важливе значення для поширення келіотства отримала відсутність організаційних центрів, які б сприяли формуванню та підтримці монастирських осель. Творення більшості давньоруських монастирів відбувалося без будь-яких регулятивних та правових документів тощо⁶⁶⁷.

З іншого боку, реальне становище чернецтва ускладнювалося міжусобними княжими війнами, соціальними потрясіннями, періодичними половецькими нападами та іншими негативними чинниками. Проте упродовж всього досліджуваного нами періоду келіотська форма існування для багатьох галицьких монастирів була характерною, основною та визначальною.

Цікавим явищем у середньовічному українському чернечстві вважаємо те, що більшість українських монастирів не тільки існувала без статутів, системи монастирського управління, традиційного ієрархічного підпорядкування вищій духовній владі, а, по-суті, жила своїм власним та незалежним життям⁶⁶⁸. Здебільшого, як це повідомляють А. Пекар, І. Огієнко та інші дослідники історії чернецтва, а також відзначають довідкові енциклопедичні видання, вимоги та умови статутних положень середньовічного українського чернецтва передавалися ченцями монастирів в

⁶⁶⁴ Огієнко І. Українське монашество. – С. 91; Пекар А. Чернече життя Київської Руси в домонгольській добі // Нарис історії василіанського чину святого Йосафата. – С. 19–24.

⁶⁶⁵ Огієнко І. Українське монашество. – С. 84–87.

⁶⁶⁶ Приселков М. Д. Афтон в начальной истории Киево-Печерскаго монастыря // Известия отдѣленія русскаго языка в словесности. – С. Петербург, 1912. – № 2. – С. 186–197; Ваврик М. Василіанські монастирі на галицькому Поділлі // Шляхами Золотого Поділля. – Філадельфія, 1960. – С. 243–260; Вечерський В. Українські монастирі. – К., 2008. – 400 с.

⁶⁶⁷ Пекар А. Чернече життя Київської Руси в домонгольській добі. – С. 19–45.

⁶⁶⁸ Огієнко І. Українське монашество. – С. 84.

усній формі з покоління в покоління, що, звичайно, не завше сприяло їхньому адекватному сприйняттю та відтворенню⁶⁶⁹.

Келіотська форма існування чернецтва не знала суворих законів, дисциплінарних положень, правил та вимог чернечого Статуту. Щодо загальної характеристики келіотства, то таку форму общинного чернечого існування Іван Огієнко називав “*родинним чернецтвом*”⁶⁷⁰.

Однією з характерних ознак келіотського устрою чернечої общини було спільне проживання кількох чоловік однієї статі в одному невеликому житловому приміщенні. Про це можуть свідчити заглиблені чернечі житлові споруди Унева, Галича, Підкаменя та інших пам’яток. На прикладі Унівського монастиря також простежуються характерні ознаки спільного проживання кількох осіб в одній житловій камері⁶⁷¹.

З публікації І. Огієнка відомо, що найчастіше в середньовічні часи склад общини ченців-келіотів представляв чернець-учитель та кілька його учнів-послушників⁶⁷². Можливо, що саме тому багато середньовічних монастирів Галичини налічувало всього по кілька осіб⁶⁷³.

Житлові споруди ченців-келіотів мали не тільки свої особливі відмінні риси, а й багато спільного із традиційним тогочасним світським будівництвом, матеріальною культурою. На основі виконаних порівнянь чернечих та світських житлових споруд домонгольського періоду зауважено, що не тільки типологія та розміри чернечих жител, а й багато інших конструктивних елементів матеріальної культури відповідають загальній давньоруській традиції будівництва заглиблених та напівзаглиблених житлових споруд⁶⁷⁴. Це свідчить про наявність певної будівельної традиційної спільності та архітектурної однотипності, яка побутувала у культурі житлового будівництва на землях Давньої Русі.

Важливими елементами для встановлення типологічних та конструктивних особливостей забудови жител є сліди від стовпових ям. Зокрема, у різних місцях на долівці найдавнішого чернечого житла в Уневі у твердій материковій основі виявлено неглибокі (0,15–0,20 м) округлі ями ($d =$

⁶⁶⁹ Монастыри // Энциклопедический словарь / Издатели Ф. Брокгаузъ, И. Ефрон. – С. 725.

⁶⁷⁰ Огієнко І. Українське монашество. – С. 91.

⁶⁷¹ Берест Р. Я. Археологічне дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі у 2000 р. – С. 268.

⁶⁷² Огієнко І. Українське монашество. – С. 89.

⁶⁷³ Chotkowski W. Redukcje monasterów Bazylikańskich w Galicyi. – Kraków, 1922. – 79 s.

⁶⁷⁴ Возний І. Типологія житлових споруд X–XIV ст. в межиріччі Верхнього Сірету та Середнього Дністра // МДАПВ. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 151–171; Петрашенко В. О. Житла та внутрішня забудова садиб давньоруських поселень Київської Наддніпрянщини // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – Вип. 14. – С. 92–100.

0,18–0,22 м), які залишилися від стовпів, що tworили каркас заглибленої будівлі. Саме, по дві ями зафіксовано біля останців та по одній поблизу кутових частин житлової споруди (рис. 35). Ймовірно, що не тільки стіни котловану земляної келії були “обшиті” дерев’яними балками чи розколеними плахами, а й вирізані пристінні материкові останці житлової споруди (рис. 37, 2).

На нашу думку, наявність стовпів у заглиблених житлах також зумовлена необхідністю створення системи додаткової опори для підтримки її важкого ґрунтового-дерев’яного переkritтя, яке становило найбільше навантаження на стовпи житла. Археологічне дослідження багатьох заглиблених житлових споруд каркасно-стовпової конструкції, на думку І. Возного, показують, що переважно каркас житла складався з парного числа стовпів (4, 6, 8 і т. п.)⁶⁷⁵.

Відомий український археолог Б. Тимошук під час досліджень заглибленої житлової будівлі XI ст., виявленої поблизу укріплень городища в Ревному, зазначав, що стіни споруди мали каркасно-стовпову конструкцію. На це вказувало 8 стовпових ямок, які було виявлено у порівняно рівній долівці. Як зауважив автор, неглибокі стовпові ями були розміщені у кутових частинах та в середній частині житла⁶⁷⁶.

Стовпова конструкція будівництва заглиблених житлових споруд має давню історію. Вона є характерною для слов’янського, тобто додержавного періоду історії Київської Русі. Як зазначав Б. Тимошук, стовпи у житлових спорудах були призначені передусім для підтримки важкого земляного накриття. Його залишками у земляному котловані був шар “рихлої” глини, перемішаний із чорноземом та вугликами, які “лежали на підлозі товщиною, що сягала близько 0,4 м”⁶⁷⁷.

Той самий автор зазначає, що у північно-західному кутку житла розміщено невелику піч-кам’янку, збудовану з каменю на материковій основі за допомогою глиняного розчину. Така будівельна конструкція певною мірою відповідає планувальним особливостям багатьох чернечих заглиблених житлових споруд. Цікаво, що аналогічні заглиблені житлові споруди, які дослідники датують XI ст., репрезентовані в усьому ареалі поширення слов’янських старожитностей. Зокрема, про них свідчать результати археологічних досліджень земляних житлових споруд на недалекому від Унівського монастиря поселенні в Ріпневі на Львівщині⁶⁷⁸, відомості про

⁶⁷⁵ Возний І. Типологія житлових споруд X–XIV ст. в межиріччі Верхнього Сірету та Середнього Дністра. – С. 151–171.

⁶⁷⁶ Тимошук Б. А. Восточные славяне. От общины к городам. – М., 1995. – 261 с.

⁶⁷⁷ Тимошук Б. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. – М., 1990. – С. 116.

⁶⁷⁸ Аулик В. В. Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев I) Львовской области // МИА. – 1963. – № 108. – С. 366–381; Баран В. Д. Давні слов’яни. Україна крізь віки. – К., 1998. – Т. 3. – С. 257–258.

житла поблизу літописного Губина на Поділлі⁶⁷⁹, на городищі Монастирьок, що на Середньому Дністрі⁶⁸⁰, на низці заглиблених будівель Правобережного Подніпров'я⁶⁸¹, де також характерно простежується певна однотипність будівельних традицій.

Багато дослідників трактує наявність стовпових ям у житловій споруді, як основну ознаку споруди каркасно-стовпової конструкції. Побутує чимало думок стосовно способів облагодження стін та систем накриття таких будівель, що є важливим і в плані нашого дослідження. Більшість сучасних авторів підтримує давню “конструктивну” тезу, що була висловлена ще на початку другої половини ХХ ст., за якою при каркасно-стовповій конструкції стін горизонтальні плахи притискалися до стінок котловану, у якому розташовані вертикально закопані стовпи⁶⁸².

З погляду практичного використання закопаної деревини таку концепцію треба сприймати критично. Її слабкість у тому, що заглиблення дерев'яних стовпів у материкову долівку в багатьох житлових спорудах є незначним. Воно могло утворитися під натиском ґрунту, яким прикривали дах споруди. Підраховано, що у відповідні періоди року, унаслідок надмірного зволоження, навантаження на стовпи становило декілька тисяч кілограмів⁶⁸³.

На нашу думку, стовпи у заглиблених житлах не закопували, тому що в цьому не було потреби. Закопування незахищеної деревини у ґрунт сприяло прискореному її руйнуванню. Зауважено, що в багатьох випадках форма стовпових ям має вигляд відбитка округлої, ледь приплюснутої або розколеної деревини, а не викопаної ями. Тому вважаємо, що дерев'яні стовпи ставили на долівці викопаного котловану, конструктивно їх зв'язували між собою та відповідно фіксували розпорними дерев'яними

⁶⁷⁹ *Винокур І. С., Журко О. І., Мегей І. П. та ін.* Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля. – Київ–Кам'янець–Подільський–Хмельницький–Старокостянтинів, 2004. – С. 31–33.

⁶⁸⁰ *Максимов Е. В., Петрашенко В. О.* Городище Монастирьок VIII–XIII ст. на Середньому Дніпрі // *Археологія*. – 1980. – № 33. – С. 3–20.

⁶⁸¹ *Петрашенко В. О.* Житла VIII–IX ст. на Правобережному Подніпров'ї // *Археологія*. – 1982. – № 37. – С. 51; *Петрашенко В. О.* Житла та внутрішня забудова садиб давньоруських поселень Київської Наддніпрянщини. – С. 92–100.

⁶⁸² *Березовец Д. Т.* Поселения уличей на р. Тясмине // *МИА*. – 1963 – № 108. – С. 157; *Ляпушкин И. И.* Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII – I-я пол. IX в.) // *МИА*. – 1958. – № 152. – С. 133.

⁶⁸³ *Возний І. П.* Житлові споруди населення Північної Буковини в XII–XIV ст. (за матеріалами археологічних досліджень) // *Українська історична наука на порозі ХХІ століття. Доповіді та повідомлення Міжнародного наукового конгресу*. – Чернівці. – 2001. – Т. 3. – С. 374–379.

конструкціями, що творили від рівня материкової долівки та до перекриття житлової споруди об'єм житлової камери.

Отже, появу в материковій долівці неглибоких, округлої та лінзоподібної форми заглиблень як наслідок міг викликати тиск маси будівлі та важкого земляного накриття, про яке часто у публікаціях зазначають дослідники.

Цікавий тип заглибленої споруди каркасно-стовпової конструкції з двома печами виявили львівські дослідники В. Петегирич, Д. Павлів та І. Принада під час археологічних досліджень, проведених на Розточчі (рис. 40)⁶⁸⁴.

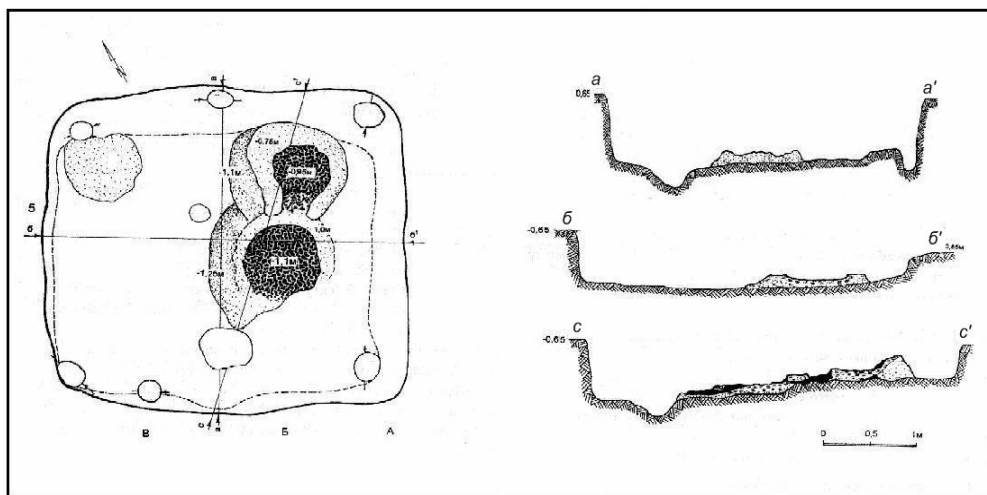

Рис. 40. План та переріз заглибленого житла з двома печами, виявленого поблизу с. Черчик Яворівського р-ну Львівської обл.
(За Петегиричем В., Павлівим Д., Принадою І., 2005).

Ймовірно, що така конструктивна особливість заглибленої житлової споруди могла бути відображенням специфіки занять чи господарсько-виробничої діяльності її мешканців. Можливо це могло бути пов'язано із певним виробництвом, яке ще “не вийшло” за межі житла. Подібні факти виявлено під час проведення археологічних розкопок в княжому Звенигороді⁶⁸⁵. Тим не менше, така особливість дає підстави зазначати про

⁶⁸⁴ Петегирич В., Павлів Д., Принада І. Поселення X–XI ст біля с. Черчика на Яворівщині // МДАПВ. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 284.

⁶⁸⁵ Свешников І. К. Отчет об археологических работах Львовского государственного исторического музея в с. Звенигород Бобрского р-на Львовской обл. в 1955 г. // Архів ІА НАНУ. 1955/18 б. – К., 1955. – С. 16–18.

певну різноманітність устрою та інтер'єру житлових споруд населення середньовічної України⁶⁸⁶.

На значній фактологічній базі про нові заглиблені житлові споруди, яка постійно зростає, чимало сучасних дослідників намагається відшукувати нові конструктивні елементи земляних та напівземляних жител, характерні риси, ознаки, певні регіональні особливості спорудження, що загалом збагачує, значно урізноманітнює уяву сучасника про середньовічне житло⁶⁸⁷.

Щодо принципів спорудження заглиблених жител, то нині існує низка різних гіпотетичних проєктів. Багато авторів схиляється до думки, що дерев'яні стіни заглиблених земляних споруд каркасно-стовпової конструкції творилися з округлих або розколених навіпіл колод, кінці яких заправлялися у пази стовпів, які були вертикально вкопані у материкову долівку⁶⁸⁸.

Заглиблені та напівзаглиблені келії періоду XI–XII ст. також є добре відомими із результатів досліджень пам'яток княжого Галича. Для прикладу наведемо результати археологічних розкопок 1969 та 1981 років, які було проведено в ур. Юріївське⁶⁸⁹, де колись був монастир св. Юрія. Існування монастирської обителі у зазначеному урочищі додатково підтверджено публікаціями та матеріалами Я. Пастернака⁶⁹⁰, Й. Пеленського⁶⁹¹, М. Грушевського⁶⁹², М. Ваврика⁶⁹³ та багатьох інших відомих українських дослідників.

⁶⁸⁶ *Петрашенко В. О.* Житла та внутрішня забудова садіб давньоруських поселень Київської Наддніпрянщини. – С. 92–100

⁶⁸⁷ *Козюба В. К.* Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI–XIII ст.) // *Археологія*. – 1998. – № 1. – С. 28–46; *Погоральський Я.* Житлові комплекси з поселення Черчик I на Розточчі // *МДАПВ*. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 324–336.

⁶⁸⁸ *Ранпорт П. А.* Древнерусское жилище (VI–XIII вв.) // *Древнее жилище народов Восточной Европы*. – М., 1975. – С. 119; *Михайлина Л. П.* Типологія східно-слов'янських жител VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами // *Археологічні студії*. – Вип. 2. – С. 116–131; *Харламов В. А.* Древнерусское жилище // *Археологія Української ССР: В 3-х т.* – К., 1971. – Т. 3. – С. 340–350.

⁶⁸⁹ *Ауліх В. В.* Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1969 році // *Архів ІА НАНУ*. – Спр. 1969/77. – К., 1969. – 43 с.; *його ж.* Звіт про польові дослідження Галицької археологічної експедиції та Івано-Франківського краєзнавчого музею за 1981 рік // *Архів ІУ НАН України*. – 81 арк.

⁶⁹⁰ *Пастернак Я.* Старий Галич. – С. 202–208.

⁶⁹¹ *Peleński J.* Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej (na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych). – Kraków, 1914. – 207 s.; *Пеленський Й.* З руїн Галича // *Записки НТШ*. – Львів, 1909. – Т. ХСІ. – С. 159–160.

⁶⁹² *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Ред. кол. П. С. Сохань (голова) та ін.). – К., 1992. – Т. 2. – С. 469.

⁶⁹³ *Ваврик М.* По василіанських монастирях. – Торонто, 1958. – 286 с.

Варто зазначити, що в плані нашого дослідження серед низки відкритих та досліджених історичних пам'яток княжого Галича (храми, майстерні, господарські ями, захисні укріплення, поховальні пам'ятки тощо) особливу увагу привертають заглиблені житлові споруди.

Під час опрацювання наукових звітів львівського дослідника В. Ауліха про результати археологічних досліджень у княжому Галичі від 1969 до 1988 року ми жодного разу не зафіксували означення соціальної належності житла. В усіх випадках дослідник трактує чернечі келії середньовічних пригородних монастирів княжого Галича як звичайні житлові споруди мешканців княжого пригорода, хоча цьому часто суперечать топонімічні дані, виявлені археологічні знахідки тощо. Зокрема, у багатьох житлових спорудах було знайдено культові речі, які не є характерними знахідками для світських жител. Наприклад, складові частини церковного кадила, металеві підсвічники, велику кількість уламків хрестів-енколпіонів, металеві застібки від книг, ливарні форми для виготовлення культових речей, керамічні лампадки тощо.

Особливу увагу привертають результати археологічних розкопок, які були проведені в ур. Діброва, де за попереднім припущенням Ярослава Пастернака в княжі часи існував Кирилівський монастир. Цікавим серед знахідок є свідчення про чернече ливарне кольорове виробництво різноманітних культових речей, виявлене у чернечих житлових спорудах тощо⁶⁹⁴. Такі відомості ще раз засвідчують універсальне призначення келійних приміщень у давньоруський період.

Одним з негативних чинників, який був відображенням реального ставлення до чернечих археологічних пам'яток, виступала радянська політична ідеологія, котра вороже ставилася до Церкви, чернецтва, християнства та їхнього історичного минулого. Тому досить часто цінні історичні пам'ятки опинялися поза межами наукового інтересу.

Перш ніж перейти до характеристики чернечих житлових споруд княжого Галича, спробуємо логічно відповісти на важливе запитання: чи могли, зокрема, у вище згаданому в урочищі Юрїївське, тобто на території давньоруського монастиря св. Юрія, існувати звичайні мирські житлові споруди?

Вірогідно, що не могли, тому що традиційно чернечі поселення виникали відмежовано від сільських та міських населених пунктів. Зрешту, це найкраще підтверджують статутні положення митрополита Веляміна Рутського про умови відмежованого проживання чернецтва від мирського світу⁶⁹⁵.

⁶⁹⁴ Ауліх В.В., Лукомський Ю.В. Звіт про польові дослідження Галицької експедиції Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові у 1984 році // Архів відділу археології ІУ НАН України. – Оп. 2, спр. 943, арк. 2–80 арк.

⁶⁹⁵ Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. – С. 56–76.

Це ж саме стосується і результатів наукових досліджень, проведених у княжому Галичі в урочищах Ільїнське, Іванівське, Штепанівське, Кирилівське (Діброва), Воскресенське, Спаське, Данилівське тощо⁶⁹⁶.

Важливо, що монастирські оселі не тільки кіновітів, а й келіотів та ідіоритмів відмежовувалися від мирського світу, що було зумовлено особливостями чернечого побуту. Середньовічні монастирі творили замкнуті комплекси, які були захищеними фортифікаційними конструкціями, а перебування світських осіб на території монастиря мало короткочасний та обмежений характер. Водночас загальна схожість та однотипність забудови заглиблених жител дають нам вагомні підстави стверджувати про існування певної будівельної традиційності матеріальної культури чернечого та мирського житлового будівництва у княжі часи. Це пов'язано з тим, що поповнення чернецтва відбувалося за рахунок місцевого сільського та міського населення, яке виступало основним чинником у формуванні матеріальної культури.

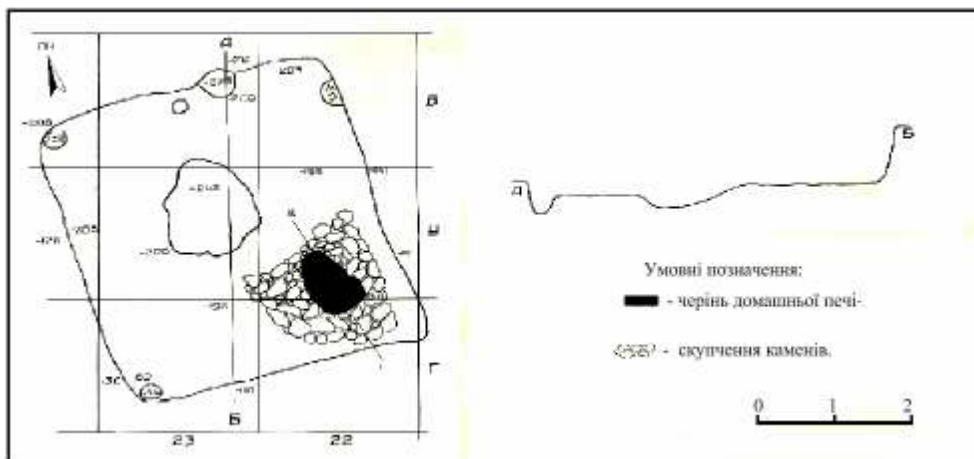

Рис. 41. План та переріз заглибленого житла, виявленого в ур. Сад у с. Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської обл. (За Ауліхом, 1984).

Тому подані у звіті Вітольда Ауліха описи земляних будівель та наведені ілюстративні матеріали результатів археологічних досліджень (рис. 41) майже повністю відповідають загальній традиції давньоруського житлобудування⁶⁹⁷, а також результатам археологічних досліджень

⁶⁹⁶ Пастернак Я. Старий Галич. – С. 39–69.

⁶⁹⁷ Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицької археологічної експедиції та Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею за 1981 рік. – С. 2–74.

заглиблених житлових споруд середньовічних монастирів, які проведено в Уневі⁶⁹⁸, Мостищі⁶⁹⁹, Підкамені⁷⁰⁰ та на багатьох інших пам'ятках. На жаль, ми не можемо однозначно стверджувати чи заперечувати, що наведене на рисунку 41 житло з княжого Галича є чернечим. Не робить цього автор звіту. Проте, як видно із поданої у науковому звіті ілюстрації В. Ауліха, житлова споруда є заглибленою, має однокамерну конструкцію та чітку просторову орієнтацію, що є однією з характерних рис чернечих житлових споруд⁷⁰¹.

Наголосимо, що в наукових звітах В. Ауліх не тільки подає опис пам'яток, але значно доповнює його ілюстративним матеріалом. Серед багатьох описів житлових споруд привертає увагу опис житла, виявленого у Крилосі в ур. Сад. Як зазначав у звіті вчений материкова долівка житлової споруди з Крилоса є нерівною. У південно-східному куті розміщена пічка-кам'янка. У південній частині житлової камери, що поблизу печі та східної стінки, розташоване невисоке материкове підвищення, яке, вірогідно, могло слугувати лежанкою для мешканців житла (рис. 41). Приблизно в середній частині житлової камери помітно виділяється вигрібна яма, у якій виявлено фрагменти керамічного посуду та інші знахідки, котрі дають змогу датувати пам'ятку.

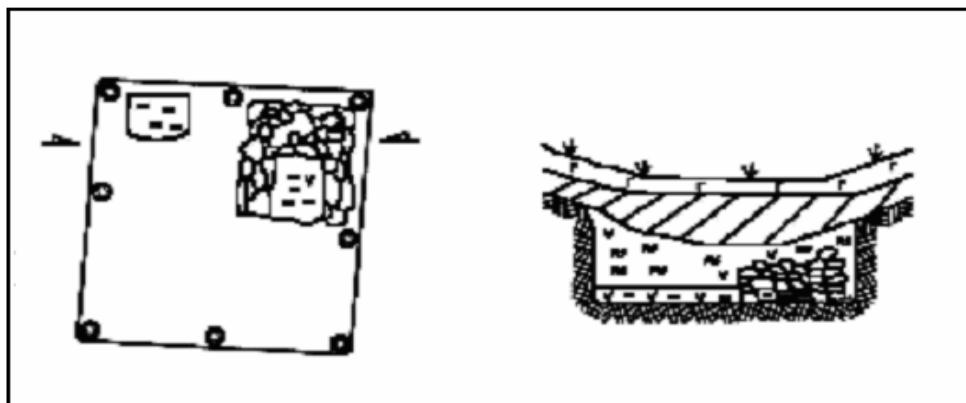

Рис. 42. План та переріз заповнення заглибленого житла каркасно-стовпової конструкції з Ровно. (За Возним І., 2010).

⁶⁹⁸ Берест Р. Я. Археологічне дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі у 2000 р. – С. 268–269.

⁶⁹⁹ Берест Р. Дослідження городищ біля сіл Підгородище і Мостище у 1997 р. // АДЛУ. – Львів, 1998. – Вип. 3. – С. 24–30.

⁷⁰⁰ Берест Р. Дослідження монастиря в селищі Підкамінь на Львівщині // МДАПВ. – Львів, 2008. – Вип. 12. – С. 360–368.

⁷⁰¹ Ауліх В. В., Лукомський Ю. В. Звіт про польові дослідження Галицької археологічної експедиції за 1984 рік // Архів ІУ НАН України. – Арк. 52.

На підставі застосування порівняльно-типологічних методів наукових досліджень варто зазначити, що у плані та за конструктивними ознаками (наявність ямкоподібних заглиблень від стовпів, підквадратно-прямокутна форма, кутове розміщення череня, однокамерна конструкція та ін.), земляне житло з Крилоса є подібним до чернечих заглиблених споруд Унівського монастиря (рис. 33, 35), а також багатьох давньоруських жител, виявлених та досліджених на землях Волині, Подністер'я, Буковини (рис. 42)⁷⁰² та ін.

Аналогічні за формою, розмірами та типом спорудження заглиблені житлові будівлі XI–XII ст. є також відомими з результатів недавніх археологічних розкопок сільських поселень на Розточчі⁷⁰³, Волині⁷⁰⁴, Буковині⁷⁰⁵, Подніпров'я⁷⁰⁶ тощо.

Отримані результати досліджень багатьох найдавніших келій Унева, Галича, Підкаменя, Перемишля дають підстави зауважити, що однією із характерних ознак чернечих житлових споруд є їхня просторова орієнтація забудови. Найдавніші заглиблені житлові споруди здебільшого будували на західних крутих схилах гірських масивів. Тому вхід у споруду був із західної сторони будівлі⁷⁰⁷.

З одного боку, така конструкція є практичною та раціональною для гористого ландшафту, що відповідає крутому західному схилу, наприклад, Чернечої гори в Уневі, Ясної гори в Гошеві. З іншого боку, цей факт можна розглядати як такий, що є відображенням дотримання вимог релігійних канонів. Наприклад, просторової забудови християнських храмів, де східна сторона відповідає вівтарній частині, західна – притвору, тобто входу). Тому вибір місця будівництва земляних келій на Чернечій горі⁷⁰⁸, на західному

⁷⁰² Возний І. Типологія житлових споруд X–XIV ст. в межиріччі Верхнього Сірету та Середнього Дністра. – С. 151–171.

⁷⁰³ Петегирич В., Павлів Д., Принада І. Поселення X–XI ст біля с. Черчика на Яворівщині. – С. 285; Погоральський Я. Житлові комплекси з поселення Черчик I на Розточчі. – С. 324–336.

⁷⁰⁴ Кучинко М. М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. – Луцьк, 1996. – С. 39.

⁷⁰⁵ Возний І. П. Житлові споруди населення Північної Буковини в XII–XIV ст. (за матеріалами археологічних досліджень) // Українська історична наука на порозі XXI століття. Доповіді та повідомлення Міжнародного наукового конгресу. – Чернівці. – 2001. – Т. 3. – С. 374–379.

⁷⁰⁶ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище (VI–XIII вв.) // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975. – С. 119–120.

⁷⁰⁷ Берест Р. Я. Археологічне дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі у 2000 р. – С. 268–269.

⁷⁰⁸ Берест Р. Я. Звіт про результати рятівних розвідкових робіт та археологічних досліджень на території давнього Унівського монастиря Перемишлянського р-ну Львівської обл. – С. 24–39.

косогорі Крилоської гори, на західному схилі пагорба у Підкамені та в інших місцевостях, на нашу думку, не був випадковим.

Подібна просторова орієнтація житлових споруд давньоруських монастирів також була простежена під час проведення розвідкових археологічних робіт на чернечій пам'ятці, розміщеній поблизу с. Шоломия Пустомитівського р-ну, біля с. Мостище Перемишлянського р-ну⁷⁰⁹ та на інших пам'ятках середньовічного чернецтва Галичини.

Орієнтована за сторонами світу забудова заглиблених келій монастиря за зразком культових християнських споруд є свідченням уніфікованих функцій чернечого житла та відсутності на ранніх чернечих поселеннях релігійних храмів.

Важливою ознакою окремих середньовічних заглиблених чернечих жител є скупчення каміння на долівці житлових камер. Зауважимо, що такі знахідки не є характерними для тогочасних сільських та міських житлових споруд⁷¹⁰. Як уже було зазначено, під час археологічних досліджень земляних келій Унівських монастирів часто на рівні долівки ми знаходили дрібне або середнє вапнякове каміння, яке розміщувалося у вигляді хаотичного розсипу. Зазвичай розсип являв одношаровий пласт, який мав характерно витягнуту форму. Товщина пласта залежала від розмірів каміння і коливалася від 0,1 до 0,35 м. Зауважено, що пласти формували з каменів приблизно однакової величини. На початках знахідки сприймали як невикористаний будівельний матеріал, призначений, можливо, для спорудження домашніх печей чи інших потреб. Про такі ж знахідки скупчень каменів, виявлених на долівці у багатьох заглиблених житлових спорудах княжого Галича, часто зазначав у наукових Звітах В. Ауліх. Важливо, що знайдені у житлах камені автор зафіксував на світлинах (фото 35, 36). Зокрема, під час проведення археологічних робіт в ур. Сад було знайдено розмежовані, видовжені, викручені викладення каміння у вигляді вузького пласта, який мав ширину близько 1 м і товщину майже 0,2 с. Однак, автор не подав його загальної довжини, а лише констатував наявність (рис. 43)⁷¹¹.

⁷⁰⁹ *Берест Р. Я.* Звіт. Результати розвідкових археологічних досліджень монастиря біля с. Мостище Перемишлянського р-ну Львівської обл. у польовому сезоні 2007 р. – С. 12–19.

⁷¹⁰ *Раппапорт П. А.* Древнерусское жилище (VI–XIII вв.) // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975. – С. 104–155; *Козюба В. К.* Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI–XIII ст.) // Археологія. – 1998. – № 1. – С. 28–46; *Готун І. А.* Типи будівель // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 156–181.

⁷¹¹ *Ауліх В. В.* Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції та Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею за 1971 рік // Архів ІУ НАН України. – С. 29, 30, 34, 37.

Це добре видно на поданих у наукових Звітах ілюстративних матеріалах дослідника, де камені на долівці житлових споруд викладені у вигляді вузьких продовгуватих пластів. Причому, крім вапнякових каменів, у келіях трапляються також річкові камені, які іноді мають характерні сліди нанесених механічних ударів та сколів (рис. 43)⁷¹².

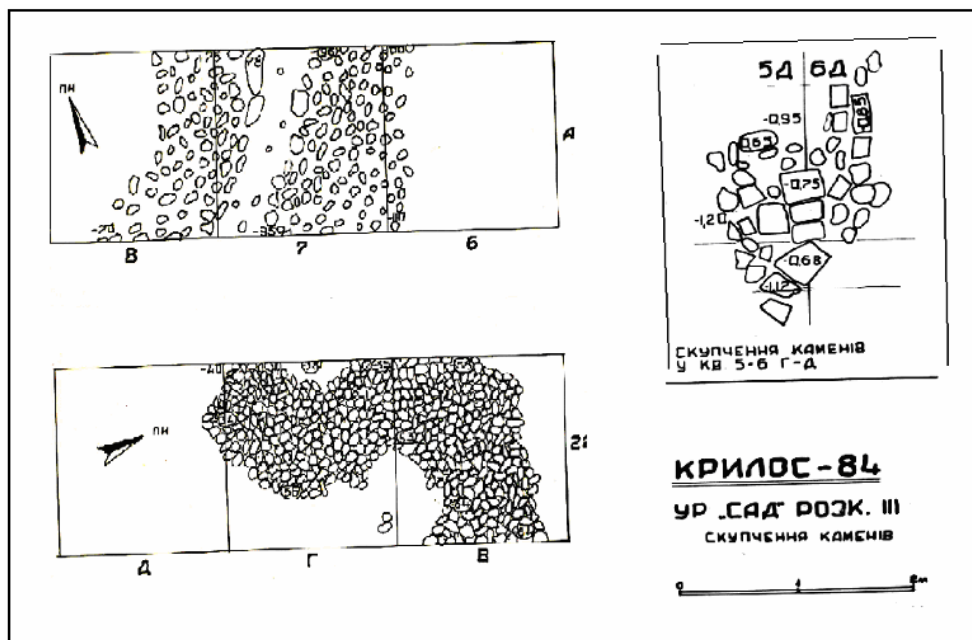

Рис. 43. Скупчення каменів на долівці у житлових спорудах Галича.
(За Ауліхом В., 1984).

Як видно на вище поданій ілюстрації скупчення каменів на долівці житлових споруд відзначаються чітко скомпонованим та окресленим виглядом (рис. 43). Важливо зауважити, що за межами скупчень у котловані житлової будівлі камені відсутні. Це дає підставу стверджувати про штучне та сплановане формування кам'яних пластів, які, безумовно, використовували для певних потреб.

Визначено, що не тільки в окремих заглиблених чернечих житлових спорудах Унівських монастирів не виявлено слідів та ознак від функціонування домашніх вогнищ, а й окремі житлові споруди у княжому Галичі також не мали печей, глиняних черенів чи примітивних домашніх

⁷¹² Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції та Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею за 1971 рік. – С. 39.

вогнищ (рис. 44). Підставу стверджувати про житлове призначення таких споруд дають знахідки у них особистих та побутових речових матеріалів, які є характерними для жител (горщики, домашні ножі, метелеві підківки від дерев'яного взуття, окуття відер, дерев'яних лопат, металеві натільні хрестики тощо). Відповідь на питання про призначення каміння у чернечих житлах дає Митрополит Іларіон, який твердить, що спали окремі ченці на гострому камінні, яке покривали мішковиною⁷¹³.

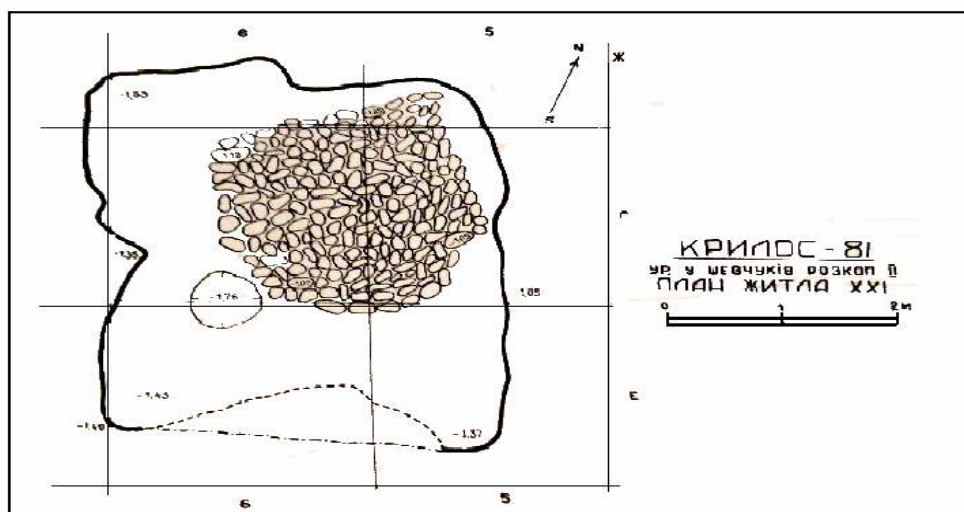

Рис. 44. Заглиблена житлова споруда з Крилоса без опалювального пристрою зі скупченням каміння на долівці. (За Ауліхом В., 1981).

Водночас у багатьох інших найдавніших чернечих житлах княжого Галича, які мали домашні печі також знайдено домашнє кухоннє керамічнє начиння та побутові знаряддя. Речові знахідки дають змогу датувати пам'ятки. Найдавніші з них датуються XI–XII ст. Частими знахідками є невеликі керамічні горщики та покришки, миски, кухлі, збанки, черпаки, кухонні ножі, предмети культу, прикраси, а також інші речові матеріали⁷¹⁴.

В одній із житлових споруд на Чернечій горі в Уневі було виявлено кам'яну зернотерку⁷¹⁵, яку, ймовірно, використовували для грубого розмолу

⁷¹³ Огієнко І. Українське монашество. – С. 97–98.

⁷¹⁴ Берест Р. Я. Звіт про результати археологічних досліджень давнього Унівського монастиря у польовому сезоні 2001 року. – С. 11–46.

⁷¹⁵ Берест Р. Я. Звіт про результати рятивних розвідкових робіт та археологічних досліджень на території давнього Унівського монастиря Перемишлянського р-ну Львівської обл. – С. 13–14.

зерна. Наявність побутових та різних речових знахідок у келіях, з одного боку, можна трактувати як вагомий факт того, що найдавніші житлові споруди мали універсальне призначення і в практичному функціонуванні вони виходили далеко за межі забезпечення проживання. З іншого боку, таку особливість келій можна розглядати як реальне відображення однієї із форм організаційного устрою общини.

Загалом заглиблені чернечі та світські житлові пам'ятки Галичини засвідчили домінування в XI–XII ст. невеликих однокамерних земляних, повністю заглиблених споруд. Їхня площа є різною і коливається від 9 до 18 м². Окремі чернечі земляні житла виділялися пристінними лавами та лежаками, вирізаними у материковій основі. Для заглиблених жител є характерними глинобитні печі, які також вирізали у материковій основі.

Треба відмітити і ще один важливий чинник впливу на будівництво жител – давні язичницькі традиції Русі, які, на нашу думку, в XI–XII ст. ще активно побутували на галицьких землях. Ймовірно, це певним чином накладало відбиток на вибір місця спорудження найдавніших чернечих жител. Християнське чернецтво на Русі в XI столітті було порівняно новою верствою, яка, на думку російського дослідника Бориса Рибаківа, протистояла давньоруському суспільству, що несло на собі багатовікові традиції язичницького світогляду⁷¹⁶.

Можливо, що саме тому в чернечих, заглиблених житлових спорудах, ми, з одного боку, в загальних рисах бачимо дотримання та продовження традицій житлового будівництва дохристиянської доби⁷¹⁷, а з іншого – фіксуємо нові специфічні риси та ознаки⁷¹⁸, принесені утвердженням

⁷¹⁶ *Рыбаков Б. А.* Языческое мировоззрение русского средневековья // Вестник истории. – 1974. – № 1. – С. 3–30; *Вышелъский Д. О.* Борьба древнерусской церкви съ останками язычества въ строе семейномъ и общественномъ // Христианское чтение. – С. Петербургъ, 1896. – С. 93–117; *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси. – М., 1988. – 784 с.; *Дубакинъ Д. И.* Вліяніе христіанства на семейный бытъ русскаго общества въ період до времени появления “Домостроя” // Христианское чтение. – С. Петербургъ, 1880. – С. 311–361.

⁷¹⁷ *Козюба В. К.* Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI–XIII ст.) // Археологія. – 1998. – № 1. – С. 28–46; *Баран Я. В.* Слов'янська община. – Київ–Чернівці, 2004. – 192 с.; *Петегурич В., Павлів Д., Принада І.* Поселення X–XI ст. біля с. Черчика на Яворівщині. – С. 280–296; *Погоральський Я.* Житлові комплекси з поселення Черчик I на Розточчі. – С. 324–336; *Раппапорт П. А.* Древнерусское жилище (VI – XIII вв.) // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975. – С. 104–155.

⁷¹⁸ *Берест Р.* До питання про місце чорного духовенства у суспільному житті Давньоруської держави // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. Матеріали наукової конференції 16–18 березня 2000 р. – Чернівці, 2000. – С. 253–257.

християнства, наприклад, вибір місця для заснування найдавніших монастирських осель, більш чітко окреслені контури та форми заглиблених жител тощо. Зокрема, для XI ст. на сільських поселеннях Галичини ще продовжують будувати житлові споруди у вигляді ямоподібних заглиблень округлої, овальної, лінзоподібної та інших форм, що відображали будівельні традиції попереднього часу⁷¹⁹.

Отже, можна стверджувати, що Унівський монастир бере свій початок від невеликого поселення ченців-келіотів, котре на початку XI ст. виникло на крутосхилі Чернечої гори. З таких же первинно невеликих чернечих осель келіотів виростили з часом великі монастирі, про що пише у своїх працях чимало українських та зарубіжних дослідників⁷²⁰.

Заглиблені земляні житла були теплими спорудами у холодні пори року. Передусім вони були краще захищеними від холодних вітрів, небезпеки від диких звірів, обігріті енергією землі та теплом домашнього вогнища. Проте дерев'яні конструкції таких земляних жител не були стійкими щодо гниття та інших руйнівних процесів. Вразлива від черви, гризунів та гниття деревина слугувала недовго. Тому доволі часто дерев'яну основу земляного житла необхідно було перебудовувати. Найбільшу стійкість мали тверді та хвойні породи деревини, але й вони слугували не більше одного – двох десятків років.

Приблизно наприкінці XII ст. на західному схилі Чернечої гори в Уневі появляються напівземляні житлові будівлі. Поява цього типу житлових споруд сприяла певним змінам у планувальній структурі чернечих осель та поселень (рис. 45). Тоді ж приблизно в центральній частині мисоподібного виступу Чернечої гори було збудовано невеличку дерев'яну церкву. Навколо храму поступово виникають житлові та господарські споруди.

Новим елементом планувальної структури Унівського монастиря стало будівництво оборонного укріплення від якого зберіглася значна частина насипного валу (рис. 45)⁷²¹. Поява напівземляних споруд збігається в часі з початком будівництва монастирських захисних укріплень. Подібний збіг був

⁷¹⁹ Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. – С. 90–118.

⁷²⁰ Титлиновъ Б. Къ вопросу о начальной истории христианства на Руси. – С. Петербургъ, 1913. – С. 1447–1470; Пекар А. Чернече життя Київської Руси в домонгольській добі // Нарис історії Василіянського чину Святого Йосафата. – Рим, 1992. – С. 19–23; Доронович М. З. Исторический очеркъ предградья г. Каменец-Подольскаго русских фолварок. – Каменец-Подольский, 1883. – 34 с.; Жилюк С. І., Костиця М. Ю. Монастирі Волині. Історико-краєзнавчий нарис. – Житомир, 1996. – 63 с.

⁷²¹ Берест Р. Я. Звіт про результати археологічних досліджень давнього Унівського монастиря у польовому сезоні 2001 року // Архів ІА НАНУ. – Спр. 2001/99. – К., 2001. – С. 19–34; його ж. Основні підсумки археологічних досліджень давньоруського чернечого комплексу в Уневі (1999–2002 рр.). – С. 7–9.

взагалі властивим для еволюційних процесів, які проходили у житлобудуванні на землях Давньої Русі.

Як свідчать сучасні дослідники давньоруського житла приблизно наприкінці XII – початку XIII ст. на землях Давньої Русі напівземляний і навіть у окремих місцях наземний тип житлових будівель поступово набуває домінуючого значення⁷²².

Перевага нового типу житлових споруд була очевидною. Однак, важливим елементом багатьох чернечих поселень стає творення системи захисту (оборонні вали, рови, частокіл і т. п.).

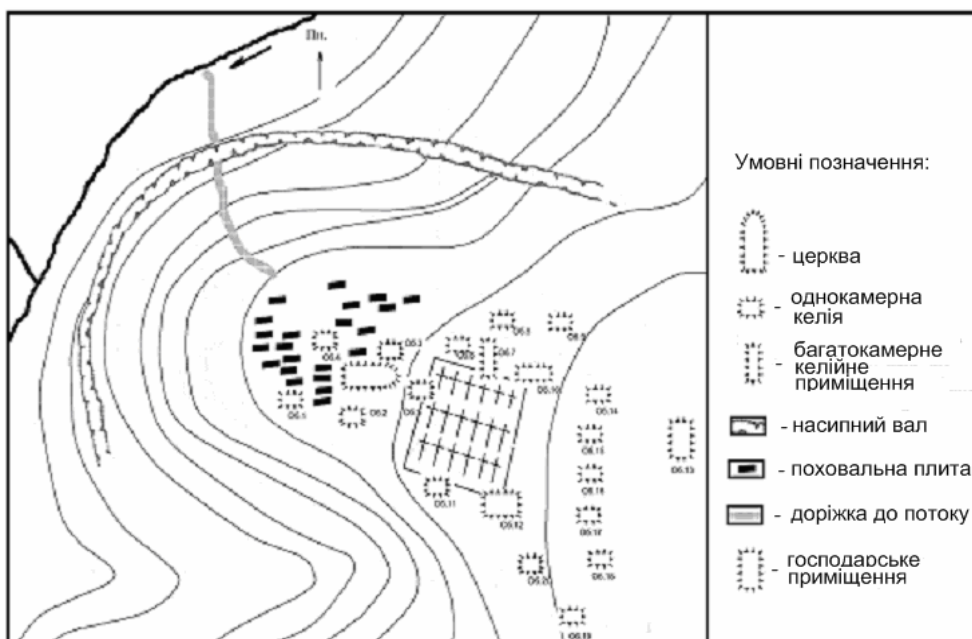

Рис. 45. Різномасштабні археологічні об'єкти Унівського монастиря, виявлені під час виконання археологічних досліджень на Чернечій горі.

Унаслідок періодичної перебудови келій досить часто відбувалося руйнування давніших та творення нових жител. Крім того, нерідко заглиблені житла XI–XII ст. монастиря на Чернечій горі в Уневі, виявляються “перекритими” наземними спорудами пізнішого часу, що значно ускладнює

⁷²² Готун І. Забудова поселень // Село Київської Русі (За матеріалами південноруських земель). – К., 2004. – С. 156; Возний І. Типологія житлових споруд X–XIV ст. в межириччі Верхнього Сірету та Середнього Дністра. – С. 151–171.

виконання наукових досліджень пам'ятки, хронологічне розмежування культурних горизонтів тощо⁷²³

Щодо еволюції чернечих келій давньоруського періоду, то відомо, що в напівземляних житлових спорудах появляється накриття нового типу (рис. 46). Воно є порівняно легким та більш довговічним. Зазначений тип прийшов на зміну важкому земляному насипу, який в земляних житлах прикривав дерев'яне перекриття житлової споруди.

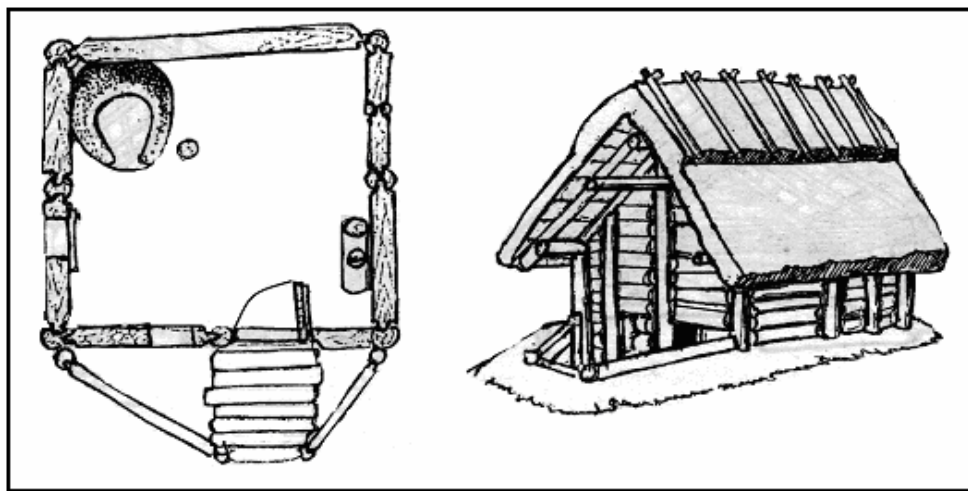

Рис. 46. Житлова споруда каркасно-стовпової конструкції за реконструкцією В. Петрашенка та О. Петросюк. Ур. Чернече (с. Григорівка).
(За Готун І., 2003).

Новий тип покриття мав двосхилий дерев'яний каркас, який із зовнішньої сторони був “обшитий” соломою, комишем чи іншим травостоем⁷²⁴. Дуже важливо, що існують певні реконструктивні спроби відтворення даного типологічного виду житла, що значного полегшує його реальне конструктивне сприйняття (рис. 46).

Як зазначає відомий дослідник житлових споруд давньоруського періоду П. Раппопорт, іноді лише в середній частині напівземляних будівель трапляються невеликі заглиблення⁷²⁵, які, ймовірно, залишилися від стовпів,

⁷²³ Берест Р. Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічне дослідження Унівського монастиря за 2002 рік”. – С. 13.

⁷²⁴ Історія української культури / Під ред. І. Крип'якевича. – С. 10, 40–44; Берест Р., Берест Л. Стародавні Унівські монастирі. – С. 16.

⁷²⁵ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище (VI–XIII вв.) // Древнее жилище народов Восточной Европы. – С. 121–132.

котрі підтримували легке перекриття житлової будівлі. Не викликає жодного сумніву те, що напівзаглиблена конструкція келійних приміщень порівняно із заглибленими була більш раціональною в плані спорудження, зручною, сухою та практичною у використанні, легкою, довговічнішою та менш трудомісткою в процесі спорудження, що дає підстави стверджувати про помітну світську та чернечу еволюцію житлового будівництва в Галичині, а також відзначити основні тенденції його загального розвитку.

Важливо зазначити, що в ранні княжі часи на багатьох поселеннях Галичини також появляються житлові споруди зрубного типу. Вірогідно, що появі цього типу жител сприяла не тільки загальна суспільна еволюція у галузі житлобудування, а й помітне зростання ролі, місця та значення християнства серед населення українських земель. Порівняльні характеристики житлових споруд каркасно-стовпової та зрубною конструкції свідчать, що зрубний тип житла виявився раціональнішим у плані забудови, довговічнішим у часі використання⁷²⁶, хоча був набагато складнішим у процесі виконання будівельних робіт.

Цікаво, що окремі сучасні дослідники вважають, що напівземляні та наземні споруди зрубною конструкції у XII ст. не були новими у житлобудівництві на землях українського Прикарпаття, а існували ще в X–XI ст., хоч тоді ще не отримали значного поширення та домінуючого значення⁷²⁷. Як засвідчили результати досліджень у Галичині, Буковині та на інших землях, зрубний конструктивний тип житлових споруд виявився значно ефективнішим у практичному використанні⁷²⁸.

За результатами археологічних досліджень встановлено, що середня товщина колод в діаметрі становила приблизно 20–22 см. Для будівництва зрубних жител⁷²⁹ використовували округлі та рівні дерев'яні колоди хвойних

⁷²⁶ Готун І. Забудова поселень. – С. 156–159.

⁷²⁷ Филипчук М. Про появу наземних жител ранньосередньовічної доби в Українському Прикарпатті // Археологічні студії. – Львів, 2000. – Вип. 1. – С. 244–261.

⁷²⁸ Берест Р. Я. Звіт про результати рятівних розвідкових робіт та археологічних досліджень на території давнього Унівського монастиря Перемишлянського р-ну Львівської обл. // Архів ІА НАНУ. – С. 10–17; Возний І. П. Житлові споруди населення Північної Буковини в XII–XIV ст. (за матеріалами археологічних досліджень). – С. 374–379.

⁷²⁹ Раппопорт П. А., Колчин Б. А., Борисович Г. В. Жилище // Древняя Русь. Город, замок, село. – С. 136–140; Возний І. П. Житлові споруди населення Північної Буковини в XII–XIV ст. (за матеріалами археологічних досліджень). – С. 374–379; Петрашенко В. О. Житла та внутрішня забудова садиб давньоруських поселень Київської Наддніпрянщини. – С. 92–100; Возний І. Типологія житлових споруд X–XIV ст. в межиріччі Верхнього Сірету та Середнього Дністра. – С. 151–171.

або твердих листяних порід. Про використання для будівництва житлових споруд деревини подібних форм та порід деревини зазначає у своїх працях чимало сучасних українських дослідників.

Загалом нові конструктивні особливості забудови напівземляних будівель нового типу не змінили корисної площі житлових камер, яка продовжує коливатися в межах 12–18 м², а лише удосконалили, удювговічили та покращили умови проживання їхніх мешканців.

Важливою складовою частиною структури Унівського монастиря, яка, на нашу думку, має безпосереднє відношення до появи зрубних напівземляних келій, став насипний оборонний вал (рис. 45).

Як засвідчили археологічні дослідження, він виявився недобудованим. Земляний насип валу споруджено лише частково із західної та північно-західної сторін пам'ятки. Сучасна його висота становить всього 0,5–0,7 м від рівня підшови, ширина – 3 м. Тому наявність оборонного валу слід розглядати як потребу створення загальної захисної системи монастиря.

Археологічні знахідки, виявлені під час перерізу оборонного валу монастиря, свідчать, що його будівництво в підніжжі Чернечої гори виконували наприкінці XII – початку XIII ст.⁷³⁰. За потужністю ці оборонні укріплення є незначними, якщо їх порівняти із оборонним валом та ровом, Унівського городища (фото 38), розташованого поблизу, чи середньовічного монастиря, який розміщено біля с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл.

На зазначеній підгородищенській пам'ятці в системі захисту виділяються кутові оборонні вежі, вхідна брама та потужні вали та рови, що також є означенням територіальних меж монастиря. Оборонні укріплення монастирських осель слугували добрим захистом для мешканців монастиря, житлових споруд, а також монастирського майна. За характерними рисами, ознаками та поверхневими слідами також добре простежується в центральній частині місце знаходження храму, а також житлові, господарські та інші приміщення монастиря⁷³¹.

Варто зазначити, що з появою оборонних укріплень чіткіше “вирисовується” планувальна структура середньовічних монастирів та їхні територіальні межі.

Водночас зауважено, що після появи храму та оборонних укріплень більшість житлових будівель монастирів втрачає традиційну просторову орієнтацію, яка була характерною на ранньому етапі поширення чернецтва. Своєю архітектурною особливістю спорудження серед багатьох

⁷³⁰ Берест Р. Я. Основні підсумки археологічних досліджень давньоруського чернечого комплексу в Уневі (1999–2002 рр.). – С. 7–9.

⁷³¹ Берест Р. Я. Звіт. Археологічні розвідкові археологічні дослідження давньоруського монастиря біля с. Мостище Перемишлянського р-ну Львівської обл. – С. 12–23.

давньоруських чернечих пам'яток помітно виділяється чоловічий Преображенський монастир, який розміщений поблизу смт. Підкамінь Бродівського р-ну Львівської обл.

На думку львівського архітектора Михайла Рожка, монастирський храм св. Преображення було споруджено на вершині масивного каменю, який виступає приблизно на висоту 15 м над вершиною високого пагорба. На кам'яній основі Велетня дослідник зафіксував численні пази, заглиблення, врізи та врубки, у яких, на його думку, колись були закріплені дерев'яні конструкції культової споруди.

Важливо, що у своїй публікації М. Рожко не лише подає опис виявлених на Камені архітектурних деталей, а й робить гіпотетичну спробу реконструкції зазначеної вище наскельної пам'ятки, яка, на його думку, припинила існування у XIII ст.⁷³²

На основі реконструкційної композиції, яку подав М. Рожко, можна відзначити, що храм також займав центральне місце у планувальній структурі забудови давньоруського монастиря в околиці села Підкамінь. Важливо, що таку ж особливість планування зафіксовано на основі результатів археологічних досліджень середньовічних монастирів в Уневі⁷³³, Галичі⁷³⁴, Холмі⁷³⁵, Перемишлі та інших чернечих пам'яток галицьких земель⁷³⁶.

Інший дослідник давньоруської пам'ятки чернецтва у Підкамені – М. Бандрівський навіть зазначив про вірогідність існування захоронення у вирубаному нішоподібному заглибленні, розташованому на вершині кам'яної скелі⁷³⁷. Проте зазначені дослідники не зуміли виявити на території монастиря в Підкамені жодної житлової споруди і тим самим повно реконструювати монастирську обитель давньоруського часу.

У 2005 р. експедиція Львівського національного університету імені Івана Франка провела розвідкові археологічні роботи на території монастиря в селищі Підкамінь та в його недалеких околицях. Виконання пошукових археологічних робіт відповідало нашій тематиці наукових досліджень. Поблизу Каменя виявлено заглиблене середньовічне напівземляне житло

⁷³² Рожко М. Про деякі оборонні Преображенські монастирі XIII ст. в Галичині // Лавра. – 1999. – № 1. – С. 46.

⁷³³ Берест Р. Я. Основні підсумки археологічних досліджень давньоруського чернечого комплексу в Уневі (1999–2002 рр.). – С. 7–9.

⁷³⁴ Аулих В. В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. – С. 133–150.

⁷³⁵ Czołowski A. Ruś Czerwona. Pogląd na jej zabytki przedhistoryczne i pomniki sztuki // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1887. – Т. II. – С. 23–39.

⁷³⁶ Берест Р. Давні монастирі Прикарпаття. – С. 137.

⁷³⁷ Бандрівський М. Наскельний могильник періоду раннього середньовіччя біля смт. Підкамінь на Бродівщині // Історія релігій в Україні. Тези доповідей II-го Круглого столу. – Київ–Львів, 1992. – С. 5–6.

монастиря⁷³⁸. Напівземляна споруда була розташована на північно-західному крутому схилі пагорба, на вершині якого знаходиться кам'яний Велетень.

Варто зазначити, що місце розташування заглибленої житлової споруди давньоруської монастирської оселі в Підкамені ще раз підтверджує наведені вище на прикладі Унівського монастиря особливості у виборі середньовічними ченцями місць для створення поселень, тобто крутосхилів та важкодоступних ділянок ландшафту.

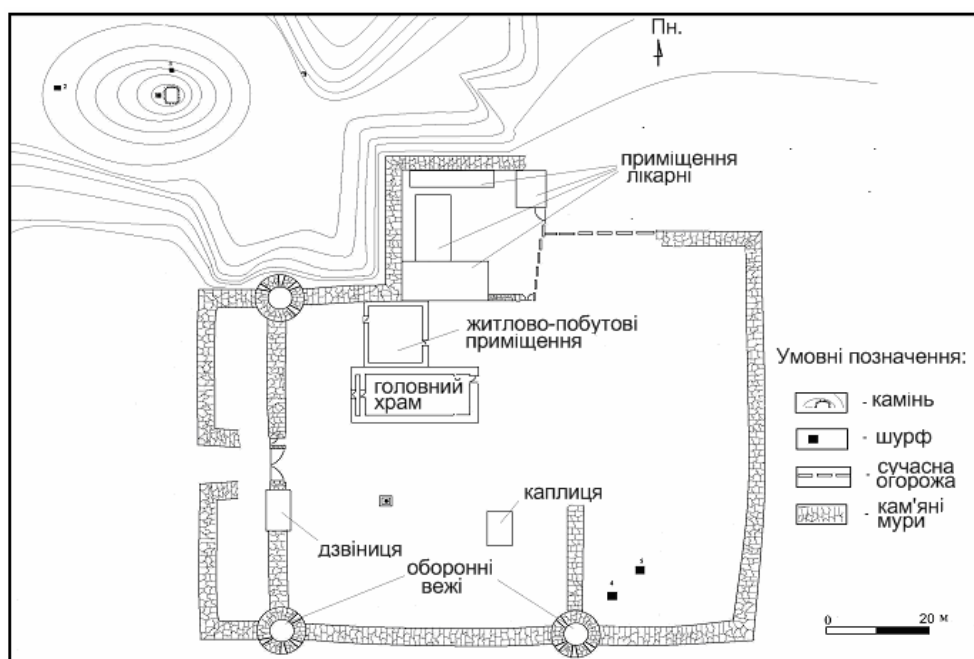

Рис. 47. Схематичний план виконаних розвідкових робіт на території та поблизу монастиря в с. Підкамінь Бродівського р-ну Львівської обл. 2005.

Косогір, на якому знаходилося земляне чернече житло має крутизну, що становить близько 35°. Місце знаходження житлової споруди є віддаленим на відстань 46 м в північному напрямі від найбільше виступаючої північної

⁷³⁸ Берест Р. Я. Звіт. Археологічне дослідження середньовічного Унівського городища та розвідкові роботи у монастирі с. Підкамінь Бродівського р-ну Львівської обл. у 2005 р. – С. 49–63; його ж. Дослідження монастиря в селищі Підкамінь на Львівщині. – С. 360–368; його ж. Розвідкові археологічні дослідження в околицях монастиря с. Підкамінь на Бродівщині // Фортеця. Збірник заповідника “Тустань” на пошану М. Рожка. – Львів, 2009. – С. 379–387.

приземної частини Каменя (рис. 47)⁷³⁹. Однак наголосимо, що віддалене розташування келій від приміщення храму не є характерним для чернечих пам'яток. Можливо, у цьому випадку приховується ще одна з особливостей у виборі місць для закладення келій.

У верхньому – ґрунтово-дерновому шарі розвідкового шурфа у Підкамені до глибини 0,2 м не виявлено жодних археологічних знахідок. Від глибини 0,2 до 0,55 м простежено залягання піщаного шару легко-коричневого відтінку, у якому знайдено кілька уламків грубої керамічної слабо випаленої обмазки та невеликі фрагменти тонкостінного керамічного посуду, які мали чорний лощений колір і є характерними для пізнього (нового та новітнього) періоду історії України. Приблизно на глибині 0,5 м від середнього рівня сучасної поверхні виявлено частину вапнякового каменя із добре вигладженою зовнішньою поверхнею. Його товщина становить 0,18–0,20 м. З північного боку на вапняковому камені виділявся відросток, що мав видовжену форму (фото 39). Враховуючи значне вигладження поверхні каменя, можна припустити, що він слугував мешканцям житлової споруди зернотеркою для розтирання та подрібнення зерна⁷⁴⁰.

Культурний шар, розміщений у котловані житлової споруди, залягав приблизно від 0,55 до 1 м. Він мав темно-коричневий колір, що найчастіше є властивим для перегнилої деревини (фото 39).

Унаслідок детального обстеження було встановлено, що творення культурного шару стало наслідком кількох причин. Його основу становлять органічні рештки зігнилої деревини, що, можливо, походять від конструктивних елементів будівлі чи конструкцій, які творили внутрішній інтер'єр келії.

В окремих місцях на свіжозрізаних стінках шурфа було зауважено невеликі приплюснуті кружечки, які нагадували поперечний переріз центральної частини округлої деревини з характерними для неї річними кільцями. Значне доповнення до органічного компоненту заповнення котловану склало рослинне накриття напівземляної житлової споруди, яке традиційно робили з травостою⁷⁴¹.

Окремі групи знахідок у заповненні ями житлової будівлі становили невеликі куски вапнякового каміння, фрагменти глиняної обмазки, уламки кераміки, дрібні кусочки деревного вугілля, кістки птахів, домашньої худоби та інші речові матеріали.

⁷³⁹ Берест Р. Розвідкові археологічні дослідження в околицях монастиря смт. Підкамінь на Бродівщині. – С. 379–387.

⁷⁴⁰ Берест Р. Я. Звіт. Археологічне дослідження середньовічного Унівського городища та розвідкові роботи у монастирі смт Підкамінь Бродівського р-ну Львівської обл. у 2005 р. – С. 49–63.

⁷⁴¹ Берест Р. Я. Розвідкові археологічні дослідження в околицях монастиря смт Підкамінь на Бродівщині. – С. 379–387.

У місці проведення розвідкового дослідження долівка споруди приблизно в середній частині шурфа знаходилася на глибині майже 1 м від рівня сучасної поверхні. Вона врізалася у тверду материкову основу, що в загальних рисах відповідає типологічним ознакам спорудження заглиблених будівель у часи Давньої Русі⁷⁴².

Основа долівки келії вирізана у світло-жовтій глиняній основі. Вона порівняно рівна, тверда, з наносним темно-чорним гумусоподібним шаром, що мав товщину приблизно 10–15 см.

Ймовірно, що долівку кілька разів поновлювали рідким глиняним розчином, що дало їй змогу її зафіксувати на загальному тлі стратиграфії заповнення.

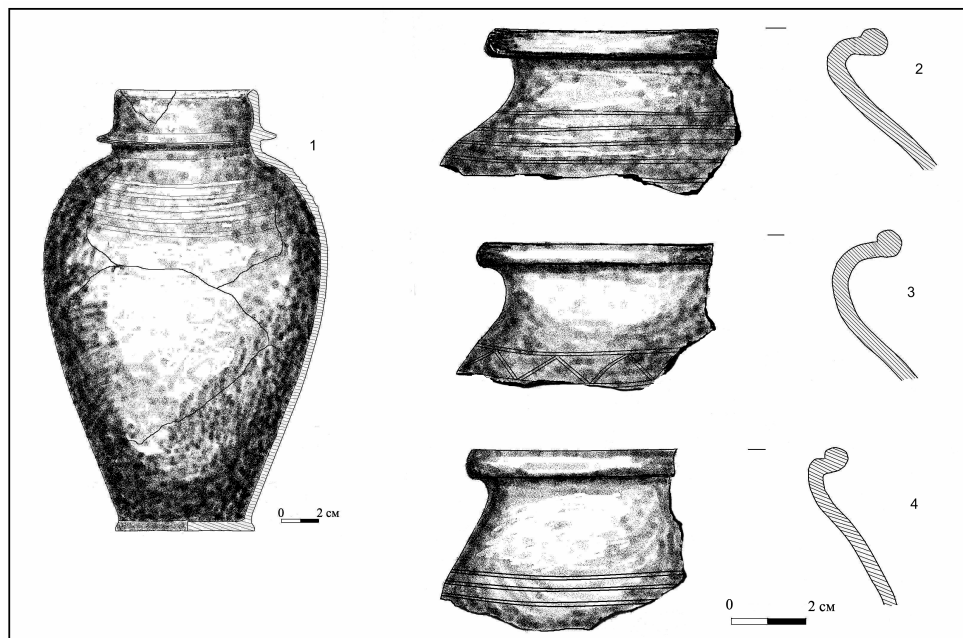

Рис. 48. Керамічні вироби XII–XIII ст. із заглибленого чернечого житла Преображенського монастиря смт. Підкамінь. Бродівського р-ну Львівської обл.

Серед знахідок, виявлених майже на рівні долівки житлової споруди, були уламки давньоруської амфори (рис. 48, 1), кілька фрагментів невеликих горщиків (рис. 48, 2, 3, 4), дрібні уламки невеликої миски, а також два вушка,

⁷⁴² Раппопорт П. А., Колчин Б. А., Борисович Г. В. Жилище // Древняя Русь. Город, замок, село. – С. 128–146.

які походять від керамічних покришок⁷⁴³. Зауважено, що якість керамічних виробів XII ст. порівняно з керамічними виробами XI ст. помітно зростає. Передусім, зменшується товщина стінок мисок, покришок, горщиків, урізноманітнюється орнаментация, покращується структура керамічного тіста, зростає ступінь випалу, міцність виробів, їхній естетичний вигляд тощо.

Варто зауважити, що подібні керамічні амфорки (рис. 48, 1) є рідкісними знахідками на давньоруських поселеннях. Дослідники їх датують XII – початком XIII ст. Фрагменти подібних керамічних виробів, прикрашених орнаментацияю, було виявлено у чернечих житлах княжого Галича (рис. 49)⁷⁴⁴.

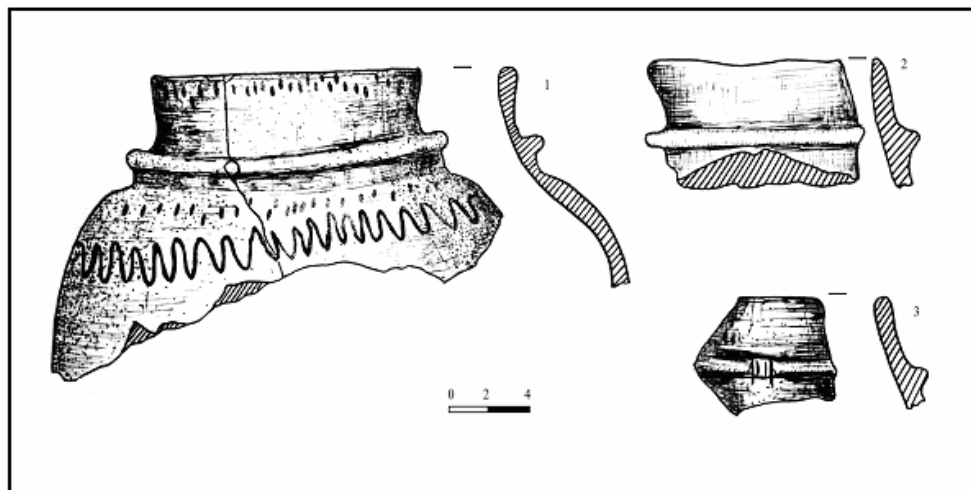

Рис. 49. Фрагменти давньоруських амфор із княжого Галича.
(За Ауліх В., 1979, табл. X).

Наведені на рисунках (рис. 48, 49) керамічні вироби мають характерні ознаки, які підтверджують їхнє виготовлення з допомогою гончарного круга. Вони мають орнаментацияю, виконану методом незначного заглиблення на

⁷⁴³ Берест Р. Звіт. Розвідкові археологічні дослідження на території монастиря в с. Підкамінь Бродівського р-ну Львівської обл. // Архів НДЛ-81 історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 62–63; його ж. Дослідження монастиря в селищі Підкамінь на Львівщині. – С. 360–367.

⁷⁴⁴ Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицького заgonу Прикарпатської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1979 році. – С. 19–24.

плечиках горщиків у вигляді прямих горизонтальних та зигзагоподібних ліній (рис. 48). Аналіз кераміки з келії в Підкамені та відповідні аналоги, виявлені на інших давньоруських пам'ятках галицьких земель⁷⁴⁵, дають підстави датувати вищезазначену чернечу житлову споруду монастиря періодом приблизно XII–XIII ст.⁷⁴⁶

Варто зазначити, що наявність побутових речових знахідок в келії, зокрема, давньоруського монастиря у Підкамені є вагомим свідченням існування келіотського устрою чернечої общини. Загалом келіотство виявилось домінуючою формою організації, яка побутувала упродовж усього середньовіччя.

Середньовічний монастир у Підкамені також мав навколишнє захисне укріплення, яке М. Рожко у своїй реконструкції подав у вигляді частоколу⁷⁴⁷. Така система захисту була поширеною в княжі часи. Слідів же від оборонного валу та рову поблизу монастиря в Підкамені не виявлено.

В княжу добу оборонні укріплення, споруджені навколо монастирів були необхідним засобом для забезпечення власного захисту. Як зазначав Іван Огієнко, свої житлові споруди та майно середньовічні ченці змушені були самі захищати⁷⁴⁸.

Навіть поблизу оборонних укріплень потужних городищ спостерігаємо захисні системи (насіпні земляні вали та рови), які, загалом, відповідали вимогам того часу. У роботі “Старий Галич” Я. Пастернак згадує про оборонні укріплення монастирів св. Іллі, св. Стефана, св. Юрія, св. Івана св. Іллі, св. Кирила та інші, що знаходилися поблизу потужних захисних укріплень княжого Галича⁷⁴⁹.

Отже, середньовічні чернечі заглиблені житлові споруди, які часто означають як земляні та напівземляні житла, є не лише свідченням еволюційних процесів у житлобудуванні, а й відображенням особливостей скромного чернечого побуту, матеріальної культури середньовічного чернецтва, форми устрою общини тощо.

⁷⁴⁵ Петегирич В., Павлів Д., Принада І. Поселення X–XI ст. біля с. Черчика на Яворівщині. – С. 285–286, 290.

⁷⁴⁶ Берест Р. Я. Дослідження монастиря в селищі Підкамінь на Львівщині. – С. 360–367.

⁷⁴⁷ Рожко М. Про деякі оборонні Преображенські монастирі в Галичині // Лавра, 1999. – № 1. – С. 46.

⁷⁴⁸ Огієнко І. Українське монашество. – С. 88.

⁷⁴⁹ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – С. 67.

Розділ VII

НАЗЕМНІ ЖИТЛА ТА ПОБУТОВІ УМОВИ ЧЕНЦІВ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ОБИТЕЛЕЙ ГАЛИЧИНИ

Як свідчать літописні писемні джерела, в княжу добу багато монастирів існувало поблизу більших сільських та міських поселень. Відомий археолог Б. Тимошук відзначав поступово зростаюче значення християнства у житті давньоруського суспільства, що, на його думку, сприяло переміщенню багатьох галицьких монастирів уже в XII ст. на територію укріплених поселень⁷⁵⁰.

Проте літописні джерела та археологічні матеріали дають підстави зазначити, що монастирі, які були створені на укріплених поселеннях (городищах), у багатьох випадках репрезентують окрему групу чернечих пам'яток. Здебільшого їхнє заснування належало світським особам – ктиторам (князям, боярам тощо), які нерідко ставали їхньою власністю, княжими родинними чернечими оселями та родовими усипальнями.

На думку вітчизняних дослідників, така традиція прийшла на українські землі з Візантії разом з християнством⁷⁵¹. Це явище породило особливий статус світських осіб в житті монастирів, що означувалося як опікунство, ктиторство чи патронат.

Окремі княжі монастирі Київської Русі уже в XI ст. виділялися великим багатством. На підставі літописних повідомлень можна стверджувати, що початки великого монастирського землеволодіння та приватної власності саме були закладені з появою ктиторства у Давньоруській державі. Перші літописні відомості по майновий статус окремих монастирських осель належать до початку XI ст. Автори давньоруських літописів залишили свідчення, як з доброї благочинної волі та ласки руських княжичів багато монастирів стали володарями великих земельних угідь, лісів, багатьох “*сель и съ челядью*”⁷⁵².

⁷⁵⁰ Тимошук Б. Василів – місто Галицької Русі. – Чернівці, 1993. – С. 6.

⁷⁵¹ Chverenchuk M. Natura ed essenza della vita religiosa nel CSEO (cann. 410–411). – S. 15–18; Приселков М. Д. Афон в начальной истории Киево-Печерского монастыря // Известия отделения русского языка в словесности. – С. Петербург, 1912. – № 2. – С. 186–197.

⁷⁵² ПСРЛ. – Санктпетербургъ, 1845. – Т. II. – С. 82.

Патронат значною мірою сприяв появі майнової диференціації серед монастирів, перетворенню їх у категорію великих феодалів та землевласників. Тому статутна вимога матеріальної убогості чернецтва, на якій наголошує низка статей чернечого Типікону, втрачала актуальність⁷⁵³. Вплив світської княжої влади на монастирське життя надавав багатьом статутним положенням чернецтва другорядного значення⁷⁵⁴.

Цікаво, що у зв'язку зі слабким розвитком державної інфраструктури та браком відповідних силових інституцій княжа влада використовувала окремі монастирі як місце для виконання покарань та ув'язнень. Як зазначено у літописі *“и оковавъ и посла Переяславлю, и всади в порубъ в монастырь святого Иоана”*⁷⁵⁵.

Тому не випадково в період феодалної роздробленості Київської Русі (особливо у XII ст.) багато княжих монастирів, а особливо ті, які виділялися багатством, стали жертвами розбійних нападів та грабежів. Про цю трагічну сторінку в історії давньоруських монастирських обителів зазначено на сторінках *“Повісті временних літ”* *“... и розъграбиха Кіяне съ Изяславом дома дружины Игорovy и Всеволожь, и села, и скоты, взяша имъня много въ домъхъ и в монастыряхъ”*⁷⁵⁶.

Велику небезпеку для давньоруського суспільства і в тім числі для середньовічних монастирів Київської Русі наприкінці XII ст., становили періодичні напади половців. Міжособні протиріччя між руськими князями сприяли половцям заходити далеко в глибинні райони давньоруських земель, нищити їх та грабувати.

У літописах не раз писали про згубні наслідки періодичних нашесть чужоземних половецьких орд на укріплені давньоруські городи, селища та монастирі. В одному з літописних повідомлень зазначено, що *“Того же лѣта (6604 (1095 р). прииде второе Бонякъ безбожнѣй, шолудивѣй, отай, хищникъ, к Киеву, и мало во градъ не вогнаша безбожнѣи, и зажгоша дома около града, и возвратившия на монастыре о пожгоша Стефанъ монастыр, и Деревлѣ, и Германечъ. И придоша на монастырь Печерскѣй намъ сущимъ по келіямъ опочивающимъ по заутренѣи и кликнула около монастыря и поставиша два стяга предъ враты монастырскими”*⁷⁵⁷.

Вірогідно, що також з половецькими спустошливими набігами на давньоруські землі варто пов'язувати сліди пожеж та руйнувань багатьох

⁷⁵³ Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. – С. 56–59.

⁷⁵⁴ Пекар А. Чернече життя Київської Русі в домонгольській добі (до пол. XIII ст.). – С. 37–45; Дубакін Д. И. Вліяніє християнства на семейний бытъ русскаго общества въ період до времени появления “Домостроя” // Христианское чтение. – С. Петербургъ, 1880. – С. 311–361.

⁷⁵⁵ ПСРЛ. – Санктпетербургъ, 1845. – Т. II. – С. 24.

⁷⁵⁶ ПСРЛ. – Санктпетербургъ, 1845. – Т. II. – С. 24–25.

⁷⁵⁷ ПСРЛ. – Санктпетербургъ, 1856. – Т. VII. – С. 9.

храмів, житлових та господарських споруд галицьких монастирів, що археологічно зафіксовано на багатьох пам'ятках, які датуються другою половиною XII – початком XIII ст.⁷⁵⁸

Про безчинства, котрі чинили половці на українських землях, літописець, сучасник подій зауважував: *“..намъ же бѣжащимъ за домъ монастыря, а другимъ возбѣгшимъ на полати въ церкви безбожныи же сынове Измаилове высѣ келяямъ, высекающее двери, и износяху еже аще обрѣтаху въ келяях; и посем пожгоша домъ святыя Богородица Владычица, и пришедъ ко церкви и зажгоша двери, и влѣше во притворъ у гроба теодосіева емлюще иконы зажигаху ...”*⁷⁵⁹

Навіть після утворення Галицького-Волинського князівства (1199) міжуособна боротьба на давньоруських землях не припинилася⁷⁶⁰. Нерідко жертвами цієї боротьби ставали монастирі та монастирське чернецтво. *“Тое же зимы, (6710). (1205 р.) генваря 2, взяли бысть Киевъ Рюрикомъ, и Олговичи, и всею Половечьскою землею, и сотворилося велико зло въ Руской земли, яково же не бывало отъ крещенія надъ Киевомъ, многи напасти быша надъ ними и взятія многи, но не якоже нынѣшнее зло стася надъ нимъ, не токмо бо едино Подоліе взяша, но и митрополию святую Софію разграбиша, и святую Богородицу Десятинную и вси монастыри, и иконы ободраша, а иные поимаша, и кресты честныя и сосуды священныя и книги, и порты первыхъ князей драгія, иже бѣху повѣшали ихъ во святыхъ церквахъ на память собѣ, то все полониша в полонъ; чернцы и черницы старые, также и попы, и слѣпныя и хромыя и глухія, и трудоватыя, тѣхъ всѣхъ изсѣкоша, а что младыхъ, а тѣхъ всѣхъ взяша иноплеменницы в полонъ и ведоша въ вѣжа своя ...”*⁷⁶¹

Давньоруські міста виділялися від сільських населених пунктів потужними захисними укріпленнями. Значною мірою міська захисна система виступала запорукою безпеки. Тому у міському житловому та чернечому будівництві вже з XI ст. широко практикували спорудження наземних жител зрубної конструкції. На багатьох середньовічних чернечих пам'ятках, особливо городищах Галичини домонгольського періоду, часто фіксуються сліди від пожеж. Зокрема, найбільш численні відомості про спалені чернечі житлові споруди XII–XIII ст. було зібрано під час археологічних досліджень княжого Галича в ур. Прокаліїв сад, Іллінське, Штепанівське, Іванівське, де за матеріалами досліджень Я. Пастернака у XII–XIII ст. існували давньоруські монастирі. Відомо, що монастирські оселі, розміщені на горі Гречище, в ур. Діброва, поблизу церкви св. Пантелеймона, мали потужні оборонні

⁷⁵⁸ Берест Р. Я. Основні підсумки археологічних досліджень давньоруського чернечого комплексу в Уневі (1999–2002 рр.). – С. 7–9.

⁷⁵⁹ ПСРЛ. – Санктпетербургъ, 1856. – Т. VII. – С. 9–10.

⁷⁶⁰ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 22–30.

⁷⁶¹ ПСРЛ. – Санктпетербургъ, 1856. – Т. VII. – С. 108.

укріплення. Крім того, зазначений дослідник навіть намагався відтворити планову структуру заселення княжого міста та визначити у ній роль та місце монастирських комплексів⁷⁶².

Однак місця знаходження усіх дванадцятьох монастирів княжого Галича ще й досі залишаються невідомими.

Багато нового про монастирські житлові споруди, що знаходилися у різних місцях Крилоської гори зазначено у наукових звітах В. Ауліха. За поданими описами дослідника, розташування багатьох монастирів відповідає давнім чернечим традиціям заселення важкодоступних місць. Одна з напівзаглиблених житлових будівель у плані мала майже квадратну форму (3,65×3,70 м). Середнє заглиблення долівки житла складало 0,9 м від рівня сучасної поверхні. У північно-західному кутку житлової камери розташована невелика за розмірами піч-кам'янка. На долівці келії виявлено значне скупчення гострих, різних за формою і розмірами колених вапнякових та річкових каменів. Вони не мали жодних слідів від термічного впливу, будівельного розчину, тощо⁷⁶³.

Про можливе призначення каміння, яке виявлено на долівці житла, В. Ауліх не висловлює жодних думок та припущень, лише на плані фіксує їхнє скупчення. Наголосимо, що для побудови розвалу невеликої печі келії така кількість каміння є надмірною, а інші кам'яні споруди у житлових камерах того часу не будували.

На основі відомостей, почерпнутих із наведених вище публікацій А. Пекара, митр. Філарета, І. Огієнка⁷⁶⁴ та інших авторів, наявність каменів у келійних приміщеннях треба розглядати як одну з особливостей житлового побуту середньовічних ченців. Ймовірно, що каміння, перш за все, є відображенням особливих традицій облагодження житлових споруд аскетів та анахоретів.

Щодо домінуючого у XIII ст. зрубного типу слабо заглиблених житлових споруд, то їх варто вважати перехідним будівельним типом житла на шляху еволюції від земляних до наземних будівель. Слід зауважити, що багато дослідників до групи напівземляних будівель відносять житла, середнє ґрунтове заглиблення котрих складає приблизно 1 м від рівня поверхні, тобто половину від загальної умовної висоти стінки житлової будівлі від рівня долівки. Проте, реально на практиці трапляється більше або менше ґрунтове заглиблення. Однак дослідники і такі будинки також означають напівземляними житлами. Очевидно, критерій визначення напівземляних жител є доволі широким та умовним.

⁷⁶² Пастернак Я. Старий Галич. – С. 67.

⁷⁶³ Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицького загону Карпато-Волинської археологічної експедиції за 1977 рік // Архів ІУ НАН України. – Оп. 2, од. зб. 653. – Табл. XVII.

⁷⁶⁴ Огієнко І. Українське монашество. – С. 94–103.

Долівка напівземляних келій, здебільшого, є рівною та досить часто земляною. Лише в окремих місцях вона легко “врізається” у нерівну материкову основу. Можливо саме тому, ґрунтову долівку чернечих жител періодично поновлювали рідким глиняним розчином⁷⁶⁵.

Наголосимо, що поновлення долівки нам не вдалося виявити у повністю заглиблених спорудах, де виділяється глиняна материкова основа, котра, переважно, відзначалася темно-чорним наносним шаром.

Під час проведення археологічного дослідження напівземляної житлової споруди на Чернечій горі в Уневі у вертикальному зрізі наносного темного шару долівки було простежено кілька почергових накладань характерних нерівних чорних пластів на тоненькі прошарки (приблизно 3–5 мм) світло-жовтого кольору. Вони, на нашу думку, свідчать про число поновлень земляної основи житла за допомогою рідкого глиняного розчину.

Як зауважив чернівецький дослідник І. Возний, у багатьох випадках зафіксувати основу напівземляної споруди та встановити її розміри вдається виключно за характерними ознаками земляної, підмашеної глиною долівки або відбитками балок стін⁷⁶⁶.

Тому кількість поновлень земляної долівки житла може слугувати важливим визначником для встановлення часу функціонування тієї чи іншої житлової споруди.

Як показують результати археологічних розкопок часто нову будівлю намагалися пристосовувати до розмірів старого котловану. Археологічна наука дає змогу зафіксувати певні конструктивні зміни у забудові. Зокрема, в місці знаходження напівземляної заглибленої споруди (VII) на Чернечій горі в Уневі було зафіксовано сліди трьох різночасових перебудов житла (фото 40).

Викопні напівземляні зрубні житла порівняно з будівлями каркасно-стовпової конструкції мають характерні ознаки фіксації у тому, що на долівці котловану і, особливо, по його периметру можна простежити відбитки нижніх балок стін, а іноді вдається виявити перехрестя їхніх кутових з'єднань. Важливо зауважити, що новий конструктивний тип житла свідчить про зміну навантаження, яке тепер припадало на стіни, а не на опорні стовпи споруди.

Простір, що утворювався між котлованом та дерев'яними стінами будівлі, вірогідно, з метою кращої гідроізоляції келії щільно забутовували жовтою залізистою глиною, яка має здатність затримувати воду та вологу. Такі гідроізоляційні стінки простежені під час археологічних досліджень

⁷⁶⁵ Берест Р. Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічне дослідження Унівського монастиря за 2002 рік”. – С. 14.

⁷⁶⁶ Возний І. Типологія житлових споруд X–XIV ст. в межиріччі Верхнього Сірету та Середнього Дністра. – С. 151–171.

багатьох напівземляних житлових споруд, що знаходилися на Крилоській горі у княжому Галичі⁷⁶⁷, а також на інших давньоруських пам'ятках⁷⁶⁸.

Порівняно із каркасно-стовповим типом келійних приміщень зрубна конструкція виявилася раціональнішою⁷⁶⁹. Зазначена конструктивна форма житла не викликає значних дискусій у дослідників щодо особливостей спорудження, адже відомо багато типологічних аналогій зрубних будівель, хоча вони належать до значно пізнішого часу. Під час спорудження житла вінці дерев'яних зрубів вкладалися на вирівняну та заглиблену частину напівземлянки на рівні долівки викопаного земляного котловану і далі поступово нарощувалися при допомозі балок до потрібної висоти.

Напівземляні житлові споруди зрубного типу на переломі XII–XIII ст. поступово отримують поширення в Галичині. У Середньому Подністер'ї на пам'ятках XII–XIII ст. також трапляються напівземляні зрубні житла, у яких в середній частині споруди, ймовірно, за давньою будівельною традицією, характерною для споруд каркасно-стовпової конструкції, продовжують існувати ями від стовпів⁷⁷⁰. На думку чернівецького дослідника багатьох житлових пам'яток Подністер'я Сергія Пивоварова, на стовпи, очевидно, опирався дах житлової споруди.

Напівземляні чернечі келії порівняно із заглибленими житлами мають чимало спільних рис та відмінностей, зі збереженням традиційних зовнішніх розмірів. Суттєвою різницею, яка виявляється на окремих пам'ятках між чернечими земляними та напівземляними спорудами, стало розмежування житлової споруди на окремі камери. Зокрема, земляні житла, в основному, були однокамерними, а в групі напівземляних – іноді появляються двокамерні та трьохкамерні.

Однією з характерних ознак стає кутове розміщення печі властиве для однокамерних чернечих житлових споруд, а центральне – для двокамерних. Для трьохкамерних споруд зафіксовано існування кількох вогнищ. Двокамерні напівземляні споруди зрубної будівлі творила легка поперечна стінка-перегородка, зроблена, ймовірно, із плетеної лози, яку було обмазано глиняним розчином. Часто поділ камери проходив над куполом печі. Тому можна допустити, що домашня піч, яка була розташована в середній частині будівлі, слугувала джерелом тепла для мешканців обох келій.

⁷⁶⁷ *Ауліх В. В.* З історії літописного Галича // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С. 121–131.

⁷⁶⁸ *Раппопорт П. А.* Древнерусское жилище (VI–XIII вв.) // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975. – С. 104–155.

⁷⁶⁹ *Возний І.* Типологія житлових споруд X–XIV ст. в межиріччі Верхнього Сірету та Середнього Дністра. – С. 155.

⁷⁷⁰ *Пивоваров С. В.* Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці, 2006. – С. 246–287.

Конструктивні зміни у внутрішньому плануванні келійних приміщень у XII – початку XIII ст., нам нашу думку, були викликані певними організаційними змінами у становищі галицького чернецтва.

Напівземляні житлові споруди були сухішими, зручнішими та отримали змогу мати природне освітлення у світлу частину дня за рахунок невеличких віконець, дверних отворів. Про ймовірність існування маленьких вікон у окремих напівземляних житлах Унівського монастиря свідчать знахідки у складі заповнення котловану житлової споруди дрібних уламків оболоней – тонкого віконного скла, яке мало товщину приблизно 1,3–1,5 мм.

Речові знахідки із напівземляних житлових споруд XII–XIII ст. Унівського монастиря репрезентовані численними фрагментами багатьох кружальних керамічних горщиків, покришок, мисок, кухликів, збанків, культовими та господарсько-побутовими речами. Значною мірою вони є відображенням примітивних побутових умов існування середньовічного галицького чернецтва. На підставі результатів археологічних досліджень та їхнього порівняння із вимогами “Правил ...” В. Рутського можна зауважити, що організаційний устрій окремих келій Унівського монастиря на початку XIII ст. набуває відображення окремих рис кіновії, хоча загалом община продовжувала перебувати на організаційних засадах келіотства.

Однією з важливих ознак переходу до кіновіального устрою чернечої общини є поява монастирського храму. Наприкінці XII ст. на Чернечій Горі в Уневі було збудовано невелику наземну дерев'яну церкву⁷⁷¹. Храм заклали на кам'яному фундаменті, який вдалося простежити лише фрагментарно. Його ширина становила приблизно 1,5–1,8 м⁷⁷². У складі піщано-вапняного розчину, який зв'язував каміння, зафіксовано подрібнену скарлупу яєць домашньої птиці (курей, гусей, качок). Значна частина фундаменту була розібрана раніше, можливо під час будівництва нової монастирської церкви, що відбулося наприкінці XVI – початку XVII ст.

У верхній, тобто приземній частині, яка виходила на поверхню ґрунту, фундамент був викладений за допомогою невеликих тонких добре випалених цеглин, які мали товщину приблизно 3–4 см. За характерними ознаками виявлені цеглини нагадують давньоруську плінфу.

Плінфа є характерним матеріалом, який використовували у монументальному будівництві в княжі часи для спорудження елітарних будівель. Відомо, що з плінфи було збудовано Десятинну церкву (XI ст.) та Золоті Ворота в Києві. Знахідки плінфи зафіксовано на багатьох пам'ятках Галичини. Зокрема, плінфу також добавляли до цегли-пальчатки (XVII–XVIII ст.) під час будівництва притвору головного храму монастиря в

⁷⁷¹ Берест Р. Я. Звіт про результати археологічних досліджень давнього Унівського монастиря у польовому сезоні 2001 року // Архів ІА НАНУ. – С. 5–36.

⁷⁷² Берест Р., Берест Л. Унівські монастирі. – С. 16–18.

Підкамені Бродівського р-ну⁷⁷³. Плінфою та квадратними керамічними плитками (20×20×4 см) була викладена долівка храму на Чернечій горі в Уневі⁷⁷⁴.

Крім того, уламки тонких цеглин було знайдено і під час археологічних досліджень в'їзної монастирської брами та знівельованих оборонних валів Унівського монастиря, що знаходяться в підніжжі Чернечої гори⁷⁷⁵.

Важливо, що окремі знахідки тонких цеглин виявлено серед будівельних матеріалів значно пізнішого часу (XV–XVII ст.), що дає підстави припустити, що давньоруська цегла могла потрапити на румовище та у насипні вали як будівельний матеріал у значно пізнішому часі з раніше споруджених об'єктів.

Чимало писемних відомостей та археологічних матеріалів свідчить про значний розвиток монастирського життя на українських землях наприкінці XII – початку XIII ст.⁷⁷⁶ На цей час монастирі стали важливою складовою частиною Галицько-Волинського князівства. Особливе місце серед городів займав княжий Галич, де, як зазначає С. Мудрий, у домонгольський період існувало аж 12 монастирів⁷⁷⁷.

Татаро-монгольське нашествя на землі Русі внесло нові корективи у суспільне життя галицьких земель. Було зруйновано княжий Галич і усю його навколишню інфраструктуру⁷⁷⁸. Як зазначає В. Ауліх, пожежею, яка відбулася приблизно у середині XIII ст. завершується існування монастирських осель, які існували в ур. Юріївське (монастир св. Юрія)⁷⁷⁹, Прокаліїв сад (монастир св. Іллі?), Іванівське (монастир св. Івана) та в інших місцях. За результатами проведених розкопок Я. Пастернак зафіксував сліди спалених будівель в ур. Штепанівське (монастир св. Стефана)⁷⁸⁰, поблизу

⁷⁷³ Берест Р. Звіт про підсумки роботи по науково-дослідній темі. “Розвідкові археологічні дослідження території монастиря в с. Підкамінь Бродівського р-ну Львівської обл.” – С. 53.

⁷⁷⁴ Берест Р. Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічні дослідження Унівського середньовічного монастиря”. – С. 13.

⁷⁷⁵ Там само.

⁷⁷⁶ Крип'якевич І. Галицько – Волинське князівство. – Львів, 1999. – 219 с.; Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу // Лавра. – 1999. – № 5. – С. 45–64; Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. II. – С. 461–473.

⁷⁷⁷ Мудрий С. По василіанських монастирях Галичини // Галицька брама. – 1999. – № 1–2. – С. 2.

⁷⁷⁸ Грабовецький В. В. Галич – столиця Ростиславичів і Романовичів у міжнародних взаєминах XII–XIII ст. // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ – Галич, 1998. – С. 45–46.

⁷⁷⁹ Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у 1969 році. – С. 3–35.

⁷⁸⁰ Пастернак Я. Старий Галич. – С. 30–205.

Кирилівської церкви, де на думку В. Ауліха знаходився монастир св. Кирила і Мефодія⁷⁸¹. Археологічні джерела дають підстави стверджувати, що середньовічні монастирі також функціонували в ур. Над Погарищем, Діброва, Церквиська та інших⁷⁸².

Наприкінці першої половини XIII ст. багато відомих городів Галичини та монастирських обителей припинило своє існування. Зокрема, за археологічними даними, відомо про припинення діяльності монастиря св. Іллі, розміщеного у недалекій околиці княжого Звенигорода⁷⁸³. Приблизно в тому часі, як подає у спеціальному довідковому виданні львівський археолог І. Свешніков, було зруйновано великий монастир, що мав потужні оборонні укріплення та займав площу близько 6 га. Він був розміщений біля сучасного хутора Пліснесько, що розташований поблизу с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл. Було зруйновано також давньоруський монастир в ур. Монастирище, що існував на схилі Ясенівської гори поблизу літописного Пліснеська⁷⁸⁴, а також багато інших пам'яток

У місці знаходження дерев'яної монастирської церкви на Чернечій горі в Уневі також зафіксовано сліди великої пожежі. В окремих місцях кам'яної кладки фундаменту храму простежено скупчення вугликів деревини, попелу та інших характерних слідів впливу вогню. Глина долівки храму, на якій було викладено керамічну плитку, набула характерного цеглястого кольору. Більшість металевих знахідок отримали сильний перепал і легко розкладалися. Тому багато металевих предметів на місці пожежі не вдалося зібрати. Серед знахідок найбільшу кількість склали довгі залізні цвяхи ковальської роботи. Здебільшого збереглася лише та частина цвяха, яка, ймовірно, в момент пожежі знаходилася у деревині (рис. 50, 2, 4). Згини окремих цвяхів засвідчують їхнє колишнє практичне застосування у будівництві (рис. 50, 3).

Знайдено також невеликі скоблики, заціпки, пряжки, фрагменти тонких металевих смужок із невеликими отворами (рис. 50, 8), петлі, гачки, замки, дверні ключі, кухонні ножі, загострені пікоподібні знаряддя (рис. 50, 6),

⁷⁸¹ Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею у 1972 році. – С. 2–28.

⁷⁸² Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею у 1979 році. – 42 с.; його ж. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею у 1980 році. – 43 с.; його ж. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею у 1982 році. – 47 с.

⁷⁸³ Свешніков І. К. Довідник з археології України. Львівська область. – Львів, 1976. – С. 67.

⁷⁸⁴ Там само. – С. 46–47.

невеличкі завісики, металеві кутники, обручі від дерев'яних відер та цеберок, металеве окуття лопат тощо. Цікавими знахідками є залізні підківки від дерев'яного взуття (рис. 50, 7). На підставі аналізу виявлених речових матеріалів можна припустити, що пожежа Унівського монастиря відбулася приблизно в середині XIII ст.

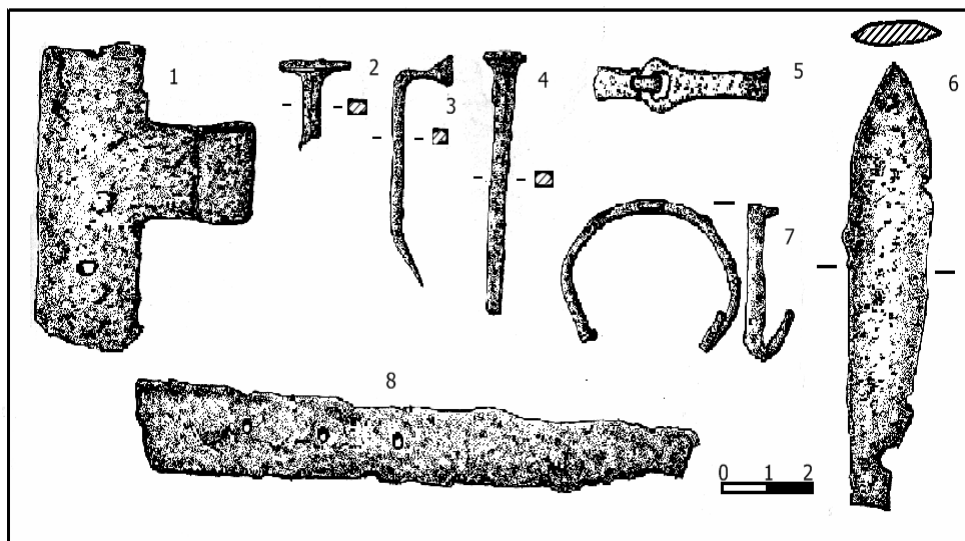

Рис. 50. Металеві вироби XII–XIII ст. із напіземляного чернечого житла Унівського монастиря. Чернеча гора. 2005.
(1 – дверна петля; 2, 3, 4 – цвяхи; 5 – застібка; 6 – пікоподібне знаряддя; 7 – підковка від дерев'яного взуття; 8 – металева планка).

На місці знаходження спаленого храму на Чернечій Горі в Уневі окремої уваги заслуговує знахідка значно пошкодженого ручного однорамного хреста (фото 42)⁷⁸⁵. Він був виготовлений зі срібла. Унаслідок високого термічного впливу срібло набуло характерного жовтого кольору. Сплавлені та сильно пошкоджені деталі знахідки (рамена, перехрестя, розп'яття, руків'я) свідчать, що температура сягала близько 1 000° С, адже температура плавлення зазначеного металу становить понад 960° С. Такі умови могли виникнути лише у суху та вітряну погоду.

Порівняно добре збереглося руків'я знахідки. Його виготовлено у вигляді рибини, у якої виділяється гладенька голова та тіло, що покрите

⁷⁸⁵ Берест Р. Ранньохристиянська символіка з Унева // АДУ 2004–2005 рр. – К., 2005. – С. 77–78; Берест Р., Берест Л. Стародавні Унівські монастирі. Історичний путівник. – С. 17–18.

лускою. На голові у металі вирізане продовгвате око та рот. Хвіст риби легко перекошений і в такий спосіб ніби творить символічне підраменне перехрестя хреста⁷⁸⁶.

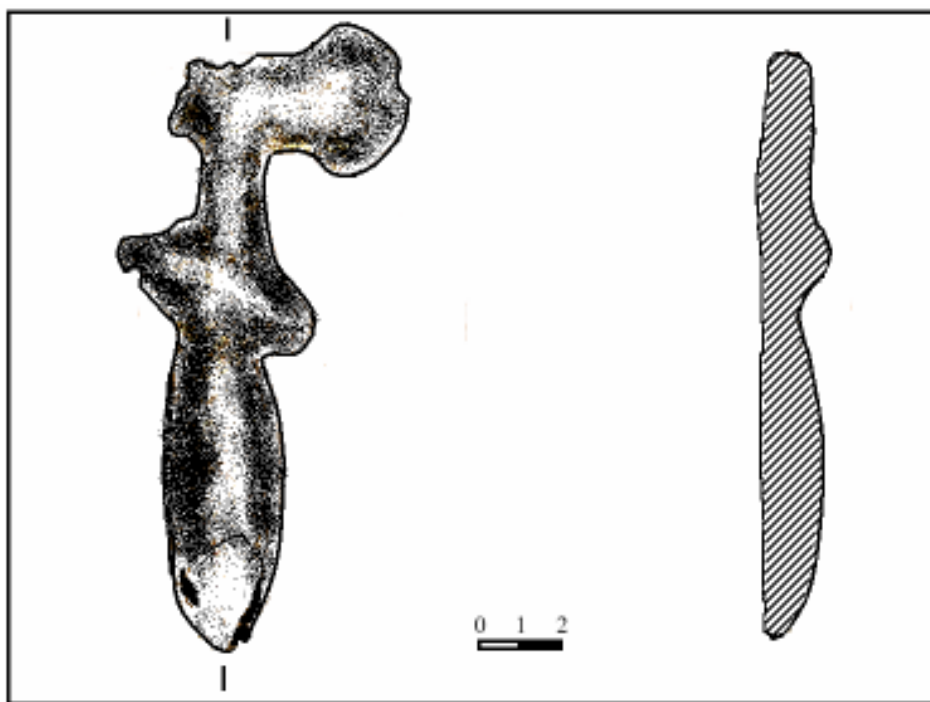

Рис. 51. Ручний хрест з приміщення храму на Чернечій горі в Уневі.

Зовнішнє оздоблення, традиційне розп'яття та христогорама реліквії, присуті є повністю знищеними (фото 42). На лицьовій поверхні знахідки простежуються характерні ознаки переплавленого розп'яття та сліди сплаву срібла з іншими кольоровими металами, що свідчить про колишнє оздоблення знахідки.

З технічних характеристик стародавньої християнської реліквії зазначимо, що довжина руків'я становить майже 70 мм, а максимальна його ширина – близько 35 мм. Характерна овальноподібна форма руків'я дозволяла досить зручно тримати хрест в руці (рис. 51).

Збережене рамено хреста має довжину приблизно 48 мм. На основі застосування гіпотетичних методів реконструкції втрачених частин знахідки

⁷⁸⁶ Берест Р. Звіт. Історико-археологічне дослідження середньовічного Унівського монастиря у 2004 році. – 78 с.; його ж. Ранньохристиянська символіка з Унева // АДУ в 2004–2005 рр. – К., 2005. – С. 77–78.

визначено, що загальна довжина (висота) хреста становила 160 мм, а максимальна ширина на рівні закінчення рамен сягала близько 100 мм⁷⁸⁷. Відшукати відповідну аналогію даному виробу досі не вдалося, хоча є низка подібних зразків. Знайдений хрест належить до групи чотириконечних хрестів. Підраменне перехрестя засвідчує його візантійську релігійну традицію.

Щодо особливого вигляду руків'я хреста, то загалом можна стверджувати про велике символічне значення риб у християнській релігії. Риба належить до числа найдавніших символів християнства⁷⁸⁸. Відомо, що приблизно до V ст. в християнстві символіка риб навіть мала більше значення, ніж зображення хреста⁷⁸⁹.

Варто зазначити, що ще й досі на багатьох середньовічних ілюстраціях християнських святинь і навіть у стародавніх храмах України можна зустріти зображення риб, морських якорів, маленьких ягнят, які також символізують давню християнську традицію.

На думку спеціалістів, специфічна форма рамена хреста є характерною для ранніх середньовічних візантійських релігійних традицій. Тому, вірогідно, що реліквія потрапила на Чернечу гору в Унів із Візантії ще в XI–XII ст. Можливо, що її принесли перші поселенці Чернечої гори, які були засновниками Унівського монастиря.

Пожежа, яка сталася на Чернечій горі в Уневі, наприкінці першої половини XIII ст. знищила не лише дерев'яний храм, а й кілька інших чернечих будівель. Під час археологічних робіт було відкрито дві спалені напівземляні келії, що мали однокамерну конструкцію та приблизно квадратну форму (приблизно 3,7–3,8×3,8–3,9 м).

В одній зі споруд знайдено лише скупчення каміння, розвал глинобитної печі, що мав добре випалений черинь. На долівці іншого житла серед дрібного каміння, кусків випаленої глини (яка могла походити з розвалу печі), побитого посуду, дрібних вугликів, переплавленої скляної маси у пласті сірого золистого ґрунту виявлено сильно перепалені кістки кількох осіб. Знайдено, здебільшого, потовщені кісткові з'єднання суглобів нижніх та верхніх кінцівок, фрагменти тазових кісток, зуби та інші остеологічні матеріали, які не вдалося ідентифікувати.

Кістки, що знаходилися на долівці, були у невпорядкованому стані, що відкидає будь-яку версію про їхнє захоронення. Антропологічні рештки виявилися розкидані по усій площі напівземляної житлової споруди, що може

⁷⁸⁷ *Берест П., Берест Л.* Стародавні Унівські монастирі. – С. 17–18.

⁷⁸⁸ *Bilczewski J.* Maniusz Acyliusz Głabryo. Studium archeologiczne z pierwszych czasów chrześcijaństwa // *Kwartalnik Historyczny.* – Kraków, 1892. – Z. III; *Goetz I.* Kirchengeschichtliche und Kulturgeschichtliche Denkmäler Altrussland nebst Geschichte des russischen Kirchenrechts. – Stuttgart, 1905. – 403 s.

⁷⁸⁹ Крест // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. – www.km.ru.

бути свідченням трагічних подій, які випали на долю мешканців Унівського монастиря. На основі знайдених у житлі супровідних керамічних речових матеріалів, які дають змогу датувати пам'ятку, трагічні події на Чернечій горі можна пов'язувати з результатами монгольського нападу на монастир.

На основі застосування однотипної вибірки антропологічного матеріалу та спеціальної методики наукових досліджень було встановлено, що у житлі загинуло приблизно 5–6 осіб. Широка та масивна форма, розвинута коренева система більшості зубних коронок свідчили, що жертвами стали особи чоловічої статі. Різний ступінь стертя зубної емалі та характерне відкриття дентину на поверхні окремих одонтологічних матеріалів відповідно до шкали, що визначає співвідношення стану зубів до віку індивіда, яку розробив відомий російський антрополог М. Герасимов, засвідчив, що вік потерпілих становив приблизно від 14 до 50 років⁷⁹⁰.

У спаленій житловій споруді монастиря на Чернечій горі виявлено кілька фрагментів посуду, який за ознаками є характерним для першої половини XIII ст. (рис. 52). Специфіка виготовлення даних керамічних виробів помітно відрізняється від наведених вище складом керамічного тіста, ступенем випалу, формою вінець та іншими ознаками. На внутрішній частині вінчиків горщиків часто зустрічається невелика закраїна, яка на думку дослідників, призначалася для встановлення покриття⁷⁹¹.

На фрагменті однієї із керамічних посудин зафіксовано сліди нерівних, ромбоподібних “пробоїн”, які, ймовірно, були зроблені у опуклій стінці колючим знаряддям (рис. 52, 3).

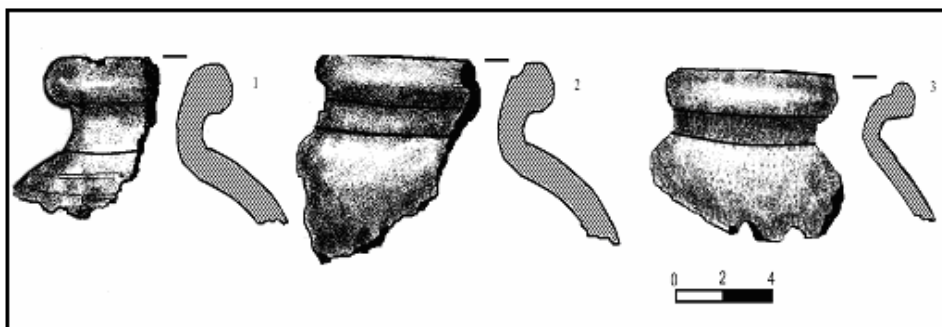

Рис. 52. Фрагменти вінець горщиків XIII ст. із земляних келій монастиря. Унів. Чернеча гора.

⁷⁹⁰ Берест Р. Методика краніометричних досліджень в археології. – Львів, 2002. – С. 7–9; Сеґеда С. Основи антропології. – К., 1995. – С. 39–40.

⁷⁹¹ Гунало В. К методике исследования керамических комплексов // Керамика как источник (подходы и методы изучения). – С. 47–49.

Подібні та добре збережені керамічні вироби середини XIII ст. були знайдені в княжому Галичі під час проведення археологічних розкопок в ур. Сад (рис. 53)⁷⁹².

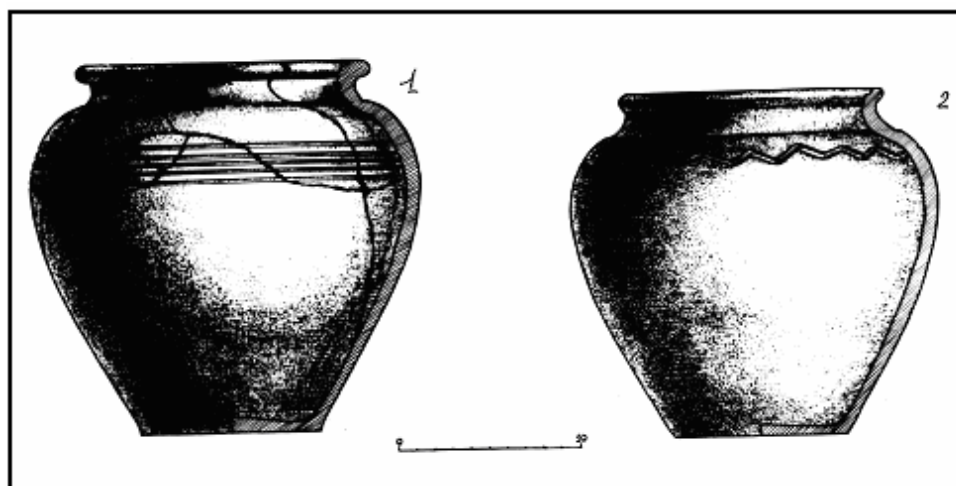

Рис. 53. Керамічні горщики XIII ст. із житлових споруд, виявлених в ур. Сад. Кринос. 1984. (За Ауліхом В., 1984).

Варто також наголосити, що у тому ж часі припиняє існування й Унівське городище. Під час археологічних робіт на городищі у кількох місцях поблизу насипного валу та рову під час їхнього перерізу також було зафіксовано сліди пожежі⁷⁹³.

Якщо монастир на Чернечій горі зумів відновити свою діяльність аж наприкінці XIV – початку XV ст., то діяльність поселення на місці Унівського городища вже ніколи не вдалося відродити. Приблизно в тому ж часі були знищені княжий Звенигород, Галич, Старгород та багато інших населених пунктів та монастирів, які на багато віків канули у небуття⁷⁹⁴.

⁷⁹² Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею у 1984 році // Архів ІА НАНУ. – Табл. XV.

⁷⁹³ Берест Р. Дослідження оборонних укріплень Унівського городища // МДАПВ. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 281–286.

⁷⁹⁴ Площанській В. А. О Монастырь и Церквах Дрогобичских // Науковий збірник Галицько-Русской Матицы. – Львовь, 1867. – С. 179–188; Петрушевичь А. С. Критико-историческіе разсужденія о надднестрянском городе Галиче и его достопамятностях. – Львов, 1888. – С. 302–303; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – 219 с. та ін.

Вище наведені відомості про ставлення монгольської орди до монастирів, до християнської релігії, до укріплених та відкритих поселень, до місцевих мешканців були неоднозначними. У науці давно побутує думка про загальне руйнівне значення навали монголів на давньоруські землі. Це підтверджують числені відомості та фактологічні матеріали, які широко відображені у науковій та науково-популярній літературі.

Проте через незначну джерельну базу даний період висвітлений в історичній науці фрагментарно. Варто зазначити, що серед археологів давно побутує думка, що в другій половині XIII ст. на землях Русі наступає певна “архаїзація” матеріальної культури населення⁷⁹⁵. У сільському житловому будівництві це відобразилося на поверненні від наземних до будівництва напівзаглиблених споруд. На думку Б. Тимощука, наземні житлові споруди зникають з поселень, а напівземляні знову на тривалий період стають домінуючим типом житла⁷⁹⁶.

Так само за наслідками монгольського завоювання земель Давньої Русі чернече життя опинилося за межами існування традиційних організаційних форм, колишніх структурних підпорядкувань тощо⁷⁹⁷.

З огляду на деструктуризацію суспільного та чернечого життя чимало галицьких монастирів перейшло на організаційні форми ідіоритмічного існування. Значення даного терміну учені виводять від грецького слова *idiorythmoi* – особливий, своєрідний, що може свідчити, що дана форма устрою чернечої общини найперше була властивою для Візантійської імперії.

У добу Середньовіччя зазначений термін знайшов своє місце і в латинській мові – *monasteria idiorythma*, що засвідчує значне поширення такого явища не тільки на галицьких землях.

Вважаємо, що серед ідіоритмічних монастирів Галичини можна виділити дві групи. Одну з них представляють ідіоритми, у яких постійно проживали ченці, іншу – коли монахи жили за межами своєї монастирської обителі. Виразною тенденцією ідіоритмів в чернечому житті виступали міграції з одного монастиря у інший. Можливо, переміщення ченців відбувалося у пошуках кращих та вигідніших для себе умов. Особливого розмаху це негативне явище набуло у XIV–XV ст. Багато монастирів існувало “без уставу й чернечого правила, як хто собі хотів”⁷⁹⁸. Йдеться про те, що в ідіоритмічних монастирях спільність проживання, що було характерним для чернечих общин кіновітів чи келіотів, не була обов’язковою. Причиною

⁷⁹⁵ Возний І. Типологія житлових споруд X–XIV ст. в межиріччі Верхнього Сірету та Середнього Дністра. – С. 156.

⁷⁹⁶ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К., 1982. – 206 с.

⁷⁹⁷ ЛННБ. – Ф. 3, спр. 275. – Арк. 2.

⁷⁹⁸ Пекар А. Доба занепаду українського чернецтва. – С. 85–87.

цього, ймовірно, також стали реальні умови, викликані монгольськими, татарськими та іншими нападами.

Як зазначає в своїй праці І. Огієнко, в ідіоритмічному монастирі кожен чернець тримав своє невеличке господарство, мав власне господарське заняття або ремісниче виробництво. Кожен інок сам шукав собі їжу, одіж та самостійно визначав свою працю. Отже, спільних трапезних в ідіоритмах також не було і їхнє велике релігійно-символічне значення, можливо через відсутність при таких монастирях нормативно-правових документів (статутів, правил і т. п.), не враховували. Іншими словами, як говорить Митрополит Іларіон “кожен по-своєму спасається”⁷⁹⁹.

Отже, в ідіоритмах чернець міг мати цінності, гроші, свою приватну власність, котру можна було розвивати. Це було грубим порушенням положень Типікону про убогість, ставлення ченця до багатств та до матеріальних цінностей, що знайшло відображення у ст. 10, 12, 13 чернечих “Правил ..” митрополита Веляміна Рутського⁸⁰⁰.

Загальним та спільним для ченців ідіоритмічних монастирів залишалося богослужіння і кладовище⁸⁰¹.

Таке становище багатьох монастирських осель, на нашу думку, викликало значне поширення на українських землях явища світського патронату над монастирями. Можна припустити, що у багатьох випадках патронат прикривався монгольським ярликом.

Негативне значення влади патрона над монастирем виявлялося у тому, що монастирі ставали не тільки його власністю, а й одним з важливих джерел отримання прибутку від різних видів виробничої та господарської діяльності ченців монастиря⁸⁰².

Чимало галицьких монастирів, які були власністю опікунів, ставали предметом торгівлі. Зокрема, на початку 1378 р. жінка Васька Дядковича за 20 гривень сріблом продала монастир ченців-калеників разом з церквою монастирю св. Івана⁸⁰³.

1 вересня 1443 р. у місті Буді Владислав Варненчук повідомив воєводу руського та старосту львівського Петра Одровонджа, що надав ктиторство в опіці над Унівським монастирем Михайлові Пінському⁸⁰⁴. Згодом опікунами Унівських монастирів (чоловічого і жіночого) були Федушко Любартович, Василь Балабан та ін.⁸⁰⁵

⁷⁹⁹ Огієнко І. Українське монашество. – С. 92.

⁸⁰⁰ Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. – С. 59.

⁸⁰¹ Огієнко І. Українське монашество. – С. 92.

⁸⁰² Монастырские вотчины и доходы // Энциклопедический словарь / Издатели Ф. Брокгаузъ, И. Ефрон. – Т. XIX. – С. 703.

⁸⁰³ AGZ. – Lwów, 1870. – Т. II. – S. 15–16.

⁸⁰⁴ AGZ. – Lwów, 1884. – Т. X. – S. 6.

⁸⁰⁵ Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі. – С. 81.

В іншому документі, який датовано 28 червня 1458 року зазначено, що галицький староста Станіслав з Ходеча за 25 гривень передав опікунство над Крилошанським монастирем з селами Підгороддя і Благовіщення Романові з Осталович. Цей документ опублікований латинською мовою (“*..nos Stanislaus de Chodecz Haliciensis etc. capitaneus significamus tenore presentium notitiam habituris, quia tutoriam monasterii Krylosiensis alias Opiekadnictwo nobis per serenissimum dominum nostrum Regem comissam nobili Romano de Ostalowice de minibus nostris comittimus et presentibus damus, donamus, coferimus cum omnibus et singulis...*”)⁸⁰⁶.

Про те, що чимало інших монастирських осель у середні віки стають предметом торгівлі та судових спорів засвідчує, вірогідно, те, що саме світське ктиторство та приватне володіння монастирями стали причиною того, що важливі суспільні питання християнської духовної місії монастирів, розвитку національної культури, освіти, науки, літописання, котрі активно велися при монастирях ще в домонгольські часи, поступово опинилися на другорядному плані⁸⁰⁷.

Проте висловлювали й інші погляди. Дослідник історії середньовічного чернецтва А. Пекар у чужоземному завоюванні давньоруських земель навіть бачить певне позитивне значення. На його думку, чимало православних монастирів зуміло раціонально скористатися ярликом і тим самим отримало змогу вийти з-під опіки та залежності від патрона чи власника, захистити своє суспільне значення, майно, володіння та незалежне існування від впливу світської влади⁸⁰⁸.

Проте завдяки деяким позитивним чинникам в другій половині XIII ст. було викликане помітне зростання загального числа нових монастирських осель⁸⁰⁹. Зокрема, наприкінці XIII ст. тільки у недалеких околицях княжого Львова, передусім під його оборонними стінами появилася низка українських монастирів. Здебільшого вони виникли в західному підніжжі Високого замку, тобто зі сторони Жовківського передмістя⁸¹⁰. Така особливість виникнення монастирських осель була відображенням давньої традиції у виборі місць створення чернечих поселень.

На жаль, якихось конкретніших матеріалів про житлові споруди зазначених пам'яток не появилася, адже значніших археологічних

⁸⁰⁶ AGZ. – Lwów, 1878. – Т. VII. – S. 94–95.

⁸⁰⁷ Русские монастыри на Угорской Руси // *Временник Института Ставропигийскаго*. – Львов, 1872. – С. 114–120; *Шкраб'юк П.* Монаший чин отців Василіан у національному житті України. – Львів, 2005. – 334 с.

⁸⁰⁸ *Пекар А.* Чернече життя Київської Русі в до монгольській добі. – С. 19–23.

⁸⁰⁹ ЛННБ. – Ф. 3, спр. 118.2, арк. 5–63; *Макарий.* Русские монастыри въ периодъ монгольській // *Христианское чтение*. – С. Петербург, 1861. – С. 145–204.

⁸¹⁰ ЛННБ. – Ф. 3, спр. 374. – Арк. 1–13; *Ваврик М.* По василіанських монастирях. – Торонто, 1958. – 286 с.; *Вечерський В.* Українські монастирі. – К., 2008. – 400 с.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

досліджень на цього роду пам'ятках у Львові дослідники досі не проводили. Відомо, однак, що були наступні монастирі:

Таблиця 7

№	Назва монастиря	Місце знаходження
1.	Св. Миколая Чудотворця	Жовківське передмістя
2.	Св. Онуфрія Пустинника	Жовківське передмістя
3.	Св. Михайла	Жовківське передмістя
4.	Св. Івана Богослова	Ур.Тарнавка, Високий замок
5.	Св. Івана Хрестителя	Старий ринок (ур.Сънавчинь)
6.	Успіння пресв. Богородиці	Біля будівлі Ставропігії
7.	Св. Юрія	Святоюрська гора
8.	Св. Прокопія	Святоюрська гора

Кожен із зазначених монастирів існував за межами захисних укріплень міста і, ймовірно, що кожен з них творив свою автономну одиницю з інфраструктурою, яка включала комплекс організаційних, житлових, культових, господарських, оборонних та інших компонентів. В історичній традиції дослідників ХІХ – поч. ХХ ст. неодноразово було зазначено, що засновниками, мешканцями та опікунами багатьох приміських монастирів Львова була Констанція (дружина князя Лева) та чимало представників з роду відомого галицького правителя Данила Романовича⁸¹¹.

На підставі аналізу документів та публікацій дослідників вважаємо, що галицькі правителі другої половини ХІІІ – початку ХІV ст. активно сприяли розвитку чернецтва у Галичині та поширенню ктиторства⁸¹². Зокрема, давно в історичній науці побутує думка, що на місці сучасного собору св. Юрія у Львові був монастир святого Георгія (Юрія), який було споруджено на місці колишнього печерного монастиря⁸¹³.

Цікавий історичний факт про постриг князя Василька та розбудову печерного монастиря на Святоюрській горі у Львові виявлено у архівних фондах ЦДІАУ у Львові (ф. 364). Наведено ім'я засновника монастиря та його соціальне походження, що є важливим для встановлення принципів заснування та заселення галицьких монастирів. За архівним джерелом: *“Князь Василюк постригъ в черцѣ и осѣвъ на той горѣ въ печерѣ. Для него велѣвъ князь Лев выставити деревяну каплицю на горѣ надъ печерою та побудувати келіѣ для черцѣвъ. Василюкъ збравъ въ томъ монастирку печерникѣвъ, що жили доси особняком, дав имъ певні правила чернечого*

⁸¹¹ ЛННБ. – Ф. 3, спр. 374, арк. 1–13.

⁸¹² ЛННБ. – Ф. 77, спр. АСП 672/ п. 23, оп. 4, арк. 270.

⁸¹³ Діба Ю. Про результати археологічних досліджень 1933 року в соборі св. Юра у Львові // Лавра, 1999. – № 5. – С. 31–37.

житя, а самъ ставъ першимъ игуменемъ. За підмогою князѣвъ они побудували собі просторый деревяный монастирь, а кн. Левъ выбудувавъ около 1280 р. для монаховъ церковь деревяну св. Юра зъ буковыхъ кльоцѣвъ⁸¹⁴.

Щодо особи Василюка, то нині існує кілька версій його походження. Наприклад, дослідник історії Галичини кінця ХІХ ст. О. Чоловський асоціював його з іменем литовського князя Войшелка. Хоча дане питання виходить за межі наших досліджень, варто зауважити, що польський історик Л. Зелінський вважав, що приблизно у 1280 році князь Василь, що був братом відомого галицького правителя Данила добровільно прийняв чернечий постриг. Він обрав собі помешкання у печері під горою в західній околиці Львова, саме в тому місці, де зараз знаходиться собор св. Юра⁸¹⁵.

Як зазначає Л. Зелінський, монастир із наземними спорудами на теперішній Святоюрівській горі заклав галицький князь Лев, який назвав його іменем великомученика Юрія. При цьому автор посилається на працю “Leopolis Triplex”, яка належить більш ранньому польському історичному Бартоломею Зиморовичу (1597–1677), а також твердить що за період свого князіння Лев заклав десять монастирів⁸¹⁶.

Однак автор не уточнює їхніх назв та місць розташування. Вірогідно, що саме цей факт згодом слугував багатьом авторам вагомою опорою під час трактування великої та особливої місії галицького князя Лева та його дружини Констанції у розбудові християнського життя в державі, що, ймовірно, сприяло появі численних грамот-фальсифікатів тощо.

Відомо, що і в багатьох містах Галичини після монгольського нашествия виникають нові монастирські оселі. Місця їхнього виникнення і далі відображають стародавню чернечу традицію у виборі місць для поселень. Зокрема, під Замковою горою в княжому Перемишлі в другій половині ХІІІ ст. появилися монастирі Успіння Пречистої Діви Марії, св. Миколи, св. Івана Хрестителя та Спаса, які налічували всього по 3–4 мешканці⁸¹⁷.

З архівних документів відомо, що в 1376 р. Спаський монастир Перемишля потрапив під патронат писаря Костя Сорочиця⁸¹⁸. Однак жодних відомостей про житлові споруди, побут мешканців перемиських монастирів, форми їхнього організаційного устрою та багато інших важливих питань нам виявити не вдалося.

Часто галицькі князі жертвували монастирям щедрі дарунки, навколишні села, земельні угіддя, луки та пасовиська, що сприяло

⁸¹⁴ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 364, оп. 1, спр. 191, арк. 10.

⁸¹⁵ Zielinski L. Pamiatki historyczne krajowe. – Lwów, 1841. – S. 76.

⁸¹⁶ Ibidem. – S. 77.

⁸¹⁷ Крак О. В Перемишлі, на Знесенню // Галицька брама. 1999. – № 1–2 (49–50). – С. 32; ЦДІАУ у Львові. – Ф. 364, оп. 1, спр. 191, арк. 80–84.

⁸¹⁸ Крак О. В Перемишлі, на Знесенню // Галицька брама. 1999. – № 1–2 (49–50). – С. 32.

поступовому перетворенню окремих монастирів у категорію багатих землевласників. Так, у власності уже згаданого монастиря св. Юрія, що знаходився в околиці княжого Львова, перебували села Білогорща та Рясна Руська із навколишніми землями. Про існування княжих та королівських грамот на зазначені населені пункти та земельні володіння твердить історик міжвоєнного періоду о. Роман Лукань⁸¹⁹.

Не тільки Святоюріївський монастир у Львові, а й чимало інших монастирів Галичини у середньовічні часи поступово трансформувалося із колишніх невеликих чернечих печерних камер аскетів, затворників, общин келіотів, протомонастирів у великі та багаті монастирські оселі. Проте про багато чернечих пам'яток доби середньовіччя досі відомо мало.

Так найдавнішу історію Угорницького монастиря, який знаходиться в селі Угорники, що поблизу Коломиї на Івано-Франківщині, сучасний дослідник М. Хавлюк також пов'язує з недалекими печерами, які розташовані на крутому березі р. Лопушанки. Автор публікації наголошує, що Угорницький монастир був утворений ще в другій половині XIII ст.⁸²⁰, хоча жодних фактологічних підтверджень не наводить. Свої аргументи автор у більшості випадків будує на логічних припущеннях, легендах та переказах місцевих мешканців. Звичайно, археологічні дослідження могли б відкрити багато нового про пам'ятку.

Як показали дослідження автора, саме в другій половині XIII ст. в північно-західному підніжжі Чернечої гори виникає новий Унівський чоловічий монастир. Після розорення та трагедії Чернеча гора майже на два століття потрапила у запустіння. Частину території колишнього монастиря зайняло чернече кладовище. Ймовірно, що виникнення нової чернечої обителі за межами розореної було викликане серйозними змінами в суспільному житті взагалі⁸²¹.

Про існування чоловічого монастиря в Уневі наприкінці XIII ст. свідчить Унівський пом'яник, у якому, як зазначає львівський дослідник І. Мицько, було вписано чимало осіб, що походили із відомого роду галицького князя Лева Даниловича і були похованими на монастирському кладовищі⁸²². На підставі цього можна припустити ймовірність існування княжого опікунства над відбудованим Унівським монастирем. В контексті писемної згадки Унівського монастиря потрібно згадати Лаврівський,

⁸¹⁹ ЦДДАУ у Львові. – Ф. 364, оп. 1, спр. 191, арк. 10–11.

⁸²⁰ Хавлюк М. Угорницький монастир. – Коломия, 1996. – С. 25.

⁸²¹ Берест Р. Дослідження оборонних укріплень Унівського городища. – С. 281–286; його ж. До питання про місце чорного духовенства у суспільному житті Давньоруської держави // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. Матеріали наукової конференції 16–18 березня 2000 р. – Чернівці, 2000. – С. 253–257.

⁸²² Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі. – С. 11.

Старосільський, Синевидський, Спаський⁸²³, Гошівський⁸²⁴ та інші монастирі, до заснування яких, ймовірно, також могли мати відношення представники тодішньої княжої влади.

Найважливішою складовою частиною будь-якого монастиря завжди були житла, адже саме житлові споруди несуть найбільше інформації про пам'ятку, побут, матеріальну культуру, господарську, виробничу та іншу діяльність, форму організаційного устрою общини та багато інших свідчень. Проте контури чернечих напівземляних жител другої половини XIII–XIV ст. через незначне ґрунтове заглиблення споруд “читаються” археологами надзвичайно важко.

На основі археологічних обстежень, проведених під час виконання меліоративних робіт у внутрішньому дворі Унівської Святоуспенської лаври (1998), в перерізі дренажного рову зафіксовано північну сторону споруди, яку частково перекривало поховання та фундаменти митрополичих палат. Підмащена глиняним розчином долівка знаходилася на глибині всього 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Довжина будівлі в напрямі схід–захід становила приблизно 3,8 м. На незначній площі, яка виявилася не зруйнованою, знайдено кілька дрібних кусочків керамічного посуду, який за низкою ознак належить до керамічних виробів XIII–XIV та наступних століть (рис. 54, 1, 2).

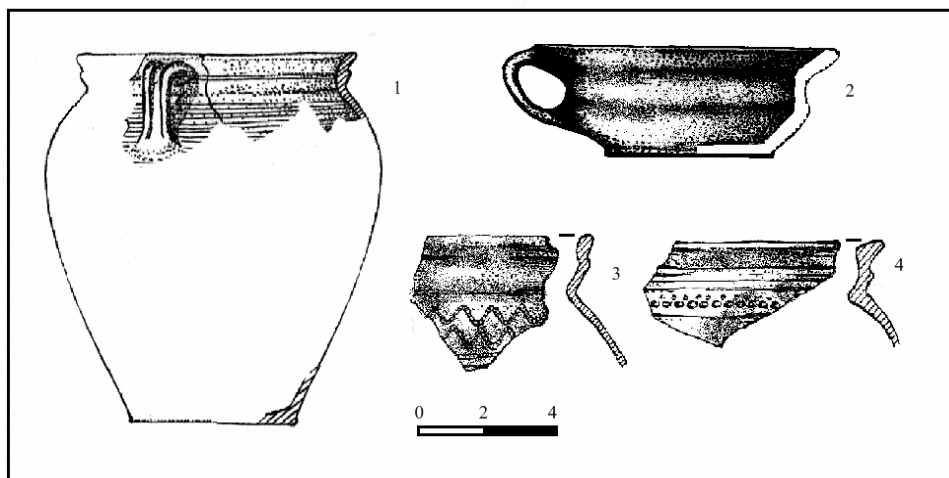

Рис. 54. Керамічні вироби та їх фрагменти з Унівського монастиря періоду пізнього середньовіччя.

⁸²³ Гуцаленко Т. Два інвентарі Святоспаського монастиря // Старосамбірщина. Альманах. – Львів, 2004. – Т. III. – С. 320–358.

⁸²⁴ Ваврик М. Историчний нарис чернечого життя та василіанських монастирів на Бойківщині. – Рим–Нью-Йорк, 1992. – С. 23–26.

Знайдено також кілька кусочків випаленої глиняної обмазки, яка могла походити з печі. У переважній більшості випадків контури житлових споруд нам вдалося простежити за характерними ознаками долівки. Так долівка багатьох напівземляних будівель XIV ст. лише в окремих місцях ледь “виходить” на материковий суглинок і становить темний, пористий шар, який дуже схожий до кольору давньої поверхні, що знаходиться за межами жител.

Наприкінці XIV ст. знову поширюються дерев'яні наземні та напівземляні житлові споруди зрубного типу. Грунтове заглиблення напівземляних будівель становить приблизно 0,5–0,7 м від рівня сучасної поверхні. Будівлі періодично перебудовували в земляних котлованах. Долівка жител – земляна, без слідів поновлення. Нерідко долівку вдалося локалізувати лише за площею поширення фрагментів кераміки, кістках тварин та птахів, втоптанями в неї, дрібними вугликами й невеликими кусочками випаленої глиняної обмазки та іншими залишками виробничої і господарсько-побутової діяльності.

Теж засвідчили результати археологічних досліджень, які було отримано під час досліджень житлових споруд давньоруського монастиря, що знаходиться біля с. Мостище Перемишлянського р-ну Львівської обл.⁸²⁵ Цікавим фактом є те, що у багатьох чернечих житлових спорудах замість домашніх глинобитних чи кам'яних печей зустрічаються звичайні вогнища, які розкладали на долівці в кутовій або приблизно в середній частині житла (фото 42).

До речі, зазначену особливість існування відкритих вогнищ в окремих житлах кінця XIII – початку XIV ст. зауважило чимало дослідників. Відомості про відкриті вогнища у житлових камерах отримані під час досліджень напівземляних житлових камер на поселенні Каплівка (ур. Рябий Яр). Як зазначає дослідник пам'ятки Б. Тимошук, житло мало розміри 3,9×3,9 м. Воно було опущене в земляну основу на глибину приблизно 0,7 м. У північно-східному куті на долівці житлової споруди знаходилося звичайне вогнище діаметром 1 м⁸²⁶.

Аналогічні житлові споруди зазначеного періоду були поширеними не лише у Галичині. Вони є добре відомими із результатів досліджень, які проводилися на поселенні у Григорівці⁸²⁷, Волинцеві та на багатьох інших середньовічних пам'ятках України, що підтверджує однаково домінуючу

⁸²⁵ Берест Р. Я. Звіт. Результати розвідкових археологічних досліджень монастиря біля с. Мостище Перемишлянського р-ну Львівської обл. у польовому сезоні 2007 р. – С. 9–17; його ж. Дослідження городищ біля сіл Підгородище і Мостище у 1997 році // АДЛУ. – Львів, 1997. – Вип. 3. – С. 24–30.

⁸²⁶ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К., 1982. – С. 171.

⁸²⁷ Петрашенко В. О. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – С. 117.

будівельну традицію, яка існувала у житловому будівництві на українських землях⁸²⁸.

Можна стверджувати про загальну нову тенденцію поширення примітивних опалювальних систем у житлових спорудах, що, на нашу думку, було відображенням реального побуту не тільки середньовічного українського чернецтва, а й усього суспільства.

Загалом наголосимо, що межі долівки чернечих жител XIV–XV ст. в ході розкопок чітко не виступають. У деяких місцях досліджень об'єктів складається враження, що стіни споруди є зсунуті в ту чи іншу сторону на 10–20 см. Можливо, що таке зміщення виникає унаслідок ґрунтових обвалів, чи від зміщення зігнилої деревини нижніх балок, що опинялися у житловому котловані, тобто за межами основних стін.

Будівлі і в цей час зберігають однокамерну конструкцію. Вони були зрубними, спорудженими із округлого дерева. Нижні балки стін жител лежали безпосередньо на земляній основі, що було однією з причин їхньої недовговічності.

На загал чернечі житлові споруди XIV ст. є невеликими (10–16 м²). В плані вони мають квадратну або ледь виражену прямокутну форму. Можна зауважити, що у XIV–XVI ст. зрубний наземний тип однокамерного житла та наступних століттях стає домінуючим на галицьких землях.

Як зазначає І. Возний, зрубні однокамерні житла будували “*способом рубки в обло*”. У кожній колоді вирізали кріпильну чашку. Вибірка чашки завжди проводилася на нижній балці⁸²⁹. Зав'язка кутових частин зрубів проводилася методом випуску кінців колод за стіни зрубу житла на довжину приблизно на 25–30 см. Вірогідно, що виступ деревини робили суто з практичних міркувань, бо з боку зрізу вздовж волокон дерев'яні колоди мають здатність промерзати досить глибоко, а впоперек стовбура – набагато менше, тому, як зазначає волинський дослідник М. Кучинко, випущені назвні кінці промерзали на певну відстань, а ріг будинку залишався теплим⁸³⁰. Тобто такий конструктивний захід виконували також з метою збереження теплової енергії.

Подібні за конструкцією та розмірами зрубні напівземляні однокамерні чернечі житлові будівлі зафіксовано під час археологічного дослідження експедицією Львівського національного університету ім. І. Франка середньовічного монастиря біля с. Мостище Перемишлянського р-ну

⁸²⁸ *Беляева С. А.* Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV вв. – С. 52; *Кучинко М.* Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. – Луцьк, 2002. – 321 с.

⁸²⁹ *Возний І.* Типологія житлових споруд X – XIV ст. в межиріччі Верхнього Сірету та Середнього Дністра. – С. 158.

⁸³⁰ *Кучинко М.* Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. – Луцьк, 2002. – С. 64.

Львівської обл. у 2007 р.⁸³¹, а також у підніжжі Чернечої гори в Уневі, де в другій половині XIII ст. було засновано новий чоловічий монастир⁸³².

Навколо монастиря створювалась потужна система захисту, яка складалася із оборонних валів, котрі мали ширину в підшві 13 м та висоту близько 6 м та ровів, ширина яких становила близько 20 м, а глибина – майже 3 – 4 м. Ще досі на притоці Гнилої Липи поблизу митрополичих палат Унівської Святоуспенської лаври є залишки стародавньої дамби, завдяки якій відбувалося наповнення захисної системи водою.

За планом спорудження оборонні фортифікації Унівського монастиря мали чотирикутну систему. Вона значно різниться із оборонними укріпленнями пам'яток давньоруського часу і навіть тогочасного Унівського монастиря на Чернечій горі. Можливо, що це було відображенням стилю західного оборонного мистецтва (рис. 55).

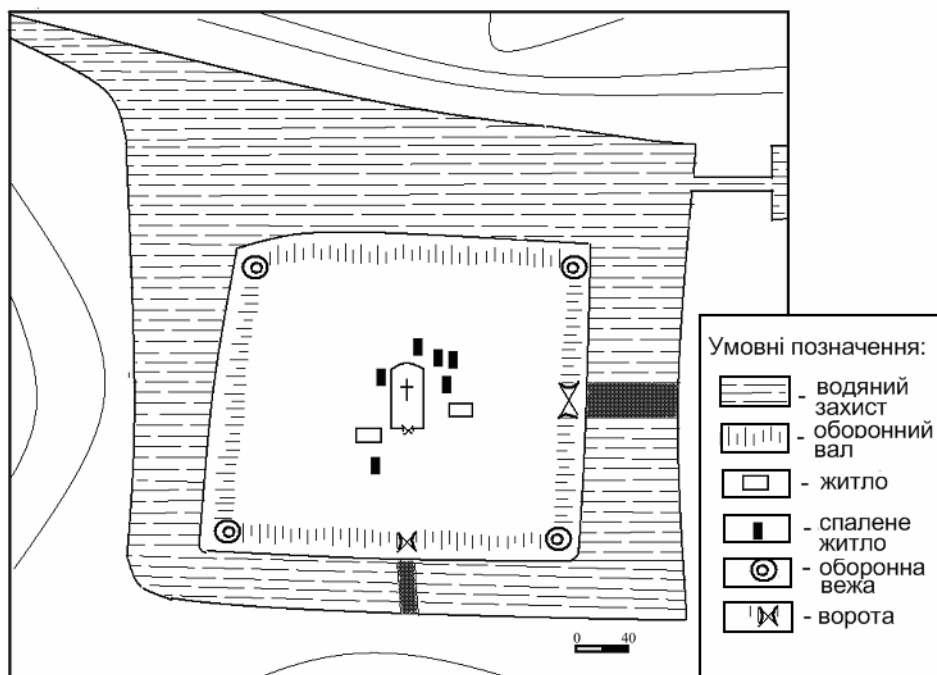

Рис. 55. Схематичний план забудови та оборонних укріплень Унівського чоловічого монастиря у XIII – XIV ст.

⁸³¹ Берест Р. Я. Звіт. Результати розвідкових археологічних досліджень монастиря біля с. Мостище Перемишлянського р-ну Львівської обл. у польовому сезоні 2007 р. – С. 9–17.

⁸³² Берест Р. Я. Археологічне дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі у 2000 р. – С. 272–273.

Планувальна структура самих же монастирів у пізньому середньовіччі є чіткіше вираженою. Порівняно добре її репрезентує план Унівського монастиря. Так в центральній частині монастирської оселі знаходилася дерев'яна церква. Навколо церкви розміщувалися невеличкі наземні житлові та господарські будівлі, котрі були захищені високим насипним валом та глибокими ровами. Із західного боку в оборонній конструкції існував прохід, а з південного – було влаштовано в'їзну дорогу у монастир. Для додаткового захисту в'їзна монастирська брама мала підйомний міст, що можна розглядати як характерне явище у системі середньовічної фортифікації.

Незважаючи на потужний захист, Унівський монастир в період XV–XVII ст. неодноразово переживав різні лихоліття. Зокрема, з дев'ятох зафіксованих споруд лише у двох не виявлено слідів пожежі (рис. 55). Відомо, що лише татари в XVI ст. кілька разів спалювали зазначену монастирську обитель⁸³³.

Добрим датуючим матеріалом чернечих житлових споруд XIV–XVI ст. є керамічні вироби пізнього середньовіччя, які відзначаються значною міцністю, багатою та пишною орнаментациєю, появою у внутрішній частині виробу скляної поливи (рис. 56).

Особливого значення під час проведення досліджень чернечих житлових пам'яток пізнього середньовіччя набувають нумізматичні знахідки⁸³⁴. Для житлових споруд польсько-литовської доби найранішими характерними знахідками є невеличкі мідні монети – так звані грошики руські із написом легенди на аверсі “MONETA RUSSIAE”, які за вказівкою польського короля Казимира III (1333–1370) після захоплення ним Галичини чеканили у Львові⁸³⁵.

В Уневі знайдено срібні менетні знахідки – так звані празькі гроші, які були в грошовому обігу у XIV–XV ст., мідні шеляги польської та литовської чеканки, які відносяться до часів правління Сигізмунда I, Стефана Баторія та інших правителів Речі Посполитої⁸³⁶.

Унікальну групу знахідок з жител становлять особисті культові речі, зокрема, натільні хрестики. Один із хрестиків XIV ст. відзначається символізованим зображенням Розп'яття та христогограмою, яку виконано церковно-слов'янським письмом (фото 43)⁸³⁷.

⁸³³ ЛННБ. – Ф. 77, спр. АСП-981/116, арк. 1–24.

⁸³⁴ Берест Р. Я. Звіт про результати археологічних досліджень давнього Унівського монастиря у польовому сезоні 2000 року // Архів ІА НАНУ. – С. 18.

⁸³⁵ Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник. – Тернопіль, 1998. – С. 96.

⁸³⁶ Берест Р. Я. Звіт про результати археологічних досліджень давнього Унівського монастиря у польовому сезоні 2001 року. – С. 8–12.

⁸³⁷ Берест Р. Середньовічний натільний хрестик з Унева // МДАПВ. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 237–238.

Починаючи з XVI – поч. XVII ст. в Галичині на чернечих пам'ятках домінують дерев'яні наземні житла. Одну групу становлять будівлі, основи яких були покладені на ґрунт або глиняну підсіпку, іншу – на кам'яних вимостках.

Новий тип чернечих житлових будівель на вимостках, які мали вигляд фундаментів, репрезентують наземні дерев'яні споруди зрубної конструкції. Цікаво, що відомості про житла, які були споруджені на кам'яних мощених основах, Михайло Кучинко наводить із окремих археологічних пам'яток Волині. Проте, датує їх ще другою половиною XIII – початком XIV ст. Зокрема, як свідчить згаданий автор, наземна житлова споруда у Рашкові знаходилася на кам'яній вимостці і мала зрубну конструкцію та зовнішні розміри 3,5×4,2 м⁸³⁸.

В результаті досліджень, проведених на низці чернечих житлових споруд пізнього середньовіччя, встановлено, що вимостку викладали з каменів на вапняному розчині⁸³⁹ або “на сухо”⁸⁴⁰ – тобто без використання зв'язуючого розчину.

Застосовуючи суху кладку майстри намагалися використати пласкі камені більших розмірів, щільно підігнати їх між собою, а також “зв'язати” шляхом поступового перекриття попередніх та поздовжніх швів каменями наступного ряду кладки.

Одну з великих наземних дерев'яних будівель, яка за керамічним комплексом знахідок відноситься приблизно кінця XVI ст. і була збудована на кам'яному фундаменті у вигляді кам'яної підмостки, досліджено на Чернечій горі в Уневі у польовому сезоні 2002 р.⁸⁴¹

Житлова споруда налічувала аж п'ять камер. Вона представляла велике багатокамерне келійне приміщення, у якому чотири камери мали житлове призначення і одна – господарсько-побутове. Кам'яна основа будівлі мала незначне заглиблення від рівня так званої денної поверхні XVI ст. З бічних сторін кладки (зовнішньої та внутрішньої) розміщували камені більших розмірів, а всередині простір між ними забутовували дрібним вапняковим камінням. Загальну довжина зовнішньої сторони фундаменту будівлі становила 5,4 м, ширина – близько 3,8 м. Ширина фундаменту споруди становила від 0,45 до 0,60 м.

⁸³⁸ Кучинко М. М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. – Луцьк, 2002. – С. 311.

⁸³⁹ Берест Р. Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічне дослідження Унівського монастиря за 2002 рік”. – С. 13–14.

⁸⁴⁰ Берест Р. Я. Звіт про результати рятівних розвідкових робіт та археологічних досліджень на території давнього Унівського монастиря Перемишлянського р-ну Львівської обл. // Архів ІА НАНУ. – С. 7–16.

⁸⁴¹ Берест Р. Я. Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічне дослідження Унівського монастиря за 2002 рік”. – С. 14.

Довшою стороною будівля із невеликим північним відхиленням (6°) була скерована по осі схід–захід. Заглиблення кам'яної підмостки від рівня денної поверхні сягало приблизно 0,3–0,4 м, а підняття над поверхнею ґрунту становило не більше 0,2 м. За супровідними нумізматичними знахідками дане житло можна датувати приблизно початком XVII ст. Велику групу речових знахідок представляють керамічні вироби, які виділяються багатством орнаментативної та вишуканою конфігурацією вінець (рис. 56, 1, 2, 3, 4).

Подібні типи кераміки є добре відомими з багатьох середньовічних поселень Галичини. Важливо, що їхнє датування виконано на основі монетних скарбів⁸⁴².

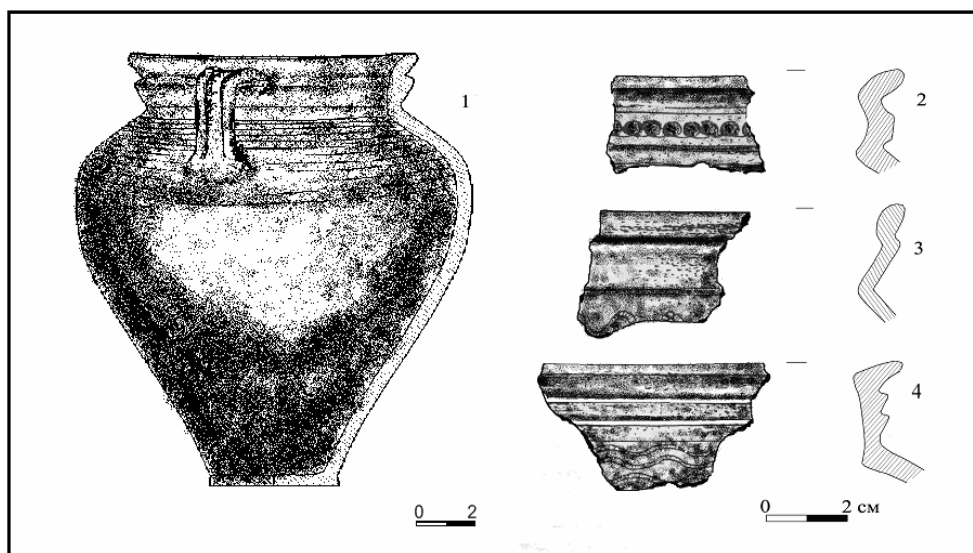

Рис. 56. Керамічний горщик та фрагменти вінець керамічних посудин XVI – XVII ст. з келій Унівського монастиря.

Внутрішня частина споруди була розділена дерев'яними стінками, які добре простежено завдяки помітному виділенню місць опорних стовпців кам'яної вимостки. У центральній частині споруди знаходився продовгуватий поперечний коридор, а обабіч коридору – дві печі (рис. 57).

Прямокутна основа печей була викладена з каменю на глиняному розчині на рівні денної поверхні XVI ст. Із зовнішньої сторони на печях відзначено кахельне облицювання. Кахлі відзначалися вишуканим рослинним

⁸⁴² Сवेशников И. К., Гупало В. Д. Керамика датированная кладами монет // Garncearstwo i kaflarstwo na ziemiach polskiech od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. – Rzeszów, 1994. – S. 139–142.

орнаментом, який в кутових частинах доповнено помітно виділеними хрестоподібними зображеннями (фото 44).

Як видно з поданої ілюстрації (рис. 57), чернечі келії пізнього середньовіччя були невеликими. В середньому житлова площа однієї житлової камери становила 3,2–3,5 м², що можна розглядати як одноосібне келійне проживання. Поява одноосібних чернечих жител засвідчує ймовірність переходу до нових організаційних принципів, які відповідають засадам кінівії.

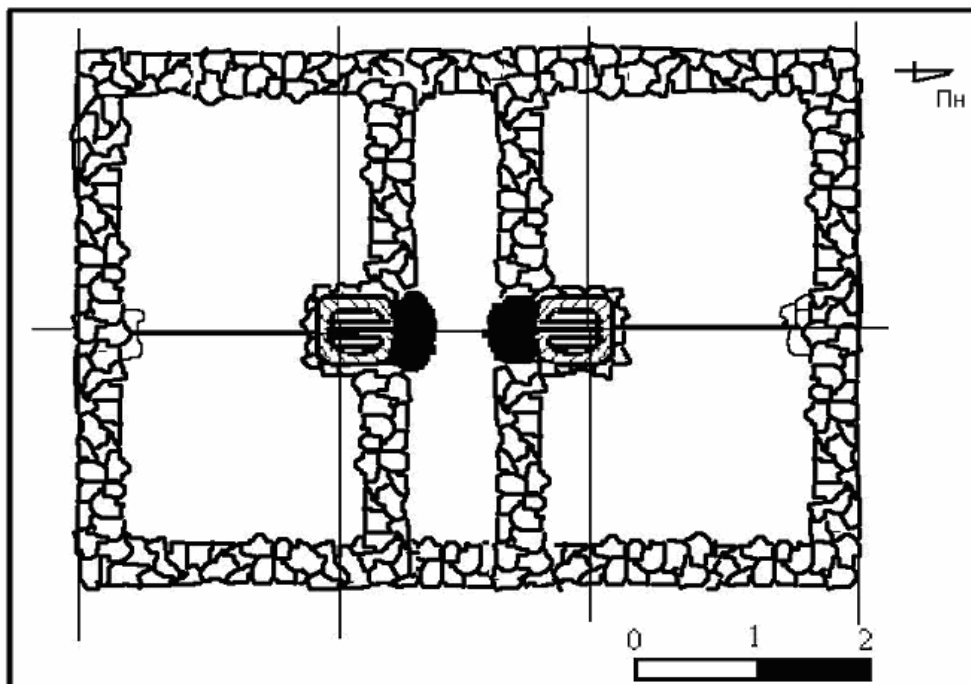

Рис. 57. План кам'яної вимостки п'ятикамерної житлової споруди
Унівського монастиря.

Варто наголосити, що житлові споруди, збудовані на кам'яних підмостках є також відомими із досліджень, які було проведено у Галичі в 1974 році. Як подає у науковому звіті В. Ауліх та частково показано на світліні (фото 35, 36) лише в одному польовому сезоні в ур. Качків, Собор та Церквище було виявлено фрагменти кількох кам'яних кладок⁸⁴³. Їх ширина

⁸⁴³ Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції та Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею за 1974 рік // Архів ІУ НАН України. – С. 34–38.

становила близько 0,6–0,8 м. Приблизно такою ж була їхня висота. У переважній більшості випадків камені були викладені будівельним методом “на сухо”.

Ймовірно, що споруди були великими, багатокамерними, однак автор не подає про це у звіті жодних відомостей. Можливо, що унаслідок попередніх руйнувань встановити окремі деталі не вдалося.

На підставі результатів, отриманих під час археологічних досліджень келій Унівських монастирів, житлових будівель середньовічного монастиря, що знаходиться біля с. Мостище Перемишлянського р-ну⁸⁴⁴, а також із врахуванням будівельних традицій XVII ст. було зроблено спробу відтворити вигляд наземного чернечого багатокамерного житла (рис. 58).

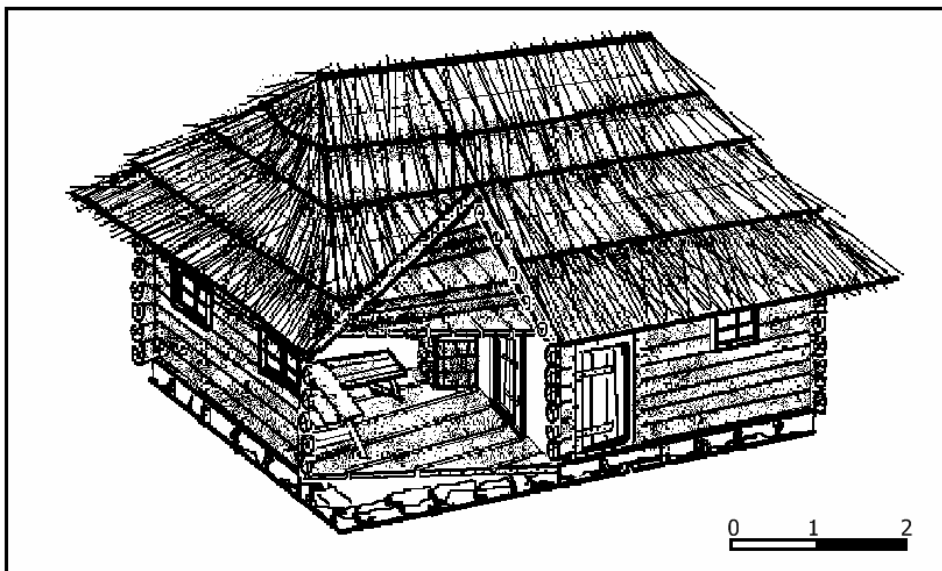

Рис. 58. П'ятикамерна житлова споруда пізнього середньовіччя Унівського монастиря за результатами археологічних досліджень. (Реконструкція автора).

Новим елементом інтер'єру чернечого житла в пізньому середньовіччі є кахлі. Найдавніші пічні кахлі з Унева є ручної роботи (фото 44). Вони без поливи з нерівною лицевою поверхнею, нерівними сторонами та бічними стінками. У середній частині кахля зображено міфічне “дерево вічного

⁸⁴⁴ *Берест Р. Я.* Звіт. Результати розвідкових археологічних досліджень монастиря біля с. Мостище Перемишлянського р-ну Львівської обл. у польовому сезоні 2007 р. – С. 7–16.

життя”, а в нижніх кутових частинах нанесено невеликі хрестики, котрі, вірогідно, також мали певне символічне значення. За відомими аналогіями та характерними ознаками (ручне виготовлення, довжина румпи тощо) найдавніші кахлярські вироби знайдені на Чернечій горі в Уневі можна датувати приблизно XVI–XVII ст.

Організаційна структура мала важливе значення у справі діяльності монастирських обителів. Як свідчать архівні матеріали, напередодні прийняття Берестейської унії (1596) переважна більшість українських монастирів Галичини не мала ніякого ієрархічного підпорядкування⁸⁴⁵. Водночас світське ктиторство над монастирями набуло ще більшого, нечуваного досі розмаху. Нерідко між ктиторами точилася запекла боротьба за право володіння монастирями.

Серед галицьких монастирів на особливу увагу заслуговує монастир св. Онуфрія Пустинника, що знаходився на Жовківському передмісті Львова. Його виникненню передувала невелика печера, споруджена на косогорі Високого Замку. У своїй історії він пережив періоди занепаду та зростання. Відомо, що після кількох десятиліть економічного “упадку” в 1463 р. діяльність Святоонуфріївського монастиря відновив львівський міщанин Стефан Дропан⁸⁴⁶. Потім короткий період благодійником (ктитором) монастиря був Констянтин Острозький⁸⁴⁷.

Наприкінці XVI ст. монастир св. Онуфрія знову опинився у важкому економічному становищі. Тут мешкало всього четверо ченців⁸⁴⁸. Щоб зберегти Святоонуфріївський монастир львівські “братчики” не лише допомогли збільшити його чисельно шляхом добровільного постригу в ченці, а й надали йому землі та 7% свого річного доходу, що складало 2 800 зл. Львівські міщани Стефан Кушнір та Андрій Кравець зробили грошову пожертву на придбання земель для потреб монастиря⁸⁴⁹.

Проте відсутність власного господарства та прибуткових виробництв, які б могли давати дохід у монастирську казну знову за короткий період поставили монастир у скрутне становище⁸⁵⁰.

Незабаром ігумен Унівського монастиря взяв на себе опікунство над Онуфріївським монастирем⁸⁵¹.

Чимало архівних документів свідчить про громадську допомогу монастирям. Зокрема, після грабіжницького наїзду татарської орди на

⁸⁴⁵ ЛННБ. – Ф. 3, спр. 116, арк. 88; *Мицько І.* Святоуспенська Лавра в Уневі. – Львів, 1998. – 319 с.

⁸⁴⁶ ЛННБ. – Ф. 77, спр. АСП-674, оп. 4, арк. 218.

⁸⁴⁷ *Вечерський В.* Українські монастирі. – С. 328.

⁸⁴⁸ Там само.

⁸⁴⁹ ЛННБ. – Ф. 3, спр. 374, арк. 4 зв.

⁸⁵⁰ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 684, оп. 1, од.зб. 22, арк. 1–11

⁸⁵¹ ЛННБ. – Ф. 3, спр. 374, арк. 6–6 зв.

Городищенський монастир Андрушко Мушатич із Сільця передав монастирю з маєтку свого батька колоду пшениці сокальської, колоду жита сокальського та колоду вівса сокальського⁸⁵².

Як свідчать архівні документи та публікації дослідників, наприкінці XVI ст. багато галицьких монастирів продовжувало існувати поза усякими організаційними межами та існуючими ієрархічними системами управління⁸⁵³.

Важливо зазначити проте, що наприкінці XVI – початку XVII ст. на галицьких землях простежується розвиток монастирського життя. З цього часу помітним є загальне число документів, пов'язаних із розбудовою монастирів, частішими серед архівних документів є відомості про заснування різних монастирських виробництв, оновлення чернецого життя⁸⁵⁴.

Однією із важливих подій на шляху розширення діяльності чернецтва в Галичині стала Берестейська унія 1596 року. Після її прийняття виразнішим стало організаційне впорядкування монастирських обителів Галичини⁸⁵⁵.

Першим важливим кроком на цьому шляху було закриття найбільш бідніших монастирських осель. Але в той час залишалося багато монастирів, які існували без “фундушу” та “прав”. На кінець XVI ст. такими були Кривецький, Лукіанський, Косівський, Березівський, Товмацький, Лаковецький, Котомийський, Радницький, Ботохівський, Звиняцький, Більчецький, Дорогівський, Лесницький, Топільницький та інші галицькі монастирі⁸⁵⁶.

Серед тимчасово закритих малочисельних монастирських осель є, наприклад, відомості про Віцинський монастир, що біля Дунаєва Бережанського повіту, де мешкав всього один монах на ім'я Іустч Вінчплавшивч⁸⁵⁷, який, ймовірно, мав хорватське походження. Проте жодних інших документів про пам'ятку та зазначеного ченця виявити не вдалося.

Подальша організація та становлення чернецтва на галицьких землях пов'язані з діяльністю галицького митрополита Велямина Рутського. 25 липня 1617 р. він скликав Собор ігуменів усіх монастирів Галичини для вирішення низки організаційних питань⁸⁵⁸. Одним із важливих питань, що

⁸⁵² ЛННБ. – Ф. 77, спр. АСП-674, оп. 4, арк. 193.

⁸⁵³ Там само. – Ф. 3, спр. 116, арк. 74; *Макарій*. Русские монастыри въ периодъ монгольській // Христианское чтение. – С. Петербург, 1861. – С. 145–204; *Огієнко І*. Українське монашество. – С. 89–134.

⁸⁵⁴ ЛННБ. – Ф. 3, спр. 275. – 111 арк.; там само. – Спр. 374. – 13 арк. та ін.; *Ваврик М*. По василіанських монастирях. – Торонто, 1958. – 286 с.; *Крип'якевич І*. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу. – С. 45–64.

⁸⁵⁵ ЛННБ. – Ф. 3, спр. 374, арк. 74.

⁸⁵⁶ Там само. – Ф. 77, спр. АСП-981/116, арк. 24.

⁸⁵⁷ ЛННБ. – Спр. 374, арк. 3.

⁸⁵⁸ Там само. – Спр. 116, арк. 78.

вирішувалось на Соборі, стало загальне прийняття настоятелями монастирів “Правил” чернечого існування⁸⁵⁹.

Зіставляючи результати археологічних досліджень та архівні матеріали, можна зауважити, що приблизно з початку XVII ст. керамічні побутові, господарсько-виробничі речові матеріали та інвентар майже зникають із чернечих келій. Зрідка поодинокими знахідками у келіях стають невеличкі горщики та мисочки.

Побутові керамічні вироби значно більших розмірів та речові знахідки у великих кількостях найчастіше виявляємо в будівлях, які, на нашу думку, слугували трапезними, коморами, побутовими, господарськими чи виробничими приміщеннями монастирів. Вірогідно, це варто пов’язувати із чинниками, що сприяли зростанню вимог до чернечого існування, поширенню чинності чернечих Статутів та більш суворому дотриманню правил чернечого існування у монастирях. Паралельно у планувальній структурі галицьких монастирів фіксується поява окремо виділених приміщень для спільної трапези, споруд для ведення господарських та виробничих занять.

На початку XVII ст. не тільки зростають загальні розміри наземних чернечих будівель, але й змінюється їхня внутрішня планувальна структура. Стало більше багатокамерних наземних споруд. У межах однієї будівлі творилися декілька розмежованих між собою житлових камер. Житлові камери багатокамерних будівель є набагато меншими за розмірами порівняно з однокамерними житловими земляними, напівземляними чи наземними спорудами.

Зменшення числа побутових знахідок в келіях багатьох монастирів дає підстави висловити припущення про певні зміни в системі внутрішнього устрою, правління та діяльності монастирів. Відсутність побутових речових матеріалів у келіях треба вважати як відображення поширення кіновіального організаційного устрою общини.

Кіновіальні або спільножитні монастирі за системою правління були побудовані на монархічний лад. Характерною ознакою монастирів кіновіального типу стала не лише характерна відособлена спільність проживання, а й те, що чернеча братія їжу, одяг, знаряддя та інше отримувала від монастиря, за розпорядженням його настоятеля. Водночас ченці зі свого боку усі свої старання і плоди праці віддавали на загальну потребу монастирської обителі.

На певному етапі еволюції чернецтва, приблизно на переломі XVI–XVII ст. як одна із форм чернечого існування на українських землях появляються монастирі-скити. Значення даного терміну походить від грецького слова “asketes”, що означає аскет, подвижник, що породило подвійне значення даного терміну.

⁸⁵⁹ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 358, оп. 1, спр. 47, арк. 1–180.

Нерідко скит розглядають як окрему, відмежовану общину монахів. У пізньому середньовічному християнстві скити слід асоціювати зі спробою очистити християнську релігію від відступництва, приспосібництва та інших негативних явищ чернечого життя, що виходило за межі чинного Типікону. Тому здебільшого скити виявилися закритими для сторонніх осіб⁸⁶⁰.

Основна суть існування скита полягала у об'єднанні ченців у монастирську організацію для спільного життя. Нерідко скити існували при монастирях – тим самим пропагуючи праведне чернече існування перед іншими членами общини. Навіть за дозволом ігумена даного монастиря скитяни обирали собі свого керівника (настоятеля). Загалом у скитах ченці більш суворо дотримувалися основних канонів чернечого існування⁸⁶¹.

Одним з найбільш відомих скитів в Галичині став Скит Манявський, який без сумніву було закладено в період відродження місця, ролі та значення християнського чернецтва на українських землях, що припадає на кінець XVI – початок XVII ст.⁸⁶²

За Статутом та відомостями Скитського патерика передбачалося не тільки розмежоване існування осіб в окремих житлових камерах, але встановлювали регламент на їжу, одягу, молитву, працю, тощо. Не тільки монахи, а й настоятелі кіновіальних монастирів не мали особистої власності, не могли передавати у спадок майно, дарувати чи роздавати його і т. д.⁸⁶³

Була встановлена та строго регламентована процедура вибирання ігумена монастиря. Зокрема, настоятелів кіновіальних монастирів в середньовіччі могли обирати лише ченці-“законники”. Згодом за поданням єпархіального архиєрея це рішення затверджував Синод.

Загалом упродовж XI–XVII ст. середньовічне чернече житлобудування на землях Галичини пройшло довготривалу та помітну еволюцію. Вона проходила у руслі складних військово-політичних подій, які в той час відбувалися на українських землях, а також на загальному тлі розвитку суспільно-побутових, господарських та виробничих досягнень. Від короткотривалих земляних келій з бідним інвентарем та примітивним домашнім вогнищем чернечі келії поступово трансформувалися у зручні та довговічні багатокамерні дерев'яні наземні споруди із кахельними печами та іншими належними умовами для проживання, які відповідали статутним положенням Типікону. Зібрані археологічні та писемні відомості та матеріали упродовж багатолітніх досліджень чернечих житлових пам'яток не тільки галицьких земель, а й інших регіонів, дають змогу дослідникам

⁸⁶⁰ *Целевич Ю.* Історія Скиту Манявського вразь зь Зборникомъ грамотъ, листовъ и деякихъ судовыхъ документовъ дотычныхъ того монастыря. – Львовъ, 1887. – 135 с.

⁸⁶¹ *Огієнко І.* Українське монашество. – С. 90–92.

⁸⁶² ЛННБ. – Ф. 77, спр. АСП 918/101, арк. 146.

⁸⁶³ Там само. – Спр. АСП 77/56. – 338 арк.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

класифікувати житлові споруди ченців за низкою характерних ознак. У хронологічній послідовності умови проживання ченців християнських монастирів змінювалися від заглиблених земляних камер анахоретів до створення зручних наземних багатокамерних житлових будівель. Близьке сусідство монастирських осель з міськими та сільськими населеними пунктами варто розглядати як взаємне переплетіння і взаємозбагачення світських та культових традицій, що сприяло поступовому зростанню християнської культури, освіти, утвердженню нового світогляду, якісно новому розвитку суспільної інфраструктури.

Висновки

Доба Середньовіччя є знаменною, складною, проте недостатньо вивченою в історії України. Видатну роль у становленні нових цивілізаційних відносин у житті середньовічного суспільства відігравала давньоруська держава – Київська Русь. Офіційне прийняття християнства, поширення слов'янської писемності, освіти та літературної творчості сприяли зростанню її міжнародного авторитету. Водночас період середніх віків став великим випробуванням для українського народу, якому довелось вести майже постійну боротьбу зі степовими протодержавними союзами кочових половецьких і печенізьких орд. Постійні військові конфлікти, а також нестихаючі внутрішні міжусобиці між князівськими кланами гальмували розвиток громадських, політичних, культурних, освітніх, виробничих, релігійних та інших інституцій.

У складних суспільно-політичних умовах середньовічних реалій опинилося українське чернецтво. Процес виникнення християнських монастирських обителів в Україні виявився далеко не простим суспільним явищем. Творцями монастирських осель виступали світські та духовні особи, просте общинне чернецтво, окремі ченці-анахорети і навіть місцеве населення. Іноді високий соціальний та майновий статус засновників ставав причиною майнової диференціації серед українських монастирів.

Від XIV ст., коли галицькі землі підпали під владу Польського королівства, українське чернецтво виявилось позбавленим єдиного духовного центру, стало організаційно розпорошеним. Тим не менше, воно продовжувало виконувати місію важливого духовного чинника в житті суспільства, поширювало писемність, робило фіксацію подієвої історії і формувало таким чином писемні джерела, засновувало школи, лікарні, розвивало професійну культуру, мистецтво, суспільну етику, пропагувало християнські традиції, нові звичаї та обряди, передові виробництва, надавало соціальну допомогу та підтримку населенню.

Особливий суспільний статус середньовічного українського чернецтва, а також перманентний та неоднозначний процес творення та діяльності монастирів неодноразово привертала увагу багатьох українських та зарубіжних авторів. Перші спроби наукового осмислення чернечого феномену в хронологічних рамках середньовіччя зробили ще в XIX ст.

М. Мацієвський, М. Коссак, Я. Головацький, І. Вагилевич, о. Макарій, А. Афанасьєв-Чужбинський, В. Деметрикевич, Ю. Сецінський, В. Площанський, А. Петрушевич, Е. Голубінський та інші. Різні аспекти існування та діяльності середньовічних українських монастирів і, зокрема, в Галичині піднімали відомі українські історики, археологи, мистецтвознавці та діячі: М. Грушевський, І. Шараневич, В. Антонович, І. Крип'якевич, М. Голубець, В. Карпович, Я. Пастернак, М. Кордуба, о. Р. Лукань, І. Огієнко, М. Ваврик та багато інших. Із числа зарубіжних дослідників заслуговують на особливу увагу публікації А. Зіглера, І. Гетза, Л. Мюллера, Х. Вердіра, А. Поппе, Л. Родлея та ін.

Історія середньовічного українського чернецтва має своїми джерелами вітчизняні та зарубіжні літописні відомості, різні групи писемних архівних джерел, описові твори, археологічні пам'ятки та матеріали, відомості топоніміки, петрогліфіки, епіграфіки, архітектури, що в комплексі творять вагомую базу для наукових досліджень.

У своєму розвитку середньовічне українське чернецтво пройшло періоди яскравого піднесення та глибокого занепаду. Втрата національної державності стала головною причиною того, що багато монастирів опинилися ізольованими від життя Національної Церкви. Занепад та припинення діяльності Галицької митрополії, місцевих єпархій, а також нижчих структурних ланок Церкви отримали реальне відображення на стані, перспективах, формах та розвитку чернечого життя. Все це призвело до розпорошення та ізоляції монастирського життя. Більшість галицьких монастирських осель упродовж середніх віків проводила відмежоване автономне існування без дотримання вимог Типіконів, Уставів, Статутів, а статутні норми та положення життя чернечих громад, що існували в раніші часи, зазвичай з покоління у покоління передавалися в усній формі.

Чимало найдавніших монастирських обителів в Галичині вже у княжі часи було створено у природних печерних порожнинах, які у часі появи та поширення чернецтва ніким не використовувалися. Особливе значення у процесі творення монастирів отримало християнське анахоретство, печерництво, ісихазм та інші форми чернечого аскетизму. Невеличкі одноосібні житла аскетів відзначалися примітивністю устрою та побуту. Вони зовсім не відповідали потребам людей, а могли задовільнити лише вимоги крайньої аскези. Дослідження печерних келій додало багато нової інформації про життя середньовічного чернецтва Галичини, засвідчило особливості формування та розвитку чернечих общин.

Анахорети, які населяли окремі печерні камери в одних і тих же більших печерних порожнинах, контактували між собою, з часом достосовували свої обителі до вимог строгого чернечого побуту. Нерідко чернечі подвиги анахоретів захоплювали собою населення краю. Під впливом

різних чинників лише окремі індивідуальні житла ченців зуміли перерости у скити, протомонастирські та монастирські інституції. Проте аскетичне чернецтво стало одним із вагомих складових частин на шляху створення монастирських общин кіновіального типу.

Загалом упродовж XI–XVII ст. житло та побутові умови чернецого буття на землях Галичини пройшли довготривалу та помітну еволюцію. Вони змінювалися під впливом економічного розвитку, суспільних і культурних процесів, військово-політичних подій. Від короткотривалих земляних келій з бідним інвентарем та примітивним домашнім вогнищем чернечі келії поступово трансформувалися у зручні та довговічні багатокамерні дерев'яні наземні споруди із кахельними печами і іншими належними умовами для проживання, що відповідали статутним положенням Типікону.

Зібрані писемні відомості та археологічні матеріали в процесі багатолітніх досліджень чернечих житлових пам'яток не тільки галицьких земель, а й інших регіонів, дають змогу дослідникам класифікувати житлові споруди ченців за низкою ознак, які є властивими для мирських жител. І хоч житлові споруди середньовічного українського чернецтва відзначалися простотою внутрішнього інтер'єру, бідним побутовим інвентарем та певними ознаками, що відрізняли їх від мирських житлових будівель, близьке сусідство монастирських осель з міськими та сільськими населеними пунктами сприяло взаємному переплетінню і взаємозбагаченню світських та культових традицій. Це стало важливим та дієвим чинником на шляху поступового зростання серед місцевого населення християнської культури, освіти, світогляду, піднесенню ролі Церкви і її монастирських осередків у всіх сферах суспільного життя.

Реальний суспільний стан галицького чернецтва сприяв появі та разом з тим практично упродовж всього досліджуваного періоду в монастирях спостерігається паралельне існування келіотських, кіновіальних, ідіоритмічних та інших організаційних форм, які часто виникали на традиційних особливостях анахоретства, відшельництва, ісихазму, печерництва, затворництва, а іноді тісно перепліталися з місцевими народними традиціями тощо.

У пізньому середньовіччі багато галицьких монастирів опинилося в складному переплетенні боротьби світської та клерикальної влади за право панування над монастирями, що негативно позначилось на чернечому житті. Внутрішні суперечності в духовному середовищі значно поглиблювалися зовнішніми умовами, які полягали у періодичних наїздах татарських завойовників на українські землі та супроводжувалися грабежами, руйнуваннями, пожежами тощо.

Незважаючи на складні умови виникнення, існування та значну ізольованість чернечих інституцій від мирського життя, особливо на раніших

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

етапах їх існування, багато середньовічних монастирів Галичини стали не тільки народними святинями, а й відомими центрами духовної культури, скульптурного мистецтва, іконопису, писемності, освіти, книгодрукування, технічних винаходів, виробництв, ремесел тощо.

У вивченні багатьох середньовічних пам'яток чернецтва дуже велике значення має комплексне використання писемних відомостей та археологічних матеріалів. Переконливим прикладом цього може слугувати Крехівський печерний монастир. Завдяки такому використанню джерел тут вдалося реально зафіксувати певні аналогії та порівняння з іншими історичними пам'ятками, зіставити їх з відомостями Типікону тощо. Результати комплексних наукових досліджень монастирських осель із залученням різних за походженням історичних джерел (писемних та археологічних), відомостей топоніміки та інших дисциплін шляхом застосування індуктивних, дедуктивних, порівняльних, порівняльно-типологічних та інших методів не лише дали змогу побачити матеріальну культуру середньовічних ченців у процесі її розвитку, але встановити основні форми існування середньовічного українського чернецтва, відкрити нові невідомі сторінки історичного минулого і тим самим суттєво доповнити та збагатити загальні історичні відомості про недостатньо вивчений період історії українського народу.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

Архів

Інституту археології НАН України

Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1969 році. – Спр. 1969/77. – К., 1969. – 43 с.

Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1970 році. – Спр. 1970/87. – К., 1970. – 54 с.

Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1971 році. – Спр. 1971/83. – К., 1971. – 48 с.

Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1972 році. – Спр. 1972/108. – К., 1972. – 68 с.

Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1973 році. – Спр. 1973/94. – К., 1973. – 42 с.

Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1974 році. – Спр. 1974/127. – К., 1974. – 59 с.

Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1976 році. – К., 1976. – Спр. 1976/130. – 56 с.

Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1977 році. – Спр. 1977/62. – К., 1977. – 48 с.

Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1978 році. – Спр. 1978/76. – К., 1978. – 46 с.

Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицького загону Прикарпатської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1979 році. – Спр. 1979/177. – К., 1979. – 45 с.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТІРІ ГАЛИЧИНИ

Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1980 році. – Спр. 1980/40. – К., 1980. – 42 с.

Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1981 році. – Спр. 1981/134. – К., 1981. – 55 с.

Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1982 році. – К., 1982 – Спр. 1982/102. – 47с.

Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1983 році. – Спр. 1983/101. – К., 1983.– 68 с.

Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1985 році. – Спр. 1985/96. – К., 1985.– 63 с.

Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1986 році. – Спр. 1986/98. – К., 1986. – 71 с.

Берест Р. Я. Звіт про археологічні розвідки на території Перемишлянського, Жидачівського та Золочівського районів Львівської області. – Спр. 1995/54. – К., 1995. – 29 с.

Берест Р. Я. Звіт про результати рятивних розвідкових робіт та археологічних досліджень на території давнього Унівського монастиря Перемишлянського р-ну Львівської обл. – Спр. 2000/48. – К., 2000. – 49 с.

Берест Р. Я. Звіт про результати археологічних досліджень давнього Унівського монастиря у польовому сезоні 2001 року. – Спр. 2001/99. – К., 2001. – 44 с.

Берест Р. Я. Звіт. Історико-археологічне дослідження середньовічного Унівського монастиря у польовому сезоні 2003 року. – Спр. 2003/200. – К., 2003. – 52 с.

Берест Р. Звіт. Історико-археологічне дослідження середньовічного Унівського монастиря у 2004 році. – Спр. 2004/188. – К., 2004. – 78 с.

Берест Р. Я. Звіт. Археологічне дослідження середньовічного Унівського городища та розвідкові роботи у монастирі смт. Підкамінь Бродівського р-ну Львівської обл. у 2005 р. – Спр. 2005/185. – К., 2005. – 82 с.

Берест Р. Я. Звіт. Археологічні розвідкові роботи на замку Потоцьких в Новосілках. – Спр. 2006/97. – К., 2006. – 86 с.

Берест Р. Я. Звіт. Археологічне дослідження залишків середньовічного монастиря біля с. Мостище Перемишлянського р-ну Львівської обл. у 2007 р. – Спр. 2007/203. – К., 2007. – 88 с.

Нечитайло П. О., Рідуш Б. Т. Звіт про спелеоархеологічні роботи на пам'ятках Нагоряни та Оксанівка. – Спр. 136/2004. – К., 2004. – 22 с.

Нечитайло П. О., Забаїта Р. В. Звіт про спелеоархеологічну розвідку на лівобережжі Дністра. – Спр. 176/2002. – К., 2003. – 25 с.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

Свешников И. К. Отчет об археологических работах Львовского государственного исторического музея в 1954 г. – Спр. 1954/13. – К., 1954. – 35 с.+36 ил.

Свешников И. К. Отчет об археологических работах Львовского государственного исторического музея в с. Звенигород Бобрского р-на Львовской обл. в 1955 г. – Спр. 1955/18 б. – К., 1955. – 19 с.

Томенчук Б. П. Звіт про археологічні дослідження, проведені у 1989 році // Архів ІА НАН України. – Спр. 1989/158. – К., 1989. – 37 с.

Томенчук Б. П. Звіт про охоронні археологічні дослідження давньоруських могильників, проведених на території давнього Галича в 1991 році. – Спр. 1991/162. – К., 1991. – 45 с.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Ауліх В. В., Лукомський Ю. В. Звіт про роботу Галицької експедиції у 1982 році. – Оп. 2, спр. 943. – Львів, 1982. – 86 арк.

Ауліх В. В., Лукомський Ю. В. Звіт про польові дослідження Галицької експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові у 1984 році. – Оп. 2, спр. 943. – 43 с.

Лукомський Ю. В., Рожко М. Ф. Звіт архітектурно-археологічної експедиції про розвідкові дослідження пам'ятки архітектури XV–XVI ст. – Онуфрїївської церкви (с. Лаврів Старосамбірського р-ну Львівської обл.). – Львів, 1987. – 43 с. + 88 іл.

Архів НДЛ-81 історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

Берест Р. Я. Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічні дослідження комплексу археологічних пам'яток в с. Страдч та його околицях Яворівського р-ну Львівської обл.”. – Львів, 1995. – 46 с.

Берест Р. Я. Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічні дослідження комплексу археологічних пам'яток в с. Страдч та його околицях Яворівського р-ну Львівської обл.”. – Львів, 1996. – 54 с.

Берест Р. Я. Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічне дослідження Унівського середньовічного монастиря Перемишлянського р-ну Львівської обл.”. – Львів, 2000. – 21 с.

Берест Р. Я. Звіт про науково-дослідну роботу за 2002 рік “Історико-археологічне дослідження середньовічного Унівського монастиря”. – Львів, 2002. – 20 с.

Берест Р. Я. Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічне дослідження середньовічного Унівського монастирського комплексу Перемишлянського р-ну Львівської обл.”. – Львів, 2004. – 42 с.

Берест Р. Я. Звіт про підсумки роботи по науково-дослідній темі. “Розвідкові археологічні дослідження території монастиря в с. Підкамінь Бродівського р-ну Львівської обл. – Львів, 2005. – 33 с.

**Львівська
національна наукова бібліотека
ім. В. Стефаника НАН України**

Ф. 3 (Монастирі Василіан), спр. 116.1 (Monumenta ord. s. Basiliim congregacionis ruthenae), 74 арк.

Ф. 3 (Монастирі Василіан), спр. 116.2 (Monumenta ord. s. Basiliim congregacionis ruthenae), 88 арк.

Ф. 3 (Монастирі Василіан), спр. 121 (Історія монастиря Крехівського почавши від самого заснування аж до теперішніх років), арк. 1–5.

Ф. 3 (Монастирі Василіан), спр. 122 (Знаходникъ или Инвентаръ монастира Креховского), 122 арк.

Ф. 3 (Монастирі Василіан), спр. 374 (Annales Monasterii Sti Onuphrii Basilii Magni Leopoli), 13 арк.

Ф. 3 (Монастирі Василіан), спр. 118.1 (Summarium Dokumentocae super Summis Capitalae Monasterii), 19 арк.

Ф. 3 (Монастирі Василіан), спр. 118.2 (Summarium Dokumentocae super Summis Capitalae Monasterii), арк. 5–63.

Ф. 3 (Монастирі Василіан), спр. 118.5 (Невстановлений автор XVII–XVIII ст. про галицькі монастирі), арк. 35.

Ф. 3 (Монастирі Василіан), спр. 275 (Historica notitia de restauratione Metropolitice Halicien), арк. 2.

Ф. 19 (Вагилевич Я.), спр. 17 (Kronika Poludniowej Rusi 1300–1839 pp. Матеріали зібрані І. Вагилевичем), 36 арк.

Ф. 77 (Петрушевич А.), спр. АСП-981/116 (Акти і документи Унівського, Онуфрїївського та інших монастирів), арк. 1–24.

Ф. 77 (Петрушевич А.), спр. АСП-674, оп. 4. (Сводная Русская летопись. XV століття), арк. 190, 200, 258, 316, 350.

Ф. 77 (Петрушевич А.), спр. АСП 672/ п. 23, оп. 4 (Русская летопись XIII ст.), арк. 270.

Ф. 77 (Петрушевич А.), спр. АСП 918/101 (Матеріали до історії монастирів), арк. 146.

Ф. 77 (Петрушевич А.), спр. АСП 77/56 (Патерик Скитський), 338 арк.

Ф. 214 (Гронський), спр. Грон. 201/п. 15, арк. 78.

**Центральний
державний історичний архів України у Львові**

Ф. 9 (Львівський гродський суд, м. Львів), оп. 1, спр. 326 (Чистова книга виписів угод. 1544 – 1548 рр.), арк. 315, 870, 897.

Ф. 9 (Львівський гродський суд, м. Львів, Львівської землі, Руського воєводства), оп. 1, спр. 328 (Чистова книга донесень. 1540–1541 рр.), арк. 471–472.

Ф. 9 (Львівський гродський суд, м. Львів), оп. 1, спр. 334 (Чистова книга донесень. 1570–1571 рр.), арк. 46, 47, 52, 550, 670, 676.

Ф. 9 (Львівський гродський суд, м. Львів), оп. 1, спр. 353 (Чистова книга донесень за 1599), арк. 1511–1512.

Ф. 9 (Львівський гродський суд, м. Львів), оп. 1, спр. 968 (Дарчий запис Содоми С. маєтку у м. Львові (Підзамче) на користь Святоіванівського монастиря), арк. 1–2.

Ф. 129 (Львівський Ставропігійський інститут), оп. 1, спр. 94 (Лист К. Острозького до братства з проханням прислати представника для переговорів з єпископом Гедеоном Балабаном), арк. 7.

Ф. 129 (Львівський Ставропігійський інститут), оп. 3, спр. 206 (Привілей Туряньського Григорія на заснування монастиря в с. Топільниці з записом монастиреві усього рухомого і нерухомого майна), арк. 1.

Ф. 358 (Шептицький А. – митрополит), оп. 1, спр. 47 (Правила та Конституції монахів ЧСВВ, укладені Рутським Й. у 1617 р.). – 180 арк.

Ф. 364 (Лукань Роман-Степан – священник), оп. 1, спр. 67 (Статті Луканя Р. і Кийка Й. про публікаторську діяльність василіан на Україні). – 57 арк.

Ф. 364 (Лукань Роман-Степан – священник), оп. 1, спр. 71 (Статті Луканя, бібліографія публікацій до історії василіанського ордену та його монастирів і церков XVI–XVIII ст). – 105 арк.

Ф. 364 (Лукань Роман – священник), оп. 1, спр. 183 (Статті, виписки, ілюстрації до історії монастирів). – 116 арк.

Ф. 364 (Лукань Роман – священник), оп. 1, спр. 187 (Виписки до історії церков і монастирів в місцевостях). – 59 арк.

Ф. 364 (Лукань Роман-Степан – священник), оп. 1, спр. 191 (Газетні і журнальні статті, повідомлення, ілюстрації до історії церков і монастирів у Львові). – 69 арк.

Ф. 364 (Лукань Роман-Степан – священник), оп. 1, спр. 195 (Статті, виписки, ілюстрації до історії церков і монастирів у Львові). – 5 арк.

Ф. 408 (Греко-католицький митрополичий ординат, м. Львів). – Оп. 1, Спр. 973 (Статут для монахів василіан введений унівським архімандритом В. Шептицьким у 1711 році). – 38 арк.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

Ф. 575 (Становий комітет), оп. 1, спр. 245 (Привілей Яна III Радзимінськом Митрофану на ігуменство у василіанському монастирі в с. Лішня з підтвердженням прав монастиря на добування солі), арк. 135–137.

Ф. 575 (Становий комітет), оп. 1, спр. 247 (Привілей молдавського господаря Барнавського Мирона Задарівському монастиреві на селян с. Задарова Бохонка Івана і Дига Васька, десятину з пасіки Колодки Андрія та ін.), арк. 6–7.

Ф. 575 (Становий комітет), оп. 1, спр. 247 (Підтвердна грамота Михайла та Яна Казимира привілею молдавської воєводини Могилянки Анни Крехівському монастиреві на grunt Горайчизна за с. Вишенькою), арк. 27–31.

Ф. 575 (Становий комітет), оп. 1, – спр. 247 (Підтвердна грамота Яна Казимира та Владислава IV привілею Стадницької Єви Крехівському монастиреві на будівництво млина на р. Деревенці при Шабельничому ставі), арк. 36–39.

Ф. 575 (Становий комітет), оп. 1, спр. 247 (Підтвердна грамота Яна III привілею Сапіг Владислава та Урсули Крехівському монастиреві на земельну ділянку Явірник у Крехівському лісі), арк. 39–43.

Ф. 575 (Становий комітет), оп. 1, спр. 247 (Привілей Яна Казимира Крехівському монастиреві на вируб лісу в Крехівському борі для відбудови будівель), арк. 43–44.

Ф. 575 (Становий комітет), оп. 1, спр. 247 (Підтвердна грамота Августа II, Яна III привілеїв та прав Крехівського монастиря на будівництво мурованих будівель), арк. 45–53.

Ф. 684 (Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові), оп. 1, спр. 2636 (Привілеї польського короля Яна III про надання василіанському монастирю у Підгірцях права користуватися лісом та вільним помолом у млинах), арк. 12.

Ф. 684 (Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові), оп. 1, спр. 1321 (Книга реєстрації прибутків і видатків монастиря Добряни–Деревач), арк. 1–105.

Ф. 684 (Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові), оп. 1, од. зб. 22 (Статистичні дані про стан монастирів василіанського ордену на території Східної Галичини), арк. 1–11.

Ф. 684 (Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові), оп. 1, спр. 1103 (Інвентарний опис рухомого і нерухомого майна та монастирської бібліотеки василіанського монастиря в Бучачі), арк. 1–10.

Ф. 684 (Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові), оп. 1, спр. 1186 (Інвентарний опис монастиря у Верхраті з історичною довідкою про нього), арк. 1–73.

Ф. 684 (Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові), оп. 1, спр. 1204 (Щоденник Віциньського монастиря та історичні довідки про монастир), арк. 1–200.

Ф. 684 (Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові), оп. 1, спр. 1207 (Книга записок видатків посівів, збору врожаю, обмолоту, натуроплати для т.зв. челяді монастиря), арк. 1–68.

Ф. 684 (Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові), оп. 1, спр. 1293 (Інвентарний опис майна Гошівського монастиря), 37 арк.

Ф. 684 (Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові), оп. 1, спр. 1294 (Привілеї короля Яна III про підтвердження дарчих грамот сяноцького і щирецького старости Юрія Вандаліна Мнішека на користь монастиря і надання цьому монастирю прав вільного вирубу лісу в с. Деревач, користування пасовищами в Дубравах, виробу спиртових напитків і звільнення монастиря від даних податків), арк. 5.

Ф. 684 (Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові), оп. 1, спр. 1377 (Матеріали про надання Добромільському монастиреві земельних угідь та грошових сум), арк. 1–28.

Ф. 684 (Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові), оп. 1, спр. 1837 (Виписки з литовської метрики – Головного архіву в Варшаві про надання привілеїв окремим монастирям на Україні, затверджені єпископом у I половині XVI ст.), арк. 1–107.

Ф. 684 (Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові), оп. 1, спр. 2210 (Заповіт українця львів'янина Миколи Добрянського на розподіл свого майна між його дочками з обов'язковою умовою давати щорічні грошові внески на Львівський монастир та його лікарню), арк. 1–6.

Ф. 684 (Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові), оп. 1, спр. 2231 (Інвентарний опис монастирської броварні і винниці у Львові в зв'язку із здачею їх в оренду Давиду Ароновичу), арк. 1–2.

Ф. 684 (Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові), оп. 1, спр. 2051 (Акти про продаж Крехівському монастиреві частини заводного ставу в Крехові мельником Теодором з Липник), арк. 1–4.

Ф. 856 (Самбірська економія), оп. 1, спр. 423 (Підтвердження короля Яна Казимира привілею князя Льва від 1244 р., наданого монастирю св. Миколая в с. Башева (Нагуєвичі) на земельні ділянки), арк. 1–2.

Опубліковані джерела

Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик // Пам'ятки мови і письменства Давньої Русі. – К., 1930. – Т. 4. – 435 с.

Архивъ Югозападной Россіи, издаваемый Временною Комиссией для разбора древних актов / Под. ред. А. С. Крыловского – К., 1861. – Т. 1. – Ч. I.

Багрянородный Константин. Об управлении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – М., 1989.

Вердум Ульріх фон. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671 та 1672 через Королівство Польське (пер. з нім.) // Жовтень. – 1983. – № 10. – С. 89–105.

Коссак М. Шематизм провинції св. спасителя чина св. Василя Великого в Галиції, уложений по капитулѣ отбувшойся в монастырѣ св. Онуфрейскомъ во Львовѣ дня 24–25 липця 1866 и короткій поглядъ на монастыри и монашество руске, отъ заведеня на Руси вѣри христовой ажъ по нынешнее время. – Львов, 1867. – С. 62–189.

Мацѣвскій М. Монастыри в архыепархіи митрополичѣй Львѣвскѣй // Шематизм провинції св. спасителя чина св. Василя Великого в Галиції, уложений по капитулѣ отбувшойся в монастырѣ св. Онуфрейскомъ во Львовѣ дня 24–25 липця 1866 и короткій поглядъ на монастыри и монашество руске, отъ заведеня на Руси вѣри христовой ажъ по нынешнее время. – Львов, 1867. – С. 5–79.

Полное собраніе русскихъ лѣтописей, изданое по височайшому повелѣнію Археографическою комиссією. III Ипатіевская лѣтопись. – Санктпетербургъ, 1845. – Т. II. – 377 с.

Полное собраніе русскихъ лѣтописей, изданое по височайшому повелѣнію Археографическою комиссією. Новгородскія и Псковскія лѣтописи. – Санктпетербургъ, 1848. – Т. IV–V. – 261 с.

Полное собраніе русскихъ лѣтописей, изданое по височайшому повелѣнію Археографическою комиссією. Псковскія и Софійскія лѣтописи. – Санктпетербургъ, 1851. – Т. V. – 275 с.

Полное собраніе русскихъ лѣтописей, изданое по височайшому повелѣнію Археографическою комиссією. Лѣтопись по Воскресенскому списку. – Санктпетербургъ, 1856. – Т. VII. – 286 с.

Привилеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. М. Капраль. – Львів, 1998. – 640 с.

Успенский сборник XII–XIII вв. – М., 1971. – 493 с.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwówie. – Lwów, 1868. – Т. I. – 199 s.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwówie. – Lwów, 1870. – Т. II. – 285 s.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwówie. – Lwów, 1876. – Т. VI. – 302 s.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwówie. – Lwów, 1883. – Т. IX. – 340 s.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwówie. – Lwów, 1884. – Т. X. – 543 s.

Harasiewicz M. Annales Ecclesiae Ruthenae. – Leopoldis, 1862. – 1184 s.

Przywileje królów i właścicieli miasta Tarnopola, znajdujące się w archiwum miejskiem / Wydal J. Leniek. – Tarnopol, 1892.

Przywileje miasta Złoczowa / Wyd. Z. Uranowicz. – Złoczów, 1895.

Theodorus Studita. Epistula II. – Roma, 1907. – 685 s.

Z archiwum Drohobycza. Zbiór przywilejów, aktów, dekretów granicznych, lustracyi, memuryalów i t. p. / Wyd. F. Gatkiewicz. – Drohobycz, 1903.

Література

- Амман О. А.* Ченці Студитського Устава. – Едмонтон, 1955. – 36 с.
- Антонович В.* О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI Археологического съезда. – Одесса, 1886. – Т. 1. – С. 86–102.
- Анучинъ Д.* Монастырская реформа въ царстве польскомъ // Русская старина. – 1902. – С. 513–532.
- Артюх В.* Нові печерні пам'ятки Середнього Подністров'я // Склі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С. 3–7.
- Артюх В., Сиряміна Н.* Давньохристиянський печерний храм у селі Стінка Тернопільської області // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя виявлення Збруцького “Святовиду”). Матеріали наукової конференції (8–9 жовтня 1998 р., Гримайлів). – Львів, 1998. – С. 111–112.
- Ауліх В. В.* З історії літописного Галича // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С. 121–131.
- Ауліх В. В.* Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. – К., 1980. – С. 133–150.
- Аскетичні твори св. Отця нашого Василя Великого / Пер. з гр. митрополит А. Шептицький. – Львів, 1929. – 49 с.
- Атанасов Г. Г.* Скални монашески обители в Добруджа (IV–XIV в.). Автореферат. – София, 1990. – 18 с.
- Атанасов Г., Чешмеджиев Д.* Средневековният скален манастир до Варна (Аладжа манастир) // Известия на народния музей Варна. – Варна, 1990. – № 20 (41). – С. 119.
- Афанасьев-Чужбинский А. С.* Поездка в Южную Россию. Очерки Днестра. – Санктпетербургъ, 1863. – Ч. I–II. – 438 с.
- Багрий Р.* Плеснек // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 111–114.
- Бандрівський М.* Археологічні зацікавлення Івана Вагилевича // Шашкевичіана: Збірник наукових праць. – Львів–Вінніпег, 2000. – Вип. 3–4. – С. 137–140.
- Бандрівський М.* Схимницькі печери-келії на Рогатинщині // Склі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С. 11–13.
- Бандрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р.* Нові матеріали до історії кафедри св. Юра у Львові // Богословія. – Рим, 1992. – № 56. – С. 160.

Бандрівський М. Наскельний могильник періоду раннього середньовіччя біля смт. Підкамінь на Бродівщині // Історія релігій в Україні. Тези доповідей II-го Круглого столу. – К.–Львів, 1992. – С.5–6.

Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972. – 244 с.

Баран В. Д. Давні слов'яни. Україна крізь віки. – К., 1998. – Т. 3. – 335 с.

Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. – К., 2005. – 208 с.

Баран В., Томенчук Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991–1996 рр. // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ–Галич, 1998. – С. 15–17.

Баран Я. В. Слов'янська община. – Київ–Чернівці, 2004. – 192 с.

Безсторонний И. Объективный поглядъ на отношения обрядови въ Востодной Галичинъ. – Львовъ, 1893. – 34 с.

Березовец Д. Т. Поселения уличей на р. Тясмине // МИА. – 1963 – № 108. – С. 157.

Берест Р. Я., Касюхнич В. В. Дослідження в околицях с. Страдч // Археологічні дослідження Львівського університету у 1995 р. – Львів, 1996. – С. 13–16.

Берест Р. Я. Розвідкові роботи на Розточчі // АБУ. – К., 1995. – С. 98.

Берест Р. Я. До питання про походження назв населених пунктів Розточчя // Історичне краєзнавство в Україні. VII Всеукраїнська наукова конференція. – К., 1995. – С. 92–95.

Берест Р. Історія становлення західноєвропейської археології первісної епохи. – Львів, 1996. – 19 с.

Берест Р., Довгань П., Рудий В. Охоронні археологічні дослідження // Археологічні дослідження на Львівщині / Ред. В. Конопля. – Львів, 1996. – С. 3–8.

Берест Р., Касюхнич В., Рудий В., Пелецишин М. Дослідження на Розточчі // Археологічні дослідження на Львівщині / Ред. В. Конопля. – Львів, 1996. – С. 8–13.

Берест Р. Дослідження городищ біля сіл Підгородище і Мостище у 1997 році // АДЛУ. – Львів, 1997. – Вип. 3. – С. 24–30.

Берест Р. Дослідження городища біля с. Бірки у 1996 р. // Наукові зошити історичного факультету. Матеріали наукової конференції / Упорядник М. Мудрий. – Львів, 1997. – Вип. 1. – С. 11–13.

Берест Р. Нові дані про городище біля с. Рокитне // АДЛУ. – Львів, 1997. – Вип. 2 – С. 22–28.

Берест Р., Касюхнич В. З історії сільської округи літописного Звенигорода // АДЛУ. – Львів, 1998. – Вип. 3. – С. 31–35.

Берест Р. Нові археологічні матеріали з околиць літописного Звенигорода // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції. – Івано-Франківськ–Галич, 1998. – С. 51–60.

Берест Р. Розвідки 1998 року в околицях літописного Звенигорода // АБУ 1997–1998 рр. / Ред. Гаврилюк Н. О. – К, 1998. – С. 55.

Берест Р. Давньоруські пам'ятки околиць літописного Звенигорода // Галицько-Волинська держава. Матеріали і дослідження / Ред. Р. Лубківський, Б. Чайковський, Р. Шуст. – Львів, 1999. – С. 4–6.

Берест Р. Дослідження давньоруського селища в околиці села Підгородище на Львівщині // АБУ 1998–1999 рр. / Ред. Гаврилюк Н. О. – К., 1998. – С. 70–71.

Берест Р. Пам'ятки чорного духовенства на Прикарпатті: проблеми виникнення та розвитку в добу середньовіччя // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали науково-краєзнавчої конференції 26 жовтня 2000 р. – Львів, 2001. – С. 169–172.

Берест Р. До питання про місце чорного духовенства у суспільному житті Давньоруської держави // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. Матеріали наукової конференції 16–18 березня 2000 р. – Чернівці, 2000. – С. 253–257.

Берест Р. Розкопки давнього чернечого комплексу в Уневі // АБУ 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 76–78.

Берест Р. Археологічні дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі 2000 р. // АДЛУ. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 267–290.

Берест Р. Методика краніометричних досліджень в археології. – Львів, 2002. – С. 19 с.

Берест Р. Давні монастирі Прикарпаття // АДЛУ. – Львів, 2003. – Вип. 6. – С. 129–138.

Берест Р. Типологія давніх монастирів Прикарпаття // Король Данило та його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наукової конференції (29–30 листопада 2003 р.). – Львів, 2003. – С. 206–207.

Берест Р. Я. Основні підсумки археологічних досліджень давньоруського чернечого комплексу в Уневі (1999–2002 рр.) // АБУ 2002–2003 рр. – К., 2004. – С. 7–9.

Берест Р. Ранньохристиянська символіка з Унева // АДУ 2004–2005 рр. – К., 2005. – С. 77–78.

Берест Р. Середньовічний натільний хрестик з Унева // МДАПВ. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 237–239.

Берест Р. Середньовічне гутне виробництво із лісових угідь Унівської Святоуспенської Лаври // Записки НТШ. Праці археологічної комісії. – Львів, 2007. – Т. ССЛІІІ. – С. 548–556.

Берест Р. Дослідження оборонних укріплень Унівського городища // МДАПВ. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 281–286.

Берест Р. До питання про прийняття християнства на землях Північного Прикарпаття // АДЛУ. – Львів, 2008. – Вип. 10. – С. 185–194.

Берест Р. Дослідження монастиря в селищі Підкамінь на Львівщині // МДАПВ. – Львів, 2008. – Вип. 12. – С. 360–368.

Берест Р. Еволюція середньовічного чернечого житла (XI–XVII ст.) на землях українського Прикарпаття // АДЛУ. – Львів, 2008. – Вип. 11. – С. 95–115.

Берест Р. Житлові споруди середньовічного чернецтва на землях українського Прикарпаття // МДАПВ. – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 154–161.

Берест Р. Розвідкові археологічні дослідження в околицях монастиря смт. Підкамінь на Бродівщині // Фортеця. Збірник заповідника “Тустань” на пошану М. Рожка. – Львів, 2009. – С. 379–387.

Берест Р., Берест Л. Стародавні Унівські монастирі. Історичний путівник. – Львів, 2009. – 32 с.

Берест Р. Археологічна наука про форми, види та типи існування середньовічного чернецтва в Галичині // АДЛУ. – Львів, 2010. – Вип. 12. – С. 102–114.

Берест Р. Середньовічні чернечі промисли, господарські заняття та виробництва у Галичині // МДАПВ. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 200–217.

Берест Р. Середньовічна Унівська гута та її виробництво // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 17. – С. 117–128.

Білас Н. Археологічна наука в Львівському університеті (XIX – 30-ті роки XX ст.) // АДЛУ. – Львів, 2005. – Вип. 8. – С. 46–114.

Білас Н. Святоонофрійський монастир в Старому Збаражі в світлі археологічних дослідів // Вісник інституту Археології. – Львів, 2008. – № 3. – С. 223–228.

Біляєва С. О. Землеробство // Село Київської Русі (За матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 70–76.

Біляєва С. О. Тваринництво // Село Київської Русі (За матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 76–81.

Бобровський Т. А. Заметки о культовой скальной архитектуре Юго-Западного Крыма // Бахчисарайский историко-археологический сборник. – Бахчисарай, 2001. – Вып. 3. – С. 256–278.

Бобровський Т. А. К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей // Тезисы историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.” (15–18 мая 1990 г.). – Чернигов, 1990. – С. 70–73.

Бобровський Т. Житлові споруди давньоруських печерних монастирів // Пам’ятки християнської культури Чернігівщини. – Чернігів, 2002. – С. 12–15.

Бобровський Т. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. (спелео-археологічний нарис). – К., 2007. – 176 с.

Бобровський Т. К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей // Российская археология. – 1993. – № 4. – С. 122–130.

Бобровський Т. А. Печерні монастирі і печерне чернецтво в історії та культурі середньовічного Києва. Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1995. – 18 с.

Брайчевський М. Ю. Утверждение христианства на Руси. – К., 1989. – 296 с.

Брайчевський М. Ю. Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів до “Слова о полку Ігоревім”) // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ–Галич, 1998. – С. 24–28.

Булик Н. До питання про формування археологічної науки в Галичині у ХІХ столітті // МДАПВ. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 372–385.

Булик Н. Археологічні колекції у музеях Львова (1823–1914) // МДАПВ. – Львів, 2008. – Вип. 12. – С. 407–428.

Булик Н. Археологічні осередки Львова (1875–1914): наукові пошуки та польові здобутки // АДЛЮ. – Львів, 2008. – Вип. 11. – С. 209–237

Буцманюк І. Унів і его монастирі. – Жовква, 1904. – 96 с.

Ваврик М. Історичний нарис чернечого життя і Василіанські монастирі на Бойківщині // Бойківщина. – Філядельфія, 1980. – С. 251–290.

Ваврик М. Лаврівська хроніка (1771–1882) // Записки ЧСВВ. – Рим, 1954. – С. 69–94.

Ваврик М. Василіанські монастирі на галицькому Поділлі // Шляхами Золотого Поділля. – Філядельфія, 1960. – С. 243–260.

Ваврик М. Монастир ЧСВВ на Ясної горі в Гошеві. – Львів, 1878. – 45 с.

Ваврик М. Нарис розвитку і стану Василіанського чина ХVІІ–ХХ ст. // Записки ЧСВВ. – Рим, 1979. – 217 с.

Ваврик М. По василіанських монастирях. – Торонто, 1958. – 286 с.

Василевич І. Монастир Скит у Маняві. – Львів, 1848. – 22 с.

Васильев О. Т., Гончаренко М. П., Франчук В. П. Отчёт украинского отряда объединенной карстово-спелеологической экспедиции МГУ и КГУ // Библиотека Української спелеологічної асоціації. – К., 1949. – 34 с.

Винокур І. Скелі й печери в історії Бакоти // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С. 16–19.

Вечерський В. Українські монастирі. – К., 2008. – 400 с.

Винокур І. С., Горішний П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам’янець-Подільський, 1994.

Винокур І. С., Журко О. І., Мегей І. П. та ін. Літописний Губин ХІІ–ХІІІ ст. Болохівська земля. – Київ–Кам’янець-Подільський–Хмельницький–Старокостянтинів, 2004.

Вінтоняк О. Церкви та монастирі в Україні в ХVІІІ ст. // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен, 1983. – Т. X. – С. 204–216.

Возний І. Типологія житлових споруд Х–ХІV ст. в межиріччі Верхнього Сірету та Середнього Дністра // МДАПВ. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 151–171.

Возний І. П. Житлові споруди населення Північної Буковини в ХІІ–ХІV ст. (за матеріалами археологічних досліджень) // Українська історична наука на порозі ХХІ століття. Доповіді та повідомлення Міжнародного наукового конгресу. – Чернівці. – 2001. – Т. 3. – С. 374–379.

- Возний І. П.* Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці, 1998. – 153 с.
- Войнилович І.* Церков і монастир св. Юрія у Львові та відпусти і ярмарки святоюрські // Діло. – 1900. – № 89–127.
- Войтович Л.* Князі і культура // <http://izbornyk.org.ua/dynasty/dyn67.htm>.
- Войтович Л.* Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів / Відп. ред. Я. Ісаєвич. – К., 1992. – 199 с.
- Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996. – 256 с.
- Войтович Л.* Середні віки в Україні: Хронологічні рамки і проблеми періодизації // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія. – Чернівці, 2003. – Ч. 1. – С. 17–20.
- Войтович Л.* “Келійний літописець” Дмитра Туптала та “Слово о полку Ігоревім” // Львівська медієвістика. Дмитро Туптало у світлі українського бароко. – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 187–197.
- Вуйцик В.* З історії василіанських монастирів: Святомиколаївський монастир в Струсові // Галицька брама. – Львів, 1999. – № 1–2. – С. 20.
- Вуйцик В.* Святомиколаївський монастир у Струсові // Галицька брама. – 1999. – № 1–2 (49–50). – С. 20.
- Вуйцик В.* Святоонофріївський монастир у Львові // Монастир святого Онофрія у Львові. Сьомі наукові драганівські читання. – Львів, 2007. – С. 21–39.
- Вышелъский Д. О.* Борьба древнерусской церкви съ останками язычества въ строе семейномъ и общественномъ // Христианское чтение. – С. Петербургъ, 1896. – С. 93–117.
- Гаєрилів Б.* Прикарпаття в історико-краєзнавчих дослідженнях Івана Вагилевича. – Івано-Франківськ, 2003. – 43 с.
- Гаєрилів Б., Деркач І., Кафарський В.* Давній Галич в пам'ятках історії та культури. – Івано-Франківськ, 1999. – 152 с.
- Георгієвский Г.* Христианство въ понимании русскихъ людей въ домонгольский периодъ. – М., 1893. – 177 с.
- Галицька митрополія // Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К., 2001. – С. 142.
- Головацький Я.* Об изслѣдованіи памятниковъ русской старины сохранившихся в Галичинѣ на Буковинѣ // Труды Первого Археологическаго Създа въ Москвѣ. – М., 1871. – С. 219–242.
- Головацький Я.* Новооткрытый источник для церковной истории Галицкой Руси XIV ст. – Львовъ, 1889. – 19 с.
- Головацький Я.* Начало и дѣйствование Львовскаго Ставропигийскаго братства. – Львовъ, 1860. – 48 с.
- Голубець М.* Лаврів (Історико-археологічна студія) // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1926. – С. 75–88.

Голубець М. Матеріали до каталогу Василіанських монастирів у Галичині // Записки чину св. Василя Великого. – Львів, 1928. – № 1–2. – С. 165–170.

Голубинській Е. Історія Русской Церкви. – М., 1881. – Т. 1. – Ч. 2. – 599 с.

Голубинській Е. Історія Русской Церкви. Видання друге. – М., 1904. – Т. 1. – Ч. 2. – 790 с.

Готун І. А. Забудова поселень // Село Київської Русі (За матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 156–159.

Готун І. Типи будівель // Село Київської Русі (За матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 159–182.

Грбовецький В. В. Галич – столиця Ростиславичів і Романовичів у міжнародних взаєминах XII–XIII ст. // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ – Галич, 1998. – С. 41–46.

Гребеняк В. Засноване товариства охорони української старовини // Діло. – 1913. – № 216.

Греков Б. Д. Киевская Русь. – М., 1953. – 568 с.

Грицак П. Галицько-Волинська держава. – Нью-Йорк, 1958. – 172 с.

Грушевський М. Домажири чи Домамири? // Записки НТШ. – Львів, 1895. – Т. V. – Кн. 1. – С. 1–2.

Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Ред. кол. П. С. Сохань (голова) та ін.). – К., 1992. – Т. 2. – 633 с.

Грушевський М. Чи маємо автентичні грамоти князя Лева? // Записки НТШ. – Львів, 1902. – Т. XLV. – С. 1–22.

Гуньовський І. Печери Поділля та проблеми археології краю // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С. 22–24.

Гупало В. К методике исследования керамических комплексов // Керамика как источник (подходы и методы изучения). Тезисы докладов научной конференции. – Куйбышев, 1991. – С. 47–49.

Гупало В. Д. Орнамент давньоруських гончарних виробів з Прикарпаття // Українське гончарство. – Київ–Опішне, 1993. – С. 213–217.

Гупало В. З історії дослідження ранньосередньовічної кераміки Прикарпаття та Західної Волині // МДАПВ. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 353–372.

Гуцаленко Т. Два інвентарі Святоспаського монастиря // Старосамбірщина. Альманах. – Львів, 2004. – Т. III. – С. 320–358.

Диба Ю. Про результати археологічних досліджень 1933 року в соборі св. Юра у Львові // Лавра, 1999. – Вип. V. – С. 31–44.

Димітрій, патріарх Київський і вся України. Печерні монастирі, скити та келії у світі й Україні // Основа. – 1995. – № 28 (6). – С. 118–134.

Довженко В. И. Селища и городища в окрестностях древнего Галича // КСИА АН УРСР. – 1955. – Вып. 4. – С. 12–13.

Долинська М. До проблеми складових та джерел соціотопографії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2003. – С. 420–433.

Доронович М. З. Исторический очеркъ предградья г. Каменец-Подольскаго русских фолварок. – Каменец-Подольский, 1883. – 34 с.

Дорош І. Лядівський скальний монастир // Могилянські читання. Збірник наукових праць. – К., 2001. – С. 116–125.

Дубакін Д. І. Вліяніє христіанства на семейный бытъ русскаго общества въ період до времени появления “Домостроя” // Христианское чтение. – С. Петербургъ, 1880. – С. 311–361.

Дучиц Л. Сведения о пещерах Беларуси // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С. 36–37.

Егоров І. Печерные храмы трехъ монастырей Кишневской епархии Жабского, Сахарнянского и Цибавского // Труды Бессарабскаго Церковнаго Историко-Археологическаго общества. – Кишенёв, 1918. – Вып. 10 – С. 11–233.

Заклинський К. Нарис історії Краснобрідського монастиря // Науковий збірник. – Пряшів, 1965. – С. 43–58.

Зашкільняк Л. Іван Вагилевич на тлі свого часу та історіографії // Багатокультурне історичне середовище Львова ХІХ і ХХ століття / За ред. Леоніда Зашкільняка і Єжи Матерніцького. – Львів–Жешув, 2006. – Т. ІV. – С. 146–153.

Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – 752 с.

Зімельс Ю. Історія досліджень печер Боршівського району // Літопис Боршівщини. – Борщів, 1993. – Вип. 3. – С. 38–40.

Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. – Львів, 2002. – 602 с.

Жилюк С. І., Костриця М. Ю. Монастирі Волині. Історико-краєзнавчий нарис. – Житомир, 1996. – 63 с.

Исаевич Я. О древнейшей топонимии Прикарпатья и Верхнего Побужья // Славянские древности. – К., 1980. – С. 72–80.

Історія української культури / Під ред. І. Крип'якевича. – К., 1994. – 652 с.

Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у ХVІ–ХVІІІ століттях: історичні нариси / Упор. та наук. ред. М. Крикуна. – Львів, 2004. – 420 с.

Кабанець Є. П. Антоній Печерський та виникнення печерної аскези на Русі // Любецький з'їзд князів 1097 р. – Чернігів, 1997. – С. 65–67.

Капраль М. Фінансові книги Львова другої чверті ХVІ ст. як джерело дослідження історичної демографії та соціотопографії: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1996. – 24 с.

Карпович В. Скальний монастир у Розгірчі // Записки ЧСВВ. – Львів, 1930. – Т. ІІІ. – Вип. 3–4. – С. 562–566.

Климов В. В. Соціально-культурна значущість монастирів в Україні // Українська православна церква між Сходом і Заходом / За ред. П. Яроцького. – К., 1996. – С. 119–134.

Климов В. В. Християнське чернецтво України // Українське релігієзнавство. – 2008. – № 46. – С. 281–302.

Кметь В. Документи до біографії першого львівського владика Макарія (Тучапського) в актах Коронної метрики // Наукові зошити історичного факультету. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 18–25.

Кметь В. Львівський єпископ Єремія (Тисаровський) у “Життєписах” сучасника // Наукові зошити історичного факультету. – Львів, 2001. – Вип. 4. – С. 69–82.

Коваль І. Церковна археологія. – Івано-Франківськ, 1998. – 168 с.

Козюба В. К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI–XIII ст.) // Археологія. – 1998. – № 1. – С. 28–46.

Козак Д., Прищепя Б., Шкоронад В. Давні землероби Волині (пам’ятки археології на Хрінницькому водоймищі). – К., 2004. – 300 с.

Колесса О. Лаврівські пергамініві листки з XII–XIII ст. // Записки НТШ. – 1903. – Т. 53. – С. 126–129.

Коструба Т. Лаврівський монастир у списку волинських городів XIV ст. – (рукопис – знаходиться у фондах ЦДІАУ у Львові, ф. 684, оп. 2, спр. 131).

Коструба Т. Самбірське єпископство в часах князя Льва // Старосамбірщина. Альманах. – Львів, 2004. – Т. III. – С. 146–154.

Корчинський О. Нові дані про великі городища у Верхньому Подністров’ї // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ–Галич, 1998. – С. 78–81.

Корчинський О. Середньовічні городища на околицях сіл Которини, Старе Село, Цвітова // МДАПВ. – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 234–254.

Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. – К., 1998. – 336 с.

Котляр Н. Ф. К вопросу о генезисе восточнославянских городов (На матеріалах Галичини и Волини // Славянские древности. – К., 1980. – С. 117–133.

Кояловичь М. Исторія базилианскаго ордена // Християнское чтение. – С. Петербургъ, 1864. – Ч. 1. – С. 12–14.

Крак О. В Перемишлі, на Знесенню // Галицька брама. 1999. – № 1–2 (49–50). – С. 32.

Крашенинникова О. А. Типикон // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. – www. KM. ru.

Крест // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. – www. KM. ru.

Крикун М. Г. Епізод із землеволодільчих відносин шляхти у Брацлавському воєводстві в останній чверті XVI ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 98–113.

Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – 219 с.

Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу // Лавра. – 1999. – № 5. – С. 45–64.

Крип'якевич І. Княжий Самбір і Самбірська волость // Літопис Бойківщини. – 1938. – Ч. 10. – С. 26–32.

Крип'якевич І. Топоніміка старого Львова // Науково-інформаційний бюллетень архівного управління УРСР. – К., 1964. – № 5(67). – С. 85–87.

Кріль М. М. Старосамбірщина: історія і культура. – Львів, 2009. – 600 с.

Крушельницька Л., Бандрівський М. Археологічні розкопки А. Кіркора і Г. Осовського на Тернопільщині 70–90 рр. XIX ст. // МДАПВ. Постаті української археології. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 73–75.

Курдиновский В. Общій очеркъ о пещерныхъ храмахъ Бессарабіи // Древнейшія типичные православные церкви Бессарабіи. – Кишинев, 1918. – Вып. 10. – С. 1–9.

Кучера М. П. Кераміка // Археологія Української РСР. – К., 1975. – С. 346–352.

Кучинко М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. – Луцьк, 2002. – 321 с.

Кучинко М. М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. – Луцьк, 1996. – 207 с.

Л. П. Когда и гдѣ довершилось крещеніе Кіевлянъ при св. Владимиръ // Кіевская Старина – Кіевъ, 1888. – № 9. – С. 175–185.

Лаба В. Історична топоніміка Перемишлянського району Львівської області. – Львів, 2007. – 152 с.

Лаба В. Історія села Страдч та штрихи до історії села Ємельня від найдавніших часів до 1939 року. – Львів, 1999. – 36 с.

Лаба В. Історія села Шоломия. – Львів, 1997. – 96 с.

Левченко М. В. Взаимоотношения Византии и Руси при Владимире // Византийский временник. – М., 1953. – Т. VII. – С. 194–223.

Лесик О. Замки і монастирі України. – Львів, 1993. – 176 с.

Ломачинська І. Монастирі між духом і світом // Людина і світ. – 1999. – № 11–12. – С. 45–48.

Лех Я. З історії українсько-польських зв'язків в археології (кінець XVIII–1939 р.) // АДЛУ. – Львів, 2006. – Вип. 9. – С. 17–53.

Лінч Дж. Середньовічна Церква. Коротка історія / Пер. з англ. В. Шовкун. – К., 1994. – 492 с.

Лісовська Є. Кадастрові карти як джерело до історії Галичини // Картографія та історія України: Збірник наукових праць Ред. Я. Дашкевич, П. Сохань та ін. – 2000. – С. 243–251.

Лосик М. Фізико-хімічні дослідження вогнетривів і скла Унівської Святоуспенської лаври // АДЛУ. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 362–378.

Лукань Р. Початки добромільських Василіан // Альманах Василіанських богословів. – Жовква, 1933.

Лукань Р. Василіанські монастирі в Станіславівській єпархії // Нова Зоря. – 1935. – С. 3–37.

Лукань Р. Василянські монастирі на Покутті // Нова Зоря. – 1938. – № 53.

Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII – I-я пол. IX в.) // МИА. – 1958. – № 152. – С. 133.

Макарій. Русские монастыри въ периодъ монгольской // Христианское чтение. – С. Петербург, 1861. – С. 145–204.

Макарчук С. А. Історичні неписемні джерела. – Львів, 2002. – 200 с.

Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Львів, 1999. – 352 с.

Максимов Е. В., Петрашенко В. О. Городище Монастирьок VIII – XIII ст. на Середньому Дніпрі // Археологія. – 1980. – № 33. – С. 3–20.

Макаров Н. А. Каменные подушки в погребениях древнерусских городских некрополів // Советская археология. – 1981. – № 2. – С. 111–116.

Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли // КСИА. – 1969. – № 120. – С. 27–34.

Малеев Ю., Олійник В. Наскельні зображення в печері Кошова біля с. Лисичники // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С. 52–53.

Мальчинський Й. Монастир ОО. Василян в Бучачі. – Бережани, 1893. – С. 7–11.

Мартинюк С. Скляна гута кінця XVI–XVII століть в околицях лісових угідь Унівської Святоуспенської лаври // АДЛУ. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 344–361.

Мацек В. Княже митрополиче Стільсько в Миколаївщині над Дністром // Наша Батьківщина. – Львів, 1938. – С. 129–131.

Мацкевий Л. Печерні пам'ятки заходу України – джерела матеріальної і духовної культури // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С. 59–62.

Митрополит Іларіон. Аскет українець – старець Паїсій Величковський // Слово Істини, 1949. – № 6–7. – С. 14–17.

Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Святий Дмитро Туптало. Його життя і праця. – Вінніпег, 1960. – 224 с.

Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Преподобний Іов Почаївський. – Вінніпег, 1957. – 64 с.

Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Життєописи великих українців / Упорядник М. С. Тимошик. – К., 1999. – 672 с.

Мисько Ю. Про сакральні функції східнослов'янського житла (за матеріалами Пруто-Дністровського межиріччя // Археологічні студії. – 2000. – Вип. 1. – С. 159–173.

Михайлина Л. П. Типологія східно-слов'янських жител VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами // Археологічні студії. – Вип. 2. – С. 116–131.

Мицько І. Про початки Святооунуврівського монастиря в Лаврові // Лавра. – 1999. – № 6. – С. 27–34.

Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі. – Львів, 1998. – 319 с.

Мицько І. Лаврівський монастир та його святий покровитель // Слово Просвіти. – 2003. – № 6.

Могаричев Ю. М. Пещерные церкви Качи-Кальена // Античная древность и средние века: Византия и средневековый Крым / Сборник Уральского государственного университета. Научно-исследовательский центр Крымоведения. – Симферополь, 1995. – С. 102–106.

Могаричев Ю. М. Пещерные церкви Качи-Кальена // Античная древность и средние века: Византия и средневековый Крым. Сборник научных трудов. – Симферополь, 1997. – С. 3–14.

Могаричев Ю. М. Пещерные церкви Таврики. – Симферополь, 1997. – 384 с.

Моця О. П., Руденюк В. Я. Костниця в антонієвих печерах в Чернігові (про деякі особливості християнської обрядовості на Русі) // 1000 років Чернігівській єпархії. – Чернігів, 1992. – С. 31–34.

Моця О. П. Підплитові поховання на південноруських могильниках // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II половині першого на початку другого тисячоліть н.е. – Чернівці, 1994. – С. 31–34.

Мудрий С. Нарис історії Церкви в Україні. – Рим: Українська папська колегія Святого Йосафата, 1995. – 296 с.

Мудрий С. По василіанських монастирях Галичини // Галицька брама. – № 1–2 (49–50). – 1999. – С. 2.

Нагаєвський І. Кирило-Мефодіївське християнство в Русі-Україні // Записки ЧСВВ. – Рим, 1954. – С. 176–209.

Назарук О. По наших монастирях // Америка. – 1954. – № 144–163.

Назарук О. Нарис історії Василянського чину Святого Йосафата. – Рим, 1992. – 467 с.

Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матяш та К. Климової. – К., 2002. – С. 51–78, 145–176.

Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К., 1976. – 222 с.

Нечитайло П. Буквені знаки і написи у печерних монастирях Середнього Подністров'я // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С. 230–237.

Нечитайло П. Дослідження печерного монастиря с. Стінка // Матеріали X Подільської Історико-красознавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 137–144.

Нечитайло П. Печерні монастирі Поділля // Давня і середньовічна історія України (Історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 311–319.

Нечитайло П. О. Культурні християнські печерні споруди в Середньому Подністров'ї // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення. Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції “Софійські читання”. Київ, 27–28 листопада 2003 р. – К., 2004. – С. 199–203.

Нечитайло П. О. Печерні монастирі-фортеці у Середньому Подністров'ї // Магістеріум. Археологічні студії. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 75–82.

Нечитайло П. О. Лапідарні написи Жванецької печери // Наукові записки. Спеціальний випуск. – К., 2002. – Т. 20. – Ч. 1. – С. 171–176.

Нечитайло П., Забашта Р., Рідуш Б. Спелеоархеологічні роботи на лівобережжі Дністра // АДУ в 2002–2003 рр. – К., 2003. – С. 237–242.

Огієнко І. Українська церква. Нариси історії Української Православної церкви. – Прага, 1942. – Т. 1. – 236 с.

Огієнко І. Українське монашество. – К., 2002. – 393 с.

Олійник В. Дослідження печер на Заліщанщині // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С. 81–91.

Острогорський Г. Історія Візантії. – Львів, 2002. – 588 с.

Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – 798 с.

Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – 347 с.

Патерик Киевского Печерского монастыря. – Санктпетербургъ, 1911. – 596 с.

Патрило І. Нарис історії Галицької Провінції ЧСВВ // Записки ЧСВВ. – Рим, 1982. – Т. XI. – С. 43–130.

Пекар А. Чернече життя Київської Русі в домонгольській добі // Нарис історії василіанського чину святого Йосафата. – Рим, 1992. – С. 19–45.

Пекар А. Доба занепаду українського чернецтва (від пол. 13-го до кінця 16 століття) // Нарис історії василіанського чину святого Йосафата. – Рим, 1992. – С. 70–91.

Пеленський Й. З руїн Галича // Записки НТШ. – Львів, 1909. – Т. ХСІ. – С. 159–160.

Пелешишин М. А. Стародавня Яворівщина. Нариси з історії та археології. – Львів, 1996. – С. 102–103.

Пелешишин М., Берест Р. З історії вивчення печери в с. Страдч на Львівщині // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С. 72–76.

Петегирич В., Павлів Д., Принада І. Поселення X–XI ст. біля с. Черчика на Яворівщині // МДАПВ. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 280–296.

Петраускас А. В. Сільськогосподарські та інші промисли // Село Київської Русі (За матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 81–95.

Петрашенко В. О. Житла VIII–IX ст. на Правобережному Подніпров'ї // Археологія. – 1982. – № 37. – С. 51.

Петрашенко В. О. Житла та внутрішня забудова садиб давньоруських поселень Київської Наддніпряниці // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – Вип. 14. – С. 92–100.

Петров Н. Очеркъ истории базилианскаго ордена в бывшей Польшѣ // Труды Киевской духовной академіи. – Київ, 1870. – С. 373–389.

Петрушевич А. Жизнь преподобного отца Иова, основателя ставропигиальной Скитской обители чину св. Василия Великого, списана современником иеромонахом Игнатием из Любартова // Зоря Галицкая яко Альбум на 1860 г.

Петрушевич А. О начатках первого епископства в Галицко-русском княжестве // Зоря Галицкая. – 1853. – Ч. 7.

Петрушевич А. Об уничтоженных львовских монастырях // Галицкий исторический сборник. – Львов, 1853. – Вып. 1. – С. 22–28.

Петрушевичъ А. С. Критико-историческіе разсужденія о надднестрянском городе Галиче и его достопамятностях. – Львов, 1888. – С. 302–303.

Петрушевич А. С. Краткое историческое известие о времени введения христианства на Галичской Руси особенно же об учреждениях святительских столиц в Галич и Львов и святителях сидевших на упомянутых столицахъ Великоморавської держави ще в X ст. – Львов, 1882. – С. 3–15.

Пивоваров С. В. Культурна спадщина давньоруського населення Середнього Дністра та Попруття // Етнічна самосвідомість і національна культура. – К., 1991. – С.138–139.

Пивоваров С., Чеховський І. На Дністрі на “оукраинѣ галичской”. – Чернівці, 2000. – 145 с.

Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці, 2001. – 152 с.

Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці, 2006. – 300 с.

Пивоваров С., Чучко М. Святий великомученик Іоанн Новий і перше масове паломництво прочан до Сучави // Світильник. – 2000. – № 5. – С. 45–53.

Плामеницька О. Новий погляд на початки скельної християнської архітектури в Україні-Русі (скельні монастирі Наддніпряниці) // Українська Академія Мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 144–151.

Плामеницька О. А. Християнські святині Кам'янця на Поділлі. – К., 2001.

Площанській В. А. Добромиль. Монастырь Ч. св. Василия В. и несколько словъ объ отношеніях города // Науковий збірник Галицко-Русской Матицы. – Львов, 1867. – С. 211–254.

Площанскій В. А. О Монастырь и Церквахъ Дрогобичскихъ // Научный сборникъ Галицко-Русской Матицы. – Львовъ, 1867. – С. 179–188.

Погоральський Я. Житлові комплекси з поселення Черчик 1 на Розточчі // МДАПВ. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 324–336.

Покровскій А. И. О соборах юго-западной Руси XV–XVII вѣковъ // Богословскій вѣстникъ, 1906. – С. 108–151.

Польвянный Д. И. Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV вв. – Иваново, 2000. – 289 с.

Попов А. Царевград Тырнов. Средневековые надписи, монограммы, буквы и знаци от Тырновска “Велика Лавра”. – София, 1984. – 280 с.

Порфірій В. Василянський Чин від Берестейського з’єднання 1596 р. до 1743 р. // Записки ЧСВВ. – Рим, 1988. – Т. XIII. – Вип. 1–2. – С. 95–153.

Правила для монахів святого отця нашого Василя Великого / Пер. схимомонах ЧСВВ Митрополит Андрей. – Жовква, 1911. – 64 с.

Праницкий Д. Старинный церковный памятник // Кишенёвские епархиальные ведомости. – 1903. – № 19. – С. 506–508.

Приселков М. Д. Афтон в начальной истории Киево-Печерскаго монастыря // Известия отдѣленія русскаго языка в словесности. – С. Петербург, 1912. – № 2. – С. 186–197.

Рапппорт П. А. Древнерусское жилище (VI–XIII вв.) // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975. – С. 104–155.

Рапппорт П. А., Колчин Б. А., Борисович Г. В. Жилище // Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С. 136–154.

Ратич О. О. Древньорускі археологічні пам’ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957.

Решетило С. Коротенький огляд василянських монастирів в Галичині // Календар “Місіонаря”. – Жовква, 1923. – С. 99–120.

Рідуш Б., Захар’єв В. Спелеоархеологічні та спелеїстичні дослідження в Сокилецькому мікрорайоні // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнографії. Збірник наукових статей. – Чернівці, 1997. – Вип. 4. – С. 120–126.

Рідуш Б. Культурні печери Буковинського Подністров’я // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 1996. – Вип. 1. – С. 3–10.

Рідуш Б. Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. – Т. 1. – С. 108–127.

Рідуш Б. Печери в урочищі Монастир біля Василева // Буковина мій рідний край. Матеріали II історико-красознавчої конференції молодих дослідників, студентів та науковців. – Чернівці, 1997. – С. 29–31.

Рідуш Б. Т. Печери Середнього Подністров’я в історії заселення регіону. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

наук за спеціальністю 07.00.04. – Чернівці, 2000. – 167 с. (Рукопис зберігається у науковій бібліотеці ЧДУ ім. Ю. Федьковича).

Рідуш Б., Нечитайло П. Субоцький печерний монастир // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнографії.: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1999. – Т. 2. – С. 188–193.

Рідуш Б.Т. Печери Середнього Подністров'я в історії заселення регіону. Автореферат кандидатської дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернівці, 2000. – 19 с.

Рідуш Б. Печерні монастирі Подністров'я // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці, 2000. – С. 46–51.

Рідуш Б. Скельно-печерні природно-антропологічні комплекси в ландшафті Дністровського каньйону // Річкові долини: природа-ландшафти-людина. Збірник наукових праць. – Чернівці – Сосновець, 2007. – С. 281–308.

Рожко В. Православні монастирі Полісся. – Луцьк, 1996. – 210 с.

Рожко М. Карпатські шляхи та їх оборона // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С.31.

Рожко М. Проблема вивчення наскельних споруд та методика їх дослідження // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С. 82–84.

Рожко М. Археологічно-архітектурні дослідження Лаврівського монастиря // Лавра. – 1999. – № 1. – С. 37–43.

Рожко М. Про деякі оборонні Преображенські монастирі в Галичині // Лавра, 1999. – № 1. – С. 46.

Рожко М. Археологічно-архітектурні дослідження церкви св. Онуфрія Лаврівського монастиря // Українське сакральне мистецтво: традиції сучасність перспективи. – Львів, 2001. – С. 84–96.

Рожко М. Оборонний Спаспреображенський монастир ХІІІ ст. в с. Спас // Старосамбірщина. Альманах. – Львів, 2001. – С. 7–14.

Рожко М. Оборонне будівництво Данила Галицького // Галицька брама. – 2001. – № 9–10 (81–82). – С. 24–29.

Руденок В. Я. Тайны монастырских подземелий. – Чернигов, 2006. – 64 с.

Русские монастыри на Угорской Руси // Временникъ Института Ставропигийскаго. – Львов, 1872. – С. 114–120.

Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. / Пер. А. Шептицький // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1924. – Т. 1. – С. 56–76.

Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. 792 с.

Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси. – М.–Л., 1948. – С. 147–149.

Рыбаков Б. А. Языческое мировоззрение русского средневековья // Вестник истории. – 1974. – № 1. – С. 3–30.

Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – М., 1988. – 784 с.

- Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. – М., 2002. – 592 с.
- Свинко Й., Волік О.* Культурні споруди у травертинових скелях Середнього Придністров'я та їх історичне значення // Наукові записки Тернопільського Державного Педагогічного університету. Серія: Історія. – 2003. – № 2. – С. 162–167.
- Сегеда С.* Основи антропології. – К., 1995. – С. 39–40.
- Сергеева М. С.* Про один тип опалювальних пристроїв у ранньослов'янському та давньоруському житлі // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. Международная научная конференция. Харьков, 1–3 марта 1993. Тезисы докладов. – Харьков, 1995. – С. 90–91.
- Сецинский Е.* Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 197–354.
- Сецинский Е.* Раскопки Бакотского монастыря в 1892 году // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1892. – № 39. – С. 706–708.
- Сецинский Е.* Раскопки древнего скального монастыря в с. Бакоте Ушицкого уезда // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1891. – № 46. – С. 1–9.
- Сиволап М., Сиволап Л., Марченко О.* Культурні підземні споруди на території Черкащини // Християнські старожитності Лівобережної України. – Полтава, 1999. – С. 91–96.
- Ситник О.* Деякі проблеми і перспективи дослідження печерних археологічних пам'яток // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С. 89–92.
- Ситник О.* Постаті археології Львівського університету // АДЛУ. – Львів, 2005. – Вип. 8. – С. 11–45.
- Сілецький Р.* Система опалення традиційного житла Полісся I–ї половини XX ст. (за експедиційними матеріалами) // Полісся: мова культура, історія. Матеріали міжнародної конференції. – К., 1996. – С. 303.
- Сіреджук П.* До генези міст Галицької землі у XIV–XVIII ст. // Книга міст Галичини. Міждисциплінарні дослідження у містознавстві. – Львів, 1999. – № 379. – С. 60–66.
- Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – 126 с.
- Смирнов А. П.* К вопросу об археологической культуре // Советская археология. 1964. – № 1. – С. 3.
- Софроненко К.* Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси. – М., 1955. – 135 с.
- Стахів М.* Христова церква в Україні. 988–1596. – Львів, 1993. – 585 с.
- Сохацький М.* Археологічні дослідження в Борщівському районі на Тернопільщині // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2000. – Вип. 2. – С. 17–23.

Сохацький М. З життя і творчого доробку археолога Готфрида Осовського // МДАПВ. Постаті української археології. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 75–77.

Стародавнє виробництво на території України: Збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Паньков. – К.: Наукова думка, 2002. – 196 с.

Стеблій Ф. Чарнецький Адам Зоріан // Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К., 2001. – С. 1038–1039.

Стецик Ю. Монастирі Дрогобичини (XIV – початок XIX ст.). – Дрогобич, 2000. – 75 с.

Стефанович М. Петрогліфи Гуцульщини: Стан і перспективи досліджень // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С. 101–104.

Сулик Р. Скельний монастир в Розгірчі на Стрийщині // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С. 108–111.

Сулковский И. С. Бакота и освящение пещерной церкви в бывшем здесь скальном монастыре (1 августа 1893 г.) // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1893. – № 37–38. – С. 634–637.

Сулковский И. С. Субоч (Ушицкого уезда) и его пещеры // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1887. – № 26. – С. 615–626.

Терновский Ф. Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение в древней Руси. – Киев, 1874. – 74 с.

Терський С. В. Лучеськ X–XV ст. – Львів, 2006. – 252 с.

Тимошенко Л. Невідомий василіанський життєпис митрополита Михайла Рогози // Наукові зошити історичного факультету. – Львів, 2001. – Вип. 4. – С. 59–68.

Тимощук Б. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. – М., 1990. – 185 с.

Тимощук Б. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст. – К., 1982. – 206 с.

Тимощук Б. Теремовль – місто Галицької Русі // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ–Галич, 1998. – С. 124–127.

Тимощук Б. А. Восточные славяне. От общины к городам. – М., 1995. – 261 с.

Тимощук Б. О. Східні хорвати // МДАПВ. – Львів, 1995. – Вип. 6. – С. 214–218.

Тимощук Б. Василів – місто Галицької Русі. – Чернівці, 1993.

Титлиновъ Б. Къ вопросу о начальной истории христианства на Руси. – С. Петербургъ, 1913. – С. 1447–1470.

Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – 246 с.

Толочко П. Київська Русь. – К., 1996. – 360 с.

- Толочко О. П., Толочко П. П.* Київська Русь. Україна крізь віки. – К., 1998. – Т.4. – 352 с.
- Толочко П. П.* Галичу 1100 років // Галич і Галицька земля. – Київ–Галич, 1998. – С. 4–5.
- Толочко П. П.* Происхождение древнейших восточнославянских городов // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С. 5–19.
- Томашиівський С.* Історія церкви на Україні // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1932. – Т. IV. С. 83–84.
- Томашевський А. П.* Система заселення // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 4–26.
- Томенчук Б.* Прицерковні кладовища княжого Галича // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ–Галич, 1998. – С. 127–132.
- Трегубова Т.А.* Реконструкція розпланування середньовічного Львова за письмовими джерелами // Архітектурна спадщина України. – К., 1996. – № 3. – Ч. 2. – С. 17–31.
- Успенский Т.* Русь и Византия въ X в. – Одесса, 1888. – 48 с.
- Федюк П. Й.* Святий Василій Великий і християнське аскетичне життя // Записки ЧСВВ. – Рим – Торонто, 1978. – Т. 39. – С. 220–278.
- Филарет.* Історія Русской Церкви. – М., 1888. – Т. 1.
- Филипчук М.* Про появу наземних жител ранньосередньовічної доби в Українському Прикарпатті // Археологічні студії. – Львів, 2000. – Вип. 1. – С. 244–261.
- Фроянов И. Я.* Древняя Русь. – Москва–Петербург, 1995.
- Хавлюк М.* Угорницький монастир. – Коломия, 1996. – 30 с.
- Харламов В. А.* Древнерусское жилище // Археология Украинской ССР: В 3-х т. – К., 1971. – Т. 3. – С. 340–350.
- Худащ М. Л.* Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів. – К., 2004.
- Целевич Ю.* Історія Скиту Манявського вразь зь Зборникомъ грамотъ, листовъ и деякихъ судовыхъ документовъ дотычных того монастыря. – Львовъ, 1887. – 135 с.
- Чарді Ф.* Koionia – Койнонія: Богословсько-духовний путівник монашої спільноти / Пер. з італ. іером. М. Гаврилів, В. Сибірного, У. Головацької. – Львів, 2002. – 255 с.
- Чистовичъ И.* Очеркъ истории Западно-русской церкви. – С. Петербургъ, 1882. – 358 с.
- Федотовъ Г. П.* Святыя Древней Руси (X–XVII вв.). – Париж, 1931. – 260 с.
- Шараневич І.* Изследование на темы отечественной географии и истории. – Львов, 1869.
- Шараневич І.* Пам'ятки галицко-русской старины в изображениях.– Львів, 1886. – Ч. 1. – 14 с.
- Шафарикъ П. І.* Жизнеописание св. Меодія. – Прага, 1851. – 136 с.

Швед М. Василіанський монастир святого Онуфрія у Лаврові: Історія та культура духовного осередку бойківських Карпат. – Львів, 2007.

Швед М. Спаський та Лаврівські монастирі. Осередок духовності і культури. – Львів, 2000. – 46 с.

Швецов М.Л., Зарубина Т.С. Архитектурная реконструкция кельи отшельника Скита преподобного Антония // Проблемы археологии и архитектуры. В 2-х т. – Донецк–Макеевка, 2001. – Т. 1. – С. 172–173.

Шкраб'юк П. Монаший чин отців Василіан у національному житті України. – Львів, 2005. – 334 с.

Шпирка Г. “Вістник Народного Дома” як джерело до вивчення культурно-освітньої діяльності Народного дому у Львові // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали третьої наукової краєзнавчої конференції 19 листопада 2004 р. – Львів, 2005. – С. 88–95.

Шпідлік Т. Духовність християнського Сходу / Пер. з італ. М. Прокопович. – Львів, 1999. – 267 с.

Abramowicz A. Historia archeologii polskiej: XIX–XX. – Warszawa–Łódź, 1991. – 206 s.

Bartoszewicz J. Szkic Dziejów Kościoła Ruskiego w Polsce. – Kraków, 1880. – 493 s.

Bilczewski J. Maniusz Acyliusz Glabryo. Studium archeologiczne z pierwszych czasów chrześcijaństwa // Kwartalnik Historyczny. – Kraków, 1892. – Z. III.

Casey R. Early Russian Monastirism. – Roma, 1953. – 372 s.

Chotkowski W. Redukcje monasterów Bazylikańskich w Galicyi. – Kraków, 1922. – 79 s.

Chverenchuk M. Natura ed essenza della vita religiosa nel CCEO (cann. 410–411). – Roma, 2000.

Czasopism naukowy księgozbioru publicznego imienia Ossolińskich. – Lwów, 1828. – R. I. – Z. I. – 74 s.

Czołowski A. Jak giną nasze zabytki? // Protokoły obrad Zjazdu c. k. Konserwatorów i Korespondentów w Przemyślu. – Lwów, 1904. – S. 146–152.

Czołowski A. Ruś Czerwona. Pogląd na jej zabytki przedhistoryczne i pomniki sztuki // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1887. – T. II. – S. 23–39.

Daszkiewicz M. Badania fizyko-chemiczne ceramiki zabytkowej na przykładzie późnośredniowiecznej ceramiki płockiej // Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. – Rzeszów, 1994. – S. 245–247.

Demetrykiewicz W. Groty wykute w skałach Galicji Wshodniej pod względem archeologicznym // MAAE. – Kraków, 1903. – T. VI. – S. 51–91.

Demetrykiewicz W. Konserwatorstwo dla zabytków archeologicznych. – Kraków, 1886. – 74 s.

Demetrykiewicz W. Opieka prawna w Austrii dla zabytków sztuki i pomników historycznych, ze szczególnym uwzględnieniem stosunków galicyjskich. – Kraków, 1885.

- Dolenga-Chodakowski Z.* O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem // *Ćwiczenie Naukowe.* – Warszawa, 1818. – T. II. – № 5. – S. 17–48.
- Fontes rerum Bohemucarum “Prameny dějin českých”* wydawane z nadania Palackiego / *Vydal Josef Kolar.* – Praha, 1874. – S. 111–117.
- Goetz I.* Kirchengeschichtliche und Kulturgeschichtliche Denkmäler Altrussland nebst Geschichte des russischen Kirchenrechts. – Stuttgart, 1905. – 403 s.
- Goetz I.* Staat und Kirche in Altrussland. Kiever Periode 988–1240. – Berlin, 1908. – 241 s.
- Gruszeckij A.* O Jaskiniach na przestrzeni od Karpat po Baltik // *Biblioteka Warszawska.* – 1878. – T. IV. – S. 329–352.
- Gusta F.* Historia Kościoła Ruskiego. – Kraków, 1857. – T. I. – 240 s.
- Gusta F.* Historia Kościoła Ruskiego. – Kraków, 1858. – T. II. – 216 s.
- Janusz B.* Kultura przedhistoryczna Podola galicyjskiego. – Lwów, 1919. – 171 s.
- Janusz B.* Z pradziejów ziemi Lwowskiej. – Lwów, 1913. – 92 s.
- Janusz B.* Zabytki przedhistoryczne Galicyji Wschodniej. – Lwów, 1918. – 310 s.
- Joannis Długossii* seu longini canonici cracoviensis *Historiae Polonicae* // *Cura et impensis Alexandri Przezdziecki. Libri XII.* – Cracovie, MDCCCLXXIII.
- K. Pieczary* pod wsią Straczem w Galicyi, w cyrkule lwowskim // *Przyjaciel Ludu. Czyli Tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości.* – Leszno, 1841. – № 30. – R. VII. – S. 235–238.
- Kirkor A.* Pokucie pod względem archeologicznym // *Rozprawy i sprawozdania z posidzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności.* – Kraków, 1876. – T. V. – S. 209–315.
- Kirkor A.* Wycieczka na Podole Galicyjskie // *Kłosa.* – Lwów, 1877. – T. XXIV. – S. 378–396.
- Kirkor A.* Zabytki bałwochwalcze w Galicji // *Kłosa.* – Lwów, 1879. – T. XXVIII. – S. 268–312.
- Kostrzewski J.* Dzieje polskich badań predhistorycznych. – Poznań, 1949. – 221 s.
- Kraszewski J. I.* Sztuka u Słowian szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej. – Wilno, 1860.
- Kronika czynności Koła c. k. Konserwatorów i Korespondentów Galicyi Wschodniej* // *Teka konserwatorska.* – Lwów, 1892. – R. I. – S. 148–163.
- Kunasiewicz S.* Kilka słów o “Rocznikach dla archeologów, numizmatów i bibliografów polskich” – i o wydawcy tychże: O D-rze Stanisławie Krzyżanowskim. Odbitka z odcinku “Gazety Narodowej”. – Lwów, 1872. – S. 6–7.
- Lippoman J.* Zastanowienie się nad mogiłami, pustemi siedliskami, zamczyskami, okopamy, źmijowemi wałami. – Wilno, 1832.
- Liske K.* Modeli archeologiczne // *Przewodnik Naukowo-Literacki.* – Lwów, 1873. – Z. I. – S. 294–300.

- Marczynski W.* Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z rycinami i mapami. – Wilno, 1820. – T. 1.
- Materiały do historii miasta Sambora. 1390–1795 / Wyd. A. Dörflerówna. – Lwów, 1936.
- Müller L.* Zum Problem des Hierarchischen Status und der Jurisdiktionalen Abhängigkeit der russischen Kirche von 1039. – Köln, 1959. – 84 s.
- Nosek S.* Zarys historii badań archeologicznych w Małopolsce. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1967. – 268 s.
- Ossowski G.* Zjazd archeologiczny we Lwowie // Biblioteka Warszawska. – 1885. – T. IV. – S. 419–428.
- Pauli Ž.* Starożytności Galicyjskie. – Lwów, 1840. – 49 s.
- Peteński J.* Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej (na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych). – Kraków, 1914. – 207 s.
- Poppe A.* Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku. – Warszawa, 1968. – 252 s.
- Przedziecki A.* Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1841. – T. II. – 158 s.
- Rodlej L.* Cave monasteries of Bizantine Cappadocia. – New York, 1985. – 266 s.
- Schneider A.* Sprawozdanie z odbytego w Buda-Peszcze kongresu Archeologicznego w r. 1876 // Przegląd Archeologiczny. – Lwów, 1877. – T. I. – Z. 4. – S. 117–127.
- Szaraniewicz I.* Muzeum Instytutu Stauropigijskiego we Lwowie // Teka Konserwatorska. – Lwów, 1892. – R. I. – S. 55–60.
- Szaraniewicz I.* Trzy opisy historyczne staroksiążęgo Halicza w r. 1860, 1880, 1882, skreślone przez d-ra Iza. Szaraniewicza. – Lwów, 1883. – 36 s.
- Ślawcy T. i G.* Garncarstwo i kaflarstwo w Bieczu od późnego średniowiecza do czasów współczesnych // Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. – Rzeszów, 1994. – S. 211–232.
- Udziela M.* Janów pod względem historycznym i jako latowisko przyszłości. – Lwów, 1896.
- Verdiere Ch.* Katholische Anfänge der russischen Kirche bis zum 12 Jahrhundert. Russischen Studien zur Theologie und Geschichte. – Münster, 1858. – 338 s.
- Wagilewicz J.* Berda w Uryczu // Biblioteka naukowego zakładu Ossolinskich. – Lwów, 1843. – T. 6. – C. 151–168.
- Wrońska J.* Archeologia w periodykach warszawskich w drugiej połowie XIX wieku. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1989. – 256 s.
- Zajikin W.* Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej od czasów apostołskich do księcia Igora Starego. – Warszawa, 1926. – 30 s.
- Zieliński L.* Pamiątki historyczne krajowe. – Lwów, 1841.
- Ziemiecki T. N.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1885 dokonanej // ZWAK. – Kraków, 1886. – T. X. – S. 15–16.

Zigler A. Die Union des Konzils von Florenz in der russischen Kirche. – Würzburg, 1938. – 158 s.

Život sv. Ivana // Fontes rerum Bohemucarum “Prameny dějin českých” vydawane z nadani Palackiego / Vydal Josef Kolar. – S. 111–139.

Довідникова література

Аверинцев С. Софія-Логос. Словник. – К., 2004. – 636 с.

Берест Р., Пелецишин М. Довідник з археології Західної Європи. – Львів, 1998. – 64 с.

Библейский словарь. Энциклопедический словарь. Составил Эрик Нюстрем / Пер. с шведс. И. Свенсон. – Торонто, 1989. – 521 с.

Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. – М., 1990. – 367 с.

Энциклопедический словарь / Издатели Ф. Брокгаузъ, И. Ефрон. – С.Петербургъ, 1896. – Т. XIX. – 962 с.

Зварич В. В. Нумізматичний словник. – Львів, 1972. – 147 с. + 54 вкл.

Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник. – Тернопіль, 1998. – 464 с.

Короткий тлумачний словник української мови / За ред. Д. Гринчишина. – К., 1988. – 320 с.

Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Львів, 2001. – 160 с.

Свешников І. К. Довідник з археології України. Львівська область. – Львів, 1976. – 117 с.

Словник біблійного богослов'я / За ред. Ксав'є Леон Дюфура, Жана Люпласі та ін. Пер. з фр. Вл. С. Мудрого, ЧСВВ. – Львів, 2010. – 952 с.

Словник-довідник з археології / Ред., укладач та кер. авт. кол. Н. О. Гаврилюк. – К., 1996. – 430 с.

Словник іншомовних слів / За ред. ак. О. С. Мельничука. – К., 1985. – 966 с.

Словник української мови (А – В) / За ред. В. Л. Мандрика. – К., 1970. – Т. 1. – 799 с.

Словник української мови (Г – Ж) / За ред. В. Л. Мандрика. – К., 1971. – Т. 2. – 550 с.

Словник української мови (З) / За ред. В. Л. Мандрика. – К., 1972. – Т. 3. – 744 с.

Словник української мови (І – М) / За ред. В. Л. Мандрика. – К., 1973. – Т. 4. – 840 с.

Словник української мови (Н – О) / Ред. В. О. Винник, Л. А. Юрчук. – К., 1974. – Т. 5. – 840 с.

Словник іншомовних слів / За ред. акад. О. С. Мельничука. – К., 1985. – 966 с.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

Словник української мови (П – Поїти) / Ред. А. В. Лагутіна, К. В. Ленець. – К., 1975. – Т. 6. – 832 с.

Словник української мови (Поїхати – Приробляти) / Ред. кол. І. К. Білодід, А. А. Жайворонок та ін. – К., 1976. – Т. VII. – 723 с.

Словник української мови (Природа – Ряхтливий) / Ред. В. О. Винник та ін. – К., 1977. – Т. VIII. – 927 с.

Словник української мови (Т – Ф) / Ред. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. – К., 1979. – Т. X. – 658 с.

Словник української мови (Х – Ї) / За ред. С. І. Головащук. – К., 1980. – Т. XI. – 699 с.

Хуторян Н. М. Зуб І. В. та ін. Короткий юридичний словник. – К., 1989. – 189 с.

Філософський словник / За ред. акад. В. І. Шинкарука. – К., 1986. – 798 с.

Deutsch-Ukrainisches Wörterbuch / Herausgegeben von E. I. Lyssenko. – Kiew, 1986. – 527 s.

Stypuła R., Kowalowa G. Słownik polsko-rosyjski / Польско-русский словарь. – Москва-Варшава, 1975. – 840 s.

Lochowiz A. B. Russisch-Deutsches Taschen Wörterbuch / Moskau-Leipzig, 1983. – 320 s.

Summary

The Middle Ages still remains little known and complicated period in the history of Ukraine. The most important political act became appearing of Ancient Rus. The official adoption and extension of Christianity, consolidation of Ukrainian statehood and other acts encourage growth of international authority of ancient state. At the same time the period of Middle Ages became severe trial for Ukrainian nation that in consequence of many factors was deprived of the ability of national, political, economic, cultural and religious development. Constant armed conflicts on the territory of Ukraine and its periodic dividing between foreign conquerors complicated evolution of national, public, political, cultural, educational, productive, religious and other institutions.

The Ukrainian monkhood found themselves in complicated social and political medieval circumstances. The process of monasteries appearing turn out to be not a simple phenomenon. The creators of monasteries were inappropriateors and clergymen, monks and some monks-anahorets and even locals. Very often high social and property status of the founders was the cause of property differentiation of Ukrainian monasteries.

Being under foreign domination Ukrainian monasteries took special place in society. Except important spiritual mission monks promoted new writing in Ukrainian society, founded schools, hospitals, developed education, culture, art, social ethics, Christian traditions, new customs, tendencies of production, give social help and support of the population and many other important elements of social being.

Special social status of monkhood and the activity of medieval monasteries attracted attention of many authors. The first prompts of scientific comprehension of monkhood phenomenon were made in the nineteenth century by M. Matsievskiy, M. Kossak, Y. Golovatskiy, I. Vagylevych, A. Afanasjev-Chuzhbynskiy and other researchers. Various aspects of existence and the activity of medieval Ukrainian monasteries in Galychyna in particular outstanding Ukrainian historians, archeologists, art critics and statesmen: M. Hrushevskiy, I. Sharanevych, V. Antonovych, I. Krypyakevych, M. Holubets, V. Karpovych, A. Pasternak, M. Korduba, I. Ohienko, M. Vavryk and others.

History of Ukrainian medieval monkhood is represented by native and foreign chronicles, various groups of archeological monuments and materials, historical investigations that serve for important scientific researches.

Ukrainian medieval monkhood experienced periods of rapid development and spiritual decay. National state was lost and it led to complete isolation of monasteries from National Church. During the period of Polish supremacy under the influence of military, social and political events, real position of different social classes, including monarchism, was formed. Decay and suspension of Halician metropolity and local eparchy influenced greatly prospects, significance and development of monastic life. It led to dissipation and isolation of monasteries and monastic life, because of that most Halician monastic settlements did not adhere to strict typicon's rules but existed autonomously. Customs, traditions and regulations of monastic communities were transmitted from generation to generation in an oral form.

Many monastic communities in Halychyna were situated in archaic caves which at the time of appearance and spreading of monkhood were free. Different forms of monastic life, such as anachorets, hesychasm, played a very important role in the process of settling of medieval monasteries. Small places where only one single person could hide and find shelter were characterized by simple, primitive order and living conditions, practicing great austerity and mortifications. Detailed and proper investigation of cells informed us about peculiarities of lives of medieval monkhood. A large number of small, tiny cells of anachorets gradually became larger, number of members of monastic communities increased and turned into monastery establishments. Asceticism and monkhood contributed significantly to appearance and formation of cloistral communities.

During the XI–XVI centuries medieval cloistral constructions faced durable and noticeable evolution which took place at the time of difficult military and political events that happened in Ukraine of that time social, economic and production achievements. From short-termed earthen monastic cells with poor furniture and primitive fireside they were gradually transformed in comfortable and lasting multistage wooden buildings with the tiled stoves and other applicable conditions for living corresponding to the charter's articles of Typikon.

The collected data and archaeological materials during long investigations for centuries of religious residential sites of not only the Galician lands but other regions as well allow researchers to classify monastic residential buildings according to variety of features being characteristic for common accommodation. Residential buildings of the medieval Ukrainian monkhood were marked by simplicity of inner interior, poor household inventory and certain characteristics that distinguished them from common accommodation.

Close neighbourhood of monastic dwellings with urban and rural areas contributed to the mutual linking and mutual enrichment of secular and religious

traditions that became an important and effective factor to gradual increase among the local population of Christian culture, education, new outlook establishment, new qualitative development of public infrastructure.

Real social plan of the Galician monkhood contributed to uprise and parallel existence in monasteries of keliot, kinovit, idiorhythmic and other organizational forms that often occurred on traditional peculiarities of anachoretism, hermitage, hesychasm, caves, retreat being sometimes closely interlaced with local folk traditions, etc.

In the late Middle Ages many Galician monasteries also appeared in a complex intertwining of secular and clerical authority for the right to rule over the monasteries that affected negatively the monastic life. Internal contradictions in the spiritual environment greatly complemented external factors that were observed in the Tatar conquerors recurrent invasion on the Ukrainian lands and were accompanied by looting, destruction, fires, etc.

Despite difficult living conditions and development conditions many medieval monasteries of Galicia became popular sacred places and well-known centers of spiritual culture, sculptural art, iconography, writing, education, publishing, technical inventions, manufacture, crafts, etc.

Comprehensive study of medieval monk sites that are simultaneously known for written data and archaeological materials received very important significance. The best example can be the Krekhiv cave monastery. It really helped to record on the monument given in written sources data, to analyze and compare with other historical monuments, and with other data of Typicon.

The results of complex scientific researches of monasteries using different historical sources, toponymical data and other disciplines on the basis of inductive, deductive, comparative and other methods gave ability to see the culture of medieval monks in the process of its development but to establish basic forms of existence of medieval Ukrainian monkhood, to open new unknown pages of historical past of medieval monkhood and to complete and to enrich little known period of history of Ukrainian nation.

Показчик імен

Абрамович Д.	68, 161
Алексійчук Венедикт	12
Амман О. А.	55, 95, 106
Андронік II Палеолог	7
Андрушко Мушатич із Сільця	262
Антоній Печерський	77
Антонович Володимир	49, 50, 51, 85, 89, 104, 147, 157, 158, 159, 161, 267
Анучинь Д.	128, 177
Артюх В.	71, 87, 96, 97, 98
Атаназій	7
Атанасов Г. Г.	40, 95, 148, 157, 195
Ауліх Вітольд	32, 33, 133, 179, 201, 202, 205, 206, 211, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 227, 231, 236, 238, 240, 241, 246, 260
Афанасьєв-Чужбинський Олександр.....	48, 89, 267
Багрий Р.	186
Балабан Василь	248
Балабан Марко	23
Балабан Гедеон	8
Бандрівський М.	19, 45, 49, 50, 57, 72, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 227
Баран Володимир	12, 187, 210, 221, 222
Баран Я. В.	222
Бельй А. В.	71
Бельовський А.	46
Бенеш І.	113, 114
Березовец Д. Т.	211
Берест Роман.....	30, 35, 59, 62, 63, 68, 72, 74, 75, 80, 87, 88, 104, 134, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 157, 159, 173, 184, 185, 187, 189, 190, 192, 193,

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

	195, 197, 198, 199, 202, 203, 205, 209, 216, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 235, 237, 239, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 252, 254, 256, 257, 258, 260, 261
Білас Н.	44, 173, 187
Біляєва С. О.	181, 182, 255
Бобровський Т. А.	40, 59, 79, 80, 91, 100, 103, 124, 138, 139, 171, 173
Борисович Г. В.	202, 207, 225, 230
Брайчевський М.	16, 17, 75
Брокгаузъ Ф.	81, 159
Булик Наталя	13, 41, 42, 43, 45, 46, 48
Буцманюк І.	53
Ваврик М.	27, 55, 62, 128, 164, 187, 208, 213, 249, 253, 263, 268
Вагилевич Іван (Wagilewicz J.)	45, 46, 267
Варненчук Владислав	248
Василій Великий	111, 112, 118, 133, 183
Василько.....	250
Вассіан чернець	165
Васько Дядькович	22, 248
Вердір Х. (Verdiere Ch.)	89
Вечерський В.	68, 151, 160, 163, 171, 208, 249, 262
Винокур І.	62, 162, 163, 210
Вінтоняк О.	56
Возний І.	194, 202, 209, 201, 211, 216, 217, 223, 225, 226, 237, 238, 247, 255
Войнилович І.	76, 187
Войтович Леонтій	13, 17, 64
Войшелк, литовський князь	172
Волік О.	72
Володимир, князь	78
Всеволод, князь	186
Вуйцик В.	58, 172
Вышелѣский Д. О.	68, 221
Гаврилів Б.	45
Гавришкевич І.	44
Галацький І.	24
Гедеон.....	159, 200
Герасимов М.	245

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

Георгієвський Г.	89
Гліб Всеславович	15
Головацький Я.	27, 49, 67, 71, 72, 148, 163, 267
Голубець Микола	54, 163, 187, 188, 267
Голубинській Е.	105, 109, 128, 183
Горішній П.	162, 163
Готун І. А.	107, 180, 218, 223, 224, 225
Грабовецький В.	17, 240
Гребеняк В.	68
Греков Б. Д.	182
Григорій ігумен	171
Грицак П.	181
Грушевський М.	17, 18, 22, 38, 52, 53, 68, 164, 172, 179, 186, 213, 214, 240
Грушецький А. (Gruszeckij A.).....	50, 121, 122, 141, 148
Губка Іван	22
Гупало Віра.....	13, 193, 194, 204, 245, 259
Гуцаленко Т.	253
Данило Романович, король Данило	17, 144, 250
Деметрикевич В. (Demetrykiewicz W.)	27, 52, 67, 68, 72, 75, 89, 113, 114, 148, 158, 168
Диба Ю.....	19, 250
Димитрій, Димітрій, патріарх.....	29, 62, 65, 95
Длугош Ян (Długossii Joannis)	25
Дмитро Детько	7
Довженок В. І.	181
Доронович М.	88, 222
Дорош І.	58, 62
Дропан Стефан	262
Дубакінъ Д. І.	107, 118, 221, 234
Дучиц Л.	40, 57
Егоров І.	40, 105, 195
Ефрон І.	81, 159
Євагрій, проповідник.....	109
Жачикський Габріель (Rzeczyesky X. Gabryel).....	41, 42
Жилюк С. І.	222
Жолкевський Станіслав	152
Журко О. І.	210
Забашта Р.	34, 72
Заїкін В. (Zajikin W.)	89
Зарубіна Т.	58, 101

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

Захар'єв В.	60, 72, 107, 108
Зашкільняк Л.	45
Зварич В.	257
Зелінський Л. (Zielinski L.)	76, 251
Зиморович В.	76
Зиморович Бартоломій	251
Зімельс Ю.	56
Іван Багатостраждальний	77
Іов Почаївський	95
Йоїл	130, 151, 155
Йосафат	112
Ісаакій	77
Ісаєвич Я.	36, 181
Кабанець С. П.	85
Казимир III Великий	7, 22, 257
Карпович Василь <i>див.</i> Януш Богдан Касюхнич Володимир	13
Кирил	24
Кіркоп Адам (Kirkop A.).....	49, 50
Климов В. В.	68, 129, 173
Кметь В.	172
Козак Деонізій	12
Козюба В. К.	178, 194, 213, 218, 221
Коллонтай Хуго	41
Колчин Б. А.	207, 225, 230
Комар Л.	55
Констанція	18
Константин Багрянородний	24
Коперницький І.	27
Корчинський О.	17, 18, 64, 140
Коссак Михайло	36, 37, 48, 49, 267
Костриця М. Ю.	222
Кордуба М.	268
Котляр М. Ф.	181
Кояловичь М.	75, 127
Кравець Андрій	262
Крак О.	251
Краснов Ю. А.	181
Крашевський Ю. (Kraszewski J. I.).....	44, 65
Крашенинникова О.	112, 128, 176
Крип'якевич І.	17, 18, 25, 28, 31, 37, 53, 54, 94, 132, 152, 160,

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

	172, 179, 180, 182, 186, 224, 240, 246, 263, 267
Крушельницька Л.	49, 50
Кунасевич Станіслав (Kunasiewicz S.)	42
Курдиновский В.	95, 105
Кухарський Ян	44
Кучера М. П.	193, 198, 203
Кучинко М. М.	194, 255, 258
Кушнір Стефан	262
Лаба В.	37, 38, 65
Лаврецький Л.	27
Лагодівський Івашко-Ванько	23
Лев Данилович, князь Лев	76 185, 250, 251
Левченко М. В.	68
Лех Я.	39, 47
Лінч Дж.	75, 95, 104, 118
Ліппоман Ян (Lippoman J.)	43
Лісіцька Л.	94
Ломачинська І.	173
Лопатка-Осталовицький Іван	8
Лосик М.	59
Лукань Роман	54, 252
Лукомський Юрій	13, 19, 32, 133, 164, 179, 202, 206, 214, 216, 268
Любомирські	172
Ляпушкин И. И.	211
Макарій	129, 191, 249, 262, 267
Макарчук Степан	12, 181
Максимов Е. В.	202, 211
Малевская М. В.	193, 204
Малеев Ю.	71
Мальчинський Й.	186
Мартинюк Теодор	12
Марченко О.	101
Мартинюк С.	59
Марчинського В. (Marczynski W.)	41, 42
Мацек В.	140
Мацкевий Л.	57
Мацьевський М.	28, 94, 152, 178, 185, 267
Мегей І. П.	210
Мефодія	24
Михайлина Л. П.	213

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

Микита	77
Мицько І.	8, 57, 185, 187, 248, 252, 262
Могарычев Ю. М.	40, 100, 105
Моця О.П.	133
Мудрий М.	11
Мудрий С.	7, 26, 58, 240
Нагаєвський І.	130
Назарук О.	130, 186
Небеляк Л.	46
Нечитайло П.	29, 34, 59, 63, 71, 72, 91, 93, 101, 103, 104, 105, 134
Ніфонт.....	7
Огієнко Іван, Митрополит Іларіон.....	58, 77, 79, 80, 85, 95, 106, 107, 109, 112, 114, 118, 130, 131, 132, 134, 167, 169, 170, 171, 173, 191, 207, 208, 209, 232, 236, 248, 262, 264, 265, 268
Огоновський В.	44
Одровондж Петро	248
Оксиненко П. В.	71
Олена, княжна	186
Олійник В.	59, 71, 115
Онуфрій, чернець-самітник	160
Оссовський Г., Осовський Готфрид (Ossowski G.)	27, 49, 50
Острогорський Г.	5
Острозький Костянтин	262
Павлів Д.	212, 216, 221, 231
Паїсій Величковський	95, 107, 118
Пастернак Я.	5, 19, 27, 55, 56, 62, 131, 134, 179, 187, 194, 203, 213, 214, 232, 235, 236, 240, 268
Патрило І.	56
Паулі Ж. (Pauli Ž.).....	47
Пахомій Великий	93, 127, 128
Пекар А.	6, 71, 76, 105, 106, 112, 118, 125, 127, 129, 169, 170, 172, 191, 208, 209, 222, 234, 236, 247, 249
Пеленський Й. (Pełeński J.).....	27, 213
Пелецишин М.	30, 35, 38, 62, 72, 134, 139, 140, 141, 157, 184, 185
Петегирич В.	212, 216, 221, 231
Петраускас А.	183

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

Петрашенко В. О.	202, 209, 211, 212, 224, 225, 254
Петров Н.	128
Петросюк О.	224
Петрушевич А.	7, 53, 75, 246
Пивоваров С.	30, 65, 207, 238
Підкова І.	7, 11, 41
Пінський Михайло	248
Пламеницька Ольга	24, 60, 103, 139, 140
Площанський В.	44, 183, 187, 246
Погоральський Я.	203, 213, 216, 221
Покровській А. І.	186
Польвянный Д. И.	79, 105
Попов А.	105
Порфірій В.	8
Потоцький Франциск	172
Потоцькі	35, 172
Праницький Д.	51, 128
Принада І.	212, 216, 221, 231
Приселков М. Д.	78, 128, 208, 233
Процюк Ю.	53
Пукеницька Анна	31
Пшедзецький А. (Przezdickij А.)	41, 42
Раппопорт П. А.	178, 180, 201, 203, 207, 213, 216, 218, 221, 224, 225, 230, 238
Ратич О. О.	203
Решетило С.	167
Рибаков Б. А.	78, 183, 221
Рідуш Богдан	24, 34, 59, 62, 63, 70, 72, 87, 98, 99, 104, 107, 108, 149, 174
Рожко М.	32, 57, 59, 133, 180, 187, 227, 232
Роман з Остапович	249
Руденюк В. Я.	78, 101, 133
Рутський Велямин-Йосиф	6, 8, 11, 73, 112, 118, 125, 127, 129, 130, 131, 136, 140, 145, 166, 167, 176, 177, 178, 206, 207, 234, 239, 248, 263
Свешніков І.	32, 38, 184, 185, 212, 241, 259
Свинко Й.	72
Сегеда С.	245
Семенський Л.	46
Сергесва М.	150
Сіцинського С., Сецинский Е.	51, 52, 89, 98, 157, 161, 184

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

Сигізмунда І	257
Синявські	172
Сиряміна Н.	97
Ситник Олександр	13, 44, 57, 62, 161
Сілецький Р.	150
Сильвестр	130, 151, 155
Сіницький Арсеній	185
Смиленко А. Т.	149
Смирнов А. П.	178
Сорочиця Костя	251
Софроненко К.	181
Сохацький М.	27, 50, 85, 86, 115
Станіслав з Ходяча	249
Стеблій Ф.	41, 46
Стенчинський Богуш-Жигмонт, “К”	43, 44, 66, 67
Стефан Баторій	257
Стефанович М.	71
Сулик Р.	19, 57, 72, 166, 168, 169, 184
Сулковський Й.	51
Суровецький Вавринець	40
Тарнавський Ян	23
Теларовський Єремія	151
Теодор (Феодор) Студит (Theodorus Studita).....	74, 112, 128, 129, 145, 175
Терновскій Ф.	184
Терський С. В.	207
Тимошук Борис	69, 179, 181, 187, 210, 233, 247, 254
Титлиновъ Б.	222
Тітмар з Мерзебурга	25
Толочко О. П.	179
Толочко П.	17, 18, 25, 179, 181
Томашевський А. П.	180
Томенчука Б.	34, 133, 179, 187
Траска	25
Туроці Янош	25
Ульріх фон Вердум	25
Успенский Т.	184
Фалькевич К.	44
Федотов Г.	106
Федюк П. Й.	106, 111, 112, 125, 128, 133
Феодосій (Теодозій) Печерський	129, 175, 176
Феодосій	16

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

Филипчук М.	225
Філарет, митрополит	175
Франтішек з Праги	25
Фроянов И. Я.	179
Хавлюка М.	57, 252
Харламов В. А.	207, 213
Хверенчук Михайло	106
Хонка	22
Худаш М. Л.	36
Целевич Юліан	46, 264
Чарді Фабіо	188
Чарноцький Адама, Чарнецький Адам Зоріан, Зоріан Доленга-Ходаковський	41, 42, 46
Чачковський Л.	27
Чеховський І.	30, 65
Чешмеджиев Д.	148, 157
Чистовичъ И.	132, 183
Чоловський О. (Czołowski A.)	27, 68, 76, 180, 227, 251
Чуйко О.	60
Шараневич І. (Szaraniewicz I.)	27, 38, 44, 52, 71, 179, 185, 267
Шафарик П.	24, 78, 128, 133
Швед М.	57, 164
Шевцов М.	58, 101
Шептицький А.	74, 112, 176
Шептицький Варлаам	176
Шкраб'юк П.	60, 249
Шнайдер А. (Schneider A.)	27, 28
Шнур-Пепловський С.	44
Шпирка Г.	44
Шпідлік Томаш	109, 110
Шуст Р.	7, 11, 41, 257
Юрій (Георгій) великомученик	19, 76
Юрій І	7
Юстиніан	114
Ягайло	31
Ян III	160
Янко з Чарнкова	25
Януш Богдан (Василь Карпович, Janusz B.).....	41, 44, 53, 62, 67, 89, 150, 151, 158, 159, 165, 166, 167, 168, 169, 268
Ярослав Володимирович	14
Ярослав Осмомисл	7

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

Abramowicz A.	39, 162
Bartoszewicz J.	75, 129
Bilczewski J.	244
Casey R.	128
Chotkowski W.	99, 102, 209
Chverenchuk M.	78, 79, 106, 110, 119, 183, 233
Czołowski A. <i>див.</i> Чоловський О.	
Demetrykiewicz W. <i>див.</i> Деметрикевич В.	
Długossii Joannis <i>див.</i> Длугош Ян	
Goetz I.	62, 76, 183
Gruszeckij A. <i>див.</i> Грушецький А	
Janusz B. <i>див.</i> Януш Богдан	
Kirkor A. <i>див.</i> Кіркоп Адам	
Kostrzewski J.	49
Kraszewski J. <i>див.</i> Крашевський Ю. І.	
Kunasiewicz S. <i>див.</i> Кунасевич Станіслав	
Lippoman J. <i>див.</i> Ліппоман Ян	
Liske K.	70
Marczynski W. <i>див.</i> Марчинський В.	
Müller L.	78, 129
Ossowski G. <i>див.</i> Оссовський Г.	
Pauli Ž. <i>див.</i> Паулі Ж.	
Peleński J. <i>див.</i> Пеленський Й.	
Poppe A.	78
Przezdickij A. <i>див.</i> Пшездецький А.	
Rodlej L.	40, 76, 78
Rzaczysky X. Gabryel <i>див.</i> Жачикський Габріель	
Schneider A. <i>див.</i> Шнайдер А.	
Szaraniewicz I. <i>див.</i> Шараневич І.	
Theodorus Studita <i>див.</i> Теодор (Феодор) Студит.	
Udziela M.	44
Verdiere Ch. <i>див.</i> Вердір Х.	89
Wagilewicz J. <i>див.</i> Вагилевич Іван	
Wrońska J.	47
Zielinski L. <i>див.</i> Зелінський Л.	
Ziemieckie T. N.	70
Zigler A.	7

Топонімо-географічний покажчик

Афон.....	77
Балканський п-ів.....	110
Бакота.....	5, 29, 42, 52, 62, 141, 160, 161, 162, 184, 195
Бакочин.....	31
Бібрський р-н.....	184
Белз.....	189
Бережани.....	263
Берем'яни.....	141
Білогорща.....	252
Біла гора.....	161
Благовіщення.....	249
Благовіщенське.....	214
Близький Схід.....	110
Болгарія.....	95, 105
Болехів.....	94
Борщівщина.....	57
Бродівський р-н.....	226, 228, 230, 240, 241
Бубнище.....	5, 46, 49, 53, 54, 158, 159, 195
Будапешт.....	27
Буковина.....	70, 194, 217, 225
Бучач (Бучацький р-н).....	50, 186
Василів.....	63, 179, 186, 189
Верещиця.....	80, 104
Верхнє Синьовидне.....	17
Верхнє Придністер'я.....	89, 90, 98, 174
Верхнє Подніпров'я.....	141
Високий замок.....	18, 249, 250, 262
Візантійська імперія, Візантія.....	5, 76, 128, 171, 176, 233, 244
Вікторів.....	31
Володимир.....	5
Волинь.....	194, 217, 258
Волинців.....	254

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

Вороблячин.....	31
Воскресенське.....	214
Галиця.....	5, 29, 141, 195
Галич (Галицький р-н).....	5, 7, 9, 26, 27, 34, 53, 71, 87, 179, 187, 189, 194, 201, 206, 209, 213, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 227, 231, 232, 235, 238, 236, 240, 246, 260
Галичина (Східна Галичина).....	5, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 18, 25, 26, 27, 28, 31, 36, 41, 43, 44, 46, 48, 49, 52, 53, 55, 56, 57, 60, 61, 63, 66, 67, 72, 75, 79, 81, 87, 89, 90, 92, 97, 100, 104, 105, 110, 111, 113, 120, 121, 127, 128, 133, 136, 141, 151, 157, 163, 172, 173, 174, 186, 188, 203, 205, 208, 218, 221, 222, 225, 238, 241, 247, 250, 251, 254, 257, 258, 259, 262, 263, 265, 268
Гнезно.....	25
Голігради.....	85, 86, 115
Гологірський кряж.....	94, 189
Гологірсько-Кременецький кряж.....	87
Гологори.....	93, 94
Голодьків.....	52
Голосків.....	31
Гора Побійна.....	160
Городок.....	186
Гошів.....	187, 188, 217
Гнила Липа.....	256
Греція.....	169
Григорівка.....	224, 254
Губин.....	210
Данилівське.....	214
Діброва.....	34, 214, 235, 241
Дністер.....	10, 24, 25, 49, 59, 72, 161, 88, 160
Добрівляни.....	31
Доброміль.....	187
Долина (Долинський р-н).....	94
Домамир.....	38
Домаморичі.....	38
Дорогова.....	5

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

Дрогобич.....	23, 187
Дунаїв.....	263
Дусанів.....	31
Жидичин.....	5
Жовківське передмістя.....	18, 249, 250, 262
Жовківський р-н.....	151
Жовтанці.....	31
Задеревач.....	172
Заліщики (Заліщицький р-н).....	59, 115
Залуччя.....	42
Замонастир.....	38
Збараж.....	187
Звенигород.....	32, 52, 179, 184, 241, 246
Золочів (Золочівський р-н).....	23, 94
Іванівське.....	34, 214, 235, 240
Івано-Франкове.....	84, 88
Івано-Франківщина.....	86, 94, 116, 119, 159, 205, 215, 252
Ілинці.....	31
Іллінське.....	34, 214, 235
Ісаків.....	51
Канада.....	55
Каплівка.....	254
Карпати.....	94, 171
Качків.....	34, 260
Київ.....	12, 23, 31, 36, 71, 100, 239
Київська Русь.....	129, 175, 176, 194, 210, 233, 234
Кимир.....	37
Кирилівське.....	214
Козина.....	31
Коломия.....	252
Колубаївці.....	52
Королівна.....	51
Кременець.....	11
Крехів.....	5, 29, 53, 62, 80, 82, 87, 130, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 195
Крилоська гора.....	218, 236, 238
Крилос.....	8, 33, 187, 205, 215, 217, 220, 246
Крим.....	70, 100, 105
Крутилів.....	99, 109, 141
Лаврів.....	5, 32, 59, 133, 164, 187

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

Лагодичі.....	31
Лівобережна Україна.....	101
Лиса гора.....	152
Лозова.....	104
Лоп ушанка.....	252
Львів (Львівщина).....	5, 12, 18, 22, 27, 45, 47, 54, 57, 76, 87, 94, 103, 106, 122, 139, 151, 165, 179, 184, 185, 186, 187, 189, 210, 212, 226, 228, 230, 241, 249, 250, 252, 254, 256, 257, 262
Любеля.....	31
Лядова.....	5, 30, 52, 59, 62
Маліївці.....	29, 42, 52, 195
Манява.....	46
Міжгір'я.....	5, 9
Миколаївський р-н.....	139, 140
Мокряни.....	31
Молдова.....	95, 105
Монастир (ур.).....	184
Монастирець.....	36
Монастирище.....	160
Монастирок.....	50, 52, 210
Монастирське.....	37
Москва.....	27, 49, 52
Мостище.....	30, 35, 187, 216, 218, 241, 254, 255, 261
Мукша.....	42
Мюнхен.....	56
На Монастириськах.....	37
Нагоряни.....	34, 52
Нагуєвичі.....	31
Над Погарищем.....	205, 241
Непоротово.....	62, 69
Новосілки.....	36, 94
Одаїв.....	87, 95, 96
Одеса.....	27
Оксанівка.....	34
Олієво-Королівка.....	72
Опілля.....	87, 99, 103
Осталовичі.....	249
Отроків.....	72, 107, 108, 141
Перегінськ.....	187

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

Перемишль.....	5, 22, 49, 179, 187, 189, 217, 218, 226, 227, 251, 254, 255
Перемишляни (Перемишлянщина).....	103, 179
Південний Буг.....	160
Підгірці.....	187, 241
Підгороддя.....	249
Підгородище.....	52, 185, 226
Підкамінь.....	30, 35, 63, 87, 187, 209, 216, 217, 218, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 240
Підмонастир.....	37
Пліснеськ.....	5, 186, 241
Погарище.....	34, 87
Поділля.....	50, 70, 99, 103, 119, 120, 121, 122, 160, 194, 210
Подніпров'я.....	100, 124, 138, 211, 217
Подністер'я.....	24, 29, 49, 50, 51, 53, 60, 88, 217, 238
Покуття.....	50, 99, 103
Полонина.....	171
Польща.....	19
Поляниця.....	54
Поріччя.....	104, 195
Порохова.....	53, 72, 113, 114
Почаїв.....	11
Правобережне Подніпров'я.....	211
Придністер'я.....	24, 30, 34, 41, 52, 55, 89, 90, 97, 174
Прикарпаття.....	23, 86, 87, 94, 225
Прокаліїв сад.....	235, 240
Протасів яр.....	100
Пустомитівський р-н.....	184, 218
Рашків.....	258
Рим.....	55
Ревно.....	216
Ріпнів.....	210
Рогатин (Рогатинський р-н).....	116, 118, 119, 121
Розгірче.....	5, 29, 46, 49, 53, 54, 62, 66, 72, 87, 122, 153, 158, 165, 166, 167, 184, 195
Розточчя.....	35, 80, 87, 99, 102, 212, 217
Росія.....	95
Руда.....	72, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 195

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

Рудно.....	31
Рукомиш.....	50, 72, 141
Рябий Яр.....	254
Рясна Руська.....	252
Сад.....	34, 215, 216, 218, 246
Самбір.....	23
Сатанів.....	52
Святоіванівська гора.....	164
Святоюрська гора.....	250, 251
Свята Земля.....	107
Северинівна.....	52
Середнє Подністер'я.....	89, 90, 174, 238
Середній Дністер.....	211
Синевидське.....	5, 186
Сілець.....	53, 263
Скит Манявський.....	9, 171, 264
Сколе.....	17
Словіта.....	93
Собор (ур.).....	260
Сокілець.....	52, 72
Спас.....	5, 53, 133, 187
Спаське.....	214
Стара Сіль.....	20
Старгород.....	246
Старий Ринок.....	250
Старий Самбір.....	163, 179, 186, 188
Стільсько.....	139, 140, 153
Стінка.....	71, 97
Страдч.....	5, 30, 35, 38, 43, 44, 53, 56, 62, 65, 66, 72, 80, 81, 82, 87, 88, 92, 93, 102, 104, 106, 123, 124, 134, 135, 136, 138, 140, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 157, 158, 184, 195
Стрийський р-н.....	122, 165
Струсів.....	29, 58, 172, 173
Стрятина.....	23
Студениця.....	51, 52
Субоч.....	52, 63
Сян.....	11
Тарнавка (ур.).....	250
Теребовля.....	172, 179, 187, 189
Тернопіль (Тернопільська обл.).....	23, 87, 99, 109, 113, 115

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ

Тлумацький р-н.....	96
У Шевчуків.....	34
Угорщина.....	19
Угровськ.....	5
Україна.....	109, 111, 112, 164, 175, 176, 194, 208, 212, 229, 254, 267
Унів.....	9, 23, 30, 35, 37, 59, 94, 133, 159, 176, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 189, 195, 196, 190, 191, 199, 206, 209, 216, 217, 220, 222, 223, 227, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 252, 252, 253, 256, 257, 258, 261, 262
Урич.....	45, 53
Ушковичі.....	103
Фійна.....	80
Холм.....	5, 189, 227
Церквиська.....	34, 241
Церквище.....	260
Ходеч.....	249
Чернеча гора.....	30, 37, 94, 159, 179, 180, 181, 182, 183, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 203, 206, 217, 220, 222, 223, 226, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 252, 256, 258, 261, 262
Чернече (ур.).....	224
Черчик.....	212
Шоломия.....	32, 38, 52, 184, 218
Штепанівське.....	34, 214, 235, 240
Юріївське.....	34, 214, 240
Яворівщина.....	43, 104, 123, 212
Ярослав.....	179, 186
Ясна гора.....	217
Ясенівська гора.....	241

Термінологічний словник

Аверс – (від лат. *adversus*) – лицьовий бік монети або медалі.

Автентичний (від грец. *αὐθεντικός*) – дійсний, вірний, той, що ґрунтується на першоджерелі.

Анахорет (від гр. *αναχωρησις*) – чернець, який живе у відлюдному місці – в пустелі, печері тощо.

Антропологія – комплекс наук про людину.

Антропоморфний – предмет, що має або нагадує форму людського тіла.

Апостоли – за Біблейними Канонами учні Ісуса Христа, супутники його життя та діянь.

Апостольське життя – життя властиве апостолам, високо оцінене за убогість та проповідування Слова Божого.

Апостольське наслідування – повторення подвигів апостолів.

Апсида (від грец. *αψίς*) – вівтарна частина християнського храму, яка має форму напівкруглого, багатокутного чи прямокутного виступу, розташованого з східного боку будівлі, перекритого напівкуполлом або напівсклепінням.

Арка (від лат. *arcus*) – архітектурна форма конструкції з криволінійним окресленням верхньої частини.

Аркада (від фр. *arcade*) – галерея арок; рядів арок, що спираються на стовпи або колони.

Артефакт – будь-який матеріальний предмет (об'єкт), виготовлений або модифікований в минулому людиною.

Архангели (від грец. *ἀρχάγγελοι* – старші ангели) – слуги Бога; посередники між Богом і людьми.

Архів (від лат. *archivum*) – установа (або відділ в установі), де збирають, зберігають і впорядковують документальні матеріали.

Архієрей (від грец. *αρχιερέυς*) – вищий духовний сан у Церкві (єпископ, архієпископ, митрополит, патріарх).

Архімандрит – титул управителів (ігуменів) великих монастирів, ректорів духовних семінарій, керівників духовних місій та монарших чинів.

Архітектура (від лат. *architectura*) – мистецтво проектування та спорудження будівель.

Археологічна розвідка – один із засобів пошуку та попереднього вивчення історичних пам'яток.

Археологія – наука, яка вивчає історичне минуле людства за речовими матеріалами, які засвідчують життя та діяльність людей.

Археологічні розкопки – практичні науково-дослідні роботи, пов'язані з вивченням пам'яток.

Аскет – християнський подвижник, який виснажував себе постом; пустельник.

Аскетизм (від грец. άσκητήσ) – релігійно-етичне вчення, що полягає в проповіді зречення радощів та принад життя, відлюдництва, у крайньому обмеженні потреб людини, самозреченні, у відмові від життєвих благ з метою самовдосконалення, досягнення морального та релігійного ідеалу.

Атрибут – (від лат. attribuo) – необхідна, суттєва, невід'ємна властивість предмета або явища, без якої вони не мають своєї визначеності і не можуть ні існувати, ні мислитися.

Афон – великий релігійний центр Церкви. Охоплює східний виступ Халкідонського півострова в Егейському морі, де у VIII ст. н.е. грецькі ченці створили чернечу республіку.

Бабинець – окремо відведене місце в церкві, призначене для жінок.

Біле духовенство – духовенство, яке не відмежувалося від світського життя.

Барокко (від італ. – barocco) – стиль у європейському мистецтві кінця XVI – середини XVIII ст., для якого характерні прагнення до урочистості, вражаючих ефектів, динамічність композиції, декоративна пишність.

Біблія (від. грец. – βιβλία) – збірка священних книг у християнстві та частково у іудаїзмі.

Василіани (від лат. basiliani) – ченці, члени Чину Святого Василя Великого, який в Україні було створено на підставі рішень Берестейської Унії (1596).

Вівтар – стіл, на якому здійснюється Свята Літургія.

Візантійська імперія – Східна Римська імперія (330–1453) зі столицею в Константинополі; була тісно поєднана з грецькою православною церквою.

Візитація (від лат. visitation) – прибуття високопоставленої особи з метою огляду.

Відлюдник – людина (чернець), що відмежовується від суспільства (з релігійних причин).

Вікарій (від лат. vicarius) – заступник або помічник архієрея в православній церкві, єпископа або священника у католицькій.

Виробництво – форма взаємодії суспільства і природи, спрямована на перетворення предметів природи та створення матеріальних і духовних продуктів відповідно до інтересів, потреб людей.

Виробничі відносини – стосунки, що складаються між членами суспільства у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання.

Галерея (від фр. galerie) – підземний хід, що з'єднує окремі споруди; довге, вузьке крите приміщення та ін.

Географія (від грец. γή і γράφω) – система наук, що вивчають природні й виробничі територіальні комплекси та їхні компоненти.

Географічне середовище (від гр. γή і γράφω) частина земного природного оточення, яка включена на даному історичному етапі у процес суспільного виробництва і є необхідною умовою існування і розвитку людського суспільства.

Глина – природна гірська осадова порода, що слугує основною сировиною для виготовлення керамічних виробів.

Гончарство – виробниче заняття з виготовлення із глиняного розчину посуду, іграшок та інших виробів.

Гончарний круг – механічне виробниче пристосування для формування та виготовлення округлих глиняних виробів (горщиків, мисок, кувалів тощо).

Голгофа – пагорб поблизу Єрусалима. В переносному значенні – місце страсти, мук, джерело страждань.

Городище – поселення, захищене одним або кількома оборонними (земляними, кам'яними, дерев'яними та ін.) укріпленнями.

Готика – мистецький стиль, який був поширеним у Європі в XII – XV ст.

Графіті – давні написи, зроблені на стінах пам'яток, виробках тощо.

Грот (від фр. grotte; італ. grotta) – невелика печера, яка має широкий вхід та склепінчасту стелю.

Гута (від пол. huta; нім. Hütte) – майстерня, де виробляли скляні вироби.

Дедикація (від лат. dedicatio) – присвята.

Дедуктивний метод – спосіб дослідження, при якому окремі положення логічно виводяться із загальних положень (аксіом, постулатів, законів).

Дезорганізація (від фр. désorganisation) – відступність від організованості, дисципліни, нормальної діяльності і т. п.

Декор (від фр. décor) – система прикрас споруди (фасаду або інтер'єру), виробів.

Демократія (від грец. δημοκρατία) – одна із форм політичної системи суспільства, побудована на визнанні народу джерелом влади, існуванні виборних органів тощо.

Деструкція (від лат. destructio) – порушення або руйнування нормальної структури матеріалу, наприклад гірських порід унаслідок вивітрювання.

Діаспора (від грец. διασπορά) – назва частини народу (етнічної спільності), що проживає за межами рідної країни.

Еволюція (від лат. evolutio) – одна з форм розвитку у природі, суспільстві; безперервна, поступова кількісна та якісна зміна.

Екзегеза (від грец. ἐξήγησις) – пояснення і тлумачення текстів Біблії.

Експедиція (від лат. expeditio) – відрядження групи людей з спеціальною метою, завданням.

Еліта (від фр. elite) – вищий суспільний прошарок.

Епіграфіка (від грец. ἐπιγράφων) – допоміжна історична і філологічна дисципліна, що вивчає стародавні написи, вирізьблені на твердих матеріалах (камінь, метал та ін.).

Ерозія (від лат. erosio) – руйнування ґрунту, каменю, скла та інших матеріалів під дією природних чинників.

Етнографія (від гр. ἔθνος) – наука, що вивчає культуру і побут народів світу, етногенез, розселення та культурно-побутові зв'язки.

Єпархія (від гр. ἐπαρχία) – церковна адміністративно-територіальна одиниця.

Єпископ (від гр. ἐπίσκοπος) – вищий духовний чин у православній, католицькій та англіканській Церкві.

Єпитимія (від гр. ἐπιτιμία) – релігійне покарання за гріхи.

Євангелія (від гр. εὐαγγέλιον) – збірка ранньохристиянських творів, що оповідають про земне життя Ісуса Христа.

Жертовник – стіл зліва від престолу.

Ігумен (від гр. ἡγούμενος) – титул управителя або помічника управителя чоловічого монастиря.

Ідіоритми (від лат. idiorhythmoi) – особливий тип організаційного устрою середньовічних монастирів у яких була поширена приватна власність, особиста свобода дій.

Ієрархія (від гр. ἱεραρχία) – поділ на вищі і нижчі посади, чини: порядок підлеглості нижчих за посадою або чином осіб вищим.

Ієрей (від гр. ἱερέυς) – офіційна назва священика в православній Церкві.

Іконостас (від гр. εἶχων і στάσις) – стіна, що відокремлює вівтарну частину від приміщення храму.

Інвентар (від лат. inventarium) – сукупність різних предметів господарського вжитку та виробничого призначення.

Інвентарі (від лат. inventarium) – господарські описи міст, замків, монастирів, королівських, старостинських та інших маєтностей на землях Литви, Польщі, Правобережної України в XV – першій пол. XIX ст.

Індуктивний метод – спосіб дослідження, при якому загальні положення логічно виводяться із окремих вибіркових одиночних положень (аксіом, постулатів, законів).

Інтер'єр – внутрішній простір споруди.

Ісихазм (від гр. ἡσυχία) – одна з форм анахоретства. В основі лежить пізнання Бога шляхом отримання божественної енергії.

Кіновія (від гр. κοινοβίος і βίος) – форма общинного організаційного устрою монастирів, у яких дотримувалися вимог Типікону. Їжу, одяг, виробничий інвентар ченці отримували від монастиря, за розпорядженням настоятеля, а зі свого боку, усю свою працю віддавали на загальну потребу чернечої общини.

Келія (від гр. χέλλιον) – житло ченця або черниці в монастирі.

Келіоство (від гр. κέλλιον) – форма общинного організаційного устрою середньовічних монастирів, у яких існувала приватна власність, спільне проживання кількох осіб в келії; братія самостійно здобувала їжу, одяг, кошти, мала власний виробничий інвентар тощо.

Культурний шар – шар у ґрунтовій основі зі слідами та ознаками людської діяльності.

Кераміка – загальна назва предметів з випаленої глини.

Лавра (від гр. λαύρα) – назва окремих великих чоловічих православних монастирів.

Монастир (від гр. μοναστήριον) – основна форма організації чернецтва; чернеча громада, яка володіє власністю (побутовими, культовими господарськими та іншими приміщеннями), керується єдиними правилами життя (статутом).

Миряни – люди, що належать до церкви, але не висвячені у духовний сан.

Обітниця – добровільна, формальна обіцянка дана Богові.

Орнамент – живописна, графічна скульптурна прикраса виробу геометричними або в поєднанні з іншими стилізованими елементами.

Парафія – територіальна одиниця, підпорядкована єпархії.

Петрогліф – наскельний малюнок, напис.

Побут – загальний уклад життя; сукупність звичаїв, властивих будь-якому народові, певній соціальній групі.

Полива – спеціальне склоподібне покриття керамічного виробу.

Проца (паломництво) – подорож до святого місця з метою поклоніння, подячної молитви.

Скит (від грец. ἀσκητής) – келія відшельника; невеликий монастир з строгим дотриманням положень аскетизму та вимог Типікону.

Студити – ченці, послідовники учення Теодора Студита.

Схизма (від гр. σχίσμα) – розкол в православній та католицькій церквах, характерний для середніх віків.

Схизмат (від гр. σχίσματος) – розкольник середньовічній православній або католицькій церкві. У феодальній Польщі – поширена назва православних українців.

Схима (від гр. σχήμα) – чернеча обітниця на дотримання вимог монашого життя.

Схимник (від гр. σχήματος) – чернець, що прийняв схиму.

Типікон (від гр. τυπικόν) – дисциплінарний документ (Статут, Устав), який містить порядок, норми, правила та вимоги до чернечого життя.

Теракота (від італ. terracotta) – випалена кольорова глина (кераміка).

Топографія (від гр. τόπος і графія) – розділ геодезії, що розробляє методи знімання і зображення земної поверхні на планах, картах.

Топоніміка (від гр. τόποςὄνομα) – розділ ономастики, що вивчає власні географічні назви.

Траншея археологічна – штучно зроблена з дотриманням вимог виконання наукових досліджень канава з метою пошуку та дослідження культурного шару.

Трапезна – місце харчування ченців монастирів кіновіального типу.

Унія (від лат. unio) – об'єднання.

Фасад (від фр. façade) – зовнішній (лицевий) бік будівлі.

Фауна (від лат. fauna) – сукупність тварин, що склалася історичного й населяє (або населяла в давні часи) певну територію.

Флора (від лат. flora) – історично складена сукупність видів рослин, що ростуть на певній території або росли в попередні часи.

Фрагмент (від фр. fragment) – уламок, кусок, частина.

Фундамент – основа будівлі.

Хроніка (від гр. χρονῖχα) – запис подій у хронологічній послідовності, літопис, один із видів середньовічних історичних творів.

Хроніст (від гр. χρονος) – укладач середньовічних хронік.

Хронограф (від гр. χρονογράφος) – пам'ятка давньої писемності, яка являє собою послідовний зведений огляд всесвітньої історії на основі Біблії та інших джерел; послідовний у часі опис подій; історичний твір і якому матеріал подано у календарній послідовності.

Церковні собори – церковні з'їзди.

Чернець – людина, що вступила до релігійної обителі (монастиря).

Чорне духовенство – духовенство, яке відмежувалося від світського життя, проживало общинами на підставі вимог та положень чернечого Статуту.

Хронологія – допоміжна історична дисципліна.

Шлак (від нім. Schlacke) – тверда каменеподібна, металопоподобна або склоподібна речовина, що формується під час виконання плавильних процесів з флюсів, палива, золи, продуктів плавлення.

Шляхта (від пол. szlachta) – привілейований у XIV–XVIII ст. феодальний стан у Польщі, Литві, на українських землях.

Шурф – невеликий археологічний розкоп, закладений з метою виконання науково-дослідних робіт.

Список скорочень

- АВУ** – Археологічні відкриття в Україні. Київ
АДЛУ – Археологічні дослідження Львівського університету. Львів
АДУ – Археологічні дослідження в Україні. Київ
АО – Археологические открытия. Москва
ВІУ – Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. Львів
ДАЛО – Державний архів Львівської області
ЗНТШ – Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Львів
ІА НАН України – Інститут археології Національної академії наук України
ІУ НАН України – Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича Національної академії наук України
КЕВ – Кишенёвские епархиальные ведомости
КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР. Киев
ЛІМ – Львівський історичний музей
ЛННБ НАН України (ЛННБ) – Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України
ЛНУ ім. І. Франка – Львівський національний університет імені Івана Франка
МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів
НА ІУ НАН України – Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України
НТШ – Наукове товариство ім. Т. Шевченка
ПЕВ – Подольские епархиальные ведомости
ПСРЛ – Полное собрание русских летописей
УІЖ – Український історичний журнал. Київ
ЦДІАУ у Львові – Центральний державний історичний архів України у Львові
ЧСВВ – Чин Святого Василя Великого
AGZ – Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowe
МААЕ – Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne. Kraków
MSROA – Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. Rzeszów
РАК – Państwowy Archiwum w Krakowie
Prz. A – Przegląd Archeologiczny. Lwów, Poznań-Wrocław
Spr.A – Sprawozdania Archeologiczne. Kraków
WA – Wiadomości Archeologiczne. Warszawa
ZOW – Z Otchłani Wieków. Poznań-Warszawa
ZWAK – Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. Kraków